

Ҳақон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№5 (108)

2006 йил, май

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

ТАРИҚ БУФРА. Усмон Ғозихон. <i>Тарихий роман</i>	3
ХОЛИДА ИСРОИЛ. Армон. <i>Қисса</i>	79

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

РОБЕРТ РОЖДЕСТВЕНСКИЙ. Шаҳидлар ёди. <i>Достон</i>	74
ЎЛЖАС СУЛАЙМОНОВ. Шеърлар.....	107

XX АСР АДАБИЁТИ

Ғ. АҲМАДЖОНОВ, И. АЗИЗОВА. Шоир ва инсон.....	99
АНДРЕЙ ТУРКОВ. «Мен умримни ҳалол яшадим...».....	112

ПУБЛИЦИСТИКА

ИГОРЬ ФЕСУНЕНКО. Гарринчанинг севинч ва аламлари.....	120
---	-----

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

НАИМ КАРИМОВ. Отажон Ҳошим қисмати.....	131
---	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

НИГОРА МИРЗАЕВА. Саҳарлар нури ўйнар.....	140
---	-----

ТОШКЕНТ
МАЙ

КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
ЖАСУР ЗИЯМУҲАМЕДОВ. «Навой» романи хитой тилида.....	143
ЖУМАНИЁЗ ЖАББОРОВ. Шоирнинг иккинчи умри.....	145
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
РЭЙ БРЭДБЕРИ. Марсга ҳужум. Роман.....	140

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 5. 2006.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Ҳ.ВАЛИЖОНОВА**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳихлар **Д.АЛИЕВА, Н.ИБРОҲИМОВА**
Компьютерда саҳифаловчи **Ш.АБДУЖАББОРОВА**

Босишга рухсат этилди 25.05.2006 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 06—596 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2006 й.

Тарик БУФРА
Усмон Ғоziхон

Тарихий роман

ҚУЁШ ЧИҚИШ УЧУН БОТАДИ

Ўлим келаяпти уни сўроқлаб. Азроилнинг оёқ товушлари чалинаяпти кулоқларига. Буни билиб турибди, кўпдан бери билиб турибди. Лекин ҳали тайёр эмас у. Ичида нимадир борга ўхшайди, алланарса томоғига келиб қадалаверади, қадалаверади. Анча вақтдан бери Тангридан яна бир оз муддат беришни сўрайверади, сўрайверади.

Сўнгги сафарнинг, якка-ёлғиз чиқиладиган олис йўлчиликнинг, бу фоний дунёдан айрилишнинг яқинлашганини илк баҳордаёқ, бодомлар гулга бурканган кунлардаёқ сезганди:

— Болам, ўлсам агар, мени Бурсага, ўша Кумуш Миноранинг тагига кўмгил...

Ўша кундан бугунги кунгача Тангридан муҳлат сўрайди: Бурсага кўмилиш учун! Тангридан муҳлат сурайди: кўрган тушининг ҳақиқатга айланишига ишониш учун!

Фақат шундагина, фақат Бурса қўлга киритилгандагина кўнгли тинчийди, қалби ором олади; фақат шундагина кулимсирайди: “Хуш келдинг, қувонч келтирдинг!” дея олади Азроилга; чунки фақат шундагина тайёр бўла олади Мункар Накирга; фақат шундагина ишона олади Аллоҳнинг ўзига берган умрни, кучни тўғри ишлатганига.

Оғир азоблар ичида ётибди ҳозир. Қимирлашга ҳоли йўқ, мажолсиз, шунга қарамай:

— Мени Бурсага кўминглар, — дейди инграб.

Бу гапини Бурса томонларга, Ўрхон ғозий сарбозларига эшиттириш учун чинқиргиси келарди, лекин зўрға инграй олди.

Тортаётган азоблари уни ҳолдан тойдирганди. Ётган кигиз устида чўзилганча,

Туркчадан
 Файзи
 ШОҲИСМОИЛ
 таржимаси.

Иқтидорли турк ёзувчиси Тарик Буфра (1918-1994) Оқшаҳарда туғилди. Адиб журналларда ишлаб юрган кезларидаёқ ҳикоялари ва романлари билан танилган эди. Дастлаб ёзувчининг “Уғлимиз” (1949), “Эрта деган нарса йўқ” (1952), “Икки уйку орасида” (1954), “Қора қаҳрабон” (1955) ҳикоялар тўпламлари босилиб чиқди. Кейинчалик “Кичик оға” (1964), “Кичик оға Анқарада” (1969), “Ибишнинг туши” (1970), “Фиръавн иймони” (1978) романлари эълон қилинди. Турк халқининг сеvimли ёзувчисига айланган Тарик Буфра “Қайрилишда” (1978), “Душман орттириш санъати” (1979), “Эвоҳ, ёшлигим” (1979), “Емғирни кутиб” (1981), “Ёлғизлар” (1981), “Дунёнинг энг ифлос кўчаси” (1989) сингари асарлари билан эл орасида танилди. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган “Усмон Ғоziхон” (1983) романи буюк Усмонийлар салтанатининг дастлабки йиллари ҳақида ҳикоя қилади.

қўлларини узатиб, оҳиста инграйди. Мунча ҳам узун бўлмаса бу қўллар Этти қадам нарида, ташқари ҳовлида, биттагина Калимаи шаҳодатлик масжидига турган Азроилнинг чапгисига етгудек, шартта ушлаб иккига бўлиб таштабдек узун. Узун ва кучли... Шундай туюлаётганди.

Уйда, ҳовлида, ташқарида ҳеч зоғ йўқ, боғлар ҳам сув қуйгандай жимжит. Бирдан дунёдаги энг шиддатли туёқ товушлари эшитилди.

Сунгур ташқарига отилади ва кўз очиб юмгунча қайтиб келади.

— Кутлуғ бўлсин, Хон! Бурса бизники!

Холсиз бўйин унга томон қайрилади. Нурсиз кўзлар — лекин қорачиғларда табассум:

— Яна кечикдинг-а, Сунгур! — дегандай.

Чунки сал олдинроқ, туёқ товушларидан олган эди у хушхабарни. У от туёғидаги нағаллар тилини яхши тушунарди. Узоқ йўлга отланиб қистаб кетаётганда ёки қайтиб келаётганда нағаллар севиняптими, пушаймон бўлаяптими, барини биларди у.

Узун қўллар тирсақдан букилган, боланинг қўлига ўхшаб қолибди. Катта-катта панжалари болакай панжасини эслатади. Уларни осмонга кўтарганча. Усмонжон шуқр қилапти, дуо ўқияпти. Лаблари пичирлаганча кулимсираб эшикка қараяпти. Гўё эшикда Азроил эмас, балки бир оздан кейин қайтадан қовушадиган кўнгил султони Малхун Хотун тургандай.

Усмонжон энди тайёр, у хурсанд, бахтиёр. Оғриқ азоблари тинди. Ичидаги беҳузурлик ҳам барҳам топди. Энди ҳис қилаётгани эса буюк ва муваффақиятли юришлар сўнггидаги бахтли чарчоқлардир. Мириқиб чўзилади; дам олмоқчи, барча чарчоқларидан фориг бўлмоқчидай... Гўёки...? Гўёкимас, ростданам шундай.

Йирик кўзлари юмилган. Лекин қуюқ қошлари, узун киприклари, қаттиқ мўйлари, қирғий бурни ва кампир даҳан ияги ярашган қорамағиз юзи жилмайиб турибди.

— Ухлаяпти, — дейишади.

У бўлса хотирлаётир. Бирма-бир эслаяпти эшитганлари, кўрганларини; босиб ўтган йўли, қилган ишларини; дўстлари, сафдошларини хотирлаяпти.

У ҳозир Улутоғдан ҳам буюк хотиралар оғушида.

БАҲОР СЕЛЛАРИ

Болалигида еру кўкка сигмасди Усмон. Ўсмирлигида ҳам ўзини қўйгани жой тополмасди. Тўй-томоша бор жойдан қолмасди. У куч-қувватининг соҳиби эмас, балки куч-қуввати унинг соҳиби эди. Узун ва бақувват қўлларига қилич, айриқ панжаларига ўқ-ёй жуда ярашарди, жанжални ёқтирмасди, лекин энг аҳамиятсиз зиддиятларни ва ноўрин ҳаракатларни жанжалга сабаб деб биларди. У жуда мағрур эди ва гурур учун яшарди.

Акалари Қундуз ва Савжи мақтовли йигитлар эди. Уларни ҳаммадан ҳам Усмонжон яхши кўрарди. Яхши кўриши, ёқтириши ҳам майли, қойил қоларди уларга, билимларига, ақл-идроқларига қойил қоларди. Улар билан фахрланарди. Айниқса, жиянлари — Бону Чечак, Бойхўжа, янгалари Бурла Хотун билан Ойна Малакни айтмайсизми?! Улар учун ҳамма нарсага тайёр эди.

Усмонжон баъзи-баъзида бир яхши ёри бўлишини истаб қоларди. Бу ҳам акалари Қундуз ва Савжининг бахтиёрлигига ҳасад қилганидан эмас, Бойхўжа сингари бир ўғли бўлишини истаганидан эди. У қанчалик ҳайратланса, ёқтирса, яхши кўрса ҳам, акаларидан бошқача одам бўлишни орзу қиларди. Бундай тизгинсиз орзу эса уни отаси Эртўғрулбек ғозий хонадонидан, онаси Жонқиздан, жияни Бойхўжадан айирар, ҳар куни бир оз-бир оз узоқлаштирарди.

Анча-мунча насихатдан кейин отаси уни ўз эркига қўйиб, бошқа ўғли — Қундузга эътибор бериб, унинг келажаги ҳақида жон куйдира бошлади. Қизиги шундаки, Усмонжон отасининг бу қароридан қувонди, ўз билганича, эркин яшашнинг кайфини сура бошлади.

Қуюқ киприкли, қалин қошли, қорамағиз танли Усмонжон қизларга жуда ёқарди. Унга кўнгил қўйганлар кўп эди. Унинг кўнгли ҳам сувга ўхшаб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга қараб оқаверарди.

Бирор нарса қилса, бас, ҳамма: “Усмонжон бу — қилади... Усмонжон эмасми, бу унинг қўлидан келади... Эртўғрулнинг ўғли Усмонми? Ўзи шунақа“, дейишарди. Ҳамма шунга кўникиб қолган бир пайтда шундай воқеа юз бердики, ёлғиз Усмонжоннинг ўзи учун эмас, бутун атрофдагилар учун ҳам бошқача йўналиш берди. Бу унинг шайх Ада Боли билан учрашуви эди.

* * *

Ўн мингча қўй, мингча ҳўкиз, сигир, от ва ўн мингча одам!

Бу кўчиш Усмон билган кўчиш эмасди. Сўғуддан кўчиб бориб Доманичга жойлашишга сира ўхшамасди. Неча кунлар юрилар, ойлаб кўниларди. Дарё мисол сойлардан, бошидан қор аримас тоғ довонларидан, соя кўрмаган чўллар, ҳадсиз-худудсиз водийлардан ўтиларди. Қанча қизлар, қанча йигитлар бу кўчиш давомида улгайиб, уйланган, турмуш курган, она, ота бўлишганди. Шу қадар узоқ эди бу кўчиш йўли. Шунчалар олисда эди Амударё.

Бу кўчишнинг Турғут Алп, Ҳасан Алп, Салтуқ Алп, Ойқут Алп, Ғози Абдурахмон, Оқ Темур, Қора Мурсал, Қора Текин, Сомса Човуш, Шайх Маҳмуд, Суламиш сингари азамат беклари бор эди. Айримлари раҳматлик бўлиб кетди, айримлари соғ-омон ҳали. Уларнинг ҳам айримлари ҳали қилич ушлашга қодир, айримлари эса кексайиб узлатга чекинган.

Отасининг ғазовот жўралари эди улар. Усмонжон ўша афсонавий кўчишнинг айрим ҳикояларини ўшалардан ҳам, отасидан ҳам эшитганди.

* * *

Доманич ёзининг сўлим бир кечаси. Осмонда Сомон йўли кумуш камарга ўхшайди. Қизғиш, зангори юлдузлар жимир-жимир порлашади. Яйловларнинг сарин еллари кўнгилларга йигитлик жўшқинлигини бахш этади.

Ям-яшил ўрмонзор этагидаги биёбонда, Улупинар чашмаси бўйида гулхан ловуллаиди. Куриб қолган арча шох-шаббалари чирсиллаб ёнмоқда. Олов айримларнинг пешаналарини, баъзиларининг юзларини ёритаётир. Эллик ё олтимыштача келадиган бу кишиларнинг орасида ўсмирлар, йигитлар, ўрта ёшли ва ҳатто кексалар ҳам бор. Раҳмоннинг сози тинди, куйлаётган достони тутаганди. Аммо куй ва қўшиқ водийда ҳамон жаранглаб тургандай, тингловчилар қалбида акс-садо бераётгандай, уларни аллақайларга чорлаётгандай. Гўё улар бошқа жойда-ю бутунлай бошқа жойларда бўлишни истажяпти, ўша бошқа жойларда бўлишлари кераклигига ишонишмоқда. Шундай бир вазиятда кексаларни буюк кўчиш ва қадимий юрт ўзига тортади. Ёшлар ҳам уларга эргашгилари келади. Фақат Усмоннинг истаги бутунлай бошқа.

Усмон ненидир истайди, лекин бунинг нималигини ўзи ҳам билмайди. У бошқача сўзлар истайди, бошқача юзлар истайди. Жойида ўтиролмайди. Аста ўрнидан туради. Улардан узоқлашиб, водийнинг чеккасидаги Сивриқояга қараб юради.

Пастда таги кўринмас жарлик, рўпарада хаёлларга эрк бергувчи чексизлик. Июл юлдузлари уфқни янада чексизлантиргандай кўринади.

Усмон уфққа сингиб боряпти.

— Ҳе-ей, Усмонжон, нималарни ўйлаяпсан?

Бу Ада Болининг овози.

Усмон жилмаяди. Жилмайиши маҳзун эди унинг; чунки ҳеч нарсани ўйлаётгани йўқ. Лекин унинг ниманидир ўйлагиси келарди, ўйлашни жуда-жуда орзу қиларди. Қани энди ана шу орзу қилаётган ўйларини тушунтиролса!

Негадир “ҳеч“ дегиси келмайди Усмоннинг.

— Дунё бунчалар катта! — дейди оҳиста.

Сўнг Амударёни Сўғудга боғлаган, қизларни бўй етказиб, оналарга айлантирган йўлни ўйлаётганини айтади.

— Амударё шарқидан Сўғуд гарбигача бўлган жойлар ҳам шунчалик кенги, — деб қимтинади-да, қўшиб қўяди:

— Дунё жуда ҳам катта!

Ада Боли ҳам қоя тепасига чиққан, чўққи елкасидаги чуқурчага ўтириб олганди. Товуши майин, кулимсираб гапирди:

— Дунёнинг бизга катта бўлиб кўринаётгани бизнинг кичкиналигимиздан, болам. Жаҳлимиз, шошқалоқлигимиз, манманлигимиз туфайли кичрайиб борамиз, кейин дунё кўзимизга жуда улкан бўлиб кўринади.

Усмон бошини кўтаради. Бу гапларга ишонмагани юлдузлар шугъласилан ҳам сезилиб турарди. Ада Боли кулимсираганча майин овозда давом этади:

— Қарагин, — дейди, — осмонга қарагин. Юлдузларни кўраяпсан-а. Уларни санаб кўр. Санай олмайсан, шундай эмасми? Ҳой, Усмонжон, осмони фалакда мана шу кўрганларингнинг юз қавати, минг қавати яна бор эмиш. Жуда катта деганинг Дунё мана шу кўрганларингнинг энг кичиги олдида тирноқчалик ҳам келмасмиш.

Усмон ҳайратланади. Ақли бовар қилмайди. Бир Ада Болига, бир осмонга қарайди. Дунёнинг шу қадар кенглигини ўзича тушунишга тиришади. Фақат фикри ожизлик қилади бу кенгликни қамрашга.

Амударё билан Сўғуд орасига туғилишлар, ўлишлар, мавсумлар сиққанидан кейин Дунё юлдузларга қараганда тирноқ учидан ҳам кичик бўлса унга нима?

Бошини ўжарлик билан чайқайди:

— Дунё жуда катта.

Ада Болининг кулимсираб, меҳр ва мурувват билан қараб туриши ҳам эритмайди уни.

— Тушунмадим, — дейди.

Ада Боли бўлса тушунтиради. Эринмасдан, чарчамасдан. Усмоннинг ўжарлигидан ҳам баттар ўжарлик билан тушунтиришга уринади. Айрим сўзларни қайта-қайта такрорлаб тушунтиради.

Тўғри, Дунё катта... жуда, жуда катта. Ҳатто Усмоннинг кўра-билганидан ҳам катта. Фақат бир умр учун, ёлғиз инсон учун катта, холос. Бир уруғ учун эмас. Бир уруғнинг ўзлаштириши, эгалик қилиши, бир уруққа синдириладиган мақсад учун, гоя учун катта эмас!

Дунёнинг шундай мақсадларга, шундай ғояларга очиқ бўладиган, бундай мақсад ва ғоялар учун торлик қиладиган пайти бўлади.

Ҳозир Дунё худди шундай паллада.

Дунё ҳозир худди шундай мақсад, шундай ғояни кутаётир.

Дунёга ёлғизлигидан халос бўлган, уруғи ва ғояси билан моддийлашган, улусини ғоя билан қуроқлантирган бир одам керак ҳозир.

Ада Боли гўё руҳ бўлиб учгандай, гўё ҳозир ёнида эмасдай. Фақат овозини эшитаётгандай. Бу овоз бир кўнгилдай туюлади унга, у ҳам Усмоннинг онгида акс садо берарди гўё.

Одам ёлғиз эмаслигини англамаган, англай олмаган ва англай олмаётган бўлса, Дунё чиндан ҳам жуда катта. Чунки инсон замонга ва маконга нисбатан жуда ҳам кичик, жуда ҳам. Бору йўқлиги билинмайди унинг. Ва бундай одамлар ноумид бўладилар, умидсизлик телбасига айланадилар, улар бутун куч-қувватларини, топган-тутганларини, эришган барча нарсаларини беҳуда нарсаларга сарфлайдилар, ҳавога совурадилар.

Бундай одамлар шомда туғилиб, сахарга азон айтилмасдан, тонг ёришмасданок ўладилар.

* * *

Гап шу ерга етганда, овоз Усмондан ажралади, қайтадан Ада Болига айланади. У Усмонни уйғотишга уринади.

— Бундай одамлар учун, Дунё, албатта, ақл бовар қилмас даражада катта... Э-э, нимасини айтасан, у ёғини кўятур, Бурсадан нарига ўт, Қоражаҳисор ҳам бундай одамлар учун ўша кўриб турганинг юлдузларнинг энг яқинидан ҳам олисда...

Аммо Усмон ҳануз уйғонмаган, ҳали ўзига келганича йўқ. У буни англаб етиши учун Ада Болини кўриши керак. Лекин буни Ада Болининг ўзи амалга оширади:

— Сен ўшалардансан.

Усмон бу товушдан ғазабга келади. Бироқ қарши ҳамла уни тинглашга мажбур этди:

— Қаҳр-ғазабинг билан овуниб юрибсан. Кучингни, қувватингни ғазабинг билан овутиб, чиритаяпсан. Рум¹ гўзалларининг Қора Усмон дея жилваланишлари, Рум ва Гермиян йигитларининг сендан кўрқишлари етарли сенга. Умрингни беҳуда ўтказяпсан. Аллоҳ омонатига хиёнат қиляяпсан. Йўлда, бозорда, тўй-томошада, шикорда ва сайри саёҳатда бирор гап талашиб қолинса ёки ҳушингга ёқмайдиган бирор ҳаракатга кўзинг тушса дарҳол муштни, қилични, камонни ишга соласан. Тўрт-беш румликни, бир қанча гермиёнликни уриб, тумтарақай қилдингми? Йигитсан, ахир!

Усмон бошини кўтариб қарайди. Жаҳли чиқади, ғазаби қайнайди, нима қилишини, нима дейишини билмайди. Шу онда Ада Болини юлдузлар ёруғида кўриб турибди. Ҳеч қачон кўрмаганидек аниқ кўраётир.

У гўё отаси Эртўғрулдек кўринади. Йўқ, йўқ, отаси эмас, отасидан ва отасининг ғазовот жўраларидан эшитган бобоси Сулаймон Шохга ўхшайди, бобосининг отаси Қоя Алп шекилли. Ёки оталарининг оталари Қизил Буға, Бойинтур, Ойкулук, Дўғандир балки, қисқаси, Яфасдан Нуҳга қадар катта бувасидир Ада Боли, катта буваси... Яна ёлғиз қолди Усмон, яна бир ўзи. Бугун атрофда ҳеч зот йўқ, ҳеч ким кўринмайди бу биёбонда. Фақат бир сўз чалинади кулоқларига:

— Ҳе-ей, Усмонжон, йигит деб ғазабини жиловлай оладиган полвонга айтадилар. Кучини, қувватини, кўнглини, бошини ғазабидан асрайди йигит деган...

Ва жимиб қолади, бошқа гапирмайдигандай, асло бўлмагандай. Ростдан ҳам, Ада Боли энди у ерда йўқ ва гўё у ерда бўлмагандек. Гўё Усмоннинг елкаларидаги бир соя эди-ю, ғойиб бўлди-қолди. Гўё бу соя юлдузларнинг нариёғига ўтиб кетгандай...

Энди пастдан, тубсиз қоронғилик қаъридан шовуллаш келаётир. Орқасидаги арчазор шовуллаётир. Улупинарнинг ёнидаги гулханлар энди кўринмайди. Уша оловлар ёритган эртақ шарпалари эриб кетибди. Яйловдан кўппакларнинг вовуллашлари эшитилмоқда. Жуда ҳам олислардаги бир чўққининг орқасидан тилла ёй мисол ҳилол кўтарилмоқда. Усмон уни кўриб турибди. Ана, Ҳилол унинг нақд тепасига келиб қолди. Вақт ҳам шунақа тез ўтадимми? Ҳали ҳеч нарса қилишга ҳам улгурмади-я!

Аммо Усмон яна баъзи нарсалар ҳақида ўйлагандай ва жуда муҳим бир нарсани амалга оширгандай гўё. Ўзини шундай ҳис қиляпти...

* * *

Бошқа бир куни Усмон овдан қайтар экан, яна учрашишди. Усмон отининг устида девдай ўтирибди. У девлар билан олишувдан зафар билан қайтаётгандай.

— Буларни сен овладингми? — сўрайди Ада Боли.

— Мен, — дейди Усмон ва отини ниқтайди. Аммо товуш отдан анча тез учади:

— Овун, Усмонжон, овуниб юравер!

Усмон жиловни тортди. Ол-Ишиқ тиккайиб, кескин бурилди. Ада Боли билан Усмоннинг нигоҳлари тўқнашди. Усмон жим, Ада Боли жилмайиб, гап қотди:

— Отангнинг қиличини аканг Қундузга топшириши сени ранжитмайдими? Ўша қилич сенинг ҳаққинг эканини ҳеч ўйламайсанми?

Усмон Ол-Ишиққа қамчи босди, Ада Болининг теварагида икки марта айланаркан, бор овоз билан:

— Уша қилич акамга ярашади. У оқил одам, — деди. — Бунинг устига ҳам ботир, ҳам эсли-хушли, вазмин. Менга қаранг, Ада Боли, сизни ҳурмат қиламан. Лекин акам билан менинг орамизга тушадиган бўлсангиз нафратланаман, бегоналардан багтар кўраман.

Ол-Ишиқнинг бошини ўтовга қараб бураркан, орқага ўгирилиб бақирди:

— Ўчакишманг мен билан... Сабрим тугайди...

¹ Р у м — Туркия (Кичик Осиё)нинг қадимги номи.

* * *

Ўша куни кечкурун Усмонга:

— Отанг сени сўраяпти, — дейишди.

— Борди, кўлини ўпиб, тиз чўкди-да, кўл қовуштирди:

— Эшитаман, ота, — деди.

— Кулоқ сол, ўғлим, — деди Эртўғрул, тўқсонни қоралаган ёшига қарамай дуркун овозда. — Ада Болининг тарозиси адашмайди, бир мисқолгаям адашмайди. Менга қарши тур, лекин унга қарши турма. Менга қарши чиқсанг ранжийман, хафа бўламан; унга қарши чиқсанг, кўзларим сенга қарамайди, қараса ҳам кўрмайди. Ада Боли уруғимизнинг зиёси. Бора қол, энди. Шу айтганларимни васият деб бил, унутма.

Усмон отасининг кўлини ўпишга шайланганда қўшимча қилди:

— Оқ Темур айтди: устига от солибсан, ўшқирибсан. Хафа бўлган Ада Боли эмас, Оқ Темур билан менман. Ташвишимиз ҳам Ада Боли учунмас, сен учун. Мени ва жўраларимни ранжитма, Усмонжон; бу борада ушбу энг сўнгги тилагим бўлсин, ўғлим.

* * *

Усмонжон ўзини хўрланган, камситилган санарди. Камситиладиганлардан эмас эди у. Камситиладиганлардан эмаслигини исботлаш учун ғазаб отига миनावарди.

Шикорда биринчи. Пойгада биринчи. Найза отишда биринчи. Ўқ-ёй тортишда тенги йўқ. Курашда беллашадиган топилмайди. Усмонжон яна нима қилсин ҳақлигини исботлаш учун?

Билолмасдан гаранг Усмонжон.

Усмонжоннинг ғазабланиши шундан.

Худди шу дамда унинг ёнида кимдир шивирлагандай бўлади: Ҳе-ей, Усмонжон, ғазабини жиловлай олган йигит ҳақиқий йигит ҳисобланади.

Ғазаби сусайиб, кўл-қаноти синган қушдай ҳис қилади ўзини. Ҳеч кимни кўргиси йўқ. Отига сакраб минаркан, бу ерлардан бош олиб кетмоқчи бўлади. Ўзини таңимайдиган ёки ўлғудай яхши кўрадиганлар орасига боришни ўйлайди. Ҳеч бўлмаса отасини ва Ада Болини кўргиси йўқ унинг. Кўришни ҳам, эслашни ҳам истамайди. Уларни эсласа хўрлиги келаверади. Паришон ғурури безовталанаверади.

Усмонжон бу аҳволдан қандай қутулишни, қутулиш учун нима қилиш кераклигини ҳеч била олмайди. Ич-ичидан эзилади. Эртаси куни Усмон Доманичда кўринмади.

* * *

Усмонжоннинг Михаил Коссес билан учрашуви отаси Эртўғрулнинг Султон Алоуддин билан алоқалар ўрнатишига ўхшарди.

Ҳужум қилувчилар беш киши эди, ҳимояланувчилар эса уч нафар. Овдан қайтаётган Усмон воқеа содир бўлаётган жойга етиб келганида ҳалиги уч кишидан биттаси ерда жонсиз чўзилиб ётарди. Яна биттасининг эса қилич ушлайдиган ҳоли қолмаганди. Усмон қараб турмади. Қилич суғуриб ўртага тушди.

Жанг узоққа бормади. Усмон ҳужумчилардан икковини бирпасда тинчитди-қўйди. Қолганлари қочиб қолишди.

Қиличини сермашга ҳам ҳоли келмай тургани:

— Яшавор, турк. Исминг нима сенинг? — деб сўради-да, кейин: — Мен Михаил Коссесман, — деди.

— Эртўғрул ўғли Усмон, Сўғудда яшаймиз. Сен-чи?

— Инағўлнинг буёғида, Хармонқояда. Отам жуда бадавлат. Юр биз билан, бир неча кун меҳмонимиз бўл.

— Йўқ, — деди Усмон. Кейин ўйлаб қолиб, сўради: — Ким эди ҳалиги одамлар? Нега сизларга ҳужум қилишди?

— Аё Николанинг қароқчилари. Уларнинг иши фақат шу: ё тўда бўлишиб қишлоқларни талашади, ёхуд тўргов-бешов бир бўлиб олиб, йўл тўсишади, қароқчилик қилиб, талончилик билан кун кўришади.

Усмон яна ўйланиб қолди:

— Эҳтимол, бирор жойда писиб ётишгандир. Йўлингизни тўсишмасин тагин. Яхшиси, сизларни қузатиб қўяман, — деди.

Шу пайтгача индамай турган шериги гапга аралашди:

— Яхши бўлади, Михаил. Юрсин биз билан.

У бу гапларни Усмонга қарамай айтди.

Усмон яхши тушунди. Туркларни ёмон кўрадиганлардан эди бу одам. Михаил вазиятни сезгандай кулди:

— Ургоғимнинг исми Каланоз. Қоражаҳисор ҳокимининг ўғли...

Каланоз ерда ётган ўликка ўгирилиб ҳам қарамай, отини йўрғалатиб ҳайдади. Усмон ўликка ишора қилиб сўради:

— Бу сизлардан эмасми?

Михаил ҳам боши билан Каланозга имо қилиб:

— Унинг одами эди, — деди. — Бу ердан олдиртиради.

Усмон аргумоғи Ол-Ишиқнинг бошини буриб, Сўғудга қараб чоптиргиси келди-ю, Михаилни ташлаб кетолмади. Ёқтириб қолганди уни. Михаилнинг кулиши дилдан эди. Усмон отига қамчи уриб Каланозга етиб олди, олдинга ўтиб Ол-Ишиқни йўрттириб кетди. Йўл бўйи Каланоз ҳар қанча уринмасин Ол-Ишиқнинг яқинига йўлай олмади.

* * *

Михаиллар баланд ва қалин девор билан ўралган катта чорбоғ ичидаги уч қаватли уйда яшашарди. Чорбоғда, бундан ташқари яна учта бино бор эди. Уларда болалар, қароллар ва хизматчилар, ишчи ва чўпонлар, қуролли одамлар истиқомат қилишарди.

Усмон ҳали ташқи дарвозага етмасданоқ орқага қайтмоқчи эди-ю, лекин Михаил отининг тизгинига ёпишиб, қўйиб юбормади. Чорбоққа кириши билан бақира бошлаганди. Унинг овозига югуриб чиққанларни Усмонга таништирди:

— Онам, отам... наригиси синглим.

Уйнинг олдига бориб, отдан-тушаркан, Михаил бўлиб ўтган воқеани тугал гапириб берди:

— Мана шунақа. Бизларни мана бу турк қутқариб қолди. Исми Усмон.

Уй аҳли ота Коссес бошчилигида Усмонга парвона бўлди. Қизлари Зоянинг елиб-югуришларини айтмайсизми. Авваллари унинг Каланоз билан алоқаси бошқача эди. Энди негадир Каланоз ҳам ўзини ундан торта бошлади. Бутун эътиборини Усмонга қаратди. Усмоннинг ҳам кўзлари ёниб, ўзини бошқача тута бошлади.

Улар даҳлизда туришарди. Дастурхон тузалмоқда эди. Зоя қошиқларни тайёрларкан, сал нарироқда Усмон билан гаплашаётган Михаилга жилмайиб, Усмонга ишора қилди:

— Жуда ёш экан. Йигирмага ҳам чиқмаган, шекилли?

Кейин тўғридан-тўғри ўзидан сўради:

— Неча ёшдасан?

Нукул жилмаярди. Жилмайганда янада гўзаллашарди. Усмон ҳам жилмайди: “Бизда болалар ва эркакларгина бор” демоқчи эдики, Каланоз орқаси билан тисарилиб уларнинг орасига кириб олди. Усмоннинг жон-пони чиқиб кетди. Ғазаби қайнади. Паншахадай кўлларини Каланознинг елкасига ташлади. Бўғиқ бир товушда:

— Мундоқ тур, — деди.

Кўзлар бир зумгина тўқнашди. Каланоз елкасидан босиб турган зилдай кўлларнинг кучини ҳис этиб, ранги оқариб кетганди. Зоя кўрқиб кетди. Михаил ҳам ўзини йўқотиб қўйди. Улар жойларида қотиб қолишганди. Усмон бунини хоҳламасди, лекин ўзини тутиб туrolмади, кўлини унинг елкасидан олмасдан, ҳамон босиқ ва бўғиқ овозда:

— Юзингни бир кўрай, сен ҳам юзимни кўр, — деди.

Ўзини босишга ҳар қанча уринмасин, ғазаби қўзиганди. Фурурининг измида эди у. Бу қанча давом этишини худо биледи. Лекин беихтиёр кўзлари Зояга тушди. Қапалаги учган қиз кўрқув ва ёлворили билан жилмайиб турарди. Худди мана шу жилмайиш узоқлардан келган товушнинг қулоғидан кириб, миясида

акс садо беришига йўл очгандай бўлди: “Ҳе-ей, Усмонжон, йигит деган ғазабини жиловлай олиши керак”. Бу Ада Болининг товуши, унинг сўзлари эди.

Ғазабини босолмас, агар босса, кейин нима қилишини билолмасди Усмон. У кўлини Каланознинг елкасидан шартта тортиб олди-ю, кескин бурилиб чиқиб кетди. Чиқиб кетди бирор сўз ҳам айтмай, ҳеч кимга қайрилиб ҳам қарамай.

Буларнинг ҳаммаси кўз юмиб-очгунча юз берди. Чорбоғда Ол-Ишиқнинг оғзидан ем тўрвасини олиб, юганни соларкан, Михаил унинг ёнига келди. Нима дейишини билмасди. Усмон отига миниш олдидан унинг кўлидан ушлаб, паст овозда гапирди:

— Сен ҳақсан. Ўзи шунақа унинг. Ҳаммани ёмон кўради.

Сўнг ундан узр сўрагандай кўшимча қилди:

— Мен... биз унутмаймиз менинг жонимни асраб қолганингни...

Яна жим қолди. Яна нимадир дегиси бор эди унинг. Айтди ҳам:

— Кўришиб турайлик. Менинг дўстларим бор, ҳақиқий дўстлар. Уларни ёқтирасан, яхши кўриб қоласан ҳам.

Усмон сал жилмайиб кўйди. Кўнгли ғаш эди. Лекин ғашлиги тарқаша аниқ эди.

— Мени излаб келасан, шундайми? — деди Михаил. — Мен сени қидириб топаман.

— Қидир, — деди Усмон.

Шундай деди-ю, енгилгина сакраб Ол-Ишиқнинг белига минди.

* * *

Ол-Ишиқни йўрғалатиб бораркан, у яхшироқ ўйлайди, фикри тиниқлашади. От устида, айниқса, йўртиб бораётган бедов белида унинг ўйлари янада тиниқлашади, эслаши керак бўлган нарсалари бир-бир эсига кела бошлайди. Чунки борадиган жойи унга маълум. Борадиган жойида нима қилиши кераклигини, нималарга дуч келишини яхши билади. Орқасида нималар қолганини, нималардан воз кечганини ҳам яхши билади.

Энди ҳам шундай бўлади деб ўйлайди ва бундан дили ором олади, завқланади ҳатто.

У ҳақ. Лекин бу бошланиши: Коссеслар яхши, Михаил жуда яхши. Зоя гўзал... жуда гўзал. Каланоз душман. Туркларни ёмон кўради. Унга: “Сен менинг юзимни кўриб қўй” деганди. Бу “ҳали яна учрашамиз, тўқнашамиз” дегани эди. Каланоз ҳам кўркувдан ранги ўчиб кетган бўлса-да, ичида, эҳтимол, “тўқнашамиз” деб ўйлагандир. Балки ҳали ҳам шундай деб юргандир. Одамлари кўп экан унинг. Қўшини бор экан.

Тишларини гижирлатади:

— Жаҳлим чиқмай нима қилсин. Ғазабланмай бўладими, ахир? Ё думимни қисиб юраверайми?

Худди Ада Боли билан от қўйиб кетишаётгандай. Унга гапирётгандай. Таажуби шундаки, жавобини олаётгандай бўлади: “Каланоз деганинг ким? Овдан қайтаётганингда саккиз-ўн одами билан йўлингни тўсиб чиқди, дейлик. Олишасизлар. Сен ҳаммасини ер тишлатдинг... Нагига-чи?”

Боши гангийди, чунки қулоғига ўрнашиб қолган товуш меҳр тўла бир табассум билан қўшилиб жаранглайди:

— Каланоз деганинг ким, биласанми? Билмайсан. Бир Каланоз бор, яна бир Каланоз бор. Ғазабинг ва ғуруринг икковини битта деб ўйлайди. Унинг учун осони шу-да. Нариги Каланоз ўша, сен кўрмаган ва тушунмаган Каланоз бўлади. Иккови бир эмас, фарқи бор, Усмонжон. Шунинг ёнингда тут ва эҳтиёт бўл...

Ада Болининг оти қанот боғлагандай, учиб кетади гўё. Усмоннинг “Тўхта, ташлаб кетма” деб бақиргиси келади. Аммо бақирмайди. Яна ўз ҳолига қайтади. Кўз ўнгида яна Михаил ва Зоя гавдаланади.

Усмон Михаил юборган даъватчиларни ҳали жўнатганича йўқ. Кўлидан келганча уларнинг кўнглини олишга ҳаракат қилди. Овга олиб чиқди. Турли кўнгилочар томошалар уюштирди. Хил-хил ширинликлар, ғиламлар, егуликлар ҳада қилди. Кузатиб кўяркан, даъватномадан жуда мамнун бўлганини, албатта, боришини айтди, саломини етказишларини илтимос қилди.

Меҳмонлар жўнаб кетганларидан сўнг, акаси Қундуз билан қолди. Ёнларида Ойкут Алп ҳам бор эди.

— Борасанми? — сўради Қундуз.

— Албатта, — деди Усмон.

Қундуз укасининг айтганидан қайтмаслигини яхши биларди.

— Ҳеч бўлмаса эҳтиёт бўлишни унутма, — деди Қундуз, — ёнингга беш-ўн нафар йигитлардан ол.

— Керакмас, — деди Усмон.

— Ишонма бу кофирларга.

— Михаил сен билган кофирлардан эмас, кофирдан ҳам битта жўранг бўлса, қайтага яхши-ку.

Қундуз шунда отасининг дўстига юзланди:

— Сиз нима дейсиз, тўғрими бу иши?

Ойкут Алп оппоқ соқолини силаркан:

— Тўғри, — деди.

Лекин овози ғалати эди. Усмон унга қараб изоҳлашини кутди:

— Тўғри. Сенга уругидан ҳам, динидан ҳам кўпроқ боғланишини кутяпсан.

— Ҳа, кутяпман.

Усмон дадил ва қатъий гапирди. Сўзида давом этаркан, нега шундайлиги маълум бўлди.

— Мақсадимиз еб-ичиш, ўйнаб-қулишдан иборат. Нимаси ёмон бунинг?

У жавоб кутарди. Буйруқ оҳангида айтганди бу гапларни. Ойкут Алп жавоб бермай қаяққадир жўнаб қолди. Акаси Қундуз ҳам тескари қараб жим турарди. Унинг учун бу ерда Усмон йўқ эди гўё. Усмон жаҳл билан акасининг олдидан туриб кетди.

Уни ҳали бола деб ўйлашарди. Ҳеч нимани тушунмайди, дейишади шекилли. Бунинг яхши сезиб турибди. Нега ахир? У ўйлаб ўйига етолмасди.

Отаси... Акалари... Отасининг дўстлари, беклар... Қайси бири нарса буюрди-ю, бу бажо келтирмади ё эътироз билдирди? Қайси бир буйруқлари ижросиз қолди?

Шундай бўлгач, нега унга бундай муносабатда бўлишяпти. Мана шуни тушунолмаяпти Усмон. Баттар алам қилаяпти, ғазабни кўзаяпти. Фикри-зикри Ада Болида: отаси, акаси, Ойкут Алп деркан, кўз ўнгида фақат Ада Боли гавадаланаверади. Уни эслаган сайин англай бошлайди камситишларини, ёқтирмасликларини, ҳатто ёмон кўрилишлари сабабларини.

Отаси билан эмас, акаси билан эмас, Ойкут Алп, Оқ Темур, бошқа беклар билан эмас, балки ҳаммаси билан бирдан орани очиқ қилиш учун у Ада Болининг рўпарасига чиқишни истайди... ўзига хос жаҳл билан.

Чунки Ада Боли бўлмаса, бошқалар бундай бўлмайдилар, ўзига бундай қарашмайди, уни севишади, ёқтиришади ва мақташади, деб ўйлайди.

Ада Болининг олдига бориш учун ич-ичини еб ётибди, боролмаяпти. Аммо бир куни, албатта, чиқади унинг рўпарасига. Юраксизлигидан эмас унинг боролмаётгани... балки, ўзининг ҳали тайёр эмаслигини ҳис қилаётганидан.

— Чиқишим шарт рўпарасига, — дейди ғижиниб.

* * *

Михаил Усмонни ўзига яқин олаяпти, эҳтиром кўрсатаяпти. Лекин Усмоннинг наздида у ўйлаганчалик дўст эмас. Фақат тирик қолгани эвазига унга миннатдорлик билдириш илинжида. Усмон бунинг сезиб турибди. Зоя бўлмаганда, аллақачон узиб ташларди бу борди-келдини. Зоя банд этганди Усмонни. Усмоннинг Зояга ошиқ бўлиб қолгани ҳақида лом-мим дейилмасди. Ўзи ҳам индамайди бу ҳақда. Унинг гўзаллигига, ишвасига беш кетади Усмон. Ҳадеб уни кўргиси келаверади, ёнида бўлгиси келаверади тез-тез. Унинг ярим-ёрти, узук-юлук туркча гапиришини соғинади. Қулишларини, Усмонжон дейишларини янада кўпроқ соғинаверади.

Ва унга, юз, юз эллик румча калимаси ила ҳамда бошқадан эмас, Михаилдан, Зоянинг ўзидан ўрганган оддий сўзлар билан унга чиройли, жуда чиройли гаплар айтгиси келарди.

Бошқа бировнинг севгилисига кўнгил бериш, қиё боқиш Усмонга ярашмайди. Аммо Каланоз, ўзига орқа ўгирган ва менсимай кин билан, ҳатто нафрат билан қараган эди. Бунинг акси ўлароқ, офатигон Зоя уни бутунлай мафтун этганди. Буни Зоянинг ўзи сезганди аввал. Ҳозир ҳам Усмонга гапираркан, уялинқираб, сал ўзини йўқотиб бошини эгди:

— Оҳ... Каланоз эмасман, мен... — деди ширин кулиб, йигитнинг кучоғидан сирғалиб чиқаркан.

Усмоннинг тушунмаганидан нашға қилиб куларкан, тушунтиришга уринди:

— Суякларимни синдирай дединг-ку...

Уни бағрига босганида эсига Каланоз тушганди.

Шундан бўлса керак, қизни қаттиқ қисди. Каланоз хаёл қилди, шекилли. Буни ўзи ҳам сезди.

Кейин орага Михаил аралашди.

— Усмон, э, қизлар камми? Каланоздан балога қоламиз. Тинч қўймайди. Қўйсанг-чи, Зояни... уни унут. Тез-тез келаверма. Келганинда ҳам ёлғиз кела кўрма...

Усмон ўйлаб қолди. Унинг гапини маъқул кўрди. Шундан кейин Михаил билан ҳам кам кўришадиган бўлди, ўшанда ҳам иккови баравар чақирилган йиғилишларда учрашиб қоларди.

* * *

Қиш охирида қолди. Қорлар эрияпти. Унгуларда лойқа сув оқаяпти. Ҳаволар замҳарир ўрталаридаёқ баҳор ҳидини уфура бошлаганди. Ойкут Алп тўшини феврал куёшига тутиб тош ўғир устида ўтирарди. Сал нарироқда келинлардек пушти-оқ гулларга бурканиб турган бодом дарахтини кўрсатди:

— Алданишди, эсиз...

Атрофида, бир қанчаси у билан тенгдош, бошқалари ёш йигитлар ўн беш чоғли одам тўпланган эди. Куёшда тобланишарди. Баъзилар чўккалаган, бошқалари чордона қуриб ўтиришибди. Усмон ва Кундуз каби эр йигитлар улардан сал орқароқда тикка туришибди.

Оқ Темур ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган ёқимли сўзлари билан танилганди.

— Эси йўқ-да уларнинг, — деди ва қўшимча қилди, — икки пуллик куёшга алданиб, қор ва аёзда жувонмарг бўлиб кетишади.

Кулги кўтарилди: дарахтларнинг ақллилиги-ю, ақлсизлиги ҳақида ҳазил-мутуйиба бошланди. Лекин Дурсун Фақиға илк эътибор берган Оқ Темурнинг ўзи бўлди. Ҳушёр тортди:

— Агар бемаъни гапирган бўлсам, узр...

— Йў... — деди Дурсун Фақи. — Сенда бемаънилиқ кўрмадим. Гапларинг менга бир нарсани эслатди.

Бир оз жимликдан сўнг оҳиста гап бошлади.

— Баҳордан дарак беради улар, биз кутган баҳордан. Ахир бизлар кутамиз баҳорни, ўт-ўланлар, қурт-қумурсқалар, эл-элатлар кутади. Кириб келаётган баҳордан дарак бериб, мужда сўровчи бодом дарахтлари бўлади. Кун қайтганини энг аввал ўшалар сезади. Баҳорга пешвоз чиқиб, муждалар олади.

Баҳор кириб келаяпти. Буни туйган кўнгиллар, кўрган кўзлар, англаган миялар бодомлар муждасини олади, суюнчи деб қабул қилади. Кейин тайёргарлик кўради. Ахир яйловларга кўчиш керак. Кечикмаслик тадоригини кўрмоқ лозим.

Ҳаво айнаши мумкин. Қиш қайтиб келгандай бўлиши табиий. Даракчи бодомларни совуқ уриши ҳеч гапмас. Лекин барибир даракчиларга раҳмат.

Дурсун Фақи, дафъатан, Усмонга ўтирилди:

— Буванг Сулаймон Шохнинг руҳига раҳмат, Усмонжон.

* * *

Усмон яна... Дурсун Фақини эмас, Ада Болини кўраяпти. Кўриб тургани Дурсун Фақи эмас, унинг шайхи Ада Болидир. Лекин бу сафар, негадир юзи кизариш ўрнига сарғайиб борапти. Лаблари титраб, кўз олди қоронғилашгандай

бўлди. Энди унинг қаршисига чиқишни, рўбарў бўлишни эмас, балки кўришни истаиди. Отасининг гапларини эслайди: “Қулоқ сол, ўғлим. Ада Болининг тарозиси тўғри ўлчайди, мисқолга адашмайди... Ада Боли уруғимизнинг зиёси...”

Усмон ҳозир ҳис этаётган нарса унинг қалбига ёт бўлган кўркув. Усмон илк бор кўрқаяпти. Тоғ бошидаги кечада ёлғиз қолгани сингари, бола сингари, зиёга, нурга талпинган кўркув билан. Миясида эса ҳамон ўша гап: “Ада уруғимизнинг зиёси.” Усмон ўша зиёга талпина бошлайди.

Дурсун Фақи буларни сезиб тургандай. Чунки боядан бери Усмонга қараб турибди. Ниҳоят кулимсиради. Кулгисидан бирор нарса сезилмаса-да, ичидаги меҳри барқ уриб турибди. Овози ҳам шунақа, майин ва меҳрли:

— Жуда соз, — деб кўйди Усмонга, — яшавор.

ЭНГ МУҲИМ ҲАҚИҚАТ ЎТГАН КУНЛАРДИР

Усмоннинг наздида Сўғуд кундан-кун ўз тароватини йўқотаётир. Кундан-кун бошқа мазмун касб этмоқда. Чунки у отасининг ва отаси жўраларининг ҳикояларини, узук-юлуқ гапирганларини жамлай бошлаганди. Бу ҳикоялардан тушунилган нарса шуки, Амударёдан келган ўша, катта бобоси Сулаймон Шоҳ бўлади.

Усмон бунга ишонч ҳосил қилгач, Сўғудга нима учун келганини, Сўғудда унга нима керак бўлганини билишни истаиди. Унинг учун уйқусиз кечалар бошланди. Аммо беҳуда ўтаяпти бу кечалар. Чунки тугунни ечиш қийин бўлаяпти.

Зиё Ада Болида. Буни шундай деб билишга тайёр у. Чунки отасига ишонади Усмон. Аммо Усмон унинг устига от билан бостириб бормоқчи бўлганини ўйларкан, ғалати бўлиб кетади.

Қизиқ, Ада Болининг устига бостириб бориш, ёқасидан олиш, жавоб талаб қилиш бошқа-ю, истиҳола қилиш, уятни енгил, юзига тик қарай олиш жасурати бошқа нарса экан! Унинг ҳозирча тушуниб етгани шу.

Яна бошқа бир нарсани англади Усмон: Одам ҳамма нарсани биллавермайди. Ада Болиданми ёки бошқасиданми билмаган нарсасини сўрашга тайёр бўлиши керак экан. Сўраган ва қўлга киритган нарсасини нима қилишини ҳам билиши керак экан.

Усмон бу саволлар гирдобиди ўраланиб қолди. Ўйлаб ўйига етолмасди.

Сулаймон Шоҳ ғозий... буваси... эллик минг уй билан кўчиб, нега Арзирумга, Эркинжонга келишган?

Сулаймон Шоҳ ғозийдан кейин, нима учун Сунгур Текин ва Кунтуғди амакилари Она юртга-ю, отаси шимолий ғарбга, Рум диёрига кўчишган? Мингларча уй билан яна? Усмоннинг бошини қотираётган жумбоқ шу. Ахир, ким эди улар? Нега кўчишган?

Бу сўроқлардан айримлари жавобини акалари биларди. Албатта, отаси ҳам. Усмонга ҳам айтмоқчи эди. Лекин Усмон ҳавойи ҳавасларга берилиб кетганди. У Ада Болининг ўша яйлов кечасида Сивриқояда айтганларини унута олмасди. Бир гапи, айниқса, миясида чарх урарди: “Отаннинг қиличини аканг Қундузга бериши сени ранжитмайдими?”

Усмон ушбу хотирлаши билан Ада Боли ва Дурсун Фақини айни бир эҳтиромда кўришини ҳис этди. Эсига ҳам келгани йўқ ҳалиги қилич. Унинг назарида ҳилол усмонга, қилич эса Қундузга ярашади. Чунки одобу қонун-қонидани, гапириш ва тинглашни Қундуз яхши билади. Ўша қилич эса отасининг белида турибди. Унда бўлса нима-ю Қундузда бўлса нима? Қундуз отасини излатиб овора қилиб юрмайди. Усмонга келсак, унинг ўз қиличи бор ва шунинг ўзи кифоя.

* * *

Бодом дарахлари алданганди, гулларини совуқ урганди. Лекин улар дарак берган баҳор келган ва боғу роғлар яшил либос кийганди. Кўй-кўзилар маъраб, қушлар чуғурлашар, тойлар кишнаш бошлашди. Қирлар ва тоғ этаклари ям-яшил майсаларга бурканди.

Сўғудда эса яйловга кўчиш тараддуди бошлаб юборилди. Энг муҳим масала уйларда қолдириладиган ашёларнинг нима бўлиши эди. Чунки, мана икки ёздирки, улар яйловга чиқаркан, Инағўл такфурунинг¹ одамлари Аё Никола бошчилигида Сўғудга босқин ясаб, талаб кетаётир.

Эртўғрул ашёларнинг Билажик ҳокимига омонат қолдирилишини маъқул кўради. Гарчи бу осонликча амалга ошириладиган тадбир бўлмаса-да, чорасизликдан қилинаётган иш эди. Таклиф қабул қилинди. Билажикка юборилган кекса воситачи у томоннинг розилик жавобини олиб келди. Лекин ашёларни кекса ва оз сонли кишилар олиб бориши шарт қилиб қўйилди. Шунда Эртўғрул ишонч қозониш мақсадида ўз халқининг ашё ва буюмларини кекса хотинлар билан жўнатди. Бу тадбирлар амалга оширилиши жараёнида Усмон отасининг қиличидан кўз узмади.

* * *

Яйлов тонги. Офтоб ҳали юз кўрсатганича йўқ. Осмон зангори, арчалар ниямашил, шудринг тушган ўтлоқлар зумрад қоқлаганди. Чўпонлар ҳали қўйларни тўплаганича йўқ. Айғир, биялар ва тойлар ҳали оғилдан чиқарилмаган. Қора чодирлар билан оғиллар орасида елиб-югуриб юрганлар одми, қизил, ложувард, тилларанг, жигаранг кийимли аёллар ва қизлардан иборат. Куннинг жунбушга келишига ҳали вақт бор.

Оёқлари тиззагача шудрингдан ҳўл бўлган Усмон Сивриқояга қараб кўтарилиб борапти. Негадир бугун куёш чиқишини ўша ердан томоша қилгиси келиб қолди.

Бир томони чуқурликларидан гувуллашлар келиб турган водий; иккинчи томонда чўзилиб кетган яйлов, қаршисида эса беҳудуд текислик.

Куёш ўша ердан, ўрқач-ўрқач тепаликларнинг орқасидан чиқади. Унинг чиқишини пойлаётган Усмоннинг эсига яна отасининг қиличи тушди. Негадир Ада Боли, Дурсун Фақи ва отасининг бошқа жўралари бу қиличга бошқача эътибор билан қарашади. У қилич бошқа, ўз қиличи эмас. У Усмоннинг қиличига ҳам, бошқа қиличларга ҳам сира ўхшамайди. Усмон ўзини бунга тушунишга, идрок этишга мажбур билади, бу ҳам фарз, ҳам қарз деб ўйлайди.

Офтоб чиқаяпти. Қушлар ҳали учиб ўтолмайдиган хув баланд чўққиларнинг тепасидаги булутларга қон ранги югурди. Олам сарвари юз кўрсатгач, чўққиларга илашиб турган қонталаш булутларнинг ранги оқарди.

ДОВОНДАГИ УЧРАШУВ

Усмон қизиқ одат чиқарди, ҳар тонг ҳали офтоб чиқмасдан Сивриқояда ҳозир нозир.

Лекин негадир Ойкут Алп ҳам ҳар саҳар кун чиқар-чиқмас қирларни Сивриқоянинг икки ўқ отими масофада нариёғидан айланиб ўтиб, отини йўрғалатганича яйловга елка тираб турган тепанинг орқасига ўтиб кетарди.

Бу Усмонга жуда қизиқ туюлди. У Ол-Ишиқни етаклаб келаётганди. Ойкут Алп тепа нариёғида кўздан ғойиб бўларкан, Усмон ҳам отга минди. У отини йўрғалатиб ҳайдади. Чунки Ойкутнинг изидан тушганини билдиргиси келмасди. Маълум масофадан қоралаб бораверди. Муюлишдан ўтгач, қараса, Ойкут Алп ғойиб бўлибди. Шунда у отига қамчи босди. Лекин ҳар қанча илдам ҳайдамасин, Ойкут Алпнинг қораси кўринмасди.

Анчадан кейин Усмоннинг кўрган нарсаси у сира кутмаган бир кулба бўлди. У тошдан қурилган икки хонали мўъжазгина уй эди. Кулба текислик чеккасига қурилган бургут уясига ўхшарди. Кенг майдоннинг икки-уч уйлик жойи ҳайдалиб экин экилган, ниҳоллар ўтқазилган, ярми томорқа, ярми боғ эди. У ерда ёши номаълум, кигиз пўшли, дароз, қўнғир соқолли бир киши турарди. Кулба ёнида озгин кучук ётган экан. Усмоннинг отига қараб вовуллаб ташланиб қолди.

Ҳалиги киши итга қараб:

Т а к ф у р — ҳоким:

— Тур кет, ҳой ярамас, — деб бақирди.

Ит дарҳол жимиб қолди. Лекин кўзини Усмондан узмасди. Шунда Усмон ҳалиги кишининг кекса эмаслигини пайқади. Бўлса қирқ-қирқ бешларда бордир. Йўғон ва баланд овозда нимадир деган эди, ит бориб яна жойига чўзилди. Кўзларини юмиб олди. Кулоқлари кесилган. Кўппакдайин бир кўппак. Усмон ёқтириб қолди уни. Отидан тушиб итга йўналди.

— Яқинлашмаганингиз маъқул, бек, — деди соҳиби.

Усмон кулимсиради:

— Сенинг гапингга кирар, ахир.

У ҳақ эди. Ит ирилласа ҳам, думини ликиллата бошлади. Усмон уни эркалаб қўйди. Кейин ҳалиги кишига ўгирилди:

— Мен Доманич атрофини жуда яхши биламан деб ўйлардим. Лекин бу ерни ҳам, сени ҳам энди кўриб турибман. Бу ерда кўпдан бери яшайсанми?

— Бу йил учинчи ёз, — деди кулимсираб ҳалиги одам.

— Исминг нима сенинг?

— Дарвешга исм не керак? — деди у ва бироздан кейин қўшиб қўйди:

— Исм бекларга керак... сенга керак.

Усмон кулди. Кейин жиддийлашди.

— Мен бек эмасман.

Сухбатдошининг юзи ҳам жиддий тус олди.

Усмон кулбанинг орқасига ўтди.

Жанубга ўтиладиган доvon пастдаги жарликнинг қаршисида, анча пастда эди. У ердан куён ўтса ҳам кўринарди. Усмон бошини бурмай, сўради:

— Сал олдинроқ бир отлиқ киши ўтмадими?

— Ойкут Алпни сўраяпсанми?

Усмон ўгирилиб қаради. Дарвеш бир тўнканинг тагини ковлаш билан овора эди. Нима дейишини билмай қолди. Гапни бошқа ёққа бурди:

— Бир ўзинг зерикмайсанми бу ерларда?

Дарвеш ўгирилиб қаради. Қуёш юзига тушиб турарди. Сочи, соқол-мўйлови, қошлари кўнғир, аммо кўзлари қоп-қора, ёниб турарди.

— Мен бу ерда бир ўзим эмасман, — деди у.

— Бошқа ҳеч ким кўринмаяпти-ку, — деди Усмон ва ҳазил кулги билан кўппакка қаради.

Дарвеш ҳам кулди.

— Шундай деса ҳам бўлади, бек.

Усмон ниманидир тушунгандай бўлди ва яна гапни бошқа ёққа бурди.

— Жуда қаноатлига ўхшайсан.

— Қаёқдан билдинг бунини?

— Экин-тиқинга шунча яроқли жойлар туриб, бир парча ерга қаноат қилиб ўтирибсан. Шундан билдим. Қара, сойнинг нариги бетини, роса яхши жойлар экан. Экаман десанг жой кўп-ку.

Дарвеш унинг ёнига келди:

— Бир кун бу ерга бошқалар кўчиб келишади, деган умиддаман. Бу жойлар ўшаларга қолсин, деб ўйладим-да.

У бир оз жим қолди-да, сўзида давом этди:

— Бу ерни мен ўзим топиб, эгаллаб олганим йўқ. Боргин дейишди, келдим. Шу ерни лойиқ кўришди менга. Отанг ўзи берди бу ерни менга. Шунинг учун амаллаб турибман.

Усмон шаршаранинг икки минора бўйи баландликдан жарликка отилишига қараб ҳаёлга толганди.

— Номини “Ҳарлақ” деб атадим, — деди дарвеш, сувга ишора қилиб, — Унинг Ҳарлақ бўлиб қолишини ва бу шаршарани Ҳарлақ деб атайдиганлар кўпайишини истайман.

— Мен ҳам шунга тилакдошман, — деди Усмон.

Дарвеш уни айлангириб атрофни кўрсатди.

Бир бурчакда қалайи эритадиган ўчоқ бор эди.

— Қўлимдан келади, — деди дарвеш, — пастдаги рум қишлоқларидан идиш-товоқларини кўтариб келинади, кавшарлаб бераман.

Ичкарида қуритилган турли ўт-ўлан ва гуллар, илдизларга кўзи тушди. Дарвеш изоҳ берди:

— Хуросонда ўргатишганди. Баъзи касал ва иллатларни даволайман. Румлар тез-тез мени излаб келишади.

Усмон дарвеш тутган бир коса айронни ичгач, хайрлашиб, отга минди. Кўппак думини ликиллатиб, эркаланди. Мезбон:

— Яна кутаман, — деб қолди.

* * *

Ойқут Алп тушга яқин кўринди. Кўриниши билан унинг Усмонга айтган биринчи гапи шу бўлди:

— Дарвеш ёқдимиз?

— Ёқди, — деди Усмон. — Ўзингиз қаёққа борувдингиз?

— Шунақа биттасиникига, — деди Ойқут Алп.

— Шунақалардан яна борми?

— Бор, — деди Ойқут Алп. — Анчагина бор. Ҳақ йўлида меҳнат қилишади, ҳалол яшаш ва ўз элдошларига фойдали бўлишга интилишади.

* * *

Ойқут Алп гапирар, Усмон эса тингларди:

— Юрагида кўри, миясида нури, билагига зўри бор уларнинг. Ҳам жангчи, ҳамда куч соҳиби эдилар. Бировлари темирчиликни, пўлат қуйишни, идиш-товоқ кавшарлашни билса, бошқалари тўқиш, тикишни эпларди. Айримлари молларнинг, одамларнинг касалини тушунар, даволашарди. Уларнинг ҳаммаси жуда олислардан ягона мақсад билан келишган. Ҳа, олисдан Қайи қавми келган жойлардан, Қайи уруғи кутаётган ният учун келишган.

Бу мақсаднинг кузатувчиси, посбони, даракчиси ва ёйувчиси айни шулар бўлади. Худди шулар ўша мақсадни амалга ошириш фидойиларини излаб юришибди.

Худди шу уруғ Қайи қавми бўлиши мумкин.

Нега энди Қайи қавми бўлмас экан?

* * *

Улар келган жойдан Рум диёрига олдин ҳам, кейин ҳам келган уруғлар бор. Қайдан ташқари, фақат Ўғизларнинг ўзидан йигирма тўрт уруғ кўчиб келган. Муҳими ана шу уруғларни бирлаштириб, йўлга солиш лозим. Усмон буни тушуна бошлади, тушунди-ю, юраги ҳовриқиб кетди: ўзини кучсиз, ҳатто, умрида биринчи бор ожиздек сизди. Ўзини овуттиш учун “Буни акам эпласа керак” деб ўзига далда беради. Отасининг қиличини бутунлай унутгиси келади, ўз қиличини силаб-сийпайди. Бу орада акасининг устунликларини санай бошлайди.

Қундуз ўқишни билади, ёзишни ҳам билади.

Қундуз катталар билан ўтириб туришни, муомалани билади.

Қундуз гапга қулоқ солишни, тинглашни билади.

Қундузнинг гапига қулоқ солишади, суҳбатини тинглашади.

Қундуз нозик феълли, ниҳол бўйли. Ҳамма яхши кўради Қундузни.

Қундуз йигитларнинг гули, полвони, жасур ва мард ўғлон.

Шунча фазилатлар соҳиби бўлган акаси олдида Усмон нима деган гап?! Сал шиддаткорлиги-ю, олишувдаги эпчиллигини айтмаса, Усмон ким бўлибди?!

* * *

Ойқут Алп билан суҳбатда Усмон:

— Отам ўрнини унга атаган, — деганди.

Ўшанда қария: “Аслида гап бундай” деб анчагина нарсаларни айтиб берганди:

— Энди ёз бошланган кунларда Эртўғрул ғозийга бир ёқимтой дарвешнинг иккита эчки ва бир кучуги билан айланиб юрганини хабар қилишганди. У билан гаплашганлар муомаласини, фаҳм-фаросатини роса мақташибди. Шунда Эртўғрул: “Бир келиб кетсин, учрашайлик”, дебди.

Унга бориб:

— Бек сени кўрмоқчи, — дейишибди.

— Дарвешлар бекларнинг олдига бормайди, — дебди дарвеш. — Беклар дарвешнинг хузурига келишади.

Унинг жавобини бекка етказишибди.

Эртўғрул ғозий ўйлаб қолибди: — Майли, борамиз, — дебди. Шундай деб дарвешни излаб йўлга чиқибди. Анча излаб юриб, Бургуттепада учратибди уни. Салом-алиқдан, эсон-омонликдан сўнг, ҳалиги кишидан кўнгли ёришган бек сўрабди:

— Нима қилиб, айланиб юрибсан бу жойларда?

— Кўчиб кетайинми ёки жойлашиб олайинми, деб айланиб юрибман-да, — жавоб берибди дарвеш.

— Бирор қарорга келолмадингми?

— Шу, нима қилишни билмай, бошим қотиб турибди-да...

Эртўғрулбек ҳалиги кишини ёқтириб қолибди ва ёрдам бериш мақсадида:

— Сенга нима берсам экан? — депти.

Ҳалиги киши кулимсирабди. Бек унинг соддалигини кўриб кўнгли юмшабди ва “тила тилагингни” депти. Дарвеш яна ўзини соддаликка солиб:

— Дарвеш нимани ҳам тиларди? — деган жавобни берипти. Кейин Бургуттепа томон қўлини чўзиб: “Мана шу тепачанинг манави ёнбағрини берсанг бўлди”, — дебди.

Шундагина бек қаршисида ким турганини пайқабди.

— Ана шунақа, — депти Ойқут Алп. — Бургуттепани кўз олдингга бир келтириб кўр...

Ҳазил гап эмас Бургуттепа дегани. Тўрт томонни кузатиб турган бургутга ўхшайди. Чор атроф баланд-паст тепалар. Кўз еткунча яшил қирлар, адирлар, майсазорлар. Ҳалиги кишига келсак, у икки эчкиси ва бир кучуги билан шу жойларнинг эгаси. Ўзини катта тутаяпти деб ўйламаслиги учун бекдан бу жойларни сўради. Бек буни сездди. Сездди-ю, унга эҳтиром кўрсатди. Байрамларда, айниқса, зериккан пайтларида унинг олдига бориб турадиган бўлди.

* * *

Ушбу хангомалардан кейин Усмон ўз қиличи, ўз найзасига кўпроқ боеланиб қолди. У отасининг қиличидан мумкин қадар узокроқ юришни маъқул кўрарди. Лекин унинг хоҳишига ким ҳам қарарди. Шароит бутунлай бошқа нарсани талаб қиларди. Бунга қарши бориш қийин: “От чоптириш, қилич чопиш, ўқ узиш, кийик овлаш, қалқон тешишдан кўра қийин эди бунга қарши бориш”.

Бир қилич... Ўйлашни, етти ўлчаб бир кесишни тақозо этарди бу қилич. Отасининг қиличи эди бу!

Ва яна бир қилич... Кўзинг ва қулоғинг, ғамиңг ва қувончинг, ҳис ва ҳаяжонинг, бугунинг ва келажакнинг амрида, ихтиёрида эди бу қилич. Ўзининг қиличи эди бу!

Усмон буни жуда яхши ҳис этиб турибди. У ҳозирча ўз қиличидан бошқа нарсани ўйламайди. У отасининг қиличига хизмат қилиб келган ва шундай бўлиб қолади.

Бунинг устига Усмон акасини жуда севади, ҳурмат қилади. Бошқача бўлишини хоҳламайди ҳам. Бешта, ўнта яхши жўраси бор, бир неча душмани ҳам бор. Унинг Михаилдек, Зоядек ошнаси, сирдоши бор, Каланоз сингари ғаними ҳам бор.

Бундан ташқари, Ада Болига, Дурсун Фақига, Ойқут Алпга... ҳатто Кундузга, отасига айтадиган гаплари бор унинг. Усмон энди ўзини, ниятини ҳимоя қила олишига ишонади. Зерикиш қаёқда дейсиз?!

* * *

Мезон яримлаб қолганди. Осмонни тез-тез булут қопларди. Шундай дамларда тепаликларни қоронғи босарди. Шамоллар ҳам аввалгидай эмас, изғиринли, этни жунжиктиради. Энди кўпроқ шимол ва ғарбдан эсади. Баъзан ёмғир савалаб қолади.

Бир сафар тоғу тошни қуюқ булут қоплади. Улкан Доманич кўзга зўрға илинарди. Отлар бошқача кишнади, қўйлар бошқача маъради, итларнинг вовуллаши ҳам ўзгарди, ўрмондан ғалати товушлар эшитилди. Кейин қора булутлар муз сингари эриб, сувга айланди. Орадан бир оз вақт ўтгач, қаттиқ шамол турди ва кечаси билан тинмади.

Эртаси куни эса худди ёз ойларидек осмонда уч-тўрт булут парчалари сузиб юрарди, қуёш пўртаҳол рангида эди.

Эртўғрулбекнинг уйида тўпланишганди. Улар кўчишга қарор қилишди. Бунинг учун уч кун тайёргарлик кўришди. Учинчи кун саҳарида чодирлар бузилди. Юқлар уловларга ортилди. Кўч-кўронини йиғиштириб йўлга тушишди.

Карвон Бургуттепанинг нариги томонидаги водийдан кейин бошланадиган текисликда, Кўштерак булоғи ёнида, бошқа яйловлардан келувчилар билан қўшилиб йўлда давом этди.

Усмон ёнида Салтуқ ва Раҳмон билан Бургуттепадан уларни кузатиб турарди. Дунёда ҳеч қандай гуллар чамани бунчалик ранго-ранг, бунчалик гўзал тусда бўлолмасди. Ёнбағирлардаги дарахтларнинг яшиллиги, қизил ва сариқ гуллари — бир томондан; мингларча одамларнинг мовий, кўк, пушти, тўқ қизил усти-бошлари — иккинчи томондан кўзларни қамаштирарди.

Усмонга бу худди туш кўраётганга ўхшаб туюларди. Кейинги пайтларда у бунақанги аралаш-қуралаш тушларни кўп кўрадиган бўлиб қолганди. Бу кўчиш чинакам тушга ўхшарди.

* * *

Зоя билан Каланознинг тўйлари октябрда бўлиб ўтди. Тўй жуда дабдабали бўлибди. Ҳамманинг оғзида ўша тўй. Бутун атрофда бу тўй ҳақидаги мақтов гаплар анча вақтгача давом этди.

Зоя бўлса тўйдан олдин, бутун ёз бўйи катта умид билан “Усмон келади” деб кутди. Буни Михаил айтди.

— Бор, чақириб кел, деб ялинди менга, — деди Михаил. — Сенга айтадиган гапи бор экан... сенинг хузуринга қочиб боришга ҳам тайёр эди, — давом этди Михаил. — Онам ҳам рози эди... Барибир аёл аёл-да, улар... Ҳеч бўладиган ишмас. Узинг ўйлаб кўр. Сентябрнинг бошларида “борасан” деб туриб олди. “Агар бормасанг акам демайман” деб худонинг зорини қилди. Қарасам, бўлмайдиган, “майли” дедим. Икки кун кўзига кўринмай юрдим, кейин “тополмадим” деб айтдим. Мана шунақа, ҳеч бўладиган ишми бу? Дин бошқа бўлса, зоти бошқа... Ким ҳам рози бўларди?

Усмоннинг юзидан, қарашларидан ҳеч нарса тушунмади. Шунинг учун бўлса керак, сўзида давом этди:

— Кейин... Каланоз ҳам менга ошкора айтди, нимадандир шубҳаланарди шекилли ўша кунларда... Синглингни ўша тўпори турк билан кўрсам, чатоқ бўлади, деб...

Худди шунда Усмоннинг юзи ҳам, қарашлари ҳам кўп нарсани англади Михаилга. Михаил довриаб қолди:

— Э, Усмонжон, бўлган иш бўлиб ўтди. Мен буларни ўша пасткаш Каланознинг сенга муносабатини билгин, ғафлатда қолмагин деб айтдим. Биз ўзимизга эҳтиёт бўлайлик.

— Ҳа, эҳтиёт бўлайлик, — деди Усмон.

Бу гап, тўғрироғи, бу гапни айтишга ундаган вазият Усмоннинг тақдирига алоқадор эди.

Инонью беги Маҳмуд Усмонни келгуси ҳафта бўладиган зиёфатга таклиф қилганди. Зиёфатда Эскишаҳар беги Аз-Зоҳид, Қулажа қалъасининг ҳоқими Ёргопулос ва теварак-атрофдаги бир қанча сардорлар ҳам қатнаши керак эди. Усмон тушга яқин келган чорловчига боролмаслигини айтганди. Бироқ у Михаилнинг гапидан сўнг фикрини ўзгартирди:

— Қани, Михаил, кетдик бўлмаса, — деди, отларига минишди. Улар бугун Сунгур Текин зиёфатига боришлари керак эди. Бекнинг зиёфатлари жуда машҳур эди. Бу оқшомги ўтириш ҳам шу доврўққа мос ўтди. Истаганларича еб, истаганларича ичишди. Созлар чалиниб, раққосалар хиромон айлашди, ҳамма мириқиб кўнгил ёзди.

Усмон у-бу нарсадан бир оз татиб кўрганидан сўнг Сунгур Текин кўрсатган хонага кириб чўзилди-ю, дарҳол уйкуга кетди. Эрталаб барвақт турди-да, бошқалар ҳали уйғонмасдан отини эгарлади. У Итбурнига томон, ўзининг буюк қисматига томон бедовини учириб борарди.

Итбурни Ада Болининг қишлоғи эди. Шайхнинг бу қишлоғи кичкина, лекин жуда сўлим, серсув, озода бир манзил эди. Шайхнинг хонақоҳи уйининг шундоққина ёнбошида бўлиб, келиб-кетувчилар ётиб қоладиган карвонсаройга, карвонсаройдан ҳам кўпроқ меҳмонхонага ўхшарди. Шайхнинг сабоқлари ҳам Дурсун Фақи билан қилган суҳатларидан, баҳсларидан ва савол-жавоблардан иборат бўларди...

* * *

Усмон хонақоҳга тушди ва шайхга хабар юборди. Лекин шайх Ада Боли эмас, Дурсун Фақи етиб келди.

— Ада Боли “Хуш келибди” деяптилар, — деди Дурсун Фақи Усмонга. — Марҳамат қилиб, кирсин, дам олсин, — дедилар.

— Бир кўриб кетсам, дегандим, — деди Усмон ҳафсаласи пир бўлиб.

— Чопар айтди. Шайхим Ада Боли: “ҳозир вақти эмас” деяпти. Марҳамат қил, дамингни ол. Сут, айрон дейсанми, истаганингни муҳайё қилишади...

Усмон “кераги йўқ” дегандек бошини сарак-сарак қилди. Дурсун Фақи ширин жилмайиб:

— Демак, фақат ўзини кўрмоқчисан, шундайми, — деди. — Нима, бирор гап бўлдими? Ё менга айтгинг йўқми, Усмонжон...

— Ундай экан, мен ҳам вақти бўлгунга қадар кутаман...

Дурсун Фақи аввалига шошиб қолди, кейин завқланиб:

— Яшавор, Усмонжон, — деди, — қани, гапир-чи?

Улар ички ҳовлида эдилар. Ҳовли деразалари катта ва кичик хоналар билан ўраб олинганди. Ўртада эса ҳар бурчагида биттадан жўмраги бўлган олтибурчакли фаввора бор эди. Ҳовли йўлаги дарвозасиз. Ундан бир арава бемалол кирса бўларди. Тўрт томони панжарали айвон билан айлантирилган иккинчи қаватга ўн беш зинали нарвон билан чиқиларди.

Дурсун Фақи “қани гапир-чи” деганича шу нарвон томонга бошлади. Ўзи олдинда, Усмон уч зина пастда, аста-аста босиб тепага кўтарилиди. Бу қаватда ҳам эшиклари айвонга очилувчи хоналар бор эди. Дурсун Фақи Усмонни ўнг томондаги хонага бошлаб кирди.

— Мана шу ерда қоласан.

Усмон атрофни кўздан кечираркан, у қўшиб қўйди:

— Отанг Эртўғрулбек ғозий ҳам сен туғилмасдан бурун шу ерда ётиб қолганди. Ухлашдан олдин шайхим Ада Боли билан гурунглашганди... Мен тезда қайтиб келаман.

Шундай деди-ю, чиқиб кетди.

Ерга бўйра тўшалган. Устидан гилам солинибди. Тўрда битта дераза: Бу томонда девор бўйи диван. Диваннинг устига гилам тўшалиб, ёстиқ, болишлар ташлаб қўйилган.

Эшикнинг рўбарўсидаги деворда мўъжазгина бир жойнамоз илиғлик. Жойнамознинг тепасидаги миҳга усти каштали духоба халтача осиб қўйилибди.

Эшикнинг ўнг томонидаги деворда икки тахмон, уларнинг оралиғида нақшинкор чироқ тоқчаси. Тоқчада бронза шамдон турибди. Усмон шамдоннинг ёнида бир неча Салжуқий ва Византия таңгасини кўрди... Атайлаб, кўришсин деб қўйишганга ўхшайди.

Усмон диванга ўтирди. Негадир бемалол ўтиролмади. Деразадан атрофни кузата бошлади.

Ва Малхун Хотунга кўзи тушди. Йўқ, кўрмади: у Малхун Хотунни кўргани йўқ, хаёл олиб қочди, шекилли. Ё туш кўраяпман деб ўйлади. Атрофга яна кўз

югуртирди. Пастқам девор билан ўраб олинган кенгина боғ. Боғнинг бир чеккасида оғил ва катак. Уларнинг ўртасида ертўла устига қурилган икки қаватли уй.

Усмоннинг кўзига ташланган шулар. Кўрганларига яна бир-бир назар солиб чиқди. “Тавба, оғилдан чиқиб, ғизиллаб уйга кириб кетган ким бўлди? Худди учиб ўтгандай бўлди-я?!”

Усмон унинг қоши, кўзи, ёноқлари, сочи, бўйи-баста, кийган кўйлаги, ранги-рўйи қандайлигини айтиб бера олади, худо ҳаққи, айтиб бера олади. Аммо нима бўлганини айтиб беролмайди: туш кўрдимикин... Ё хаёл қилдимикин?

Усмон йўтал товушини эшитиб ўзига келди. Йўталган ёки йўталгандай бўлган бир ёш йигит эди. Усмондан уч-тўрт ёш кичикроқ бўлса керак. Чамаси, ўн беш-ўн олти ёшларда, елкадор, Усмон сингари қорамағиз.

— Марҳамат, бек! — У Усмонга мис машрапада¹ айрон тутди. — Гуллибулоқ сувидан, бек. Гуллибулоқ суви шифобахш.

Усмон машрапада қўл чўзаётганда Дурсун Фақи қайтиб кирди. Унинг ёнида баланд бўйли, сийрак соқолли, илиқ чехрали, буғдойранг бир киши бор эди. Дурсун Фақи уни кўрсатиб:

— Кумрал Абдал, — деди. Усмон қўлида айрон тўла қўлчани ҳамон ушлаб турганини энди тушунди. Уни олиб келган йигит эшик олдида кутиб турарди. Усмон айронни бир кўтаришда сипқорди. Кумрал Абдал қўлчани олиб йигит ушлаб турган патнисга қўйди. Йигит чиқиб кетди. Усмон “бу ким?” дегандай Дурсун Фақига қаради.

— Шайхим Ада Болининг ўғли. Исми Ҳусомиддин Турғут, — деди Дурсун Фақи.

Усмон ўрнидан турди. Шамдон турган тоқча ёнига борди. Тангаларни олиб, қўлида наридан-бери ағдариб кўрди. Жойига қўяркан, сўради:

— Булар нима?

— Салжуқийлар ва Византия тангалари, — деди Дурсун Фақи.

— Нариги хонада ҳам кўрдим. Нега қўйишган буларни?

— Меҳмон зерикмасин, кўрсин деб қўйишган. Буни Султон Алоуддин шайх Ада Болига ҳада қилган. Хоразмда зарб қилинган...

— Буни айтмаяпман, — деди Усмон. — Анави халтачада китоб бор, шекилли?

— Ҳа, китоб, — деди Дурсун Фақи. — “Қуръон”. Аллоҳнинг Каломи. Меҳмон кечаси уйқуси қочса ўқисин деб қўйилган. Уни ўқиса кўнгли ёришади, бегим...

Усмон бошини ҳам қилганди. Фалати аҳволга тушганидан уларга қарай олмасди. Минғирлади:

— Мен бек эмасман!

Дурсун Фақи ё эшитмади, ёки ўзини эшитмаганга солди, гапида давом этди:

— Олдин айтгандим, Усмонжон, отанг Эртўғрул бек ғозий ҳам шу хонада тунаб қолганди.

Кейин тўхтаб:

— Ўтир, Усмонжон, ўтир, шунда биз ҳам ўтирамыз, — деди. — Шунда кўзимиз кўзга тушади, суҳбатимиз ҳам қовушади...

Усмон дунёнинг энг оғир амрига бўйсунмаётгандай диванга чўкди. Кумрал Абдал ердаги кўрпачага чўккалади. Дурсун Фақи ҳам Усмоннинг сал берироғига ўтириб, гапида давом этди:

— Отанг Эртўғрулбек ғозий ҳам шайх Ада Болидан: “Бу китоб нима” деб сўраганди. — Усмон толиққан эди, худди туш кўраётгандай, Дурсун Фақининг овози олис-олислардан қулоққа чалинаётгандай бўларди.

* * *

Улар чиқиб, Эртўғрул ёлғиз қолгач, Бисмиллоҳ деб, “Қуръон”ни олибди. Қиблага қараб ўқий бошлабди. Шу кўйи, тонг отгунча, тикка турганича ўқий берибди. Фақат хўрозлар қичқира бошлагач, диванга ўтирибди-ю, уйкуга кетибди.

¹ М а ш р а п а — қўлча, сув ичиладиган идиш, финжон.

Бир соатлар чамаси чўзилган ана шу уйқуси чоғида Эртўғрул ғалати бир туш кўрибди:

Гўё гапираётган “Қуръон” эмиш, ишонч, эътиқодмиш. Бу овоз шундай дермиш: сенинг ва фарзандларингнинг, уларнинг фарзандларининг фарзандлари ва уруғларининг шон-шарафи ва қудрати ҳамда юксалиши Аллоҳ Каломига кўрсатган ҳурмат ва эътибордадир.

Уша кечаси тикка турганча “Қуръон”ни ўқиётган Эртўғрулнинг деразага тушиб турган соясини кўрганлар бор эди. Дурсун Фақи ана шулардан биттаси эди. Айни шу Дурсун Фақи Усмоннинг отаси Эртўғрул худди шу жойда ётиб қолгани, туш кўргани, эртаси барвақт бизлар унинг олдига чиққанда кўрган тушини гапириб бергани, дуолар ўқиганини сўзлади.

* * *

Усмон ўша куни бошқалар билан биргаликда нонушта қилди. Йўлга чиқмоқчи эди-ю, ҳеч оёғи тортмади. Худди қўл-оёғи боғлиқдек ўзига бўйсунмасди. Ҳаво булутли, ёмғирми, қорми ёғадиганга ўхшарди. Ҳеч бунақа бўлмаганди. Нега кетишга оёғи тортмай қолдйкин?

Уша жойида, диванда ўтирганча, Ада Болининг боғига қараган деразадан ташқарини кузатарди, қалбини қандайдир бахтиёрлик эгаллаганди. Бу бахтиёрлик, бу орзумандлик авваллари ҳис этган қувонч ва бахтли онларнинг ҳеч қайси бирига ўхшамасди. Юраги нега бунча безовта бўлапти? Бу туйғу қаердан пайдо бўлди? Усмон ўйлаб ўйига етолмасди. У энди тушуна бошлагандай эди. Йўқ, бу на туш, на хаёл. Ҳалиги кўргани худди ўша эди. Узини бу ерда қўл-оёғини боғлаб куттираётган ўша эди. Усмон унга шайдо бўлиб қолди. Кўз ўнгида, кўнглида, миясида ўшандан бўлак ҳеч нарса йўқ эди. Зеро, қиз уйдан чиқиб, боғни Усмон қараб турган дераза рўпарасидан кесиб ўтган ва кўчага чиқиб кетганди. Усмондан атиги ўн қадам наридан ўтди у. Бошини кўтариб осмонга қаради... Гўё, ё Тангри, Усмон ўша юзни яхшироқ кўрсин, мафтун бўлсин, куйиб кул бўлсин деб шундай қилгандай эди.

Усмон ошиқ бўлиб қолди, қалбига ўт тушиди, юраги ҳовриқди, нима қиларини билмай ўрнида чир айланди. Кейин эшикка отилди. Ташқарида кимгадир дуч келди, кимлигини кўрмади ҳам — қўлидан ушлаб дераза олдига етаклади:

— Анави кетаётган ким? — деб сўради.

— Синглим, — деди у.

Усмон шундагина ўгирилиб Ҳусомиддин Турғутни, Ада Болининг ўғлини кўрди:

— Синглим дейсанми?

— Ҳа-да! — деди Ҳусомиддин. Жони оғриди, шекилли, қўлини Усмоннинг чангалидан кутқаришга уринарди. Усмон қўлини кўйиб юборгач, қўшиб қўйди:

— Бир ёш қаттаман.

— Исми нима? — сўради Усмон.

— Малҳун Хотун.

Усмон яна нима сўрашни билмай:

— Нима, шайх отанг бетобми? — деди.

— Йўқ. Худога шукр, яхшилар.

— Бўлмаса мени кўргиси келмадими?

— Билмадим, — деди Ҳусомиддин. — Баъзи нарсаларнинг вақти келишини кутадиган одатлари бор...

Усмон ҳам шунга ишонишни истарди, минғирлади:

— Дурсун Фақи ҳам шундай деганди.

* * *

Усмон ўша куни ҳам, эртасига ҳам қолди Итбурнида. Ўша куни ҳам, кейинги куни ҳам кўрди Малҳун Хотунни. Кўргани сайин кўргиси келаверди.

У хоноқоҳда нималар бўлаётгани, кимлар келиб кетаётгани билан қизиқмасди ҳам. Фақат билгани шу бўлдики, Кумрал Абдал юнончани жуда яхши биларкан.

У етти кишилик гуруҳга юнон тилидан сабоқ бераркан. У учинчи куни эрталаб эшикка чиқиб, боғнинг пасткам девори ёнида Малхун Хотунни кута бошлади. Тонг энди оқариб келаётир, майдалаб ёмғир ёғарди. Қиз уйдан чиқди, оғилхонага йўналди. Усмон чақирди.

— Хушт... Малхун Хотун.

Қиз тўхтади. Қулида сутчелак. Қайрилиб қаради, жилмайди.

— Лаббай...

Усмоннинг юраги гуп-гуп ура бошлади. Ниҳоят, тили калимага келди:

— Илтимос, сал берироқ кел...

Қиз ҳеч тортинмай, кулимсираганича яқинроқ келди. Кутиб турди. Бир-бирига қараб олишди. Қизнинг кулимсираши тўхтади, ранги қув ўчди.

Усмон:

— Мен... — деди-ю, давомини айтолмади.

Қиз жилмайишга уринди:

— Биламан, Сиз Эртўғрулбек ғозийнинг ўғли Усмонжонсиз...

— Ҳалиги, — деди Усмон, — мен... сени жудаям севиб қолдим...

Қиз сесканиб кетгандай бўлди. Лаблари қимтинди. Яшил шаҳло кўзлари янада катталашди. Усмоннинг кўзларига тикилди. Кейин бошини буриб, ҳам қилди. Худди тепаликка чопиб чиққандай зўрға нафас оларди. Овози зўрға чиқди:

— Ундай бўлса, сўраттиринг...

Қиз шундай деди-ю, ғойиб бўлди.

Уша куни кечкурун Дурсун Фақи Усмонга:

— Шайхим сени кўрмоқчи, — деди.

Дурсун Фақи Усмонни хоноқоҳдан кўришиб турган асосий уйнинг орқасидаги учта зина билан чиқиладиган, бир қаватли, каттагина икки хонали уйга бошлаб борди. Ада Боли қарийб ҳеч қандай ашёси бўлмаган, пойгаҳига бўйра тўшалган хонада, намаг устида тиз чўкиб ўтирарди.

Усмон тез ва шахдам одимлар билан унинг ёнига борди, қўлини ўпишга ҳаракат қилди. Шайх бунга йўл қўймай, қўлига Усмоннинг қўлини олиб кўришди ва дарҳол гап бошлади:

— Мени кўрмоқчи экансан, вақти эмас, дедим. Вақтни тилаган кутади, Усмонжон. Вақтни сабр ва сабот топади. Сенинг сабринг, саботинг ва азминг маълум бўлди. Мени ҳам хурсанд қилди. Чунки булар энг юксак фазилатдир. Хушвақт бўл!

Усмон қизарди, бўзарди, ўзини тийиб туrolмади. Дилидагини тўкиб солди:

— Аллоҳ билган нарсани сиздан яширишга уяламан, Ада Боли. Мен вақтни кутганим йўқ. Мен сизга бир гапни айтиш учун кутдим. Нима десангиз денг, не истасангиз қилинг. Ада Боли, мен сизнинг қизингиз Малхун Хотунни севиб қолдим...

Усмоннинг орқасида кимдир “эҳ” дегандек бўлди. Дурсун Фақи бўлса керак. Лекин Ада Боли шошмади ҳам, ҳайратланмади ҳам. Усмонга кулимсираб қараб турарди. Индамасди. Усмон гапиришга мажбур бўлди:

— Албатта, шариятга, қонун-қоидага биноан нима керак бўлса, қилинади. Лекин мен сизнинг билиб қўйишингиз маъқул деб ўйладим. Сизга хурматим боиси буни яширишни лозим топмадим. Буни ўзимга ор деб билдим.

Ада Боли кулимсираб турарди. Ниҳоят, Усмонга Сивриқоядаги суҳбатдан яхши таниш бўлган овозда деди:

— Ҳа, Усмонжон, рост гапни айтдинг. Ундоқ бўлади, бундоқ бўлади. Лекин қандоқ бўлганда ҳам одати билан бўлади. Сизларга ҳам, бизларга ҳам ярашадигани шу. Сен ҳеч нарсага чалғимай Сўғудга бор. Онанг, отанг билан гаплаш. Нима керак бўлса, қандай лозим топилса шундай қилинади. Тақдирда нима ёзилган бўлса, ўша бўлади...

Ва ўша заҳоти, товушини ўзгартирган ҳолда:

— Дурсун Фақи, — деди.

Бу кузатиб қўй, дегани эди. Буни яхши тушунган Усмон итоаткорона Дурсун Фақига эргашди.

Ол-Ишиқнинг ём халтасини бошидан олиб юганини солди, эгарлади. Уни нарироқда кузатиб турган Дурсун Фақи:

— Эҳ, Усмонжон, — деди, — менга сал олдинроқ шипшиб кўйсанг нима қиларди.

Усмон унга ғалати қараш қилди. Нима демоқчи эканини тушуниш қийин эди. Отнинг сағринига қамчи солди:

— Чу, жонивор!

Ол-Ишиқ Усмоннинг нима истаётганини, қаерга бориш кераклигини, қандай бориш лозимлигини яхши биларди. У орқадан қараб қолганлар кўзидан зумда ғойиб бўлди. Иккинчи қамчига ҳожат йўқ эди. Жонивор соҳибини кўп ўтмай Сўғудга етказди.

Хуфтон намози ўқиладиганди. Шивалаб ёмғир ёғар, ҳарорат анча пасайган, қор ёғадиганга ўхшарди. Усмон тўғри отасининг уйига борди. Отидан тушиб, етаклаб олди. Эшикни тақиллатди. Ичкаридан “Ким у?” деган овоз келди. Бу онасининг овози эди.

— Менман, ойи, — деди Усмон. Эшикни очган онасига бор гапни айтди.

— Отам билан гаплашинг. Малхун Хотунга совчи юборинглар, — деди гапни қисқа қилиб.

Ада Боли Усмондан кейин ўйга толди. Фарзандларини жуда яхши кўрарди, лекин Малхун Хотунга меҳри бўлакча эди. Уни жуда авайларди. Унга бирор нарса бўлмасин деб жонини беришга ҳам тайёр эди. Кечаси билан Усмонни ўйлаб чиқди.

Усмон ўт-олов.

Йигитларнинг марди.

Фурурли йигит. Ҳар жиҳатдан ўйлаб кўрди. Ада Боли унинг мардлигини, жасурлигини, яхшилигини, вафодорлигини, кўнгилчан ва ботирлигини ҳам яхши билади. Аммо қизининг бахти ҳақида гап кетаркан, бу фазилатларнинг ўзи етарли бўлармикин?

Бундан ташқари Ада Боли Усмоннинг ўта ҳаракатчан, учар йигитлардан эканини ҳам яхши билади. Эҳ-ҳе, бу Қора Усмон Рум қишлоқларидан тортиб бутун атрофда машхур.

Хуллас, Ада Боли қайси томондан қарамасин сира кўнгилга ўтирмайди. Лекин Эртўғрулбек ғозийга нисбатан хурмат-эҳтиромини ўйлаб:

— Эҳ-ҳ, — деб кўйди.

Қизини сўраб совчиликка келган Эртўғрулбек ғозий вакилларига ҳам:

— Фейлари мос эмас, ишқилиб, Аллоҳ иккаласига ҳам ўз тенгини насиб қилсин-да, — деди.

* * *

Усмон бутунлай ўзгарди, мажнунга айланди-қолди: қиш-қировли кунларда тоғларга йўл олади, овга чиқади. Айш-ишрат, кўнгилочар ўйинларга мойил бўлиб қолди.

Ада Болидан жавоб келар-келмас отаси уйдагиларни огоҳлантирди:

— Эҳтиёт бўлсин, қизнинг йўлини тўсиб юрмасин тагин: Ада Болини хафа қилиб юрмасин. Бизлар учун ҳам, улар учун ҳам шаън ва ор-номусга доғ туширадиган ишларга қўл урмасин, — деб тайинлаттирди.

Шунга қарамай, Усмон бир куни Малхун Хотуннинг йўлини тўсиб чиқди: “Сени олиб қочмоқчиман”, деди. Лекин Малхун Хотуннинг гапларидан довдираб қолди:

— Сизни ёқтираман. Бўлмайдиган ишни бошлаб мени ўзингиздан совутманг. Ёки менинг ўлимимни истайсизми? — деди. — Отамга ёқишга ҳаракат қилинг. Мен урф-одатдан, онам ва отамнинг сўзидан чиқолмайман. Ишингиз отам билан ҳал бўлади.

— Мен то отанга маъқул бўлгунимга қадар сени тинч кўйишармиди?!

— Отам хоҳламаган одамга рози бўлолмайман, — деди Малхун Хотун Усмонга жавобан. — Лекин, отам хоҳласа ҳам ўзим хоҳламаган одамга “хўп” деяолмайман.

Усмон девоналардай севар ва энди ўзини ҳам севишларига ишона бошлаганди. Лекин вазиятни тушунишни истамас, қабул қилолмасди. Энди у ҳис-туйғуларини яширолмас, дардини дўстларига айтар, севгилисини мақтар, Малхун Хотуннинг гўзалликларини таърифлай кетарди.

Усмоннинг бу таърифлари шу қадар кенг ёйилдики, Эскишаҳар беги, асли Салжуқийлардан бўлган Аз-Зоҳид ҳам Малҳун Хотунга уйланишни ният қилиб, катта совға-саломлар билан Ада Боли уйига совчилар юборди.

Ада Боли бу одамни яхши танирди. Аз-Зоҳиднинг ичкиликка берилган бир палид эканини, ор-номусдан йироқлигидан хабардор эди. Шу боисдан хотинидан ҳам, қизидан ҳам сўраб ўтирмай, бўлмайди деб, қатъий жавоб берди.

Аз-Зоҳидда бет бор дейсизми? Жанжалнинг уяси. Кошки одоб-ахлоқнинг кўчасидан ўтган бўлса. Яна одам кўйди. Ялиниб-ёлворди. Жавоб ўша. Дўқ-пўписа қилди: жавоб ўша-ўша.

Лекин Ада Боли унинг қўлидан ҳар қандай ёмонлик келишини ҳам яхши тушунарди. Дўсту биродарлари ва муридларининг зўрлаши билан: “Юзи курсин, фалокатдан нари бўлайлик” деб Итбурнидан Сўғудга яқин бўлган Тепапинарга кўчиб ўтишди.

Аз-Зоҳиднинг аёнлари бу кўчишни Эртўғрулга сифиниб бориш деб таърифлашди.

— Зотан, Усмон туфайли қизини сенга бермади, — дейишди.

Бу ҳам ўша майхўрнинг Усмонга тиш қайрашига сабаб бўлди.

— Мен унга кўрсатиб қўяман, — деди Аз-Зоҳид алам билан.

У бир томондан Кўнё саройига хабарлар юбориб Қайи қавми ва Ада Боли доираси исён кўтариш ниятида деб чақиб, бу борада анча муваффақият қозонди. Бунинг устига, Усмонга қасд қилиб:

— Мен унга кўрсатиб қўяман ҳали, — деб жар сола бошлаганди.

Феврал кунларининг бирида Аз-Зоҳиднинг одамлари унга хабар етказишди:

— Усмон эртага кечқурун Иноню вилояти бегиникида бўлади...

Аз-Зоҳид тишларини ғижирлатиб:

— Демак, эртага кечқурун Усмоннинг сўнгги куни бўларкан-да, — деди мингирлаб.

Ада Болидан бирор натижага эриша олмаганлиги ва атрофдаги гап-сўзлар уни янада ғазаблантирди.

Шайхнинг Усмонга “йўқ” дейиши кўп маънони билдиради. Чунки унинг бир қарорга келганига анча бўлганлиги аниқ. Сўғудга кўчиб ўтиши ҳам шуни кўрсатиб турибди.

Аз-Зоҳид ўйлаб ўйига етолмасди: Ада Болининг истаги пул ва бойликда эмас. Чунки булар унинг ўзида ошиб-тошиб ётибди. Ада Боли шу атрофнинг энг бадавлат кишиларидан бири. Пулга муҳтож жойи йўқ. “Йўқ, у жуда ақлли одам. Вазиятга қараб иш тутади, — деб ўйлади Аз-Зоҳид, — менимча, у бекликни кўзлаяпти”.

Эртўғрул тўқсонни қоралаб қолди. Ўғилларидан Савжини кўчиш ишларига тайинлаб қўйибди. Кундуз ақлли, билимдон, лекин раҳбар, йўлбошчи бўлиш, беклик қилиш хислатлари йўқ унинг. Ботирлик, чапдаслик ва жанговарлик етишмайди унда. Лекин бу хислатлар Усмонда бор. Бироқ унинг етакчилик қилишга иштиёқи йўқ. Майда гуруҳлар билан иш олиб боришни яхши кўради. Уруғ-аймоқ тушунчалари унга бегона. Раҳбарлик қилиш, бошқаришга эмас, кўпроқ бошқарилишга мойил...

Ада Боли қизига ошиғу беқарор бўлиб қолган Усмонни қўлга олдими, тамом, Қайи қавмини бўйсундирган бўлади. Бу элат ўта интизомли, фидойи халқ.

Ада Болининг мақсади мана шу.

— Малҳун Хотун Усмонга, Усмоннинг қавми эса унга... — ўйлайди Аз-Зоҳид.

Аз-Зоҳид чиқарган бу ҳукмига қатъий ишонади, бошқача бўлиши мумкин эмас дейди ва яна тишларини ғижирлатиб такрорлайди:

— Эртага кечқурун Усмоннинг сўнгги куни бўлади.

Аз-Зоҳид шундай қарорга келганидан анча ҳузур қилди. Бундай ҳузур эса хаёлларига эрк берди.

У Салжуқийлар саройини Ада Болининг ниятларига ишонтирса бўлди, Сўғудни ҳам осонликча ўз тасарруфига олади.

Шунда қарабсизки, Усмон ўртадан олиб ташланса, Малҳун Хотун ҳам чорасиз қолиб ўзиники бўлади-қўяди.

Аз-Зоҳид эртага кечқурун Иноню бегининг уйида бўладиган зиёфат нима экани, қандай бўлишини ва неча киши қатнашишини яхши биларди. Ясовулига:

— Эртага кечқурун ўн беш отликни шай қилиб қўй, — деди. Кейин қўшиб қўйди:

— Энг урушқоқлардан бўлсин!

ОЛИШУВДАН ТАШҚАРИ БИР КИШИ

Усмон Малхун Хотундан кўнгил узгани йўқ, чунки беклардан, бойлардан келаётган совчиларни Ада Боли армуғон ортилган туялари билан биргаликда қайтариб юбораётгир. Усмонга нисбатан ёмон гап айтмаса-да, иккинчи ва учинчи бор юборган совчиларини ҳам:

— Фейллари мос эмас, — деб қайтариб юборди. Совчиларга жавоб бераркан: — Худо иккаласи учун ҳам нима маъқул бўлса, шунини насиб айласин, — деган сўзни такрорлади.

Усмон буни билади. Ниманидир кўнгли сезиб турибди: Ада Боли унинг ўзидан нимадир умидвор. Лекин бу нималигини Усмон ҳеч тушунолмапти. Неча бор ўзидан бориб сўрамоқчи ҳам бўлди. Лекин барибир, шайх яна ўша гапни айтириб юборди:

— Ҳали вақти эмас, Усмонжон.

Ҳатто Малхун Хотун ҳам энди Итбурнидагига ўхшаб ўзи билан учрашувга рози бўлмапти. Ўзини олиб қочяпти. Хуллас, Усмонжоннинг аҳволи чатоқ. Бир қарасанг, девона сифат, мажнундек тентираб ўзини қаерга қўйишни билмайди. Бир қарасанг кўз олди қоронғилашиб, дуч келган нарсани уриб синдиргиси, ер билан яқсон қилгиси келади. Баъзан узлатга чекинади. Акаларини, жўраларини, ҳатто онасини кўргиси келмайди. Қиш, ҳаммаёқ қор бўлишига қарамай, отига қамчи босиб, қир-адирлар бўйлаб қушдай учиради. Лекин бундай от қўйишлар ҳам энди уни овутмайди.

Ана шундай ёлғиз қолган пайтларида ич-ичидан эзилиб, йиғлаб-йиғлаб оларди. Баъзан онасига бориб ёлворгандай термуларди.

Қани энди шунда онаси:

— Қўй, болам, қанча-қанча Малхун Хотунлар сенинг жонингдан айлансин... қўй, ўкинма, — деса.

Ҳеч бўлмаса:

— Сенга нима бўлди, дардингни айт, болам, — деб ҳам сўрамайди.

Йўқ, онаси унинг дардини тушунадиганга ўхшамайди. Гапни нуқул бошқа нарсага чалғитади.

Бориб Кумрал Абдал билан турган Дурсун Фақига ёрилди Усмон: — Шайхнинг розилик бериши учун нима қилишимни истайди?

— Ҳой Усмонжон, — деди Дурсун Фақининг жим қолганини кўрган Кумрал Абдал, — айттайлик, нима қилишингни исташингни билолмаяпсан. Лекин нима қилишинг керакмаслигини исташини ўйласанг-чи? Ишни мана шундан бошласанг-чи?

Бу сўз Усмонни ўйлантириб қўйди! У бу иккаласи билан хайрлашиб кетгач, анча бош қотирди. Доманичадаги ўша оқшомни, Сивриқоядаги суҳбатни эслади. Ада Болида отаси Эртўғрулни, бобоси Сулаймон Шоҳни ва Қоя Аллдан Қизил Буғага, Бойинтурга, Ойқулуққа, улардан ҳам нари, бутун ота-боболарини кўргандай бўлишини эслади. Усмон Сивриқоя манзараларини эслагандай бўлди.

Водийнинг чексиз кенгликларидан, арчазорларнинг олис хилватгоҳларидан келувчи гувуллашни ҳам, яйловлардан эшитилган вовуллашларни ҳам, узоқ-узоқлардаги тепалик орқасидан пайдо бўлган олтин ёймисол ҳилолни ҳам эслай бошлади.

* * *

Усмон ўша Сивриқоя кечасида, Ада Боли ёруги сўниб бораётган бир соя мисоли гойиб бўлиб кетганидан сўнг, мана шуларни ўйлаганига ишона бошлади. Лекин ўйлаганлари нима эканини англаб ета олмаяпти. Шунинг учун ҳам энди

ўзини ана шу ўйлаётанларини тушуниб олиши учун интилиб яшашга мажбур деб ҳисоблайди.

Холбуки, кун пешинга келиб қолган ва Усмон бир оздан кейин Инонюга қараб йўлга чиқиши керак. Ўзи билан олиб борадиган жўралари ила шунга келишган эди.

Эсига шу тушиб, тўхтаб қолди:

— Қизиқ, Ада Болининг истамаганлари орасида шу зиёфат ҳам бормикин?

Лекин энди фикрини ўзгартириш қийин. Вақт ўтди. Энди кеч. Бўлганича бўлар. Буни кейин ўйлаб бир қарорга келарман, деб йўлга тушди.

* * *

Усмон беш жўраси билан Сўғуддан Инонюга қараб отларини елдириб боришаркан, хаёлидан шу кечди. Бунақанги ўтиришларга кўп марталаб от учириб борган у.

Иноню... Инағул... Мудурни ва ундан ҳам нариги томонлар; мазкур зиёфатларга борар экан, ҳеч қайси бирида, лоақал бир марта узоқликни хаёлига келтирмаганди. Ўртоқлари билан ҳазил-мутойиба қилиб, қаҳ-қаҳ уриб, наъра тортиб, кўшиқлар айтишиб, гоҳо баҳслашиб ва беллашиб, бир пасда Изник кўли соҳилига ёки Улутоғ этакларига етиб келишганини билмай қолишарди.

Илк бор шундай бўлиши, Иноню йўли унга биринчи марта узоқ кўриниб кетди. Негадир юраги сиқилиб ғаш келди. Кўнгли бошқа нарсаларни тусагандай бўлди. Усмоннинг ёдига яна Ада Боли, унинг айтганлари, Ада Боли ёнида от ўйнатиб юриши тушди.

— Ҳой Усмонжон... Сенга айтаяпман, Усмон! — дея бақиради бир от нарида аргумоғини елдириб келаётган Салтуқ Алп. Усмон уйқудан уйғонгандай, қайрилиб унга қаради.

— Намунча хаёлга шўнғидинг? — деди Салтуқ Алп.

Сунгур ҳам у билан ёнма-ён келаётганди.

— Нима деган гап, сен ўзинг билан овора, Кўнур Алп ўзи билан, — деди Сунгур, — йўлда йўлдош бўлишдан ҳеч маъни қолмади.

Улар баравар от қўйиб боришяпти.

Усмон Ол-Ишиқ билан ўртада.

Ўнг томонида Ғози Раҳмон, чап ёнида Сунгур. Икковининг аргумоғи ҳам бўзғирот.

Энг ўнгдаги Салтуқ Алп билан чапдаги Абдуллоҳ ва Оқча Хўжа тўриқ отларга минишган.

Анчадан бери Усмоннинг Ол-Ишиқига мос ҳолда отларини йўрғалатиб боришяпти. Ҳар бирининг отига гуллари ҳар хил хуржунлар солинган. Уларда кечкурун бўладиган зиёфатга совға тариқасида қирғовул, қийик тўшлари, асал, қаймоқ, пишлоқлар бор. Усмон алоҳида Иноню бегига ипак жойнамоз ҳам олиб бораёпти.

Чолғу асбоблари ҳам ҳаминша йўлга чиққанда олинадиган қиличлари, ўқ-ёйлари сингари ёнларида.

Кўнур Алп сантурни зўр чалади.

Сунгур чанг чалишга уста.

Усмон найга жон киргизади.

Абдуллоҳми? У тинглашни яхши кўради.

Сивизғани сайратишда Ғози Раҳмонга тенг келадигани йўқ. Айниқса унинг Довудий товушига тошлар эрийди.

Хаёлга чўмиб бораётган Усмон ҳушёр тортаркан,

— Чу, жонивор, — дея отини ниқтади.

— Овозингни эҳтиёт қил, Раҳмон.

Унинг оти олдинга ўтиб кетди, лекин тезда орқадагилар етиб келиб яна бараварлашишди. Шунда Ғози Раҳмоннинг овози янгради.

Бу овозда яйловдан яйловга хабар бергувчилар; Хуросондан Диёри Румга! зиё ташувчилар бор эди. Бу овозда неча йиллар давом этган буюк кўчишнинг

Диёри Рум — Ҳозирги Туркия ўрта асрларда шундай аталган.

сирли йўналишини жўшдирувчи, завқлантирувчи ҳангомалари бор эди. Бу овозда Усмонни у истаётган нарсага... Ада Болига яқинлаштирувчи ҳис-туйғу бор эди. Улар қолган йўлни бир зумда босиб ўтишди.

* * *

Зиёфат тугаб, соз базми бошланган эди.

Усмон ва унинг жўралари ичмай ўтиришарди. Бошқалар, Михаил билан унинг тўрт рум оғайниси ва уй соҳиби — Инонно беги Маҳмуд ҳамда унинг икки меҳмони шароб ичишда давом этишарди.

Аввалига Усмон найда ҳазин куй чалиб берди. Най сеҳридан ҳамма жимиб қолди. Энди чанг, сурнай, сантурларнинг шўх наволари юксалиши, куйлар кўшиқларга уланиши керак эди.

Лекин бундай бўлмади. Созлар навоси ўрнига боғ айланаси девор орқасидан от туёқларининг товушлари ва ҳайқириқлар эшитилди.

Ва Усмон ҳалигина най чалган Усмон эмас, у Усмон ботирга айланди. Ғози Раҳмон, Сунгур, Кўнур Алп, Оқча Хўжа... Улар ҳам энди ҳазин най куйидан маҳзун бўлган кишилар эмасди. Усмондан кейин ҳаммаси баб-баравар кўз очиб-юмгунча қиличларини яланғочлаб шай бўлиб турардилар.

Михаил ва ўроқлари ўтирган жойларида қотиб қолишди. Уй соҳиби даҳлизга югуриб чиқди. Деразани очди. Шунда ташқаридаги ҳайқирик, овозлар аниқ эшитилди.

— Ҳой, Маҳмуд бек... Сенга айтаяпман, Маҳмуд бек!

— Кимсан? Нима керак? — деб сўради уй соҳиби.

— Мен Аз-Зоҳидман, — деган жавоб эшитилди. — Эртўғрул ўғли Усмон шу ердами?

Уй эгаси нима дейишини билмай тўхтаб қолди.

Усмон ҳам даҳлизга чиқди.

— Тўғрисини айтинг, — деди.

Маҳмуд бир унга, бир ташқарига қаради. Усмон қатъий такрорлади:

— Тўғрисини айтинг.

Маҳмуд бек лабини тишлади, лекин ростини айтди:

— Шу ерда.

— Менга ўша керак, — деди Аз-Зоҳид.

Маҳмуд бек бу сафар Усмонга қарамай, сўзида давом этди:

— Бу қанақа одат, Зоҳид бек? Меҳмонни бериб бўларканми? — Ранги қув ўчган, қалтираб турибди, — яхшиси мени ола қол!

Аз-Зоҳиднинг овози пасайди, лекин янада қатъийлашди:

— Сенга ёмонлик тиламайман, Маҳмуд бек. Агар бермасанг ҳамма ёқни остин-устин қиламан. Ҳаммангизнинг додингизни бераман.

Бунинг аксича, Маҳмуд бекнинг овози янада баландлашди:

— Узинга нима ярашса, шуни қил. Мен меҳмонимни беролмайман.

Шундай деди-ю, жаҳл билан орқасига қайтди. Қайтди-ю шошиб қолди. Ҳалигина ёй шаклида тизилиб турган олти киши йўқ эди. Сал ўтмай боғдан Усмоннинг:

— Ур, ҳа, ур! -деган ҳайқириғи эшитилди.

Усмон Маҳмуд бекка “тўғрисини айтинг” деган заҳоти ҳайрон қоларлик чаққонлик билан жўраларини эргаштириб боққа югуриб чиқди. Ҳаммаси яшин тезлигида юз берди. Яйдоқ отларига сакраб-сакраб миндилару ёлларига ёпишдилар. Усмон Кўнур Алп билан Оқча Хўжага ишора қилди:

— Дарвозани очинглар!

Ўзи бўлса, Сунгур, Абдуллоҳ ва Ғози Раҳмон билан дарвоза рўпарасида шай туришарди.

Уч одам бўйи келадиган баланд дарвозанинг тўсиқ сургичлари зумда олиб ташланиб, кенг тавақалари очиб юборилди. Камондан уч ўқ учди. Уч сувори отдан ағдарилди. Усмоннинг ҳайқириғи янгради:

— Ур, ҳа, ур!

Беш қилич беш ҳамлада бешта отликни кулатди. Бошқалари бешта ярадор билан овора бўлиб қолишди. Кейиндагилар эса, Аз-Зоҳид етакчилигида орқага

бурилишди. Лекин, ҳарҳолда Ғози Раҳмоннинг товуши қочиб кетаётганларга етиб борди:

— Ҳой, Аз-Зоҳид! Усмонни олмасдан қаёққа қочаяпсан?!

* * *

Буларнинг ҳаммаси беш-олти дақиқа ичида бўлиб ўтди. Улар боққа қайтиб киришганда Маҳмуд бекнинг одамлари энди қиличларини олиб, тўпланишган, дарвоза олдида туришарди.

Отлардан тушишгач, Усмон уларга: — Отларни олинглар, — деди. Бошқаларига қараб ишора қилди, — яраларини боғланглар.

Маҳмуд бек ҳам ўша ерда, одамларидан сал олдинроқда турарди. Ҳали ўзига келолмаган, дир-дир қалтирарди.

Усмон қўлини унинг елкасига қўйди:

— Базмимиз совумасин, Маҳмудбек.

Улар ичкари киришди. Уйдагилар уларга уйқудан янги уйғониб, кўраётган тушлари чала бўлиб қолган бир алпозда қарашарди. Фақат Михаилнинг қарашлари бошқача эди. У қандайдир жумбоқни ечишга уринаётганга ўхшарди. У кўзларини қисганича, лабларини қимтиб Усмон ва унинг жўраларини, Маҳмудбекни бир-бир кузатиб чиқди. Михаил кўрган ва билган одамларга ўхшамасди улар.

Бир сафар отаси:

— Бу турклар бизга кун бермайди, — деганди.

У қўрққанидан айтганди бу гапни.

Лекин кейин, Усмонни яхши билиб олгач, турклар ҳақида бундай демайдиган бўлди. Михаил ҳозир юз берган воқеанинг гувоҳи бўлгач, яна отасининг гапларини эслади. У яна Хорманқоя кашишини эслади. Ўша кашиш ҳам Михаилнинг отасига ўхшаб фикр юритарди.

Михаилнинг отаси саҳий одам эди. У кашишдан, черковдан ёрдамни аямасди. Шанба кунлари кашиш буларниқига, албатта, келарди. Бу уйдагилар кашишнинг хурматини жойига қўйишарди. Гапларига жон деб қулоқ солишарди.

Аммо кашишга нисбатан бундай эҳтиромни Михаил чин дилдан ҳис қилмасди. Зоя ҳам шунақа эди. Кашиш буни сезар, лекин унча эътибор бермасди.

Бир куни кашиш:

— Анави бош ёрар турк билан жўраликни янада мустаҳкамлаётган эмишсан, Михаил бўтам, — деб қолди. — Бу гапни Каланоздан ҳам, бошқалардан ҳам эшитдим. Улар буни унчалик маъқул кўрмайдилар. Лекин мен бунинг боиси бордир, дейман.

— Ҳа, бунинг боиси бор, муҳтарам отахон, — деди Михаил. — Буни Каланоз ҳам яхши билади. Сизга айтмаганмиди?

— Йўқ, бу борада ҳеч нарса дегани йўқ.

— Мен айта қолай бўлмаса: Усмонжон менинг ва Каланознинг жонини сақлаб қолган...

Шундай деб Михаил овдан қайтаётиб йўлтўсарларга учрашганини, тўқнашувда Усмон жонларига ора кирганини гапириб берди.

ЯҚИНУ ЙИРОҚ БАРИБИР ЭМАСМИ?

Инонью воқеаси Сўғудга тўрт кундан кейин, бир-бирига зид миш-мишлар билан етиб борди. Бундай миш-мишлар орасида Усмонга ўқ теккани, Эскишаҳар бегидан “мени ўлдирма” деб омонлик тилагани ва аксинча, Усмоннинг Эскишаҳар бегини тилка-пора қилгани ҳақидаги гаплар ҳам бор эди. Бундан ташқари Михаил ва унинг жўралари ҳақидаги миш-мишлар ҳам шунга ўхшарди. Айрим гапларга қараганда, улар олишувга умуман аралашмаптилар, писиб ётишибди. Бошқа гапларга кўра, улар шердек олишиб, Усмонни Аз-Зоҳиднинг қўлидан қутқариб қолишибди.

Бунинг ажабланарли жойи йўқ, чунки миш-мишларни тарқатган бозорчилар эди. Зеро улар — Эскишаҳардан келганлар ундай, Инағул томонидан келганлар

бундай, Инонюдан ташриф буюрганлар эса яна бошқача ҳикоя қилардилар. Усмон бу миш-мишларга унча эътибор бермасди, лекин тилга тушганидан ғазабланарди. Бунинг устига ҳеч ўйламаган бир иш юз берди. Сўғуд бозорининг эртаси куни Дурсун Фақи келиб:

— Шайх Ада Боли сени сўраяпти, — деди.

Усмон энди йўл тадоригини кўрмоқчи бўлган ҳам эдики:

— Йўқ, ҳозирмас, — деди Дурсун Фақи. — Эртага, бомдод номозидан олдин...

* * *

Ада Болининг қишлоғи Сўғуддан от чоптириб борганда бир ярим соатлик йўл, Мудурни йўналишида эди. Усмон тонг қоронғисида йўлга чиқди, ёнида Сунгур ҳам бор эди. Сўғуд ҳали уйқуда. Икки кундан бери очиқ турган ҳаво кечга бориб айниди, аччиқ изғириндан кейин қор ёға бошлади. Паға-паға қор. Шамол тингани учун атрофни парда тўсгандек эди.

То ярим йўлгача индамай боришди. Усмон йўлга, теварак-атрофга эътибор бермай борарди. Бориши керак бўлган жойга, қандай тезликда бориш кераклигини Ол-Ишиқ ихтиёрига топширганди.

Усмоннинг ўйида “нимага экан” деган фикр чарх урарди. “Ада Боли нимага чақирган экан?”

Аввало, Дурсун Фақи — гапирар-гапирмас умид уйғотганди. Ҳаяжонга соларди шу умид. Бу-ку бир умид, лекин Ада Боли дейиши билан Малхун Хотундан бўлак ҳеч нарсани ақли бовар қилмасди.

— Малхун Хотун Қоф тоғининг орқасида, — деб ўйларди Усмон. — Ол-Ишиқ Қоф тоғини ошиб ўта оладими?

Қизиқ, бу нима деган гапки, Ада Боли сингари элликдан ошган кекса бир киши Усмон каби бир йигит олдида Қоф тоғи мисол, ҳатто ундан ҳам юксалиб борарди, ошиб бўлмас чўққига айланарди.

Эҳ-ҳе, бу чўққидан ошиб бўлмайди. Учқур оти Ол-Ишиқ бўлганда ҳам, Усмоннинг кўзи етмайди бунга. Паға-паға ёғиб, оппоқ гул япроқлари каби ерга тўшалаётган қор ёруғида ўша ошиб бўлмаслик Сивриқоя кечасидаги майин табассумдек кўриниб кетди унга. Шу онда, ўша табассумни қалбига муҳрлаган овозни эшитгандай бўлди:

— Сен жуда ҳам катта деганинг Дунё, шу кўриниб турган юлдузларнинг энг кичкинаси ёнида тирноғинг учичалик ҳам келмайди.

Худди шу майинлик, шу ширинлик, шу офатижонлик Сивриқоя кечасидаги сингари ўжар бўлади:

— Одам бир нарсани тушунолмаса, Дунё жуда ҳам катта; у қамраб бўлмас даражада буюк. Бундай одам учун Дунё, албатта, ақл бовар қилмас даражада катта бўлади. Унинг боши-охири йўқ ҳисоби... Бурсадан ўтиб кетсанг ҳам, етолмайсан... Қоражаҳисор ҳам бундай одамлар учун мана шу кўриниб турган юлдузларнинг энг яқинидан олис...

Усмон эшитган овозининг сўнгги сўзларидан хушёр тортди, бошини кўтарди, лекин “юлдуз”ни Қоф тоғи билан, Қоражаҳисорни Малхун Хотун билан чалкаштириб юборди.

Бу овоз бутун водийда акс садо бериб, Доманичдан, Сивриқоядан келаётганга ўхшаб туюлади.

— Ада Боли буни яна бир бор юзимга солиш учун чақираяптими мени? — дейди Усмон.

Унинг чап томонида бораётган Сунгур ҳам:

— Тушунолмадим, — дейди, — яна айт-чи...

Усмон айтади; лекин Сунгурга эмас, ўзи-ўзига:

— Бизнинг ҳам унга айтадиган гапларимиз бор...

Чунки Усмон Инонюга бораркан, йўлда йироқ ва яқин учун нималар ҳис қилганини гапириб бермоқчи... Бутунлай бошқа ва ҳеч синаб кўрмаган курашга ўзини қандай тайёрлагани ва майдонга илк бор чиқадигандай!

“Қоражаҳисорнинг, Бурсанинг ҳамда юлдузнинг ва Малхун Хотуннинг қаердалигини ва нималигини англай бошладим” дейиш учун!

“Устига минадиганим Зумрад Анқо қушини топаман ва Қоф тоғи сафарига чиқаман“ дейиш учун!

“Ва йироқ нима дегани-ю, энг йироқ қандай яқин бўлишини тушуна бошладим“ дейиш учун!

Чунки Усмон то Сивриқоя суҳбатидан, Ҳарлақдаги дарвешдан, Дурсун Фақи, Кумрал Абдал ва Ойкут Алп сўзларидан ва кейинроқ Иноню воқеасидан ушбу чақирувга қадар бўлган барча сезиб, билиб юрганларини жамлай бошлаганди.

Ана шуларни гапирмоқчи у Ада Болига; эски биланлари ва янги ўрганганларини, олишув устаси эканлигини, бирор курашда паст кетмаганлигини гапирмоқчи Ада Болига.

Ва Ада Болига кўп нарсани, уни Малхун Хотундан жудо қилолмаганини гапирмоқчи; “Менинг Зумрад Анқо қушим Малхун Хотундир“ демоқчи у Ада Болига.

ГУЛЛАР ОЧИЛАРМИ, БАҲОР КЕЛМАСА!

Лекин Ада Боли Усмон билан гаплашмай, айтадиганларини Кумрал Абдал орқали айттирди. Кумрал Абдал эса:

— Гапираётганга эмас, гапирилаётганга қара... деяпти шайхим Ада Боли. Унинг айтганларини мен гапираман, — дея бошлади гапни.

Мавзу Иноню воқеаси эди. Ҳамма: “Усмон-ку бу, кўлидан келади“ дерди. Ада Боли бўлса буни сал бошқачароқ қилиб:

— Усмон-ку бу, бунақа нарсалар унинг кўлидан келади, депти.

Шу мавзу тилга олинганда улар тўрт киши экан: Дурсун Фақи, Кумрал Абдал, Ада Боли ва унинг рафиқаси Юлдуз Хотун.

Ада Боли ҳалиги гапни айтганидан кейин хотинига ўгирилибди:

— Қизнинг номидан нега қайтариб юборганимни ҳали билмайсанми?

Кумрал Абдал билан Дурсун Фақи шуни сезишибдики, қиз Усмонни хоҳлайди, она ҳам “берақолайлик“ деб туриб олганга ўхшайди. Кумрал Абдал:

— Ҳар нима бўлганда ҳам, — деганидан кейин тушунтирди. — Шайхим Ада Боли шундай дегандан сўнг Юлдуз Хотунга: шошма, мен сенга тушунтирай, деди. Тушунтирди.

Ада Боли гапириб берганидан кейин Юлдуз Хотундан сўрабди:

— Яна айтадиган гапинг борми?

— Бор, — депти Юлдуз Хотун. — Мана шу менга айтганларингизни Усмонжонга ҳам айтинг... Мен ундан умидимни узмайман. Сиз ҳам узманг. Палаги тоза, яхши сулоладан у... Зоги улуг... Бол кўзадан бол чиқар...

Ада Боли хонимнинг сўзига эмас, ўжарлигига кулибди. Кейин Кумрал Абдалга шундай депти:

— Шайх Ада Боли ҳеч кимдан ғазабланмайди.

Юлдуз Хотундан ҳам жаҳли чиқмайди. Шайх Ада Боли бировни хафа қилмайди. Юлдуз Хотунга ҳам ҳеч озор бермаган. Юлдуз Хотун шундай деяптими, майли, шундай бўла қолсин, деди ва Дурсун Фақига ўгирилиб:

— Усмонжонга айт, келсин... Агар улгура олса, эртага азондан олдинроқ келсин, — деди.

Кумрал Абдал ўз одатига кўра ҳазил билан айтди бу гапларни. Кейин кулганича ўзига топширилган гапларни баён қилди.

* * *

Ада Боли Юлдуз Хотундан сўради:

— Усмонжон биздан нима истайди?

Жавобини ҳам ўзи берди:

— Ўғилларингдан ҳам яхши кўрадиган қизингни сўрапти. Сен бўлсанг бераверайлик деяпсан. Беришга-ку берамиз-а... Лекин Усмонжон ким ўзи?

Ада Боли бу сўроғига ҳам ўзи жавоб қайтарди:

— Тагли-зотли, буй-басти бор, кучли дасти бор. Лекин бадфеъл, жаҳли ҳам бор. Жаҳли тез, яна манманроқ. Жанжалнинг уяси, қаерда талотўп бўлса, ўша

ерда ҳозир нозир. Куч-қувватдан худо берган, эс-хуши жойида. Куч-қувват билан ақл-фаросатни нимага ишлатишни ўйламайди. Айнан шу куч-қуввату ақл балосининг нималигини билишни истамайди. Дуч келганни жазолайди: лекин бир қилич сермашнинг тўққиз шарт борлигини тан олмайди. Хоним, хоним, жон Хотун, бу йўл тўғри йўл эмас. Бу юришда бир кун бир балога йўлиқиши ҳеч гапмас. Бир кун келиб ўқи отмай, қиличи ўтмай қолса, нима бўлади. Унда Малхун Хотуннинг аҳволи нима кечади? Майли, ошиқи беқарор, Малхунимни жонидан-да ортиқ кўради ҳам дейлик. Лекин унга бирор фалокат бўлиб қолса-чи... Малхун жонимга шаҳид беваси деяолмайсан, ажал беваси деяолмайсан. “Оҳ” деганинг билан, “воҳ” деганинг билан ўрнига тушмайди. Йўқ, мен буни Малхунимга раво кўролмайман. Эндигина ўн бешга кирди. Унга бирор нарса бўлса, мен буни кўтаролмайман. Қизимнинг уволига қолишни истамайман. Тушундингми? Мени қийнаётган нарса шу. Фақат шуни ўйлайман. Бу гапларни айтаётганимнинг боиси ҳам шундан. Ана шу гапларимни, ўйларимни, дардимни Усмонжон ҳам билсин дединг, майли, билсин.

* * *

Кумрал Абдал ҳайрон бўлиб қолди... Чунки: “Элчига ўлим йўқ” дея гапирганларида Усмон сира газабланмади. Аксинча, Кумрал гапирган сари ранги ўчиб, бўйни букилиб, кўзлари ёшга тўла борди. Ниҳоят, у ўн тўққиз ёшдаги йигит эмас-у, етим бир бола сингари:

— Эвоҳ, — дея чуқур хўрсинди ва зорланиб-зорланиб дилини ёрди: — Ада Боли мени шунчалик ёмон кўрадимиз? Менга шунчалар ишонмайдими? Мен бир йилдан бери ўз-ўзим билан олишиб келаяпман. Бир йилдан ошдики, Ада Болининг Доманичда, Сивриқояда айтган гаплари устида бош қотираман. Мен кимман-у, ким бўлишимни истар экан деб жоним ҳалак. Ада Боли рост айтади: сиз ҳам шунақа дейсиз. Дурсун Фақи ҳам шу фикрда. Отам Эртўғрулбек ғозий ҳам шундай дейди. Ҳамма шунақа ўйлайди. Аммо Кумрал акагинам, онт ичаманки, Ада Боли адашяпти: одам ўзгаради. Мен ўзгараман. Ўзгара олишимни биламан. Ёрдам беринг менга... У ҳам ёрдам берсин менга. Бориб айтинг унга. Ада Болига айтинг шу гапларимни. Мен аҳдимдан қайтмайман. Мен йўлимдан қайтмайман. Мен бораётган йўлимни билишим керак. Буни ҳам айтинг Ада Болига. Ҳа, Кумрал акагинам, Ада Болига шуни ҳам айтингки, Аллоҳ номига қасам ичаман, Малхун Хотун учун эмас, гоҳо-гоҳо меҳмон бўлиб келсам, сизларни кўрмоқчи бўлсам, менга рухсат беришадими?

Кумрал Абдал ҳаяжонланганди, отига минмоқчи бўлаётган Усмоннинг қўлидан тутди:

— Сен бир оз кутиб тур, — деди. — Сўроғинга ҳозир жавоб олиб келаман. Ростдан ҳам ўн дақиқа ўтмай у қайтиб келди:

— Шайхим Ада Боли, мен унга ҳам, қизимга ҳам ишонаман, деди. Меҳмонхонам ҳамма учун очиқ. Истаганча келиб, хоҳлаганча меҳмон бўлиши мумкин, деб айтди.

* * *

Қор ҳамон ёғаётгир. Аммо атроф ёришиб турибди. Беш, ўн қадам нарини бемалол кўрса бўлади.

— Қола қол, — деди Кумрал Абдал. — Кетадиган бўлсанг ҳам шўрвани ичайлик, кейин кетарсан.

Усмон кўнди.

— Мен ҳозир ошхонадан хабар олиб келаман, — деди.

Усмон отини етаклаб ички ҳовлининг нариги бурчагида уни кутиб турган Сунгурнинг ёнига борди.

— Йўлга чиқамизми? — сўради Сунгур. — Бир оз дам олиб, отларга ем бериб, ўзимиз ҳам иссиққина шўрвадан ичсак яхши бўларди, Усмонжон.

Усмон жилмайди:

— Яна кеч қолдинг, Сунгур. Сендан олдин айтишди буни.

Сунгур кўп марталаб эшитган “яна кеч қолдинг” сўзидан бу сафар кайфияти анча кўтарилди:

— Кеч қолганим билан барибир айтганим тўғри чиқаяпти-ку, Усмонжон. Отларини ичкари олиб, эгарларини ечишди, сувтиқларини чиқаришди. Кейин оғилга боғлашди.

— Дурсун Фақи кутаяпти, — деди уларнинг ёнига келган Кумрал Абдал. Атроф анча ёришгандай бўлди. Усмон ўзини Итбурнида юргандек ҳис қилди. Ҳамма нарса ўша жойдаги сингари эди. Ичкари ҳовлидаги олти жўмракли фавворадан тортиб, иккинчи қаватга олиб чиқувчи ёғоч зина ҳам!

Иккинчи қават ҳам худди шундай. Дурсун Фақи уларни кутиб турган хонага кириши билан Усмон чинакамига лол бўлиб қолди.

Ийғма диван, шолчалар, гиламлар, ёстиқлар, дераза, шамдонлар, улардаги Салжуқий ва Византия тангалари, девордаги ипак жойнамоз ва “Қуръон” ғилофи, ҳамма-ҳаммаси бурунгидай эди.

Юраги ҳовриқиб кетди. Деразага қараб юрди: деразадан қараб ташқарида ёзги боғни ва боғ ичида Малҳун Хотунни кўриш учун!

— Биздан аразладингми, Усмонжон?

Унинг қулоғига “Усмонжон” гина чалинган эди, сергак тортди ва Дурсун Фақига рўпара бўлди.

— Лаббай, Дурсун Фақи?

Дурсун Фақи кулимсиради:

— Биздан аразладингми, деяпман?

— Бу не деганингиз, Дурсун Фақи? Мен сиздан нега аразлайн?

Дурсун Фақи ҳамма нарсани тушуниб тургандай кулимсиради:

— Биладан. Хабарим бор ҳаммасидан. Биладан-у, салом бериб, ҳол-аҳвол сўрамаганинг учун айтаяпман-да. Ўт бу ёққа, ўтир... чарчагансизлар.

Усмон диванга, Дурсун Фақи кўрсатган жойга ўтирди. Утираркан, дераза томон яна бир қия қараб кўйди.

— Кечирасиз, Дурсун Фақи... Айтганингиздай, чарчаганликдан...

Лекин эплай олмади. Тўғриси айтишга шошилди:

— Чарчаганим йўқ... Яна Итбурнига келиб қолдимми, деган хаёлга борибман, кечирасиз.

Яна дераза нигоҳини тортди. Ташқарида саф тортган мирзатераклар, нарироқда бир сой кўзга ташланарди. Лекин на уй, на боғ кўринарди.

Эшикдан кимдир кириб:

— Марҳамат, дастурхон тайёр, — деди.

Усмон таниди: бу Ҳусомиддин Турғут, Ада Болининг кенжа ўғли, Малҳун Хотуннинг акаси эди. Усмон жилмайди. Унга жавобан Ҳусомиддин ҳам жилмайди.

— Хуш келибсиз, Усмонжон.

Ҳусомиддин меҳр билан айтди бу гапни. Усмон Итбурнида ҳам ундан жуда хурсанд бўлганди.

* * *

Нонуштадан кейин икки соатлар чамаси ўтгач:

— Бизга рухсат беринглар, — деди. Рухсат теккач, Сунгурга юзланди: — Қани, Сунгур, кетдик. Йўловчи одам йўлда бўлгани маъқул.

Йўлга чиқишди, йўл-йўлакай гоҳ қор бўралади, гоҳ офтоб мўралади, кейин бўрон турди. Беш қадамдан нарини кўриб бўлмай қолди.

Сўғудга етиб боришлари билан Қўнур Алп Усмонга Зоянинг ўлганини айтди. Бу хабарни Михаил юборган бир чопар етказибди. Келган одам ҳўжайинининг Усмонни кўриш ниятида эканини айтибди-да, дарҳол изига қайтибди.

Усмон кўп имилламади, — ёнига Сунгурдан ташқари Ғози Раҳмон билан Қўнур Алпни ҳам олиб йўлга чиқди. Михаилнинг айтишига қараганда, Зоя ўлмаган, ўлдирилган экан. Уни Каланоз заҳарлабди. Михаил шубҳаланмас, аниқ биларди; чунки сўнгги учрашувларида сингиси унга:

— Мен Пасха байрамигача етиб бормасам керак, — деган экан.

Каланоз уни бўлар-бўлмасга тергайверар, сўзни айлангириб келиб Усмонга тақайверар ва кесатавераркан.

— Усмонга нисбатан рашки ва адовати уни бир куни телба қилиб кўяди, — деди ўшанда Зоя. — Усмонжонга ҳеч нарса қилолмагани учун ғазаби ва аламини.

мендан олаяпти. Бир куни томоғимга ёпишди. Уни ҳам, сени ҳам ўлдираман, деди. Усмонга айт, ўзига эҳтиёт бўлсин...

— Сен ҳам ўзингга эҳтиёт бўл, — деди Усмон Михаилга. — Имконим борича сени ҳимоя қиламан...

Михаил Усмонни бошқа гапдан ҳам хабардор қилди.

Каланоз кейинги пайтларда Аё Никола ва гермиёнликлар билан оғиз-бурун ўпиша бошлади, алоқалари жуда жўшқин тус олибди. Аз-Зоҳид билан ҳам борди-келдилари кучайибди.

Усмон бу борада илк бора жиддий ўйлаб қолди. Авваллари бунақа нарсаларга эътибор бермас, унутиб юборарди. Лекин энди ундай эмас, Михаилнинг айтганлари унинг миясини бургилай бошлади.

Энди у Каланозларни, Аё Николаларни, Аз-Зоҳидларни, Алишарларни якка ўзи учратишини, улар билан битамма-битта ёки шикор, ёхуд юришлардаги саккиз-ўн одам сифатида олишадиган одамлар эканини ҳис эта бошлади. Энди Усмон ўзини фақат ўзи ва жўралари билан, Ғози Раҳмон, Сунгур, Қўнур Алп, Салтуқ, Абдуллоҳ, энг кўпи билан яна беш-ўнта тенгқури билангина чекламайди... чеклай олмайди.

Эсига ҳадеб ўтган кузда яйловдан қайтиши тушаверади. Туриб-туриб бир ёнида Салтуқ, бир ёнида Раҳмон, Бургуттепадан кенг пастликларга назар ташлаганини эслаб қолади. Уша кўринишларни, беқиёс манзараларни ҳеч унутолмайди. Энди унинг қалбида бошқача ҳис-туйғулар туғилмоқда, ҳаяжон жўш урмоқда эди.

Шунда бирдан Усмон Ада Боли ва Дурсун Фақи, Қумрал Абдал ва Харлақдаги дарвешнинг, Ойкут Алп ва отасининг ундан нима исташаётганини тушуниб етгандай бўлди. Усмон энди ўзидан кутилаётган манзилга олиб борадиган йўлни билишни ва шу йўлни топиб олишни истаётир. Чунки Усмон энди ҳаммасини тушуна бошлади.

— Ё Тангрим! — деди у илтижо қилиб. — Юзимни ерга қаратма, мени ярим йўлда қолдирма. Ўзинг мадаккор бўл!

У бутун вужудини жунбушга келтираётган туйғуларига бўйсуниб:

— Менга Зумрад Анқони ҳам nasib эт, — демоқчи эди-ю, айтмади, ўзини қўлга олди. У бутун борлигини ўраб олган ва ўзлигининг ўрнини эгаллаб бўлган илтижосини Малҳун Хотундан айру тасаввур қилолмасди.

* * *

Усмоннинг кунлари ўзгарди.

Усмон жўраларини ҳам ўзгартирди.

Усмон ҳар ўн беш кунда бир Ада Болининг қишлоғига борадиган бўлди. Ҳар борганда бир, ҳатто бир неча тун қолиб кетадиган бўлди.

Ада Боли ҳали Усмонни қабул қилганича йўқ. Усмон ҳам унинг ҳузурига киришга ўнчалик шошилмаётир. Усмонга шу ерда бўлишининг ўзи бас. Дурсун Фақини, Қумрал Абдални кўрса бўлгани. Ада Болининг бир ҳовли нарида ва Малҳун Хотуннинг бир ҳовли берида эканини ўйлашнинг ўзи кифоя унга. Усмон гўё ҳозиргина улардан ажралди, бир оздан кейин улар билан яна кўришадигандай. Ўзига ажратилган хонани жуда ёқтириб қолди. Бу хонада у роҳатланиб, ҳаловат топади. Бу хонада ўйлари осонлашади, кучига куч қўшилади, завқ-шавқ олади.

Аста-секин, лекин жиддий ўзгариб бораёпти Усмон. Унинг сўзлари, гапириш оҳанглари, товуши, қарашлари ўзгараёпти. Усмон энди аввалгидай бақирмайди, ҳар бир гапини ўйлаб гапирди.

Энди Дурсун Фақи, Қумрал Абдалнинг, бошқаларнинг, ҳатто Ҳусомиддиннинг ҳам хатги-ҳаракатлари ўзгариб қолди. Уларда қандайдир илиқлик, меҳр пайдо бўлгандай гўё. Усмонга энди кам гапиришар, уни кўпроқ тинглашга интилишарди. Зеро, Усмон ҳам энди жуда кам гапирадиган бўлиб қолганди.

Усмон энди ўзи билан гаплашадиган, янги-янги гаплар ахтарадиган бўлиб қолди.

Ниҳоят, Усмон яна дарғазаб, яна қилич суғуриб, ҳамла қилиш жаҳли билан силкиниб қўймоқда, лекин бу ғазаб, бу жаҳл бутунлай бошқача!

Усмон бундай дарғазаб бўлишининг сабабини билишга интилади ва баттар жаҳли чиқади.

Усмон кўраётган тушлар ҳам аста-секин ўзгара бошлади. Бу тушлар унинг болоғатга етишига, куч-қувватга тўлишига ёрдам бермоқда.

Хамал ойининг сўнгги кунлари, дов-дарахтлар гулларга бурканган дамларда, меҳмонхонада ухлаб ётган Усмон сахарга яқин галати, бутунлай бошқача туш кўрди.

ТУШЛАРНИ ЁРИТГАН ҲИЛОЛ

Усмон Сивриқояда бир ўзи ўтирибди.

Пастдаги ўтлоқда на бирор чодир, на от, на бирор одам кўринади. Яйлов бўм-бўш. Усмон биттагина нарсани кўриб турибди, у ҳам бўлса шимоли-шарқдаги ҳадсиз-худудсиз бўшлиқларни чегаралаб турган, хув олислардаги қушлар ҳам учиб ўтолмайдиган чўққилардир.

Усмон сесканиб тушди; чунки ўша кўргани чўққилар эмас, Ада Боли эди. Асло ўхшамаса ҳам, бу ўша — Ада Боли бўлади. Ана ўша тепа — Ада Болининг ортидан эргашиб ўн беш кунлик ой келаётир. Лекин бу ой бутунлай бошқача. Ҳеч қайси ой бунчалик равшан бўлолмайди, кўк юзини бунчалик ёрита олмайди.

Усмоннинг юраги типирчилаб, гуп-гуп ура кетди. Бадани қизиб, ловуллай бошлади. Унинг бутун вужуди кўзга айланиб ойни кузатмоқда.

Ана, ой тепадан — Ада Болидан ажрала бошлади. Усмоннинг қалби баттар ура кетди. Чунки ой юксаяпти, Усмонга қараб келяпти. Чунки ой — Малхун Хотун, ўша ой — Малхун Хотун, иссиққина келиб, келиб шундоққина Усмоннинг кўксига тушди. Усмон бу ҳаракатдан ҳаётнинг энг азиз маъносини ҳис этди. У тенгсиз бир бахтиёрлик оғушига тушгандай сездди ўзини.

Энди олис-олислардан, бутун ўлкаларнинг тоғу тошларидан, дарёларидан, боғу бўстонлари ва ўрмонларидан сувлар шовваси, булбул навоси келаётгандай бўлади унга. Уз найининг ширин навоси дарёлар, боғ-роғлар оша эшитилади кулоқларига.

У кўраётган туш давом этади. Ўша ой — Малхун Хотун — энди ой эмас. Ой иситган жойда, шундоққина юрагининг устида энди бир чинор ниҳоли буй чўзаяпти, яна ўша ниҳол ўсиб ҳар томонга шох ёзмоқда. Бутоқлари гуркираб, тепадан, тоғдан ошмоқда. Ўлкаларга соя-салқини бормоқда. Унинг шохларидан раҳмат ёғилмоқда, нур ёғилмоқда.

Усмон ўша ой — Малхун Хотундан, таралаётган ёруғдан, нурдан, ҳароратдан яйраб, кулимсираганча уйғонди.

* * *

Тонг оқара бошлабди. Шафақ ёришиб келмоқда. Кўк юзи оқиш-мовий бир тусда. Усмон тушларини ёритган нарсани энди билади. Ёруғ эмас у... Янгилик кутаётган, ҳаётга келиш учун доясини пойлаётган асл инсон у. Усмон ўзининг ҳақиқий шахсиятини, нега яратилганини ва қандай яшаш кераклигини энди фаҳмлаганди. Кўрган тушининг таъбирини англаб етганди.

* * *

Улкан хумдаги ёрма ва сунбула офтобида қуритилган қўй қобирғаси тандирнинг қўрида эрталабгача пишган эди. Гўшт ҳилҳил бўлиб кетибди. Эрталабки нонуштага асал ҳам қўшишибди. Нонуштадан сўнг дуони Дурсун Фақи ўқиди ва дарҳол ўрнидан турди. Кетмоқчи эди.

— Бирпас тўхтаг, — деди Усмон. — Айтадиган гапим бор.

Кейин Қумрал Абдалга ўтирилди:

— Сиз ҳам эшитинг.

Дастурхон узра улардан ташқари Ғози Раҳмон, Қўнур Алп ҳамда Ада Болининг катта ўғли, Малхун Хотуннинг акаси ҳам бор эди. Улар дастурхон атрофида қолишди. Бошқалар эса Усмонга эргашиб нариги хонага ўтишди.

Кумрал Абдал:

— Марҳамат, бек, — деди кулимсираб.

Лекин Усмон ҳамиша айтадиган гапини айтмади. “Мен беқ эмасман”, демади. У кўрган тушини гапириб берди, уни ўзи шарҳлаганидан сўнг қўшиб қўйди:

— Менимча, тушимнинг таъбири шундай, сизлар нима дейсизлар? — деб сўради.

Дурсун Фақи соқолини силаб туриб бир оз ўйга толди, кейин:

— Менга қара, Усмонжон, — деди. — Тангри янглиштирмасин-у, таъбиринг тўғри. Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Сен подшо бўласан. Малхун Хотун сенга туғиб берадиган ўғиллар уларнинг фарзандлари, фарзандларининг болалари сенинг байроғингни ва Аллоҳнинг марҳаматини ҳамда адолатини чор тарафга етказадилар. Мен бунга аминман.

— Мен ҳам ишонаман бунга, — деди Усмон ҳам.

Ҳамон кулимсираб турган Кумрал Абдал янада жонланди:

— Ҳей, Усмонжон, — деди, — модомики, сенга подшолик берилар экан, сен ҳам бизларга суюнчи беришинг керак.

Қизиқ, ҳазиллашяптими ё чин гапиряптими? — билиб бўлмасди. Лекин Усмоннинг гаплари юракдан эди:

— Қачон подшо бўлсам, сизга битта шаҳар бераман.

Кумрал Абдал ҳам куларди:

— Шаҳардан воз кечдик; бизга мана шу қишлоқчанинг ўзи етади.

— Майли, розиман.

— Ундай бўлса, бизга битта қоғоз бер, — деди Кумрал Абдал ҳазилни йиғиштириб.

Усмон бўлса:

— Қоғоз йиртилиб, йўқолади, ёзуви ўчиб кетади, — деди. — Шу сизга айтсам, бир қиличим бор, Сулаймон Шохдан қолган. Шуни сизга берсам. Яна битта қўлча бераман. Иккови ҳамиша сизда бўлсин. Наслингиз ҳам асрасин уларни. Агар Тангри Таоло мени подшо қилса, менинг авлодим ҳам ана шу белгиларни кўриб қўйишсин, қишлоғингга тегишмасин. Мен Дурсун Фақиға, Ада Болиға ва бошқаларга ҳам суюрғол бергум...

Усмон шундай деб Дурсун Фақиға ўтирилди.

— Муҳтарам Дурсун Фақи, марҳамат, энди бориб Ада Болиға айтинг, менинг уни кўриш ниятида эканимни билдиринг. Бу сўнги тилагим, деб айтинг. Мени ёлғиз қўйиш нияти бўлмаса, тилагимни қабул қилсин. Лекин, Дурсун Фақи оға, эҳтиёт бўлинг, бу ерда бўлиб ўтган гапларни билмасин. Бу нарсаларни уйдирма деб ўйлашидан қўрқаман. Энди бординг. Мен Ол-Ишиқни эгарлаб, пойлаб тураман.

Дурсун Фақи кетди ва дарров орқага қайтди:

— Шайхим Ада Боли сени кутаяпти.

* * *

Дурсун Фақи Усмонни сал олдинроқдаги масжид мутаваллиси хонасига олиб борди. Эшикни тўсиб турган пардани оралатиб уни ичкари киритиб юборди-да, ўзи қайтиб кетди.

Ада Боли ўчоқ олдида, бир раҳланинг² орқасида тиз чўкиб ўтирарди:

— Хуш келибсан, Усмонжон, ўтир, — деди.

Кўли билан дераза оша куёш нури тушиб турган ерни кўрсатди. Усмон ўша жойга тиз чўкди. Офтоб юзига тушди. Ада Болини кўролмади қолди. Кўзлари қамашгани учун бошини эгиб, кутди.

Ада Боли Усмонга жуда чўзилиб кетгандек туюлган жимликдан сўнг, Сивриқоядаги товуши билан гапирди:

— Сени неча бор орқага қайтардим. Аввалгисида ҳам, кейингисида ҳам ранжиганинг йўқ, деган умиддаман. Сенга рад жавоби беришим менга ҳам, сенга ҳам, Малхун Хотун қизимга ҳам яхши бўлади, деб ўйлагандим. Шундай ўйлаб янглишмадим деган умиддаман.

¹ Р а х л а — китоб ўқиш учун ёғоч мослама, лавҳ.

Жим қолди ва Усмонга қаради.

Усмонга унинг юзи кўринмаётгани. Худди Сивриқоя оқшомида бўлгани сингари Ада Боли оддий қилиб гапирди. Лекин ўша оқшом билан ҳозирги лаҳзанинг орасида фарқ бор эди. Куёш шундоққина Усмоннинг юзига тушиб турарди. Киприги қимирласа ҳам Ада Боли кўра оларди. Усмон буни яхши тушунарди. Ада Боли Малҳун Хотунни гапирар-гапирмас, Усмон қон тепган юзини унга кўтариб қаради. Ада Боли буни, албатта, кўрганди.

Ада Боли, гўё буларни Усмон яхшилаб ўйлаб кўрсин, дегандай бир оз жим қолди. Кейин гапида давом этди:

— Сабру саботинг, азминг маъкул, Усмонжон.

Қизиққон бир йигит эдинг, завқ-шавқ ва кайфу сафога берилгандинг. Қаҳру ғазабинг ва иззат-нафсинг душманларни эмас, одоб, аркони давлатни, ақлни енгарди; сен буни ўйламадинг. Ўйлаб кўрсин, дедим. Ҳалиям шундай деб ўйлайман ва сен ўзгаргунингга қадар шу фикрда қоламан. Сен билан бугун ҳам гаплашмоқчи эмасдим. Аммо сен “мени ёлғиз қолдирмоқчи эмас бўлса” дебсан.

Жимиб қолди. Лекин сукути узоқ чўзилмади.

— Усмонжон, эҳ Усмонжон, — деб гап бошларкан, овози юксала борди. — Одамни фақат иймонгина ёлғиз қолдириши мумкин, ғоягина ёлғиз қолдириши мумкин. Буни шундай тушунгил. Ёрдам сўраган экансан, ёрдам фақат иймондандир. Ўтқиқоддандир. Буни шундай тушунгил. Бир кун... Умид қиламанки тез келади ўша кун ва сен буни тушуниб етасан, сендан кутилаётгани англаб оласан.

— Ўша кун — мана шу бугундир, Ада Боли.

Усмонжоннинг фақат бошига тушиб турган нур лабларини, бутун юзини ёритди.

Ада Боли қатъий оҳангда деди:

— Йўқ, Усмонжон, ундаймас, чунки сенинг жаҳлинг чиқиб турибди.

Энди Усмон ҳам бўш келмади:

— Жаҳлим чиқди, чунки менга ишонмаяпсиз. Хафа бўлдим, чунки сизга эҳтиромим зўр эди. Агар индамасам, сизга мунофиқлик қилган бўлардим.

— Тўхта, — деди Ада Боли. У қўлини ҳам кўтарганди.

Усмон жим бўлди. Кутиб турди. Ада Боли дарров бошламади гапни. Бошлаганда ҳам “тўхта” дегандаги товуш эмасди. Яна Сивриқоядагидай кулимсираб, меҳр тўла овоз билан гапирди:

— Усмонжон, яхшилаб эшит ва шунга яраша жавоб бер. Ўша гапни бу кун ёки ўн йил кейин, сен қандай аҳволда бўлишингдан қатъий назар, айтишса, тўғри қабул қиласанми?

Усмон шошиб қолди. Айтган гапларини унутганди. Соддалик билан:

— Қайси гапни, Ада Боли? — деб сўради.

Ада Боли жуда муҳим бир тугунни ечгандай гапирди:

— Айтдинг-ку, жим турсам мунофиқлик қилган бўлардим деб. Шунинг учун мен ҳам айтаяпман, бугунми, эртами, қандай аҳволда бўлишингдан қатъий назар, сенга гапирганларга ўшқирмай, ғазабланмай, керак ишни қила ололасанми?

Усмоннинг ҳайрати янада кучайди, жаҳлини босди. “Ҳа” дейишга шошилмасди. Ниҳоят, ўзини босиб олди. Бошини эгиб жим қолди.

Ада Боли унинг қанчалик индамай тура олишини синаётгандай эди. У ҳам жим бўлиб, кутиб турарди. Анчадан кейин Усмоннинг умидсизликка тушаётганини сезгандай гапирди:

— Мен сени ёлғиз қўймайман, Усмонжон. Биз сени ёлғиз қолдирмаймиз, ишон. Сенга ёрдам қилишга ҳамиша тайёрмиз. Бунинг қийин жойи йўқ. Мен, бутун теварак-атроф сендан ёрдами аямайди. Лекин сен нима учун ёрдам сўраяпсан? Аввало шуни билиш лозим.

Усмон унинг бир зумга тўхтаб қолганидан фойдаланди:

— Биламан буни, — деб минғирлади.

Ада Боли хўрсинди:

— Нима учун, Усмонжон?

Унинг сўроғидаги ишончсизлик Усмоннинг бор дардини тўкиб солишига сабаб бўлди:

— Биладан, Ада Боли... Нима учун ёрдам сўраётганимни яхши биладан. Гап бўладики, бир кулоғимдан кириб, иккинчисидан чиқиб кетади. Аммо, шундай гап бўладики, кулоғимдан сира чиқмайди. Бу қандай гаплар дейсизми? Иккитасини айтақолай. Аввало, ҳалиги, Итбурнида мени меҳмон қилишган хонадаги чироқдонда Салжуқий ва Византия тангаларини кўриб: “булар нимага керак?” дея сўраганим. Дурсун Фақи менга: “танг аҳволда қолганда сўраш уятдан кутқариш учун” деб жавоб бериб, орқасидан “Шайхим ўша уятнинг оқибатидан ҳайиқади” деганди. Мен, Ада Боли, уялиб, орланишни ташлагайман, сиз эса ўша чақаларингизни гум қиласиз.

Ада Боли иккинчи бор, лекин биринчига сира ўхшамаган тарзда:

— Тўхта, — деди.

Усмон ҳам:

— Тўхтадим, — деди.

Усмон жим туриб, кутди.

Ада Болининг жилмайиши кулгига айланди:

— Сенга ўша чақалар керакми? Мен асраб юрган чақалар-а? Ундай бўлса, олиб кета қол бор-будимни; ҳалолнинг бўлсин. Мен бошқа нарса сўрайсанми, деб ўйловдим.

Яна кулди-да, кейин:

— Ёки ёлғон гапираяпманми? — деди.

У жавоб кутаётганди.

— Йўқ, рост айтаяпсиз. Лекин нимани хоҳлаётганимни, истаганим тангалар эмаслигини мен ҳам биладан. Танга билан менинг билганим битта нарса деб ўйладим. Кечиринг.

— Гинахонлигинг ҳалиям қолмабди-да, — деди Ада Боли.

— Лекин сиз шогирдликка олмайсиз-да.

Қочириққа жавоб муваффақиятли чиқди. Ада Боли яна кулимсиради:

— Иккинчиси, Усмонжон?

Усмон тўхтамасдан жавоб қилди:

— Иккинчиси... Эсингиздан чиқибди, шекилли. Яйловда менга айтгандингиз.

Ада Боли жим туролмади:

— Усмонжон, мен гапни беҳуда гапирмайман. Айтган гапимни эсан чиқармайман.

Усмон узр сўради:

— Кечирасиз, оғзимдан чиқиб кетди... Ўша айтганларингиз ҳақида кўп ўйладим. Ўйлаб-ўйлаб охири йироқ нима-ю, яқин нималигини билиб олдим. Бурса олис эмаслигини биладан энди. Энг олисларни ҳам яқин қилгувчи нималигини ҳам биладан.

Жим қолди.

Энди Ада Боли кутмоқда эди.

Усмон анча кутдирди. Кейин деди:

— Мен, Ада Боли, юлдузларга олиб борувчи йўлни биладан. Ўша йўлни очиш учун нима кераклигини биладан. Ойижоним Қоф тоғини ошиб ўтган шаҳзода ҳақида гапирарди. Унинг Зумрад Анқоси бор экан. Ўша йўлларга Зумрад Анқо керак, Ада Боли. Менинг Зумрад Анқом Малҳун Хотундир. Беринг уни менга, узоқни яқин, дунёни бир қадам қилай, Ада Боли.

Унинг юзи лов-лов ёнарди. Ўт қақнарди кўзларидан. Овози ҳам шунга яраша эди. Лекин қарашни ҳам, юзи ҳам, товуши ҳам ўзгарди унинг. Бўшашиб, шивирлагандай бўлди:

— Беринг уни менга...

Усмоннинг кўзига ҳеч нарса кўринмасди. Ўзини билмас бир ҳолатда эди.

Ада Боли аввалига:

— Яна айтаман, — деди. — Азминг, саботинг, сабр-бардошинг мақбул. Азм, сабот, сабру бардош бандаси учун ҳам, Тангри учун ҳам мақбул иш. Сени, Усмонжон, фақат қизим учунгина ўйлаётган бўлсам, тўхтамасдим. Сенинг ҳозир мен кўриб турган аҳволнинг кифоя менга. Лекин бу ёғи...

Бошқа гапиролмади. Чунки Усмон худди ўқдай учиб унинг ёнига борди, унинг қўлларини йирик кафтларига олди.

— Ада Боли, Малхун Хотунни менга бу “ёғи” учун беринг. Ада Боли, мен Малхун Хотунни бу “ёғи” учун сўраяпман. Сизга, менинг Зумрад Анқом бўлади, деяпман. Уни берсангиз, Уғизлар юлдузларга юксалгай.

Кейин ўзини босиб, Итбурнида айтган гапларини такрорлади:

— Албатта, урф-одатлар нимани лозим кўрса, ўша қилинади. Бироқ мен Қумрал Абдал орқали менга айтганларингизни унутганим йўқлигини ва уларни яхши тушунганимни, керагича эргашганимни билишингизни истайман.

Ада Боли қўлларини тортиб олмади:

— Бора қол, сен ҳеч чалғимасдан тўғри Сўғудга бор. Онанг, отанг билан гаплаш. Нима керак бўлса, нима мос келса ўша қилинади. Шуни ҳам эсдан чиқармаки, пешанамизга нима ёзилган бўлса, ўша бўлади.

Усмон Итбурнидан бери ўзида нималар ўзгарганини яхши биларди. Аммо Ада Болида бирор нарса борми, йўқми, ҳеч билолмади. Ада Боли ўша куни ҳам: “Бориб, ота-онангга айт”, деган, кейин эса совчиларни қайтариб юборганди. Яна шундай бўладими?

Ада Боли қўлларини унинг ҳовучидан оҳиста тортиб олди. Кейин Усмоннинг елкасини силади. Худди унинг ҳис қилаётганини сезгандай, овутомқчи бўлаётгандай эди. Усмонга шундай туюлди. Қувонч бахш этди.

Ада Боли ўрнидан турганди, у ҳам қаддини ростлади.

— Менга қара, Усмонжон, — деди.

Усмон унга қаради.

Ада Болининг юзига энди ёруғ тушиб турарди. Энди рўпарасидагини Усмон эмас, у кўрмаётганди.

— Ғовлар жуда кўп, — деди Ада Боли. — Кўп бўлса ҳам улардан ошиб ўгилади. Лекин битта шундай ғов борки, уни ошиб ўтганни ҳеч ким кўрмаган. Ўша ғовнинг оти нафсдир. Нафснинг чангалига тушган ҳеч қаёққа боролмайди. Малхун Хотун жуфти ҳалолнинг бўладими, бўлмайдами, буни фақат Яратган билади. Аммо мен, бўлса ҳам, бўлмаса ҳам шуни тилайманки, Малхун Хотун сенинг нафсингни йўлдан урмасин, ўтиб бўлмас ғовингга айланмасин. Худди сен ўйлаганингдай, сенинг Зумрад Анқонг бўлсин.

У энгил бир ҳаракат билан ўнг томонга сурилди ва Усмон унинг юзини кўрмайдиган бўлиб қолди. Бу воқеанинг ниҳояси ҳар жиҳатдан барча ҳолатларни сояда қолдирадиган даражада ҳайратомуз ўтди.

Эртўғрулбек ғозий бу сафар буюк кўчиш даврида унга йўлдош бўлган маслақдошларидан совчилар танлади. Булар Ойкут Алп, Оқ Темур ва Қора Текин эдилар. Уларни:

— Шайхимиз кексайиб қолганимни билади, сизларни яхши қабул қилиб, менинг ўрнимда кўради деган умиддаман, — деб йўлга солди. Совға тариқасида қуйидагиларни бериб юборди:

Юлдуз Хотунга зар билан тикилган жойнамоз ва бир жуфт нақшли пайпоқ;

Ада Болига уч нишли шамдон;

Маҳмуд билан Ҳусомиддинга биттадан узанги ва биттадан қилич;

Малхун Хотунга ҳам Усмон томонидан ясалган ўйма нақшинкор декча ичига солинган бир дурра, бир жуфт пайпоқ, битта тароқ, мис челақча ва Усмон ясаган бир урчук.

Шайх қизининг қўлини сўраш маросимида Дурсун Фақи, Қумрал Абдал ҳамда Малхун Хотуннинг катта акаси Маҳмуд иштирок этишди.

Ада Боли ҳадяларни қабул қилиб олгач, Оқ Темур мақсад мавзусида сўз очиб, аввало Ада Боли билан Юлдуз Хотуннинг, кейин бутун оиласининг, сўнгра Маҳмуд ва Ҳусомиддиннинг мақтовини келтирди. Бу таъриф у тавсифда Малхун Хотун шаънига алоҳида мақтов сўзлар айтилди.

Сўз навбати келгач, Ада Боли ҳам гапга чиройли тўн кийдириб таърифлар қилди. Айниқса, Усмон хусусида кўпроқ тўхталди, тилидан бол томиб гапирди. Оқ Темурдан фарқли ўлароқ, у Қайи қавмини кўпроқ мақтади.

Ада Болига кўра, Қайи қавми Тангри вакилидир; Қайи қавмига куч-қудрати етган жойларда адолат ўрнатиш мажбурияти юкланган; Қайи қавмига куч-қудрати етган ўлкаларда одамларга ишонч, ҳузур-ҳаловат, бой-бадавлат ва яхши ҳаёт кечиришни таъминлаш вазифаси юкланган; Қайи қавми, аввало Уғизлардан бошлаб бирлаштириш, жипслаштириш, яхлитлаштириш, янгилаш ва

юксалтириш масъулияти юкланган ва Қайи қавми бу вазифани бажаришга мажбурдир.

Ада Боли қизи — Малхун Хотунни Қайи қавмининг бегига келин сифатида беришдан шон-шараф ва гурур туйишини гапиргандан сўнг шундай деди:

— Фақат... Ҳаммаларингиз ҳам, ўғил уйлантиргансизлар, қиз узатгансизлар; паст-баландни яхши биласизлар... Яна Малхун Хотун, тагин унинг онаси Юлдуз Хотун ҳам бор... Бу борада яхши-ёмонни, тўғри-эгрини бизлардан кўра улар кўпроқ билишади, гапнинг индаллоси, сўнгги сўзни улар айтишади. Бу ҳамиша шундай бўлган ва шундай бўлгани маъқул келган. Энди мени маъзур тутасизлар; олдин улар билан гаплашай, кейин фикримни айтаман...

Оқ Темур бош эгиб жавоб қилди:

— Гапларингизнинг ҳаммаси тўғри, шайхим. Лекин, рухсат этсангиз, бир гап айтмоқчиман.

Оқ Темур Ада Болининг бош эгганини кўриб:

— Биз ҳам яхши биламизки, — дея гапни давом эттирди, — Малхун Хотун қизингизни сўраётганлар жуда кўп. Бундай аҳвол сизни ҳам, бизларни ҳам безовта қилмаслиги учун кўнгилсизликларга барҳам берайлик. Бировлар беҳуда умидвор бўлиб юрмасин, бизлар ҳам бекорга беҳаловат бўлмайлик. Кутмоқ — оловдан баттар куйдиради, дейдилар, яна куйиб юрмайлик.

Усмоннинг аҳволини бундан яхшироқ изоҳлаш қийин, бунақанги чиройли таъриф эса Ада Боли юзига табассум югуртирди:

— Ҳой, Оқ Темур биродар, яна бир карра иқрор бўлдимки, севги инсон тилини ширин ва бурро қилади. Сенинг Усмонжонни ва Эртўғрулбек ғозий хонадонини бунчалар севишинг суҳбатимизни осонлаштиради, тезлаштиради. Энди менга айтинглар-чи, кўнгилларинг нима тусайди, ейиш, ичиш дегандай?

Ада Боли ўғли Ҳусомиддинга ўғирилди:

— Қара-чи, болам, дастурхонга тортадиган нималар-бор?

Бу ёғи кўпга чўзилмади, Усмон тушида қандай кўрган бўлса, шундай рўй берди. Ота-онанинг розилиги билан у Зумрад Анқосига эришди. Усмон тушида кўрган тўлин ой унинг кўксига кўнди. Усмон билан Малхун Хотуннинг Сўғуддаги бахтиёр онлари бошланди.

Қизларини кўриш учун Малхун Хотуннинг уйига бориб келишгач, Юлдуз Хотун Ада Болига:

— Агар бермаганимизда Малхунимизнинг ҳоли нима кечарди? — деди.

Ада Боли кулимсиради:

— Ҳа-я, рост айтасан, Юлдузим...

КУРК ТОВУҚ ҚИССАСИ

Яйловга кўчиб ўтилди. Бултур ҳам ёз бошларида айни шундай бўлган эди.

Эртўғрулбек ғозий аввалига Билажик ҳокимига хабар қилди, олиб бориладиган ашёлар учун розилик сўради. Кейин ашёлар билан кекса аёлларни юборди.

Лекин Усмон бу сафар ўтган йилдагининг аксича, отасининг қиличига бошқача қараб қўйди, тишларини гижирлатди. Усмон бу сафар, бутун йиғилиш давомида тикка турди, миқ этмади, ердан кўзини узмади. Бундай ўзгаришни сезганлар ҳам йўқ эмасди.

Ойкут Алп бу ўзгаришни яхшиликка йўйди. У Эртўғрулбек ғозийни ва Дурсун Фақини бу ҳолатдан огоҳ этди. Эртўғрулбек бунга суюнди, холос.

— Иншооллоҳ, худди айтганингдай, — деб қўйди.

Дурсун Фақи бўлса буни Ада Болига етказди. Ада Боли ҳам:

— Шуни умид қилардим, — деди. — Усмонжондан кутардим буни. Ишқилиб, Тангрим бандасини уялтирмасин-да.

Ада Боли биринчи бўлиб бу борада Қундуз билан гаплашди.

— Ҳой Қундузбек, — деди, — кўнглимга келган бир гапни сўрамоқчиман. Отанг Эртўғрулбек ғозий ҳамда қавмимиз оқсоқолларининг қарор қиладиган кунлари ҳозир. Отанг бошлиқ бу элимиз улуглари Қайи қавми тақдири кимга топширилади? — деб сўрашади. Ўзинг биласан, сени хоҳлашарди. Мен ҳам,

отанг ҳам шуни яхши биламизки, ўша истакка қарши сен ҳамиша “Усмонжон” дер эдинг. Халиям шу қарордамисан?

Кундуз саволга жавобан соддадиллик билан бошини эгиб, кулимсиради:

— Нега шу қарорда турмас эканман. Ахир, Усмонжон мен умид қилгандай етишди. Ахир, Усмонжон менга нисбатан кучли, мендан чаққон. Уни мендан кўра яхши кўришади. Бутун қавмимиз кутаётган одам мана шу “мен ҳамиша Усмонжон деганман, яна Усмонжон,” дейман.

— Борди-ю, Усмонжон сени айтса, акам бўлсин деса-чи?

Шунда Кундуз бошини кўтариб:

— Катталар айтгани бўлади, — деди ва кўшиб кўйди: — Мен унинг акасиман, бюораман. Усмонжон гапимга киради.

* * *

Доманичда ва унинг яқин-атрофларидаги яйловларда бу йилги ёз барча ёзлардан фарқ қиларди. Қайи элатида бунақа ёзни кўплар кўрмаган: Бекнинг ўрнини ким эгаллайди? Унинг ўрнини ким олиши лозим?

Кундузми?

Савжими?

Усмонми?

Эртўғрулбек ғозийнинг ўғилларидан бири бўлмаса, унда укаси Дундар бекми?

Ҳамма ҳар хил гапиреди ва ҳамма ўз гапини маъқуллайди. Лекин Кундуз билан Усмондан ташқари бирор исмни айтганлар учрамаяпти. Шу икки исмни ёқлаб тортишувлар эса бўшашмай, авжга чиқаяпти.

* * *

Усмон ҳамда Малҳун Хотун яйловда беш-ўн кўйни, уч-беш отни боқиш, кув пишиш, урчуқ йигириш, кашта тикиш ва севгиларининг завқи билан яшашмоқда.

Кунларнинг бирида Усмон овга таралдуд кўраркан, Бургуттепа биқинидаги Харлақ сувини эслаб қолди. “Бизга исм не керак” деган дарвешни хотирлади. Ўша жойларни Малҳун Хотун ҳам кўрса яхши бўларди, деб ўйлади.

— Қўй, ўша ишингни, — деб ёрини судради.

Қарабсизки, Малҳун Хотун Бенлибўзнинг белида, Усмон ўз Ол-Ишиғида Харлақ томон равона бўлишди.

Учинчи қайрилишдан кейин кўзга ташланган Харлақ дашти Усмонни ҳайрон қолдирди. Чунки ўша тошдан ўралган кулбанинг рўпарасида, сувнинг нариги бетида яна тўртта кулба пайдо бўлганди. Жарликнинг этагида беш-олти киши ўтирарди. Бунинг устига от дўпирига вовуллаб чиққан ит ҳам ёлғиз эмасди. Унинг ёнида яна ўшандай каттакон бешта кучук бор эди. Усмон сингари Малҳун Хотун ҳам гурзисига ёпишди. Бироқ исмсиз дарвешнинг кўппаги пастда ўтирганлардан олдинроқ тушуниб, баландроқ вовуллади-да, шерикларини хуришдан тўхтатди, худди ўзига ўхшаб уларнинг ҳам думларини ликиллаттирди: Бўзўғлон Усмонни бир йилдан кейин ҳам таниган эди.

* * *

Харлақ жарликка оқиб тушаётган жойда ўтирганлар Усмон ва Малҳун Хотун ёнига келишди. Улар тўрт аёл, етти киши эдилар. Нариги эркаклар Усмон бултур таниган кишидан анча ёш эдилар. Аёлларнинг учтаси ёш, биттаси кексароқ эди. Кекса аёл қотмадан келган гавдали, анча бақувват кўринарди. Гапни ўша аёл бошлади:

— Жуда яхши келдинг-да, Усмонжон. Сизларни юборган Тангрига шукр. Сен ҳам, Малҳун Хотун ҳам мақтаганларича бор экансизлар. Мени ёқтирадиганлар “Дали Гўкча”³ жуда яхши кўрадиганлар эса “Гўкча бажи”⁴ дейишади. Урузнинг онасимон, унинг онаси бўлишим билан бахтлиман.

¹ Д а л и — телба, девона.

² Б а ж и — опа, сингил.

У “Ўруз” дер экан, қўлини узатиб, Усмон танийдиган ҳалиги кишини кўрсатди. Кейин бошқаларини таништирди.

— Мана бу қорасоч, қорақош, қора кўз Салжон, келиним бўлади. Анави қийиққўз, тилласоч гўзал Ойбола — Бижон дарвешнинг хотини. Манави қизилпоз, кўнғирсоч, сулув боқишлини сўрасанг Эмран авлиёнинг завжалари. Марҳамат қилиб, айрон ичинглар, қатикдан татиб кўринглар, бизни хурсанд қилинглар.

Отлардан тушишди. Малхун Хотун тўғри Гўкча бажига бориб қўлини ўпди. Усмон жилмайиб қўйди.

Отларини Эмран авлиё билан Бижон дарвеш олди. Сойнинг тепароғида, қиялик бошланган жойда етгита от ўтлаб юрганди, уларга қўшиб қўйишди. Сойнинг нариги томонида товуклар, хўрозлар ер титар, сувда икки ўрдак сузиб юрарди. Усмон ўрдакларга қаради. Жарликнинг чеккасидаги улар ўтирган ерга бўйра тўшалган эди. Салжон бир гилам олиб келди, бўйранинг устига тўшади. Гўкча бажи Усмон билан Малхун Хотунни “ўтиринглар” деб таклиф қилди. Усмон ўтирди. Малхун Хотун эса аввал Гўкча бажининг ўтифишини кутиб турди. Бошқалар тикка туришарди. Бир оздан кейин Ойбола билан Залиҳа сут ва асал аралашган қаймоқ олиб келишди. Шу пайтда аввал бир, кейин иккинчи гўдак йиғиси эшитилди. Йиғилар бошқа-бошқа уйдан келарди. Салжон билан Ойбола югуриб кетишди. Гўкча бажи кулди:

— Биттаси Салжонники, набирам, наригиси эса Ойболаники, Тангри хайрли умр, муносиб исмлар насиб айласин; иккови ҳам ўғил. Ойдаи чиройли Малхун Хотун сенга ҳам ўғиллар, қизлар беришини тилайман.

Ва кутилмаган бир сўз қўшимча қилди:

— Токи сенинг беклигинг ва номингни давом эттиргайлар.

Усмон унга юзланди:

— Беклигим йўқ менинг, хоним бажи.

— Бўлади, — деди Гўкча. — Биз ҳам боя шуни гаплашиб турувдик. Қайи қавмига керак экан, хабарим бор.

Эртўғулбек ғозий Усмонни уйлантиргач, уруғ оқсоқолларини, дўстларини, донишмандларини тўплабди. Уларга:

— Менинг аҳволим қандайлигини кўриб турибсизлар. Бу менинг яйловга сўнги чиқишим бўлса керак, — дебди. Кейин истагини айтибди. — Элатимизга бир бек сайлаш лозим. Токи, кўзим ортимда қолмасин, гўримда тинч ётай.

Эъитганлар Эртўғулбек ғозий гапини маъқул топишибди. Ҳар томонга чопар юбориб “ким-кимга ишонади, кимни ёқлайди” деб сўраттиришибди. Сўраб-суриштиришлар айланиб келиб, Қундуз билан Усмонга тақалибди.

Бир тўда одамлар: “Қундуз ақлли, эҳтиёткор, бекордан-бекорга душман орттириб юрмайди; бегимиз ўша бўлсин”, дейишибди. Бошқа гуруҳлар эса: “Бегимиз Усмонжон бўлсин; чунки Усмонжон серғайрат ва кучли, душманни янчиб ташлайди, бизга йўл очади. Бизга ёзлик яйловлар, қишлик дўвлар топади,” дейишибди.

Бу атрофдагиларнинг ҳаммаси шу ҳақда гапирартир, — деди сўзини давом эттириб Гўкча бажи. — Қундузми ёки Усмонжонми? — Усмон бек бўлишни истайдими, йўқми? — деяпти ҳамма. Ҳой, Усмонжон, ростини айт, менинг Ўрузим айтаётгани тўғрими: сен бек бўлишни хоҳламайсанми?

* * *

Усмон бирпас жим турди. Жавоби тилининг учида турарди. Саволга савол билан жавоб берди:

— Олдин сиз менга айтинг-чи, Гўкча бажи, олдимда акам туриб, мен қанақасига беклик даъво қилишим мумкин.

— Бултур, “менга беклик керакмас” деган одам, энди “олдимда акам бор” деб турибди. Олдин ҳам “олдимда акам бор” деб хоҳламайман деган бўлсанг яхши; Лекин бекликни хоҳлаб, хўжакурсинга шундай деяётган бўлсанг, буниси ёмон.

Усмоннинг бурун катаклари ўйнай бошлади. Жаҳли чиққани шундоққина билиниб турарди. Буни сезган Гўкча бажи яна кулимсиради:

— Нега жаҳлинг чиқади, Усмонжон? — деди. — Тўғри гапга ҳам қизишадими одам? Онангда ёки отангда ҳеч кўрганмисан бунақа қизиққонликни?

Усмон жаҳлини босишга уринарди. Жавоби ҳам шунга яраша бўлди:

— Тўғри гапга жаҳлим чиқмайди. Ёлғон гапирганингиз алам қилади.

Гўкча бажи ширин қилиб сўради:

— Нега ёлғон деяпсан, айт, билайлик биз ҳам...

“Билақолинг” дегандай гапирди Усмон ҳам:

— Бу ерларга янги келганга ўхшайсиз. Акс ҳолда, ҳаммага ўхшаб сиз ҳам билардингиз “бек бўлмайман” деганымда нимани назарда тутганимни. Отам ҳам, акам ҳам, бошқалар ҳам менга: “Бекликка тайёрлан, бек бўласан” дейишарди. “Шунга қараб ҳаракат қил, шунга кўра тадоригингни кўр” дейишарди.

— Хўш, сен-чи? — деди Гўкча бажи.

Усмон ўтирилиб Малхун Хотунга қаради. Ёрининг севги ва фахр тўла кўзларини кўриб, жаҳлидан тушди.

— Гўкча опа, Гўкча опа, — деди шиддатли, лекин дўстона овозда, — Сиз менга ростини гапиринг, зеро мен сўрайдиган нарсанинг ростини фақат сиз айта оласиз: эс-хушимни йиғиштириб оламанми, йўқми, шуни гапиринг.

Гўкча бажи бир тикка турганларга, бир сувга қаради. Кейин нарироқда ер титкилаб юрган товуқларга ўтириди. Қайрилиб, ўлига, келинига ва бошқаларга қараркан, ҳаммаси бирданига кулиб юборишди.

Усмон ҳам, Малхун Хотун ҳам ҳайрон бўлишди.

— Нега кулаяпсизлар? — сўради Усмон.

— Кулишимизнинг боиси шундаки, Усмонжон, — дея тушунтира кетди Гўкча бажи. — Манави ер титкилаётган товуқлар орасида қоп-қора биттаси бор. Баҳорда курк бўлиб, тухум босганди... Гўкча бажи ўша курк товуқ тухумлари орасига иккита ўрдак моягини ҳам қўшиб қўйган экан. Ниҳоят, курк товуқлар жўжа-очибди. Ажойиб полапонлар тухумни ёриб чиқишибди. Қора товуқ бахтининг чеки йўқ, у ўз вазифасини яхши билади. Ҳамиша сергак, жангари, икки ўрдак, тўққиз товуқ жўжасини кетидан эргаштириб, парвона бўлиб, дон-дун топиб озиқлантиради. Аммо шундай қувончли дамлар барҳам топиб, бирданига фалокат бошланади. Чунки бошқа жўжаларга қўшила олмай юрган ўрдак болалари сув ҳидини сезиб қолишганди. Иккаласи баравар қанотларини ёйганича чопишиб, “ғақ-ғақ”лаганча ўзларини сувга уришди.

Она товуқ даҳшатга тушиб, титирчилаб қолди. Жон аччиғидан “курк-курк”лаб полапонларини ёнига чорлай бошлади. Оҳ уруб, фарёд кўтарди: охири иккита жўжаси сувга тушиб кетди, ҳозир чўкишади ё Тангрим, ким ёрдам беради? Полапонларни ким кутқаради энди?

Курк товуқ бирданига шошиб қолди. Иккита жўжаси сувда маза қилиб сузиб юрибди. Сувга шўнғиб, яна қайтиб чиқади, денг. Уларнинг хурсандлигини, бахтиёрлигини айтмайсизми?!

Она товуқнинг саросимаси ва эс-хушидан айрилгани узоққа чўзилмади. У икки жўжасини ўз ҳолига қўйиб, бошқаларининг ёнига қайтди...

Гўкча бажи ўшандан бери “Усмонжон қуйилиб қоладими, йўқми” деган гап кўзгаши билан шу воқеани эслайди. Ҳозир ҳам, Усмон билан Малхун Хотун келишидан олдин шуни эслаб, гаплашиб туришганди.

* * *

— Кулишимизнинг боиси шундан, — деди Гўкча бажи. Кейин қўшиб қўйди: — Сўраганинг учун айтдим-да. Менга қолса Усмонбек бўлсин дейман. Ҳаммамизнинг тилагимиз шу. Шундай бўлсин деб барчамиз дуо қилмоқдамиз...

Шундай дегач, қаддини ростлади, тиззаси билан юриб, Малхун Хотуннинг ёнига борди:

— Ўн тўрт кунлик ойдек балққан Малхун Хотун, сулув Малхун Хотун. Илойим кўша қаринлар, ўғилларингизнинг беклигини ҳам кўринлар.

Усмон бек бўлишим узил-кесил ҳал этилган шекилли, деб ўйлади. Шу дамда кулоқларига чалинаётган товушлар қоя тошларга урилганча пастга шовуллаб тушаётган Ҳарлақ сойининг суви эмас, ноғоралар товушидек туюлди; ноғоралар чалинмоқда, қиличлар шарақламоқда, отлар кишнаётир, олқишлар янграётир.

Ана, Малхун Хотун муждалар олаятти, қутлуғ суюнчиларга кулимсираяпти. Қайрилиб қаради, Малхун Хотун ростдан ҳам кулимсираб турибди.

— Кетдик, — деди Усмон.

— Яхши хабар қутиб қоламиз, — деди Гўкча бажи.

Унга жавобан “хуш кунлар” тилаб, йўлга тушишди. Йўлда Усмон анчагача жим борди. Анчадан кейин:

— Отанг Гўкча бажи сингари ўйламайди, — деди.

Малҳун Хотун кулди.

— Нега куляпсан?

Малҳун Хотун яна кулди:

— Отам ҳам шундай ўйлайди, шундай уйламайди ҳам. Қандай айтишимни билолмаганим учун кулгим қистади.

Кейин яна нимадир демоқчи бўлди-ю, ўйланиб қолди. Айтмоқчи бўлган гапини топди, шекилли:

— Эси кириб, қўйилиб қолмоқ — нима дегани ўзи? — деб сўради.

Бу савол мавзуга анчайин аниқлик киритди. Усмон ўйланиб қолди: “Ада Боли унинг жасурлигига, жангарилигига, дадиллигига қарши эмасди... — Ада Болининг истаган нарсаси Усмоннинг ана шу хислатларидан ўрнида фойдалана билиш эди. Албатта, ўзи учун эмас, уруғ-аймоғи, қавм-қариндоши учун!”

“Отам ҳам шундай ўйлайди, шундай уйламайди ҳам”. Малҳун Хотун жуда чиройли айтди бунди. Усмон жуда яхши тушунди гап нима ҳақда бораётганини. У йўғалаб бораётган отининг жиловини сал тортди-да, ёрининг отига ёндошди. Қўлини чўзиб, Малҳунни кучоқлади...

Доманичга боргач, тўғри етти устунли, икки бўлимли мўъжазгина чодирга киришди. Яйраб-яйраб гаплашиб олишди.

* * *

Усмон ўзида беклик юкини кўтарадиган даражада куч ҳис қилаётир.

Авалло отаси, қолаверса, Ада Боли, Ойкут Алп, Дурсун Фақи, Қумрал Абдал ва тоғу доволарда маскан қурган дарвешларнинг келажаги, бутун уруғининг келажаги учун нимани хоҳлашаётгани ва унинг ўзидан нимани кутишаётганини англай бошлади.

Балки бир бодом ниҳоли... балки бир чинор!

Изланаётган нарса ана шу! Усмон энди бунди аниқ билади. Болалигидан уни диққат билан кузатиб келишаётганини яхши англайди. Тенгдошларига нисбатан хатти-ҳаракатлари, илк бор отга миниши, илк ёй тортиши, қилич сермаши, курашлари, дастлабки шикори, кийик қўлатиши ва бир кунди ҳамма ёқни остин-устин қилиб юборган асов буқани йиқитиши! Буларнинг ҳаммаси кузатиб борилган.

Лекин қариндош-уруғининг, қавми, улуси, элатининг эътиборини қозонганми, ҳурматини жойига қўйганми?

Қолаверса, акаси Қундузнинг юзига оёқ қўймаяптими, иззат-нафсига тегмаяптими?

Усмон буларни бирма-бир тушунтирди Малҳун Хотунга:

— Менга тўғри йўл кўрсат, нима қилай? — деди.

Малҳун Хотун анча ўйлаб туриб деди.

— Акангиз Қундузбекдан сира хавфсираманг, полвоним. Ҳамма яхши билади, мен ҳам. Унинг истаги чин. Сизни яхши кўради ва ишонади. Агар хоҳласангиз, отам билан гаплашинг, шубҳаларингиз тарқалсин.

— Рост айтасан, — деди Усмон.

Қундуз кўзлари чақнаб, уни бағрига босди, бўйнидан ўпди:

— Мана бу бошқа гап! Мана бу сенга ярашади, — деди. Кейин қўшимча қилди: — Яхши биламан, бу хабардан отамиз хурсанд бўлади.

Усмон ҳам унинг қўлини ўпди.

ХУДО ЁРЛАҚАСИН, УСМОНЖОН

Усмон Ада Болига хабар юбориб, рухсат сўраттирди:

— Қайнотам ва қайнонам қўлини ўпиб, ўзлари билан гаплашмоқ истаيمان.

Хабар етказган Ғози Раҳмонга Ада Боли:

— Бориб айт, кутамиз, — деди.

Ғози Раҳмон, Оқча Хўжа, Кўнур Алп, Сунгур ва Салтуқ билан келаётган Усмон ҳамда қизини шайх дарвоза олдидаги зинапояда туриб кутиб олди:

— Хуш келибсизлар, Сизларни кўриб, кўзимиз қувонди, кўнглимиз яйради. Бизни роса хурсанд қилдинглар, Тангрим сизларни севинтирсин.

Ада Болининг чап томонида Юлдуз Хотун, икки қадам орқароқда ўғиллари турарди. Зинапоянинг икки томонида баъзиси ёш, баъзиси қари ўнча одам саф тортганди. Усмон уларнинг орасида фақат Дурсун Фақи, Кумрал Абдал ҳамда дарвеш Урузни танирди.

Отаси сўзини тугатар-тугатмас Малхун Хотун отидан енгилгина тушди. Навбатма-навбат отаси, онаси ҳамда Маҳмуд ва Ҳусомиддин билан кўришди. Улар ҳам Малхун Хотунни бағирларига босиб, кўлидан ўпишди. Усмон ҳам отдан тушиб, зинанинг ўнг ва чап томонида сафланганлар билан саломлашди, Ада Боли ва Юлдуз Хотуннинг кўлини ўпди, Маҳмуд ҳамда Ҳусомиддин ила кучоқлашиб кўришди.

Сўрашиш удуми тугагач, Ада Боли Ҳусомиддинга:

— Болам, — деди, — ичкари бошла.

Кейин бошқаларга юзланди:

— Қани, марҳамат қилинглар.

Ўйнинг орқа томонидаги боққа ўтишди. Дарахтлар соя солиб турган кенгина шийпонга гиламлар тўшалиб, кўрпачалар ташланганди.

Малхун Хотун онаси билан уйда қолди.

Ҳамма ўтириб бўлгач, Ада Боли гап бошлади:

— Усмонжон, болам, бир дийдорлашиб, суҳбатлашсак, дебсан. Мана, кўришдик, жуда хурсандмиз. Энди гаплашсак ҳам бўлади. Бизга айтадиганларингни уйда айтишга асраб, қолганларини гапиравер. Аканг Кундузбек сенинг айтганларингни бизга суюнчи тариқасида етказди. Мен ҳам; Усмонжоннинг гаплашиш истаги шу бўлса керак деб ўйладим. Аммо бу фақат ота ва бола ўртасидаги суҳбат мавзуси эмас, деб ҳисоблаганим учун мен ишонган одамлар ҳам тинглаб фикр қилишсин. Энди гапирсанг ҳам бўлади.

Усмон аввал Ада Болига, кейин ўтирган ва тикка турганларга бирма-бир қараб чиқди, узоқ тикилиб қаради.

— Ҳазрат Ада Боли. Тангрига аён, мен аввало тўғри йўлданми ёки янглишайпманми, билайин деган ниятда хузурингизга келдим. Ақл тарозисига солиб айтнинг фикрингизни. Ниятимни ошкор қилишим учун отам Эртўғрулбек ғозийдан ҳам олдин сиздан сўрашим керак, деб ўйладим. Модомики, сиз шунга муносиб кўрган экансиз, мен ҳам маъқул кўраман. Энди каттаю кичик биродарларим, мен эъозлаган ва яхши кўрган одамларнинг ҳаммаси билиб кўйсин. Агар менга ярашса, менинг ҳаққим бор бўлса ва лойиқ кўрилсам, мен бек бўлишни истаيمان. Бунга мен ўзимни лойиқ деб билганим ва бу мансаб менга ярашади ҳамда шунга ҳаққим бор деб ўйлаганим учун шуни хоҳлаяпман. Ҳусусан, ҳали айтганингиздай, олдин акам Кундузбекнинг розилигини ва ризосини олганим учун хоҳлайман. Энди менга айтинглар: тўғри қилаяпманми, нотўғрими?

Усмон гапириб бўлгач, яна ҳаммага бир-бир қараб чиқди. Аммо бу сафар у нигоҳини Ада Болига тўхтатди... Бу билан жавобни ундан кутаётганини билдирди. То жавоб бўлмагунча ундан кўзларини узмай турди.

Ада Боли жилмайиб турарди; аввало Усмоннинг, қолаверса, ҳамманинг сабрини синаб кўраётгандек эди. Сабрсизлик эса, фақат қўл қовуштирганча тик турганларда сезилди; ёшлар ҳаяжонланишарди. Ўтирганларда бунга ҳеч қандай қаршилик кўринмасди. Тиззалаб ўтирган Усмон эса, асаби ёйдек таранглашиб, Ада Болидан кўзини узмасди.

— Азмингни, саботингни, сабр-бардошингни билардик, Усмонжон, — дея гап бошлади Ада Боли. — Буларнинг мақбуллигини сенга айтган эдим. Энди оққўнгил ва тўғрисўз эканлигингни ҳам кўриб турибмиз. Булар ҳам мақбул. Куч-қувватингни, жасоратингни безай бошладинг, Усмонжон. Сени ёқтирадиган, яхши кўрадиган ва ёқлайдиганларнинг аксарияти ва биз худди шуни кутаётгандик. Хурсанд қилдинг бизларни. Энди сўроғингга келсак, тўғрисан, тўғри йўлдасан, Усмонжон. Аммо беклик хусусида бу ерда сенга

айтиладиган гап йўқ. Бекликнинг ўз қонун-қоидалари, одатлари бор. Биз сўзимизни отанг Эртўғрулбек ғозийнинг айтган куни ва тайинлаган жойида бошқа сўзлар билан бирга айтгумиздир.

Ада Болининг жилмайиши ўзгарди, овози ҳам бошқа оҳангда:

— Ҳой, болам, — деди Хусомиддинга, — қара-чи, онанг Юлдуз Хотун меҳмонларимизга ейиш-ичиш учун бирор нарса тайёрладимикин? Еки қизи билан гапга берилиб кетдими?

* * *

Офтоб Доманичнинг ғарбини қуршаган тепалар ортига туша бошлади.

Усмон чодирнинг олд бўлимида, айиқ пўстини устида чордона куриб ўтирибди, қимир этмай, киприк қоқмай кутаяпти.

Малҳун Хотун ора-сира, ўзи учун тўқиётган палахмонни кўйиб, нариги хонага ўтади, ўша ерда ўзини чалғитиб, Усмоннинг кутишига шерик, бетоқат бўлаяпти.

Юз қадамча юқоридаги Эртўғрулбек ғозийнинг чодирдан ҳали хабарчи келганича йўқ.

Қарор нега кечикдийкин?

Малҳун безовталигини яширмаяпти.

Усмон бўлса Харлақда Гўкча бажи томонидан эълон қилинган беклигига ҳамон ишонмоқда.

Гўкча бажининг айтганлари ҳануз қулоқлари остида жаранглаб турибди.

“Ун тўрт кунлик ойдай тўлишган Малҳун Хотун, гўзал Малҳун Хотун менга ўшаб ували-жували бўлинг, илойим болаларингизнинг беклигини кўринг”.

Пешана ёзиғи бу; Усмон бунга ишонади.

Албатта, ўзи бек бўлади; Усмон бунга ишонади.

Чунки бекликнинг нима эканлигини энг яхши биладиган ҳам ўзи эди. Биладиганини энг яхши амалга оширадиган ҳам Усмон бўлади. Усмон бунга ишонади.

Эртўғрулбек ғозийнинг чодирда баҳслар ҳар қанча чўзилмасин, охири шундай хулосага келишади. Усмон бунга ишонади.

Ниҳоят, чодир олдида бир соя кўринди. Бу келаётган отасининг чопари Сомса човуш¹ эди. Сомса човуш:

— Ҳой, Усмонжон, отанг Эртўғрулбек ғозий сени сўраяпти, — деди.

* * *

Эртўғрулбек ғозийнинг чодирдаги баҳснинг чўзилишига сабаб Усмоннинг Қайи беклиги масаласи эмасди.

Эртўғрулбек ғозий тўрт-беш сўз билан гапни бошлаб шундай деди:

— Ҳой, аҳли дониш — эранлар, мен билан от сурганлар, кўкрагини керганлар, қилич сермаб, ёй торганлар, ғаним додин берганлар; биродарлар, йўлдошларим, менинг аҳволимни кўриб турибсизлар. Қариб қолдим; ўрнимга янги бек керак. Сизларга хабар бердим, маълум қилдим. Ўтган ойдан бери маслаҳатлашиб, ўйлашиб кўрдинглар. Энди бўлди деб ўйладим, сизларни яна чорладим. Қайи қавми, қолган Ўғиз қавмлари сизларнинг қарорингизни кутаяпти, айтинглар, — деди.

Ундан кейин Алқауй беги, қалби соф, кўнгли тоза. Қиян Салжукнинг отаси Эртўғмиш гапирди:

— Эй, катта сувлар кечириб, қорли тоғлар оширган, қавм-уруғларига юрт, уй-жой қурган Эртўғрулбек ғозий, билайлик-чи сен нима дейсан, кимни хоҳлайсан? Паҳлавон, мард ўғилларинг бор, сени ўғиллар каби севгувчи йигитларинг бор. Уканг бор, худога шукур, қайси бирини маъқул кўрасан?

Шунда Эртўғрулбек ғозий айтди:

— Мен тўнғич ўғлим Кундуз бўлсин, дегандим. У бўлса, бу иш каттанинг иши эмас, дейди. Кенжатайимиз Усмонжон бўлишини хоҳлаяпти. Сизлар нима дейсизлар? Баёт беги Хўжа Қулмаш:

¹ Ч о в у ш — зобит, юз боши.

— Жуда маъқул гап, — деди.

Дўдурғалик Қора Гуна эса гапни бошқача бошлади:

— Айни кунлар жуда хатарли дам ҳисобланади: нотўғри қўйилган бир қадам, беҳуда отилган бир ўқ, янглиш урилган бир қилич ёлғиз Қайи қавмига эмас, балки барча уруғларга бало ёғдириши мумкин бўлган; минг ўлчаб бир кесиладиган пайт...

Қора Гуна бироз тўхтади, гапига қулоқ солиб турганларнинг кўзларига қаради ва тахминига ишонч ҳосил қилгач, асл айтадиганларини гапиришга ўтди:

— Усмонжон мард йигит, биламиз. Билагада кучи бор, биламиз. Юраги ботир, кўркув нималигини билмайди, буни ҳам яхши биламиз. Усмонжон Қайи беги бўлсин, шунга лойиқ деб биламиз. Аммо-лекин, Эртўғрулбек ғозий, унинг тилакларини насиҳатларини сенинг истагинг ва ўғитларинг сингари буйруқ деб ҳисоблаш бизларни ўйлатади, ранжитади. Чунки Усмонжон ёш йигит, ўта жиззаки, ўта жаҳлдор. Ҳеч кимни аяб ўтирмайдими деб кўрқаман...

Одамларнинг қарашидан Қора Гунанинг ёнини олувчилар кам эмаслигини билса бўларди.

Эртуғмишбек Ада Болига қаради.

— Қонун-қонидани биламан, шайхим, жим туришим лозим. Лекин ўртада қалтис вазият вужудга келди. Усмонжон учун эмас, ушбу вазият учун нима дейсиз?

Шунда Ада Боли ўртага савол ташлади:

— Эртуғмиш бекнинг гапини тўғри деб ҳисоблайсизларми?

У гапидан сўнг Қора Гунага қараб деди:

— Бизлар бу ерда Усмонжон бек бўлсин деяпмиз. Яна нечтаси қанча одамга беклик беришган. Нима қилибди, биров бировни бек қилолмайди. Беклик — сутда, қонда, юракда, қаллада бўлади. Биз, Усмонжон бек деймиз. Лекин бек бўладими, йўқми бу унинг иши. Сенга айтаяпман, Қора Гуна, биродарим. Сизлар ҳам яхшилаб эшитинглар: Эртўғрулбек ғозийнинг тилаклари ва ўғитлари табиий бек бўлганидан буйруқ ҳисобланадими? Яна шуни ҳам сўрамоқчиман: Эртўғрулбек ғозий бир пайтлар, шу бизларга ўхшаганлар бек бўлсин дегани учун бек бўлганмиди?

Бироз жим қолди, кейин:

— Кўп гапирган бўлсам, кечирасизлар, — деди. — Мен шундай деб ўйлаганим учун гапирдим.

Ниҳоят машварат тугади.

Усмонжон бек сайланади, синалади.

Бу қарорга Қора Гуна ҳам қўшилди.

Ада Боли айтгандай, Усмонжон ё бек бўлади, ёки бўлмайди. Аммо бек бўладиган бўлса, унинг амрини ҳамма бажариши керак.

Шундай қарорга келинганидан сўнг Ада Боли:

— Ҳой, Сомса човуш, бориб айт, Усмонжонни кутишяпти дегин.

Эртўғрулбек ғозий ҳам ўз одами Қора Текинни Қундузга юборди. Уларнинг тез етиб келишларини тайинлашди. Дундар бекнинг вақтлироқ келгани маъқул. Унга Ойкут Алпни жўнатишди.

Сомса човуш бир чопар, холос, муждачи эмас. Юзидан ҳеч нарса тушуниб бўлмасди. Малхун ҳам бирор нарса англай олмади, безовта бўлди, уларнинг орқасидан чиқиб Қундузнинг ҳам Қора Текин билан кетаётганини кўриб, багтар ҳаяжонланди.

Катта чодир ёнига баравар етиб боришди. Сомса човуш катта ака чопарига йўл берди. Ичкарига аввал Қундуз билан Қора Текин, кейин Сомса човуш билан Усмон киришди. Эртўғрулбек ғозий чодирини йигирма-йигирма беш одим наридан ўраб олган аёл, эркак, қари-ёш — минггача одам ҳаммаси байрамдагидек кийинишган.

* * *

Қора Текин билан Сомса човуш жойларига бориб ўтиришди.

Қундуз билан Усмон эшикдан икки қадам ичкарида ёнма-ён туришди.

Қавм беклари, уруғ беклари, дарвешлар ва Ада Боли ҳамда Эртўғрулбек

ғозий уларга тик қараб туришарди. Юзлари ва кўзларидан ҳеч нарса англаб бўлмасди.

Уларга қарамаётган, боши эгик, лаблари қисилган, ранги ўчган бир киши бор эди: бу Усмоннинг амакиси Дундарбек эди. Усмон уни кўрди. Сукунат анча чўзилди.

Кейин Ада Боли гапирди:

— Эртўғрулбек ғозийнинг тўнғич ўғли Қундуз, сенга айтаяпман, беклик кенжа уканг Усмонжонга берилаяпти. Айтадиган гапинг бўлса, сўзла.

Қундуз юзида ҳеч қандай ўзгаришсиз жавоб берди:

— Мен сўзимни айтганман! Отам Эртўғрулбек ғозийга ҳам гапирганман. Кенжа биродарим Усмонжон ҳам эшитган ва шунга рози бўлган. Бу ерда ҳам айтаманки, қабилаларимиз, уруг-аймоқларимиз, эл-элатларимиз номидан беклик унга муносибдир.

У бирдан Усмонга ўгирилди:

— Усмонжон, эй менинг баҳодир биродарим, бундан буёғига мен ҳар бир гапингни, насиҳатингни амр деб қабул қиламан.

Усмон қўлини акасининг қўлига узатди, уни ушлаб ўпди. Қундуз ҳам уни бағрига босди, энсасидан ўпди.

Улар бир-биридан ажралиб, яна ёнма-ён туришгач, Эртўғрулбек ғозий гапирди:

— Эй менинг Қундузим; ўғлим, фаҳрим, қувончим, болам. Мени қувонтирдинг, бахтиёр қилдинг. Ҳамиша бахтли бўл, ўғлим. Энди Қора Текин йўлдошим ёнига ўтир.

У Қундуз жойига бориб ўтиргунга қадар кутиб турди-да, Усмонга ўгирилди:

— Эй, ўғлим, Усмонжон; шайхим Ада Болининг сенга айтадиган гаплари бор. Тингла. Яхшилаб эшит. Мени тинлагандек тингла. Бобонг Сулаймон Шохни тинлагандек тингла. Бобонга гапирганлар гапиргандек тингла. Менинг бобомни тинлаганимдек тингла. Сенинг бобонг менинг бобомни тинлагандек тингла, — деди.

Бошини эгиб жим қолди.

Ҳамма бошини эгиб жим турарди.

Фақат бир киши Усмонга қараб турарди. Бу амакиси Дундарбек эди. Усмон унга қараб кўйди. Амакиси лабларини қимтиб турарди.

Ада Боли худди Доманичдагидек, Сивриқоядагидек овоз-ла гапира бошлади:

— Эй Усмонжон, Тангри кўнглингни ва йўлингни ёритсин, кўзингга нур берсин. Билагингга куч, юрагингга қувват берсин. Сени ҳақдан, адолатдан, марҳаматдан, азми-қарордан, сабот-матонатдан кам қилмасин.

Эй Усмонжон, сен бексан. Беклигингни билиб қўй, беклигингни унутма.

Эй Усмонжон, сен бексан. Бундан кейин ғазаб бизга, тоқат сенга; ранж бизга, кўнғил сўраш сенга; айблаш бизда; бўйсунуш сенда; бундан буёғига: янглишиш биздан, кечирим сендан; ожизлик биздан, ёрдам сендан; кечимсизлик, уюшмаслик, англашилмовчиликлар, олишувлар биздан, адолат сендан; кечириниш сендан.

Эй Усмонжон, бундан буёғига: бўлмак биздан, бутунламак сендан, дангасалик биздан, ғайрат сендан.

Эй Усмонжон, юкинг оғир, ишинг қийин; Тангри сенга мадақкор бўлсин, беклигингни қутлуғ қилсин.

Барча бошлар эгик эди. Усмон оёқда эди, тикка турарди. У Эртўғрулбек ғозий томон юрди, тиз чўкди ва қўлини ўпди. Эртўғрулбек ғозий иккинчи қўлини унинг елкасига қўйди: — Усмонжон, ўғлим, — деди. — Қувончим эдинг, гурурим бўл; севинчим эдинг, ишончим бўл. Бор энди, онангининг фотиҳасини ол.

Усмон қаддини ростлади. Аввал шу ердагиларга қараб қўлини кўксига қўйди, бошини эгди-да, чодирни иккита ажратиб турган гиламни қайириб, ошхонага ўтиб кетди.

* * *

Қоплар, халатлар, мешлар, кувлар, челақлар, капкир-чўмичлар, гилам-хуржинлар, идиш-товоқ ва кичик янғаси — Савжи акасининг рафиқаси Ойна Малак. Онаси кўринмасди.

Усмон сўрагандай унга қараган эди, янгаси Ойна Малак онасининг сал товлари йўқлигини англаувчи овозда:

— Ётоқхонада, — деди-да, боши билан чодирнинг нариги хонасига ишора қилди.

Усмон жадаллик билан ётоқхонани тўсиб турган гиламни қайириб онасининг ёнига ўтди.

* * *

Усмон онаси ҳақидаги мақтовларни жуда кўп эшитган. Айниқса, отаси Эртўғрулбек у ҳақда гапирганда оғзидан бол томарди.

— Ҳой, Жонқизим менинг, сенга айтаяпман, Жонқиз, — дерди Эртўғрулбек.

— Нима дейсиз, садағангиз кетай? — дер эди эркаланиб Жонқиз.

— Ҳайронман, Жонқиз. Ойна Малак, Қутлуғ Малак... Биргина умидим Усмонжон эди. У ҳам энди Малхун Хотунга гирдикапалак. Мен, оналари Жонқиз бўлгач, бу ўғилларим қизларни ёқтиришмайди, мен набира кўролмайман деб ўйлардим... Келинларим ҳар қанча гўзал бўлмасин, сенга тенг келолмайди, Жонқиз...

... Мана ҳозир ота чодирининг ётоқхона бўлимида беҳол ётган онасини кўриб ғалати бўлиб кетди.

— Нима бало, отам мени видолашгани юбордими? — хаёлидан ўтказди Усмон.

Кучоғини очиб онасига энтикди, бағрига босди.

— Ҳой болам, ўзингни қўлга ол...

Онанинг кулиб туриб ҳазил аралаш айтган бу гапи Усмоннинг бағрини ўртаб юборди. Усмоннинг эсига тушди. Бу анча йиллар бурун бўлганди. Онаси тез-тез касал бўлиб турарди. Усмон унинг боши узра ўтириб, парвона бўлар, ойижонини кучоқлаб:

— Ойи, ойижон, сиз ўлманг, мен ўлақолай, — дерди.

— Эй болажоним, ўзингни қўлга ол, — дерди онаси.

Ўшанда ўзини зўрлаб бўлса ҳам ўғлига шундай деганди Жонқиз:

— Эртўғрулбек ўғлига бўшашиш ярашмайди; ўзингни қўлга ол, болам. Дунё ўзи шунақа, кун итган кетади. Бобонг Сулаймон Шоҳ кетди... Фотима онамиз кетди. Муҳаммад Мустафо кетди. Бу дунёдан хотиржам кетишга нима етсин, ўғлим. Юзинг оқ бўлса, мен хотиржам кетаман.

Она сўзини зўрға тамомлади:

— Сенга ишонаман. Янглишма, болам. Ақаларинг мард, ор-номусли йигитлар. Лекин мен сенга кўпроқ ишонаман. Ишқилиб, янглишма болам, токи мен гўримда тинч ётай...

Усмон онасининг бошини, сийраклашган сочларини силади. Худди ўзига гапираётгандек, минғирлади:

— Бекликни менга беришди, ойи.

Жонқиз зўрға жилмайди.

— Мен ҳам шу умидда эдим, муродим ҳосил бўлди, — деди.

Сўнг бир амаллаб бошини бурди, ўғлининг кўзларига тикилиб, ёлвориб гапирди:

— Усмонжон, Усмонжон... жон болам, Жонқизнинг жони болам. Сени севганларни, сенга ишонганларни эҳтиёт қил.

— Эҳтиётлайман, ойижон.

— Шундай қил, болам.

Усмон унинг қўлини ўпаётганда онаси қўшимча қилди:

— ўзингни эҳтиёт қил. Сев... Севгингни эҳтиётла. Нонкўр бўлма. Вафони оёқости қилма. Борақол энди, сени кутишашпти.

“Борақол”, деди. Лекин қўлини қўйвормасди. Яна нимадир демоқчи эди. “Нима демоқчи эдим” дегандай ўйланиб қолди. Кейин қўлини аста бўшатди. Сўнгги сўзлари шу бўлди:

— Усмонжон, бор... Ойна Малакни юбор, айт, Малхун Хотунни олиб келсин...

* * *

Усмон ҳеч нарсага аралашмади, лекин ҳаммаси кўнгилдагидек ўтди.

Меҳмонларнинг улуеларини Кундузнинг ўзи кутиб олди. Кичик акаси Савжи бўлса керагича туя, кўй сўйдирди, қозон остирди. Кечқурун шу пайтгача кўрилмаган зиёфат берилди. Хоҳлаганча еб, истаганча ичишди. Кувнаб кўшиқ айтиб, яйраб рақсга тушдилар, гулхан ёқиб суҳбат қурдилар.

Тулиной ғарбга ёнбошлади ҳамки, Усмон кўринмасди, ҳар бир давра Усмон бошқасида бўлса керак, деб ўйларди.

Малхун Хотун ҳам турли ўйлар, алам ва севинчлар исқанжасида Усмоннинг зиёфатдан қайтишини кутарди.

Усмон эса бу пайтда ҳеч кимга билдирмай, пиёда Сивриқояга чиқиб олганди. У шу топда ёлғиз қолишни истарди. Олдинги сафар чиққанида ўтирган жойини топиб ўтирди, ўйга толди.

— Ҳой, Усмонжон, нималарни ўйлаяпсан?

Бу туш бўлса керак деб ўйлади янги бек.

— Сендан сўраяпман, Усмонжон, нималарни ўйлаяпсан?

Усмон тушунди. Бу туш эмасди. Гап сўраётган Ада Боли эди.

Ада Боли унга ота ҳисобида. Урнидан туриб:

— Келинг, — деди ва саволига “ҳеч” деб жавоб қайтарди.

— Майли, бир пас ўтирайлик, — деди Ада Боли ва Усмоннинг ёнидан жой олди.

Иккаласи анча гаплашишди, ўтган учрашувларини, суҳбатларини эслашди. Усмоннинг отаси Эртўғрулбек, акаси Кундуз ҳақида, Малхун Хотун, Юлдуз Хотун хусусида гап айланди.

— Усмонжон, — деди ниҳоят Ада Боли, — сенга яна иккита насиҳатим бор: кеккайиб кетма; душманга менсимай қарама... — Кейин кўшиб кўйди: — Бу ерлардан анча олисда бир мазор кўрдим. Унинг қабр тошида шундай ёзилганди: “Эй, Алп Арслоннинг шаъни оламни тутган деб билгувчилар, келиб унинг тупроғини кўринглар”.

Алп Арслонни билиб кўй, Усмонжон. Тангридан бўлак бирор улуғ ўтган эрса, ҳозир бўлса ва келгусида яшаса, ана шу улуғларнинг улуғи эди у. Қанча ўлкаларни забт этганди. Улими олдидан шундай деганди: — “Бу ўлимга, шундай ўлимга ўзим сабабчман. Ёшлигимда бир донишманд менга: мағрурланиб кетма, кўнгли очиқ бўл, душманни ўзингдан кам ўйлама, деганди. Шу ўғитга амал қилмадим. Кибру ҳавога берилиб кетдим. Энди жазосини тортаяпман. Куни-кечагина дунё оёқларим остида деб ўйлардим. Ўз-ўзимга: сен Дунёнинг хўжайинисан ва енгилмас жангчисан, дердим. Энди бўлса, гафлатда қолиб, ожиз бир ғанимнинг зарбасидан ўлаяпман. Бу кўшинлар, бу шон-шараф, бу тахту тож энди меники эмас”.

Ҳақ гапни айтди Алп Арслон. Бу гаплари барча бекларга тегишлидир.

* * *

Пастда, қишлоқ теварагида ёқилган гулханлар қорая бошлаган, энди жуда олис ва митти юлдузлардек кўринар, бир ёниб, бир ўчарди.

Усмон ўрнидан туриб чодирлар томон бормоқчи эди, Ада Болининг овози тўхтатди.

— Ҳой Усмонбек, — деди Ада Боли, — сенга иккинчи насиҳатни айтай: душманни кўпайтирма. Қавмингдан, уруғингдан, динингдан бўлган одамларга ғаним бўлма, кек-адоват сақлама. Айниқса, қавминг, уруғингдан, диндош одамлар билан дўстлигингни ҳамроҳ дўстлиги билан чалкаштира, бир хил тузма; бундай дўстларга содиқ бўл, лекин жон фидо қилма, ҳисоб-китобингни билиб қил. Душман кучидан огоҳ бўл, етти ўлчаб бир кес. Гапимни тушундингми, бек?

Усмон унга ўгирилди:

— Отам Ада Боли, ҳамма гапингизга риоя қиламан...

Ўтов олдидаги ҳали ўчмаган гулхан атрофида беш киши бор эди. Усмон уларга қараб қолди. Бирдан у ерда бир кўшиқ янгради.

— Ғози Раҳмон, — деди Усмон.

Ғози Раҳмоннинг овози гўё уч-тўрт ўқ-ёй отимичалик жойдан эмас, Сулаймон Шохнинг кўчишни бошлаган еридан келаётгандек эди. Унинг кўнғирокдек жарангдор овози Доманич тоғларини ва яна қанча тоғларни ошиб Усмоннинг номини уни билган ва билмаган ўлкаларга ёяр ва Усмоннинг ўзини ҳам ўз орқасидан эргаштирарди.

— Тушундим, — деди Усмон. — Менинг жон жўраларим, азиз сафдошларим шулар: Оқча Хўжа, Кўнур Алп, Сунгур ва Салтук — қадрдонларим.

БЕК БЎЛСАНГ, БУЮР!

Усмоннинг бек бўлиб сайлангани воҳанинг нариги томонларида ҳам, насроний, мусулмон, турк, татар, румларда, барча жамоаларда суҳбат мавзуси бўлди. Бундан суюнганлар ҳам бўлди, афсусланганлар ҳам. Кимдир лабини бурса, кимдир пешанасини тириштирди. Биров Эртўғрулбек ғозий билан дўстлигини янгилаб, Усмон билан давом эттиришга тайёрланмоқда. Биров эса дўстлигига чек қўйиш тараддудини кўрмоқда. Биттаси Эртўғрулбек ғозий ва Қайи қавми душманлигини авж олдирриш ниятида, бошқаси ғанимликка чек қўйиш учун уни унуттирадиган қутлов армуғонлари тайёрламоқда. Шундан бўлса керак, Усмонни йўқлаб келувчилар кўпайиб қолди.

— Бек, бир киши сизни кўрмоқ истайди.

Дурсун Фақининг ишончли одамиман деяпти...

— Бек, сизни дарвеш Ўруз сўраяпти...

— Бек, сизни бир ғариб девона излаб келибди.

Уни йўқлаб келувчиларнинг кўплари дарвешлар. Лекин ораларида румлар, татарлар, олмонлар ҳам оз эмас. Уларнинг ҳаммаси хабар олиб келишяпти, хабарларининг аксарияти жуда муҳим. Булар Усмонни жиддий бош қотиришга, ҳукм ва қарорлар чиқаришга ундамоқда.

* * *

Усмон ўйлаб, ҳукм ва қарорлар чиқармоқда, бу орада қабиласининг тизимини ҳам янгилашга киришди. Бу янгилашнинг муҳим томони шундаки, уни амалга оширилиши ўз-ўзидан бўлди.

Маросимнинг эртаси кунининг чодирига Сомса човуш, Қора Текин, Оқ Темур, Ҳасан Алп ва шайх Маҳмуд — бешаласи баравар келишди. Ҳаммаси қилич таққан, ўқ-ёй, садоқ, чўқмур билан қуролланган.

Сомса човуш гап бошлади.

— Ҳой Усмонбек, эшитдингми? Отанг Эртўғрулбек ғозий қаридим деб айтди. Нима, бизлар қаримадикми? Бизлар ҳам кексайиб қолдик. Кечирасан энди. Ўрнимизга ўз тенгқур жўраларингдан, ёш йигитлардан қўй деяпмиз. Амринг шу хусусда бўлсин деймиз-да. Бизлар қонун-қоидага бўйсунамиз, сенинг ҳам унга амал қилишингни истаймиз.

Усмон тик турарди. У аста юриб бориб уларнинг қўлларини олиб, бирма-бир ўпиб чиқди. Кейин ўрнига қайтиб бориб, уларга бир-бир қараб гапирди:

— Эй, улуғ отам Эртўғрулбек ғозийнинг улуғ сафдошлари: ёй устозим Оқ Темур, қилич устозим Ҳасан Алп, чавандозлик устозим Қора Текин, шикорга ўргатган Сомса човуш ва имон-эътиқод нушим шайх Маҳмуд: Менинг буйругим сизларнинг тилакларингиздан нарига ўтмайди. Менинг тилагим ҳам шу: мени ташлаб кетманглар, оғир кунларимда ёлғиз қўйманглар, энди борингизлар; кўнглингиз истагандек яшайверинглар. Фақат унутмангиз, эшигим сизлар учун ҳаминша очиқ.

Улар Усмонни бағирларига босиб, кетишди. Усмон эса ўз жўраларига хабар юборди.

— Тез келишсин, — деди. Деди-ю, сесканиб кетди. Орқасида кимдир кутиб тургандек эди. Унинг орқа томонида ўлим тўшагида ётган онаси билан ҳомилдорлигига суюнчи сўраган Малҳун бор эди.

Бек Усмон. Фарзанд ва эр Усмон! У иккаласини — онаси ва ёрини бир-биридан кам кўролмади. У шиддат билан ичкари кирди-да, иккаласини ҳам кўрди, бағрига босиб, дарҳол дўстлари ҳузурига шошилди.

* * *

Оқ Темурнинг ўрнига Раҳмон. Раҳмон ҳам яхши ёй тортади.

Ҳасан Алпнинг ўрнига Сунгур. Сунгурнинг қиличи тошни кесади.

Қора Текиннинг ўрнига Қўнур Алп. Сафдошларига ва Усмонга ҳеч ким билмайдиган мақолларни ўргатган ўша. Уста Чавандоз, отнинг қанақалигини бир қарашдан биларди. Узиям отга жуда ярашарди-да шу Қўнур Алп.

Ниҳоят, Сомса човушнинг ўрнига Оқча Ҳўжа, шайх Маҳмуд ўрнини Салтуқ эгаллайди. Чунки Салтуқ унинг жияни — опасининг ўғли.

* * *

Усмон дўстларига танловини маълум қилди. Улар ҳам:

— Амри фармонингга ҳозирмиз, — дейишди.

Фақат Ғози Раҳмон бунга кўшимча қилди:

— Амри фармонингга ҳозирман, Усмонбек; лекин афв эт, мени тўғри тушунишингни истайман.

Усмон дўстига бир қараб қўйди. Тушунди. Ғози Раҳмоннинг гапи оғир ботса-да, ўзини босди. Чунки дўстининг кўнгил мажорасини эслади. Дўстининг ёнига борди. Қўлини елкасига қўйди:

— Қўйсанг-чи, Раҳмон, — деди, — менга қара.

Ғози Раҳмон бошини кўтарди. Кўзлари тўқнашди.

— Йўлдан адашма. Ўзингни қўлга ол, Раҳмон. Йигит киши бўш-келмаслиги керак. Туйғуларинг қурбони бўлишингга йўл қўймайман...

Раҳмон жилмайди. Қаддини ростлади. Қарашлари кескинлашди:

— Бўлди. Ғафлатдан уйғондим, — деди.

Ғози Раҳмон ҳозир Усмоннинг Сивриқояда ўтказган оғир дамларини бошидан кечирмоқда эди. Малҳун Хотунга ошиқ бўлиб, ота розилигини ололмай роса қийналгани Усмон ўшанда.

Қутлуғ Малак эди Раҳмоннинг Малҳуни.

Дўдурга уруғидан. Қора Гунабек аммасининг қизи эди Қутлуғ Малак. Кўзлари бинафшани эслатарди, сочлари сап-сарик эди Малакнинг. Юзи буғдойранг. Ҳозир ўн беш ёшда, дўдурғалик бир йигитга қайлик.

Ғози Раҳмон уни уч мартагина кўрди. Биринчи бор Қутлуғ Малакни от олиб қочганда кўргани. Айғир чавандозга бўйин бермас, Қайи уруғи ёзги яйловининг устидан тоққа қараб ўрлаб борарди. Буни кўрган атрофдагилар, айниқса аёллар чувиллашди:

— Ҳой, ким бор, қутқарсанглар-чи.

Ғози Раҳмон аллақачон тулпорига сакраб миниб, қутурган айғир кетидан от қўйганди. Ана у, болани олиб қочаётган отга яқинлашди. Чавандознинг овозини ҳам эшита бошлади.

У қўрқмаган, фақат жаҳли чиққан эди. У ёрдам учун эмас, балки отига дўқ қилиб бақирарди. Раҳмон унинг овозини аниқ эшитди:

— Ҳой ғажирларга ем бўлгур, ўзингни аясанг-чи!

Ростдан ҳам Раҳмон унинг айғирига ёндошиб тизгинидан тутганда боланинг қўлидаги чўқморга кўзи тушди, у айғирнинг бошига урмоқчи эди.

Ғози Раҳмон чавандознинг бола эмаслигини, ёш қиз эканини шунда англади.

— Кимсан?

Қиз ўпкасини зўрға босиб, базўр нафас оларкан, жаҳл ярашиб турган юзини унга ўгириб мақтанди:

— Исмиб Қутлуғ Малак. Дўдурғаликман. Қора Гунабекнинг жияниман...

Шу аснода у Ғози Раҳмонни зимдан кузатиб яхшилаб кўриб олди, жилмайиб, йўргалашга ўтган айғири Йирендан ерга сакради. Ғози Раҳмон қизнинг ўз қўлларидан қандай сирғаниб чиқиб кетганини ҳам билмай қолди.

Қутлуғ Малакка бир от берилиб, Раҳмоннинг синглиси Уммухон билан қишлоғига юборилди. Берилган отни қайтариб олиб келишга у маъкул топилди.

Уммухон қайтишда от билан бирга битта палаҳмон ҳам олиб келди. Уни Қутлуғ Малак тўқибди, Ғози Раҳмонга совға экан.

Ғози Раҳмон Дўдурға қишлоғига бориб келиш учун фурсат пойларди. Ойкут Алп бунга сезганди. Шу боисдан Усмонга:

— Воз кечтиргин Раҳмон жўрангни... овутиб эсидан чиқартириб юбор, — деди. Чунки дўдруғаликлар Қайи қавмига қиз бермаслигини, Қора Гуна бунга кўнмаслигини яхши биларди.

Лекин Ғози Раҳмон икки марта Қутлуғ Малак билан учрашиш йўлини топди ва кейингисиди:

— Эй Қутлуғ Малак, гўзал Қутлуғ Малак, сени севиб қолдим, — деб айтди. Қутлуғ Малак бунга шундай жавоб қайтарибди:

— Гапинга ишонаман; отамдан сўраттир.

Бу ризолик Ғози Раҳмонга қанот ато қилди. Лекин аҳвол у ўйлаганчалик эмасди. Тоғаси, амакиси, қолаверса, қишлоғи ва даҳасидан совчи бўлиб боришга ҳеч кимнинг юраги бетламасди. Рад жавоби берилишини била туриб ким ҳам борарди совчи бўлиб?

Ғози Раҳмон ана шундай чорасизлик ичра ўз ёғига қоврилиб юрган кезларда Қутлуғ Малакдан яна бир хабар келиб қолди.

Хабарни олиб келган Гўкча бажи эди. Қутлуғ Малак шундай депти:

— Ғози Раҳмон деган йигит ваъдасини билмайдими? Эки билади-ю, ваъдасига вафо қилмайдими? Мен онамга бор гапни айтдим, тилагимни ошкор қилдим...

Энди орага Дали Гўкча бажи ҳам тушди. Унга ишониб, Қутлуғ Малак онасини рози қилибди, онаси ҳам отасини рози қилади. Демак, совчи юборилиши керак.

Гўкча бажининг гапларини эшитганларнинг кўнгли жойига тушгандай бўлди. Ниҳоят, совчиларга бош қилиб ёшлигида Қора Гуна билан гап-гаштагу зиёфатларда бўлиб юрган Сомса човушнинг укаси Суламиш маъқул кўрилди.

Лекин Суламиш олиб борган совға-саломлари билан қайтиб келди. Гарчи:

— Қизнинг кўнгли сенда, олиб қоч, — дегувчилар бўлса ҳам, Ғози Раҳмон учун ҳаммаси тамом бўлганди. Чунки, Эртўғрулбек ғозий ва сафдошлари отасига, отаси эса Ғози Раҳмонга жуда чиройли қилиб тушунтирдик, Дўдурға билан Қайи қавмларининг дўстлиги қил устида турибди, Қора Гуна шу нозик риштани ҳам узишга баҳона қидириб юрибди. Бу баҳонага сабаб Ғози Раҳмон бўлмаслиги керак.

* * *

Қутлуғ Малак энди унаштирилган.

Шунинг учун ҳам Ғози Раҳмон то Усмон елкасига қўл ташлаб: “Йўлдан адашма” дегунга қадар, дунё кўзига тор кўриниб юрганди. Кейин эса: “Бўлди. Гафлатдан уйғондим”, деб ўзига келди. Энди у бекнинг сафдоши. Бундан кейин у ҳар қанча ёниб куйламасин, овози аввалгидай жарангламаслигини яхши билади. Чунки энди Қутлуғ Малак йўқ...

Ғози Раҳмон яна қўшиқлар айтади, эски қўшиқларни куйлайди. Ва табиийки, тинглаганлар:

— Овози яна ҳам очилиб кетибди, — дейишса-да, ғозий Раҳмон овозининг ўзгаришига Қутлуғ Малак сабаб бўлганини энди сира ҳам ўйламайди. Қутлуғ Малак, бугдойранг юз, бинафша кўз, сап-сарик соч, гунчалаб дилдор энди йўқ.

* * *

Ҳарлақ шу кунларда жуда жонланиб кетди. Тик қоялардан ҳарсанглар туширилди, йўнилиб, янги уй-жойлар, оғилхоналар учун деворлар уриларди; янги катаклар тикланар, боғ-роёлар барпо қилинар, кўчатлар ўтқазиларди.

Икки ҳафтача бурун Ўруз дарвеш Усмонбек ҳузурига кириб:

— Кун чиқишдан келувчилар бор, агар рухсат берилса Ҳарлақда қолишади, — деди. — Бизни қандай билсангиз, уларни шундай билинг. Сизни ҳам, Қайини ҳам онам Гўкча қандай севиб ардоқласа, шундай севиб ардоқлашади.

— Бизнинг рухсатимиз шарт эмас, — деди Усмонбек, — ўша атрофни Эртўғрулбек ғозий сенга берган экан, номини ўзинг қўйгансан, рухсат ҳам ўзингдан бўлади.

Шундан кейин Ҳарлақда масжидию тегирмони билан энли-бўйли бир қишлоқ вужудга кела бошлади. Шу тариқа Ҳарлақ Доманични ғарб билан боғлайдиган ягона довондан қушни ҳам ўтказмайдиган жойда қад ростлади. Буларни Усмонбек кўриб-билиб турарди. Унинг қарорини, ишини маъқул кўриб, дуода бўлаётганлар сони ортиб бормоқда. Усмонбек бундан ҳам хабардор. Энг муҳими, унга ишонувчилар кўпайиб бормоқда эди. Усмонбек билан йўлга чиқса бўлади! — дегувчилар кўпайиб борарди.

* * *

Зиёфат Савжининг ола-чипор шийпонида эди. Савжининг тўнғич ўғли, шаҳло кўз Бонунинг акаси, Усмонбекнинг сеvimли жияни, эндигина ўн учга қадам қўйган Бойхўжа бир кун олдин шикорда отига тенг келадиган кийикни овлаган эди. Зиёфат шунга атаб уюштирилганди.

Бойхўжанинг онаси Ойна Малак, катта келинойиси Бурла Хотун, кичик келинойиси Малхун Хотун ва синглиси Бону Чечак сочларини ўришган, қўлларига хино қўйишганди. Бошларида каштали ипак чамбарлар, пешаналарида тилла тизимли қизил ва яшил пешанабандлар. Ҳаммасининг оёғида безакли бошмоқлар.

Савжи чодирининг ошхона бўлимида ҳаммаси ўзига яраша ясанган аёллар ва қизлар юмуш билан банд эдилар.

Яхни¹ тайёрлашда устаси фаранг Бурла Хотун ўчоқ бошида, кадобга Ойна Малак мутасадди. Тандир эса Малхун Хотун ихтиёрида. Тайёрланаётган емаларнинг ҳаммаси Бойхўжа отиб келган кийик гўшtidан тайёрланмоқда. Ичимликларни бошқалар тайёрлар, майда-чуйда юмушлар Бону Чечак ва дугоналари зиммасида эди.

Бону Чечак бурнини жийирар, юзи қизариб кетганди. Унинг гашига теккан нарса Бурла Хотун акасининг қизи, Оқча Хўжага унаштирилган Асмахон эди.

Ҳазил-мутойибага мойиллиги билан танилган Асмахон нариги дугоналарига кўзини қисди-да, жиддий бир сирни айтмоқчи бўлгандек, Бону Чечакни ташқарига имлади.

— Ургилиб кетай сендан, Бону Чечак, энди катта қиз бўлиб қолдинг. Сенга ишонса бўлади, а? — деди.

— Ҳа, — деди Бону Чечак.

Шунда Асмахон унинг кулогига энгашиб пичирлади:

— Билсанми, сенинг аканг Бойхўжага каштали жужунча тикиб қўйдим, шуни юбормоқчиман.

Кўзларининг пахтаси чиқиб кетган Бону Чечак дудуқланди:

— Сен унаштирилгансан-ку.

Асмахон хўрсиниб қўйди.

— Ҳа. Тангрим бу дардни сенга бермасин-да ишқилиб.

Бону Чечак шошиб қолди. Уни бу йўлидан қайтаришга баҳона қидира бошлади.

Топди, шекилли:

— Акам ўн тўрт ёшда, сен ўн олтидасан, — деди.

Асмахон жиддий эътироз билдирди:

— Билсанг, ўн бешга энди қираяпман.

Бону Чечак ғазаблана бошлади:

— Ўн беш ўн тўртдан катта.

— Майли, — деди Асмахон, — қайтага яхши-ку. Овда, урушда унга қараб юраман, ёрдам бериб тураман.

Бону Чечак тутоқиб кетди:

— Бўлмайти, — деди бўғиқ овозда. — Мен акамга Аминани олиб бераман.

— Ҳо-о, — деб лабини бурди Асмахон ва чошиб кетди.

Лекин ичкарига эмас, ташқарига югурди ва жилва билан чақирди:

— Ҳой, Бойхўжа... бу ёққа келгин, сенга айтадиган гапим бор...

Бону Чечак алаmidан йиғлаб юборай деди. Ғазаб тўла кўзлари чақнаб, чехраси янада очилиб кетди. Жаҳл билан чодирга кирди. Бунни кўрган Бурла Хотун уни дарҳол кучоқлаб, бағрига босди. Кадоб пишираётган Ойна Малакка ўтирилди

¹ Я х н и — пиёз билан қовурилган гўшт.

— Менга қара, овсинжон, мана бу Бону Чечак қизингга тезда чодра ёпгир, токи йигитлар юзини кўриб куйиб юрмасин...

Ҳамманинг кайфи чоғ эди. Кулишиб, суҳбатлашар, ҳазил-мутойиба қилишарди. Бону Чечакнинг юзи қизаргандан қизариб борарди: чунки Асмахон унинг қулоғига энгашиб шивирларди:

— Жужунчани юбораман акангга, билиб қўй!

Охири Бону Чечак чидай олмади, овози борича қичқирди:

— Оқча Хўжа-чи?

Аммо Асмахон ҳам бўш келмади, сочларини бир силтаб ташлаб, баттар жигига тегди:

— Ё Оқча Хўжа! Ё Бойхўжа!

Бирдан кулги кўтарилди. Бону Чечак йиглаб юборди...

Нега энди? Ун тўрт ёшида кийик овлаган акаси жонидан яхши кўрувчи дугонаси Аминага эмас, мана бу кап-катта Асмахонга уйланадими? Бунинг устига у амаким Оқча Хўжага унаштирилган-ку. Йўқ, бунга чидаб бўлармиди? Лекин бунга онаси Ойна Малакнинг ҳам, келиноийларининг ҳам юраклари чидай олмади. Тандирга, кабобга, ўчоққа, кувга қараётган ким, ахир?

Ҳар қанча эркалаб ўпишлар, кучишлар Бонуга кор қилмасди.

Шу пайт шошиб Бойхўжа келиб қолди:

— Отам, ҳеч курси бозлама⁶ларни бериб юборишсин, деяпти.

Ойна Малак унга:

— Ҳой, бирданга довруғ таратган болам, отанг айтганини кўятур, — деди.

— Бу Оқча Хўжанинг қайлиғи сенга нима деди, шундан гапир.

Бойхўжа ҳеч нарса тушунмай, бепарволик билан жавоб берди:

— Асмахон опам, мен овлаган кийикнинг бўйин терисини синглим Бону Чечакнинг дугонаси Амина қизга берганинг маъқул деб айтди.

Ойна Малак қизига қаради. Аммо Бону Чечак унинг кинояли жилмайишини кўрмади, ғазаб билан Асмахонга ўтирилди: энди унга роса жаҳли чиққанди. Асмахон эса, гўё ҳеч нарса бўлмагандай, унга буюрди:

— Ҳой, шахло кўз Бону Чечак, сенга айтаяпман, нега турибсан аммамнинг бузоғидай ағрайиб, қатиқ косасини олиб бер менга.

Бону Чечак дарҳол Асмахонга яқинроқдаги сузма халтани олиб берди, лекин юзига қарамади. Фақат онасига кўзи тушди. Ойна Малак қизига, “ҳамма айб ўзингда” дегандек қараб турарди.

Егуликлар тайёр бўлди. Ойна Малак чодирдан чиқиб, шийпонга борди-да, ҳаммаси тайёрлигини хабар қилди. Бу орада Кундуз, Савжи, Усмонбек, Бойхўжа у билан чодир ошхонасига келишди. Бу ерда уларга Бурла Хотун билан Малҳун Хотун ҳам қўшилишди. Ҳаммалари қўлларига егулик ва ичгуликлардан олиб, Эртўғрул ғозийнинг чодирига боришди. Ётоқхона олдида тўхташди. Кундуз овоз берди:

— Отам Эртўғрулбек ғозий, онам Жонқиз; уч ўғлингиз билан келдик. Кирсак бўладими?

Кутиб туришди.

Бир оздан кейин ётоқхонанинг пардаси очилди. Эртўғрул ғозий бир қадам олдинга чиқди.

— Кекса онангизни, қари отангизни хурсанд қилдинглар, бахтли бўлинглар. Хабаримиз бор, келишларингни кутаётгандик. Жуда хурсанд бўлдик. Сизларга ҳам ҳамиша қувонч ёр бўлсин. Набирамиз Бойхўжа билан фахрландик. Ишлари бундан ҳам юришиб кетсин. Ошиғи ҳамиша олчи бўлсин. Онангизнинг туришга ҳоли йўқ. Кириб кўнглини сўранглар.

У орқасига ўгирилиб, “Жонқиз” деб чақирди.

Жонқиз аллақачон ўрнидан туриб, беҳол бўлишига қарамай, жилмайиб боқарди. Боши билан ишора қилиб аввал эрини, кейин эса отасига ўхшаб сўрашишмоқчи бўлган Усмонбекни тўхтатди:

— Хуш келибсизлар, хушнуд қилдинглар. Ҳамиша хушнуд яшанглар. Сен, Усмонжон, беклигингни ёғийларга кўрсат. Сен эса, катта келиним гўзал Бурла, гулдай овсинларингни бошла емакхонага. Жой ҳозирлаб, дастурхон ёзинглар.

¹ Б о з л а м а — тулука гардиш устида тагидан ёт ёқиб пишириладиган юпқа нон.

Айтганлари дарҳол адо этилди. Кўн дастурхон ёйилди, коса, товоқ, машрапалар тизилди. Кейин аёллар ота ва она қаршисида турган эрларининг ёнидан жой олишди. Қўл ўпиши маросими Бойхўжадан бошланиб, кичикдан каттага, навбатма-навбат Қундузда ниҳоясига етди.

Жонқизнинг ишораси билан ўзи олдинда эрига суянган ҳолда, орқадан қолганлари тизилишиб, чодирнинг ошхона бўлимига ўтишди. Эртўғрул дуо қилди: тангридан ажод-авлодига, диндошларига омонлик, нозу неъматлар, тинчлик, осойишталик ва камолот тилади.

Олдин Жонқиз, кейин Эртўғрул ғозий, улардан сўнг қолганлар ёшига қараб бирин-кетин егуликлардан бир-бир татиб кўра бошлашди. Жонқиз ҳар татиб кўрганда:

— Буни ким пиширди? — деб сўрарди.

Ҳар жавобдан кейин эса, пиширган келинини:

— Балли, — дея мақтаб қўярди.

Татиб кўриш тугагач:

— Меҳмонларни куттириб қўйманглар, бора қолинглар, — деди.

Дарҳол ўринларидан туришди.

Жонқиз ўрнида қимирламай ўтирган Эртўғрул ғозийга юзланди:

— Ҳой, оқ арслон, ёли оппоқ арслон; туришга ҳолингиз қолмадими? Нима, Бойхўжанинг зиёфати бобосиз ўтадими? Улар у ёқда, сиз бу ёқда, хотинингизнинг тиззасида ўтирсангиз ярашадими? Дарров боринг. Мендан ташвишланманг. Зиёфатда сизни кутиб ўтиришибди.

Эртўғрул ғозий, Усмоннинг, Савжининг, Қундузнинг отаси, Бойхўжанинг бобоси, минг уйли Қайи қавмининг беги, ғазовотнинг ўткир қиличи “хўп” деди-да, йўлга тушди.

* * *

Усмонбекнинг Бойхўжани ҳаммадан ҳам яхши кўришини барча биларди. “Борди-ю, худо менга ўғил бермаса, — деб ўйларди Усмон, — ғамимни аритадиган, кўнглимни қувонтирадиган, ишончимни қозонадиган жияним шу бўлади”.

Малхун Хотунга уйлангач, фарзанд кўришига ишонарди. Шу боисдан ҳам бир йилдан бери Бойхўжани “менинг ўғлим суюнчисини олувчи жияним” деб алоҳида меҳр билан ардоқларди.

Зиёфат охирида қолгач, Усмонбек қўлини Бойхўжага чўзди:

— Ҳой Бойхўжа, отига тенг келадиган кийикни овлаган йигит, қувончим, акам Савжибекнинг ўғли, жияним Бойхўжа; сенга илк аргумоқни мен ҳадя қилдим. Ўзинг катта қилиб, эгарладинг, минишга ўргатдинг. Сенга илк ёйни ўзим ясадим, илк ўқни мен нишонга урдиртирдим. Акам Савжибек сени отамиз сафдоши Қора Текинга шогирдликка беришдан олдин сени кураш тушишга, қиличбозликка ўзим ўргатдим. Энди йигит бўлиб етилдинг, янги орзуларинг пайдо бўлди: тила тилагингни.

Бойхўжа амакисининг гапларини эшитиб бўлгач, эгик бошини кўтарди, кўзларига тик қаради.

— Эй, менинг билагини букилмас, ўқи адашмас, қиличига қарши туриб бўлмас Усмонбегим, сўраганингиз учун айтай; кўнглимда икки тилак бор: менга илк қилични ҳам ўзингиз тутқазсангиз; тагин мени энг яхши сафдошларингиздан бирининг бўлутига қўшсангиз...

Усмонбек аввал Қундузнинг, кейин Савжининг кўзларига қаради.

Акаларининг кўзлари “Сўз сенга” дейишарди.

— Рухсат берилгач, Усмонбек жиянининг кўзларига боқди.

— Иккала тилагинг ҳам мақбул, Бойхўжа. Аммо иккала тилагингга ҳам ҳали вақт эрта. Отанг Савжибек акам, амакинг Қундузбек акам ва буванг Эртўғрулбек ғозий отам кечирса, сенга илк қилични мен бераман ва сени Сунгур сафдошим сарбозларига қўшиб қўяман. Аммо яна айтаманки, ҳали вақт эрта.

— Буйруғингиз бош устига, — деди Бойхўжа.

* * *

Яйлов кузи қишни кутаяпти. Шамоллар, булутлар, юлдузлар, отлар, қўй-қўзилар, туялар, қушлар, кийиклар, қир-адирлар, дов-дарактлар, барча ранглар ва бор товушлар қишдан дарак бермоқда. Куннинг ранги ўзгариб бораяпти.

Ана шундай куз кунларида қутилмаган воқеа юз берди. Усмонбек қароргоҳига румлардан бир даракчи келди. Эртўғрул ғозий: “Ишонгин, унинг гаплари ҳамиша тўғри чиқади” деб кафолатлаган бу даракчи Аратун деган киши эди. Сомса човуш уни армуғонлар ва пул билан сийлади ва Усмонбек билан учраштирди.

Аратуннинг Усмонбекка етказган хабари қуйидагича эди: “Аё Николанинг одамлари Хармонқояга ҳужум қилиб, Михаил Коссесни ўлдирмоқчи”.

Сомса човуш румлар орасидаги хунрезликларга аралашмаслик кераклигини яхши билади. Лекин “Михаил Усмонбекнинг яхши таниши, қадрдони. Борди-келдиси бор. Мен нега хабарсиз қолдим, деб қайғуриши мумкин”, дея ўйлади Сомса човуш ва тўғри йўл тутди.

Усмонбек босқиннинг эртага кечқурун бўлишидан дарак топганидан кейин Аратунни бир от ва эгар билан сийлади ва Қўнур Алпга босқиннинг олдини олиш вазифасини топширди. Қўнур Алп топшириқни бажарганидан сўнг қўлга туширган одамлардан биттаси билан Аё Николага шундай хабар юборади:

“Усмонбек Михаил Коссесга ёмонлик қилган одамни ўзига ёмонлик қилган деб ҳисоблайди. Аё Никола буни билиши лозим”.

* * *

Қўнур Алп ёнига ўн беш нафар отлични олиб, кечқурун йўлга чиқди. Хармонқояга етиб борганларида бутунлай қоронғи тушганди. Уч киши елка тираса йиқилиб тушадиган дарвозани Коссесларнинг кекса дарбони очди. У киши ёш хўжайиннинг турклар билан оғайни эканини биларди. Лекин рўпарасида ўн олти суворийни кўрган дарбон довдираб қолди.

— Нима керак сизларга? — деб сўради қалтираб.

Бу орада тўёқ товушлари ва дарвоза тақиллаганини эшитган Михаил бир қўлида чироқ, иккинчи қўлида қилич билан ташқарига чиқди. Қўнур Алп унга гапирди:

— Ҳой Михаил, Мен Қўнур Алпман. Сенга Усмонбекдан салом олиб келдим.

— Марҳамат қилинглар, — деди Михаил.

Қўнур Алп дарбонга дарвозани беркитишни буюрди.

Энди ўн олти сарбознинг ҳаммаси ичкарида, боғда эди. Ўн олти отлич иккита чироқнинг пирпираб турган ёруғида соялари билан кўшилиб, ўн олти эмас, юз олти бўлиб кўринарди.

Қўнур Алп сарбозларини қолдириб, отини Михаил томонга бурди. Тош зина олдига келгач, эгардан сакраб тушди-да, тепага кўтарилиб Михаилга бор гапни тушунтирди.

— Энди ичкари кир. Айт, барча чироқларни ёқишсин. Анави одамингга айт, хонасига кирсин, у ерда ким бор бўлса, ётишсин.

Михаил унинг айтганини қилиб, дарбонини жўнатди. Ўзи қайтиб келиб:

— Айтаман, чироқларни ёқишади. Лекин мен ичкарида қолмайман, сизларнинг ёнингизда бўламан, мана, қиличим ҳам қўлимда, — деди.

Қўнур Алп буни хоҳламасди:

— Сенга бирор нарса бўлса мен бекнинг юзига қандай қарайман.

Михаил кулимсиради:

— Мен Иноньюда, Маҳмудбекнинг уйида, Аз-Зоҳид ҳужум қилганда ёнингизда эдим, Қўнур Алп. Ҳеч қайсингизнинг унга зиён етказилади, бунга зарар қилнади деган гапларингизни эшитмагандим...

Белидан пастроқда ушлаб турган чироғи юзига қуйидан нур берар, бу ёруғ унинг қарорига қатъийлик бахш этарди.

— Майли, отга мин, — деди Қўнур Алп. Михаил қўлида чироқ, отхонага югурди.

Қўнур Алп жўралари ёнига қайтди. Уларни боғ ҳовли дарвозасининг икки ёнига икки ёй сингари сафлади. Ўзи улардан бирининг бош қисмидан жой эгаллади. Энди ҳаммаси қилич яланғочлаб туришарди.

Анча кутишди. Лекин ўзларида ҳам, отларида ҳам сабрсизлик белгилари кўринмасди. Анча вақтдан сўнг ташқаридан туёқ товушлари эшитилди. Товушлар борган сари яқинлашиб келиб, дарвоза олдида тинди. Энди фақат отларнинг пишқиришигина эшитиларди. Кўп ўтмади, дарвозага елка тираб итаришди ва тавақалар очилиб кетди. Шу заҳоти ичкарига иккитадан, учтадан отлиқ кира бошлади.

Дастлаб кирган етти-саккизтаси аҳволни кўрган, лекин оғиз очишга улгурмай қолишганди. Барибир, улар бақириб, хабар бергунга қадар босқинчилар гуруҳидаги йигирма беш кишининг ҳаммаси ҳовли боққа кириб улгурганди.

Дастлаб кирганлар омонлик тилашга ҳам вақт топиша олмади. Орқада қолганларнинг ҳисоб-китобини қилиш унча вақтни олмади. Савашишнинг фойдаси йўқлигини тушуниб, боғнинг қоронғи томонига қочганлар ҳам бир пасда қуршовга олинди.

Қиличини ташлаб, қўл кўтарган ва жароҳатланганлар сони ўн иккита эди. Дарбон ва унинг одамлари тутган чироқ ёруғида уларни девор тагига тизган Кўнур Алп:

— Бошлиқларинг ким? — деб сўради.

Ерда ётган мурдалардан биттасини кўрсатишди.

Кўнур Алп яна сўради:

— Ўрнини босадиган ким?

Девор тагидагилардан биттаси туркча жавоб берди:

— Мен.

— Унда ўрнини яхшилаб эгалла, — деди Кўнур Алп ва ёйини ўқлади:

— Отинг нима?

— Аркелаос, — деди ҳалиги одам чулдираб.

Кўнур Алп ёйини тортиб, унинг икки қоши орасини нишонга олди.

— Яхшилаб қара, — деди ва қўшимча қилди. — Сенга Усмонбекнинг қондасини ўргатаман: Бориб хўжайининг Аё Николага айт, Усмонбек енгдим деб ўлдирмайди. Усмонбек ночор аҳволда қолганни ўлдирмайди. Усмонбек раҳм қилади, кечиради, йиқилганни кўтариб қўяди. Усмонбек дўстига қасд қилганни ўлдирди. Бор, хўжайининг Аё Николага айтки, Усмонбекнинг ёй тортган билагини кўрдим. Уша билак ўқнинг соҳиби экан, хоҳласа узади, хоҳламаса узмайди, деб айт. Усмонбек Михаил Коссеснинг дўсти экан, дегин. Унга айтиб қўй; Усмонбек дўстининг душманига душман. У душманини кечирмайди. Унга ўқ узади, қилич солади...

Шундан кейин Кўнур Алп ёйидаги ўқини икки бармоғи билан илиб олди ва садоғига жойлади, сўнг пешанасини маржон-маржон тер босган Аркелаосга тайинлади:

— Ўликларни ва ярадорларни тезда йиғиштириб ол. Дарҳол жўна. Айтганларимни етказ хўжайинингга. Қандай гапирган бўлсам, шундай айт.

Аркелаос айтилганларни қилгач, Михаилдан кечирим сўради.

Бу орада Кўнур Алп ўз ярадорларидан хабар олди. Жиддий жароҳат олганлар йўқлигини кўргач, кўнгли тинчиб, худди бир зиёфатдан қайтаётгандай:

— Бизларга рухсат, — дея сакраб отига минди.

Михаил ҳам, қолганлар ҳам худди туш кўриб уйғонгандек, уларнинг орқасидан қараб қолишди.

* * *

Михаил анчагача ўзига келолмади, ўйлаб ўйига етолмасди. Ҳаммаси туш мисоли бўлиб ўтди. У Усмонжонни эслади. Синглиси Зояни кўз олдига келтирди. Унинг муҳаббатини энди тушуниб етди. Усмон ўз нафсини тийди, туйғусини енгди, одамгарчилик қилди. Эркакми, аёлми, агар кўнгли ва мияси бўлса, ана шу инсонийликка боғланади; шундай одамгарчилик қилган чашмага интилади.

Михаил Коссес ўйлай бошлади. Бу иккинчиси. Усмон унинг жонини иккинчи бор қутқариб қолди. Устига-устак, бу сафар у мол-мулкани, онасини, отасини, бутун оиласини қутқариб қолди.

Михаил Коссеснинг жони, оиласи, мол-мулки Усмонга нима?

Усмоннинг, сафдошларининг гапи ҳамон қулоғида:

“Туз-намак ҳаққи, баҳам кўрганимиз хуш кунлар ҳаққи, гапирган гўзал каломларимиз ҳаққи...”

Михаил Коссес нега қилич тақиб юрганини, ҳатто ёнида қиличи бормиди, йўқмиди, билмаган Маҳмудбекнинг ўша тунда Ал-Зоҳидга гапирганини эслади:

— Бу қанақа одат, Зоҳидбек? Меҳмон бериладими?

Яна:

— Мени ола қол, яхшиси. Ўзингга ярашадиган, маъқул кўрган ишингни қил.

Кейин Усмон ва жўраларининг қонли олишувдан ғолибона қайтишлари. Ўша олишувда уларга ёрдам бермаганлари учун, ўзи ва бошқа румлик йигитларга таъна қилишмагани-чи?

Ва Усмоннинг най чалиши-чи?

Ҳозир унинг қулоғига Усмон чалган найнинг товуши эшитилгандай бўлди. Очiq деразадан кўриниб турган Мезон юлдузлари гўё нур эмас, ўша найнинг, Усмон найининг овози бўлиб келгандай эди.

Михаил Коссеснинг сира уйқуси келмасди.

Маҳмудбек...

Усмонжон...

Қўнур Алп...

Кейин Сунгур, Оқча Хўжа, Салтук, Ғози Раҳмон...

Сўнгра, яна бошқалар...

Тагин бу ёқда: Каланоз... Аё Никола... Харманқоя кашиши, бошқа кашишлар, ҳокимлар... Шуларни ўйлаб сира уйқуси келмасди Михаил Коссеснинг.

* * *

Орадан бир кун ўтгач, Эртўғрул ғозийнинг чопари келди:

— Ҳой, Усмонбек, отанг сени кўрмоқчи, — деди.

Усмонбек “нима бўлдийкин?” деб ўйга толди: яқиндагина бориб онасидан хабар олганди. Аҳволи тузук эди. Ташвиш билан етиб борди.

Отаси уни кутиб ўтирарди. Ёлғиз эмасди; ёнида амакиси Дундарбек, Қора Текин, Ойкут Алп ва Оқ Темур сафдошлари бор эди. Усмонбек чодирга қирар-қирмас, бағрига босдию, қўлини ўпишга қўймади.

— Менга қара, ўғлим, — дея гап бошлади. — Айтганлари ростми? Михаилни босқин қилгани борган Аё Никола одамларини Қўнур Алпга қирғин қилдирганинг чинми?

Усмонбек чодирнинг очiq эшигидан икки одим ичкарида тикка турарди. Ўтирганлар юз-кўзларидан, отасининг гапидан бир нарса англаш қийин эди.

— Рост. Қўнур Алп сафдошим, менинг амрим билан Аё Никола кофирнинг босқинини даф қилди. Яна шунга айтишим керакки, Михаил Коссес фойдали кофирлардан ва менинг оғайним бўлади. Орамизда нон-туз ва яна суҳбат ҳаққи бор.

Эртўғрул ғозий:

— Утир, ўғлим, — деб жой кўрсатди.

Кўрсатилган жой уларнинг рўбарўсида эди. Усмонбек ўтирди. Сўроқ бошланди.

— Кофирларнинг уруш-жанжалига аралашинч тўғрими?

— Биламан, тўғримас.

— Тўғри эмаслигини билатуриб, бу ишга аралашган экансан, нон-туз ва суҳбат ҳақидан бўлак бир сабаб борми?

— Йўқ.

Эртўғрул ғозий бошқа савол бермоқчи эди, Усмонбек давом этди:

— Аммо-лекин бу ишнинг орқасидан нималар бўлиши мумкинлигини ҳам ўйлаб кўрганман.

— Нима ўйлаганингни мен ҳам билсам бўладими?

Усмонбекнинг боши эгилди, сукут сақлади. Аммо бу узоқ чўзилмади. Усмонбек ўзи истамаган ҳолда гапиришга мажбур эди:

— Улуғ отам шунга истар экан, меъ ҳам айтаман.

Бу гапдан Эртўғрул ғозий ҳам, бошқалар ҳам сергак тортишди. Зеро, Усмонбек гапини бошқа оҳангда айтганди. У сўзида давом этди:

— Аё Никола кофирни, сиз Эртўғрулбек ғозий ота, нима қилдингизки, Қайта душман бўлиб қолди. Бундан кейин ҳам душман бўлиб қолиши аниқ. Нуқул писиб, пайт пойлагани-пойлаган. Имкон топди дегунча мол-мулкимизга, чорваларимизга, яйловларимизга хужум қилиш, Сўғудни босиб олиш пайида. Бизни ожиз билганидан бу. Душман ғанимликнинг ниҳоясини билиши керак, ахир. Мен биламанки, Михаил Коссеснинг тарафдорлари, уни яхши кўрувчилари кўп. Тўғри, улар яхши жангчи эмаслар. Лекин бу атрофда уларнинг гапларига қулоқ солишади, гапларига киришади. Биз ҳақимизда айтадиган гаплари эса фойдадан холи эмас. Михаил Коссес ўз қарзини узиши тайин...

Эртўғрул ғозий дарров гапира қолмади. Ўлчаб, тортиб, ҳисоблаб кўрди. Кейин: — Чиройли гапираяпсан, ўғлим, — деди. — Бу ишинг ёлғиз Аё Никола билан эмас, Қоражаҳисор ҳокими билан ҳам уруш эканини назарда тутиш керак. Тўғрими?

Усмон бошини кўтарди. Ёндан тушаётган ёруғдан қамашаётган кўзларини отасига қадади.

Тиззалари устига чўккалади. Белидан юқори қисми ҳаммадан баландроқ эдим. Кескин ва қатғий деди:

— Ота, бек сиз бўлсангиз, буюринг, эргашайлик. Йўқ, агар бек мен эрсам, ота, ўглингиз беклигини эзғилайверманг...

ҲОКИМ БИЛАН УЧРАШУВ

Яйловдан қайтадиган кун белгиланган эди.

Усмонбек барча овулларга чопар юбориб, тайёргарликни тугаллашларини буюрди. Эртага саҳарлаб йўлга чиқилади.

Кун пешиндан оққан эди. Усмонбек Малҳун Хотунга:

— Менинг гўзал Малҳуним, юр, отланиб бир Ҳарлақни айланиб келайлик, — деди.

Малҳун суюниб кетди; чунки Гўкча бажини севади, Салжонни, Ойбола ва Залихани яхши кўради. Беш кун бўлди улар билан кўришиш истагини билдирганига, Усмонбек, эртага-эртага деб кейинга суриб келарди.

Малҳун Хотуннинг қорни анча билиниб қолган, лекин у خانуз отга минаркан ёки чоптираркан, қизлик пайтидагидек енгил ҳаракат қиларди.

Ҳарлақ энди бир қишлоқ, ҳозир унинг масжиди, меҳмонхонаси бор, Ҳарлақ қуюладиган жойда тегирмон ҳам қуришган. Темирчи, кўнчи, аравакаш аҳоли хизматида. Қияликларга уйлар солинмоқда, текисликларда боғ-роғлар барпо этилмоқда, полизлар, экинзорлар пайдо бўлмоқда.

Аёл, эркалар орасида Гўкча бажи сингари кексалар камчилик. Лекин бари унга ўхшаб эпчил ва чаққон.

Келувчиларни биринчи бўлиб қаршиловчи кучуклар ҳам кўпайишиб қолган. Аммо Бўзўғлон улар орасида ҳамон етакчи. Уларнинг вовуллашидан йўлга қарашди, Усмонбек билан Малҳун Хотунни кўриб жилмайишди. Ҳар томондан ишларини ташлаб келишди. Бугун Ҳарлақ тегирмон аригига қуйиладиган жойда катта йиғин бор. Эмизикли аёллар ҳам шу ерда. Биров:

— Хуш келибсиз, — дейди.

Бошқаси:

— Қадамингизга ҳасанот, — дейди.

Ораларида:

— Аллоҳ сендан рози бўлсин, ҳамиша ёрлақасин!

— Аллоҳ кучингга куч, қувват кўшсин, юрагингни мусаффо қилсин, — дегувчилар ҳам бор.

Ҳарлақ бекни қаршилаяпти. Бу бекни севишлари билиниб турибди. Бу бекка ишонилари сезилиб турибди. Бу бекдан кўп нарсалар кутилаётгани ҳам аниқ.

Усмонбек бунга тушуниб турибди.

У ўзини ўраб турганларга қараб гапира бошлади:

— Ҳарлақни севаман. Чунки мен ундан ҳикматлар эшитганман. Ўруз дарवेशга ҳурматим баланд. Мен сизларни ҳалол йўл учун даъват қилгани келдим. Сўғудга кўчиб борайлик деб келганим йўқ. Сўғуддан нариларга борайлик деб даъват

қилиб келдим. Бек ўзини бек дегувчиларга бек бўлади. Мен сизларга айтдим, сизлар ҳам борадиган жойларингизда гапиринглар, сўзимни барча қавмларимизга, диндошларимизга етказинглар.

Ҳамманинг юзи жиддийлашди, кўзлар ерга қадалди. Ҳамма нафасини ичига ютиб, бекнинг гапини тингламоқда. Усмонбек босиқ овозда давом этди:

— Мен бу ерга тилакларингизни билиш учун келдим. Мендан нима тилагингиз бор?

Унга жавобан Ўруз гапирди. У Усмонбекка етарли кучга эга эканликлари, агар рухсат бўлса Инагўл яқинидаги Кулажаҳисорни босиш мумкинлигини, бекнинг ўзидан шунини сўрашларини маълум қилди. Гап шундаки, деб тушунтирди дарвеш Ўруз, кулажаҳисорликлар Инагўлдаги Аё Николанинг қароқчи қавмидир. Элимиз яйловларга кўчиб чиққанида Аё Никола уларни Сўғудга босқинга юбормоқда, йўлтўсарлик қилишга ундамоқда. Агар сиздан изн бўлса, ўчимизни олардик.

Нима учун рухсат сўраётгани ҳам маълум.

Кулажаҳисорни босиш, ўч олиш ҳар қанча қийин бўлмасин, эпласа бўладиган иш. Аммо Кулажаҳисорнинг орқасида Аё Никола бор. Бундай босқиндан кейин Аё Николанинг фақат хужум қилганларга эмас, шу атрофдаги барча туркманларга ва Сўғудга босқин яшашини эътибордан қочирмаслик керак. Бунинг ҳисоб-китобини қилиш кўп жиҳатдан бекка боғлиқ.

Усмонбек Ўруз дарвешнинг кўзларига қараб бирпас жим қолди. Сўнгра вазмин оҳангга деди:

— Тайёр бўлиб туринглар. Мен хабар қиламан. Кутинглар.

У Малҳун Хотунга ўгирилди. Бу “кетдик” дегани эди.

Лекин Малҳун Хотун Салжон билан Ойболанинг ўғилларини кўрмоқчи эди, Усмонбек рози бўлгач, Гўкча бажи:

— Юрақол, — деди.

Усмонбек улар билан биргаликда масжидни, тегирмонни бориб кўрди. Малҳун Хотун Гўкча бажигга эргашиб ёш-яланларни кўрди, кичкинтойларни эркалади.

* * *

Барча қишлоқлар аҳли, қабилалар тўпланишган. Усмонбек талаб қилганидай, бепоеън Қўштерак чашмаси майдонини қошлаб олишганди. Сарбонлар туяларини, йилқичилар отларини, чўпонлар кўйларининг тартибини сақлаб туриш учун сергак пойлашарди.

Кексаю ёшлар; бола-чақалар, минг-минглаб одамлар башанг кийинган, минган отлари-ю, туяларини ҳам безатиб олишган.

Усмонбек энди Бургуттепага шошиларди. Яйловдан бу тарзда чиройли кўчиш уни жунбушга келтирган, шундай тенгсиз манзарани Бургуттепадан туриб томоша қилгиси келарди. Лекин бултурғига ўхшаб ёнидаги тўрт-беш жўраси билан эмас, балки Алқауй беги Эртўғмиш, Баёт беги Хўжа Кулмаш, Дўдурга беги Қора Гуна ва бошқа катта-кичик бекларни ёнига олиб кўзларни ҳамда кўнгилларни қувонтирувчи бу манзарани Бургуттепадан томоша қилиш истагида эди.

Одатга кўра, худди мана шу кенгликда Қайи беги бошқа беклар билан учрашиб, келгувси яйлов мавсумига қадар уларга соғлиқ ва омонлик тилайди. Бу учрашув, хайр-хўшлашувлар нари борса бир соат давом этади.

Усмонбек бундан биларди, бироқ чодирини отидан тушган ерига қурдирмади. Аксинча, чодир тикишга тайёрланаётганларни тўхтатди ва хабарчи сифатида бекларга жўнатиш учун унинг амрини кутиб турган сафдоши Сунгурни чақирди.

— Ҳой, Сунгур, чодир анави қияликдаги Оқ тошнинг ёнига тикилсин, — деди. Кейин Савжига ўгирилди:

— Савжи оға, янгам Ойна Малакка, янгангиз Бурла Хотунга ва келинингиз Малҳун Хотунга айтинг, олинадиган зарур нимаики бўлса, чодирга элтишсин; шолча, гиламлар эсдан чиқмасин.

Кейин баланд овоз билан қўшимча қилди:

— Қавмлари улуг бек биродарларим билан бир пиёла чой устида ширин суҳбат қуриш ниятидаман...

Унинг бу гапларини ўн қадамча орқада келаётган ва ҳали отларидан тушиб улгурмаган Эртўғрул ғозий билан унинг сафдошлари ҳам эшитишди. Ҳамма жим эди.

Усмонбек йўлдошларига ўтирилди:

— Истагимни эшитдингиз, Оқча Хўжа йўлдошим, Кўнур Алп йўлдошим, Салтуқ ва Раҳмон йўлдошим, тез бориб бек биродарларимга ниятимни етказинглар.

Отига минишга тайёрланаркан, Сунгурни энди кўргандай, ҳали ҳам ўша ерда турганига ишонмагандай қаради:

— Ҳой, Сунгур, мен нима дедим?

Сунгур довдираб қолди. Усмонбек отини ниқтади. Савжибек аллақачон жўнаб кетганди; бошқалар ҳам отланишди.

— Эй менинг кийик отган жияним Бойхўжа, — деди Усмонбек, — қани, кетдик.

Улар Сунгурга кўрсатилган оппоқ тош ёнидаги майдонга боришди, чодир кўтариб олган Сунгур анча кейин келди. У танлаган жой минглаб одамлар ва ўн мингларча туя, от ва қўйлар ўрмалаб юрган текисликдан бир ўқ отимичалик баландда эди ва бу ердан кўриниши, албатта, Бургуттепадагига ўхшамасди. Лекин Усмонбек:

— Кўнглим қувончи Бойхўжа, — деди. — Менинг полвон жияним. Яхшилаб қара. Яхши кўриб қўй, токи эсингдан чиқмасин. Истагим шуки, Тангри қўллаб, менинг ҳам ўғлим бўлса. Ёилиб бўлмайди: ким ўлади-ю, ким қолади. Унинг тили чиққунга қадар эҳтимол мен қолмасман. Агар тақдир шундай бўлса, ўша укангга, яйловдан қайтар чоғи айтарсан, отанг бу қайтишда яширин маънолар сезарди деб. Ана шу маъноларни жиянларим, ўғилларим ечишини тиларди, дейсан.

Пастдаги текисликка қараб кетаётган Бойхўжа эртами, кечми, Усмонбек сезган маъноларни ечадиганга ўхшарди. Усмонбекни бунга ишонтирганди.

Беклар, бу тарзда даъват қилинганларидан ҳадиксираб келишди. Усмонбек ҳаммасидан ёш эди. Ҳатто Дўдурга ва Алқауйи бекларининг ўғиллари билан тенгдош эди. Лекин Усмонбек Эртўғрул ғозий сингари бекдан кейинги ёш Қайи беги эди. Унинг ўзидан катталарга ҳам буйруқ бера бошлагани эриш туюларди. Эҳтимол, ораларида “бу узоққа бормайди” дегувчилар ҳам бор эди.

Лекин улар кутганича бўлмайди, Усмонбек обрўли бекларни пиёда юриб бориб қарши олди. Бунинг устига икки қўли билан икки кекса бек — Қора Гуна ва Эртўғмишининг отлари тизғинидан ушлаб етаклади. Катта эҳтиром кўрсатди: чодирга тақлиф қилди ва то улар жойлашиб ўтирмагунларича ўзи ўтирмади. Бу эса бекларда гижиниш ўрнига иштиёқ уйғотди.

— Эй, менинг улуғ бекларим, — дея бошлади Усмонбек гапини, — ижозатингиз билан шуни айтмоқчиманки, мен Қайи беги бўлган ардоқли ва буюк Эртўғрулбек ғозийнинг кенжа ўғли Усмон, Тангри гувоҳлигида онт ичаман: Қайи қавми сизлардан, қавмларингиздан бўлак эмас, мен, Эртўғрул ўғли Усмон, қасам ичиб айтаманки, менинг йўлим — ҳаммамизнинг йўлимиз. Мен, Эртўғрул ўғли Усмон, Тангри Ҳаққи, ишонаманки, бу йўл ажралиб кетмагай. Мен, Эртўғрул ғозий ўғли Усмон шуни айтаманки, буюклик, улуғлик жиҳод ўлжаси туфайлидир, лекин у тақсимланиши, бир кишиники бўлмаслиги керак...

Ҳамма диққат билан уни тингларди: Усмонбек гапида давом этди:

— Эй, менинг улуғ бекларим; қулоқ солинглар, менга қаранглар, дейиш билан ҳурматсизлик қилдим, қонун-қоидаларимизни буздим. Худо ҳаммамизни ўз паноҳида арасин, улуғлик қилиб келгансизлар, шундай экан, менинг, Эртўғрул ғозий ўғли Усмоннинг гапини эшитинглар: Отам бундан уч марта олдинги яйловдан қайтишимизда: “анча кўпайиб қолдик” деган эдилар. Кўпайишмоқдамиз. Бу куз ўтган куздагидан анча кўпчиликмиз. Келаси кузда янада кўпаяяпмиз. Отларимиз, туяларимиз, қўй-қўзиларимиз тагин кўпроқ бўлади. Доманич яйловлари торлик қилиб қолаяпти. Ҳали яна ҳам торайиб қолади. Боғ-роғларимиз, экинзорларимиз торлик қилаяпти. Тагин тораяди. Кишлоқ, овулларимиз торлик қилиб қолди. Янада тораяди...

У борган сари қизишиб борар, кўзларидан ўт чақнар, сўзлари кескинлашарди. — Тўғри, ғарб, жануб, шимол бўм-бўш яйловлар, эгасиз дала-тузтар билан тўла. Тўғри, ғарб, жануб, шимол Тангри зиёсидан бебаҳра. Ҳақ, адолат ва инсофга ташна бўлганлар қишлоқ ва шаҳарларда тўлиб-тошиб ётипти. Мен, Эртўғрул ғозий ўғли Усмон айтаманки, бизни бирлаштирувчи қонимиз ва иймонимизга суянмоғимиз керак; бизнинг эл-элатимизни ёмон кўрувчиларга, хўрловчиларга қарши турмоғимиз керак; бизга интилганларни бағримизга олмоғимиз керак; қўй-қўзиларимиз, туяларимиз, йилқиларимиз, оналаримиз, оталаримиз, ўғил ва қизларимизни бўғаётган торликни кенгайтирмоғимиз керак; шон-шухратимиз, қувончимиз ва ишончимизни оширмоғимиз лозим. Бунинг учун эса қўл қовуштириб ўтиришни бас қилайлик. Мен, Эртўғрул ғозий ўғли Усмон, шундай дейман...

Чодир ичида “тиқ” этган товуш эшитилмасди. Ҳеч ким қимирламасди.

Усмонбек кенгликларга чўзилган қўлини тиззалари устига қўйди ва кутилмаган табассум билан:

— Сунгур? — деди.

Шу заҳоти дастурхон тузалиб, егуликлар тортилди.

— Марҳамат қилинглр, — деди Усмонбек.

Дастурхон узра қўллар ҳаракатга келди.

Усмонбек сўзида давом этди:

— Мен ўзимнинг диндош биродарларимга, қондош биродарларимга бизга хужум қилаётганларга хужум қилайлик деяпман ва бунга ризолик сўраяпман. Шунинг ҳам айтмоқчиманки, менга бирор қор-қол бўлса, хоҳлаган ёрдам қўлини чўзсин, хоҳламаган узатмасин; менинг бошимга тушган ёмонлик ҳеч кимнинг бошига соя солмасин. Аммо-лекин қарорим қатъий: бирортангизга ёмонлик қилсам, ўзимга ва Қайи қавмига ёмонлик қилган деб ҳисоблайман. Ва мен, Эртўғрул ўғли Усмон онг ичаманки, яхшилигимни яхшилигингиз, ютуғимни ютуғингиз ва аксинча сизнинг яхшилигингиз ўз яхшилигим, ютуғингизни эса ўз ютуғим деб биламан. Ана шунга изн сўрайман.

Қисқагина жимликдан сўнг, ҳеч кутилмаганда Дўдурга беги Қора Гуна гапирди:

— Эй, кечаги Усмонжон, бугунги Усмонбек, бегимиз улуғ Эртўғрул ғозий ўғли Усмонбек; руҳсат сендан ва Дўдурга айтадиганингга ҳам, қиладиганингга ҳам бўйсунди. Эртўғрулбек ғозий қандай бўлган эрса, сен ҳам бугундан бошлаб шундай бўласан.

Шундан сўнг Эртўғмиш ҳам, Қутолмиш ва бошқалар ҳам бирин-кетин:

— Қора Гуна тўғри айтапти, — дейишди.

Усмонбек ўрнидан турди:

— Чаққон йиғиштир, Сунгур, — деди, кейин қолганларга ўғирилди:

— Йўлчининг йўлга тушгани маъқул...

Бундан бу ёғи шу кузга қадар қандай бўлган эса шундай бўлди; ўтов беклари яйлов бекларига, улар ҳам бир-бирларига қишлоқни омон-эсон ўтказишни тилашди, оғир дамларда мададкор бўлишга сўз беришди ва Усмонбекнинг ишораси билан ноғоралар қоқилди, бурғулар чалинди, ҳамма йўлга отланди. Кўч йўлга тушди. Йўл-йўлакай ашулаю кўшиқлар, терма ва лапарлар, ўйин-кулгилар авжига чиқди.

Қайи қавми Сўғудга тонг пайти кириб келди.

* * *

Сўғудга ўрнашгач, Усмонбек Ғози Раҳмонни отасининг дўсти Оқ Темурга юборди.

Ғози Раҳмон бориб унга:

— Эй, ўқи қочганга ҳам, учганга ҳам етгувчи Оқ Темур улугимиз, агар ижозат берсангиз, Усмонбек келиб сиз билан гаплашиш ниятида, — деди.

Оқ Темур дарҳол тадоригини кўрди:

— Йўқ, ўғлим, бекларнинг бу ёққа келиши ярашмайди, — деди. — Ҳозирок ўзим бораман.

— Лекин кечирасиз, ақл ўргатапти демангу, — деди Ғози Раҳмон. — Мен бекнинг буйруғини етказдим.

Шунда Оқ Темур:

— Рост айтаяпсан, йигит, марҳамат қилсин, — деди.

Оқ Темур ёнида рафиқаси, ўгли, келини ва иккита набираси билан бир тўнка устида ўтирган эди. Усмонбекнинг Раҳмон билан гаплашганидан кейин ўзига қараб йўналганини кўргач, ўрнидан турди. Ёнидагилар у ерни тарк этишди.

Усмонбек келгач, Оқ Темур ўпиш учун узатилган қўлини тезда тортиб олиб, елкасига қўйди:

— Марҳамат, бек, — деди Оқ Темур.

— Улуғ отам Эртўғрулбек ғозийнинг улуғ дўсти, сиздан илтимосим шуки, дарҳол Билажикка боринг, ҳокимнинг ҳузурига кириб, Усмонбек сиз билан учрашиб гаплашиш ниятида, деб айтинг. Нимани гаплашмоқчи деб сўраса, Аё Никола ва Инағўл ҳокими, татарлар хусусида, денг. Ва тагин ҳадяларини топшириб, омонатларини олиш умидида экан, деб айтинг.

Оқ Темур унинг кўзларига қаради, нимадир демоқчи бўлди, лекин:

— Буйруғинг бош устига, Усмонбек, — деди.

* * *

Сўғудда, барча уйларда янгидан жойлашишлар жадал бормоқда. Ҳамма чаққон, шўх ва кубноқ. Фақат Усмонбек унақа эмас.

Усмонбек асабий бир тусда наридан-бери юриб турибди. Иш билан ҳузурига келганларни ҳам, ўзи чақиртирганларни ҳам ҳайрон қолдирмоқда. Худди уларни кўрмаётгандай. Лекин уни асабий ҳам деб бўлмайдди. Негадир индамайди.

— Хаёли паришон, — деб ўйлайди Малҳун Хотун. Лекин паришон-хотирлигининг сабабини билолмай ҳайрон.

Эҳтимол ёрдами тегар, аммо қандай ёрдам беришни билолмай ташвишда.

Унинг ташвишда эканини ҳамма тушуниб турибди. Биргина Усмонбек буни сезмаяпти. Малҳуннинг ташвишини тушунувчилар орасида қайнаси Жонқиз ҳам бор.

Уйини тартибга солиш, овқат пишириб бериш учун келганида Жонқиз унга:

— Ҳой, менинг сўлув келиним, жуда кўринишинг ғалати. Бир дардинг борга ўхшайди. Бу ёққа кел-чи, — деди.

У боққа қараган дераза олдидаги йиғма диванга чўзилганди. Унинг ҳолсизлиги овозидан ҳам, Малҳун Хотунга ўтириш учун жой кўрсатиб чўзилган қўлидан ҳам билиниб турарди.

Малҳун Хотун ўтиргач, Жонқиз унинг оппоқ ва майин қўлларини қовжираган ҳовучига олди. Кулимсиради:

— Ҳомилали аёлга дард ярашмайди. Дардни ичга солиш ҳам ёмон. Мен набирамга зиён этишини истамайман. Дардингни менга айт, болам, балки давоси мендадир. Менда бўлмасаям, барибир, топаман давосини.

Малҳун Хотун унинг куриб, дағаллашган, тиришиб-буришиб ётган қўлларини ўтди. Бошини деразага қаратиб бурди. Чиройли лаблари титрарди. Кўзларига ёш тўлиб турарди. Жонқиз шивирлади:

— Бир дардинг бор сенинг, бер ўша дардингни менга.

Малҳун Хотун бироз жим турди, ўзини сал босиб деди:

— Мени жуда эъзозлаб юборганингиздан кўрқаяпман. Чунки, сиз дард деяпсиз. Лекин бу дард эмас...

У бир нафас тўхтаб, югиниб олгач, Жонқизга Усмонбекнинг аҳволини тушунтирди. Шунда Жонқиз:

— Бундан оғир дардни билмайман, — деди ва насиҳат қилди: аввало ўзинг бир гаплаш Усмонбек билан... очиқ гаплаш, худди мен билан гаплашганингдай. Агар фойдаси бўлмаса, мен гаплашаман, отаси гаплашади... Кўрамиз нима экан сабаби...

* * *

Малҳун Хотун қайнасининг айтганини ўша кечасиёқ қилди:

— Қани, ёнимга келинг-чи, Қайи беги, йигит бек. Бу ёққа келинг, бошим тахти, кўнглим бахти; шайх отамнинг куёви, бу ёққа келинг-у, айтинг менга:

Сизга нима ёмонлик қилдим? Нима, арпангизни хом ўрдимми? Нега менга кулиб қарамайсиз, нимага мундоқ ёзилиб гаплашмайсиз? Садағангиз бўлай, гапиринг мундоқ...

Унинг кўзларини тўлдирган ёшлар чироқ нурида ялтираб кетди. Усмонбек ҳайрон бўлиб қаради унга. Бахтиёрона жилмайиш билан қаради хотинига ва бирдан кучоқлаб, бағрига босди. Малхун Хотун унинг кенг елкалари орасида, узун кўллари ичида мумдай эриди.

Усмон унинг сочларини ўпди, узоқ ҳидлади. Кейин уни диванга, ёнбошига ўтказди, юзини чироққа қаратди.

— Усмонбек сендан айлансин, сен қайгурма, — деди. — Дардингни олай...

Сўнг кўшимча қилди:

— Сен, менинг Зумрад Анқом, сира қайгурма.

Шундагина тушунгандай бўлди Малхун Хотун. Усмонбек учун у туғадиган фарзандлари муҳимлигини ҳис этди.

Малхун Хотун бошини эгди, аста шивирлади:

— Сизга ўғил туғиб бераман.

Усмонбек меҳр билан қаради ёрига:

— Сен менинг Зумрад Анқомсан, — деди, бағрига босиб.

* * *

Оқ Темур эртасига қайтиб келди:

— Ҳоким келсин деб айтди, — деди Оқ Темур ва учрашувлар тафсилотини гапириб берди.

Ҳоким Оқ Темурни қабул қилмабди. Нима мақсадда келганини лашкарбоши орқали суриштирибди. Шунда Оқ Темур:

— Усмонбегимиз мени ҳоким хузурига юборди. Муҳим гапларим бор. Фақат ўзига айтишим керак, — дебди.

Ҳоким уни яна хузурига киритмабди. Нима ҳақда гаплашмоқчи эканига қизиқибди. Бироқ Оқ Темур тагин ўша жавобни айтибди. Ҳоким шундан кейингина:

— Келсин, — дебди.

Оқ Темур суҳбатини шундай тушунтирди:

— Қандай буюрган бўлсанг, шундай етказдим. Омонатларини олишга келадиганлардан алоҳида келсин, олдин ўзи келсин, деди.

Усмонбек уни жилмайиб тинглади. Кейин бу жилмайиш кулгига айланди. Кўзлари чарақлаб кетди, мингирлади:

— Бизга ишонмайди... Биздан кўрқаяпти... — Анча давом этган жимликдан кейин кўшимча қилди:

— Ишонадиган бўлади, кўрқмайдиган бўлади.

Усмонбек Билажикка фақат Оқ Темурни ёнида олиб борди. Йигирма беш нафар отлиқ одами билан Қўнур Алпни қалъага уч ўқ отими масофада қолдириб, ўзи ҳам қуролсизланиб борди.

Усмонбекни ҳоким хузурига биттаси олдинда, иккитаси ён томонида, учтаси орқада — олти жангчи кузатиб борди. Улар суҳбат чоғида ҳам унинг ёнида бўлдилар. Оқ Темурни ичкари киритишмади, даҳлизда қолдиришди. Унинг ёнида ҳам уч жангчи бор эди.

Ҳоким Усмонбекни қимир этмай кутиб олди, марҳамат ҳам демади, бир калима сўз айтмай гапиришини кутди.

Усмонбекнинг юзидан ҳеч қандай ифода билинмасди. Саломсиз ва эҳтиромсиз гапни бошлайверди:

— Мен, Қайи беги Усмон, сизга шуни маълум қиламанки, мақсадим дўстингизга дўст, душманингизга душман бўлиш. Минг нафар суворийим бор, итоаткор, чағдаст йигитлар. Қардош қавмларим бор; керагида буйруғимга ҳозир унози. Демокчиманки, дўстлигим фойдадан холи эмас. Энди татарлар сизга ташвиш, бошқа томондан Аё Никола сизга ҳам, менга ҳам зиён. Қулажаҳисордаги итлари билан сизнинг ҳам, менинг ҳам йилқиларимизга, сурувларимизга ҳужум қилаяпти, қишлоқларимизни талааяпти. Аё Никола бўлса, сизга устунлик даъво қилаяпти. Энди: мен, Қайи беги Усмон, сизга айтмоқчиманки, мен аввалига

Кулажаҳисорни босиб оламан, сиз буни тан оласиз. Кейин татарларни ҳайдаб юбораман. Сиз менга бозор ҳаққини тан оласиз. Ва тагин, Аё Никола сиз билан яхши муносабатда бўлмаса, мен унга қарши чиқаман, агар енгилга муяссар бўлсам.... сизга олинган ўлжадан ҳисса бераман, сиз менга бекларча муносабатда бўлинг. Мен, Қайи беги Усмон, сизга маъқули шул деб айтаяпман; сиз нима дейсиз?

Ҳоким кўзларини унга тикиб, бутун диққат-эътиборини Усмонбекнинг юзидан бирор нарсани англашга қаратганди. Лекин ҳеч нарса тушунмади, анча вақт индамай турди, кейин сўради:

— Менга бу маъқул эмас десам, нима қилардинг?

— Алишар мен билан келишишни кутиб турибди, — деди Усмонбек ва гапида давом этди. — У билан гаплашаман. Кулажаҳисорни эгаллаб оламан. Сизга барибир дўст бўлиб қоламан. Чунки сиз Қайи элатининг танг кунларида ёрдам кўлингизни чўздингиз, молларимизни ҳисорингизда¹ асрадингиз. Лекин сизга ҳисса бермайман. Уруш қилсангиз, ёнингизни олмайман. Менинг беқлигимнинг сизга айтадиган гапи шу.

Тақфур узоқ вақт жим қолди. Кейин:

— Ўтир, — деди ёнидаги диваннинг бош томонидан жой кўрсатиб. Усмон ўтирди. Жим кутди.

— Биласанки, — деди ҳоким, сал кулимсираб. Унинг овози анча юмшаганди. Усмонбекнинг ўйлагани тўғри чиқди. — Биласанки, жанобинг Султон Алоуддин мени яхши кўради, ҳимоя қилади. У менга дўст экан, буйруғининг нима дахли бор?

Усмон ҳам илк бор кулимсиради:

— Биламан, албатта. Ҳузурингизга келишим ҳам шу боисдан. Аммо Кўнё бу ерга жуда олис. Бунинг устига Алоуддинхоннинг боши узра ғалвалар чарх ураяпти. Бу жойларнинг тақдири учун сизу бизга ишонаётир...

У шундай деди-ю, ҳоким сира кутмаган ишни қилди. Ўрнидан турди:

— Айтадиган гапим шу. Жавобини эса, кечирасан, кетишим керак...

Тақфур Усмонбекдан тўрт-беш ёш катта эди. Куч-қуввати ҳам жойида эди. У суҳбатнинг шу жойигача устун кўринишни эплаб ўтирди. Тўғрироғи, унга шундай кўринарди. Усмонбекнинг бунга рози бўлганини, ҳатто буни тайёрлаганини хаёлига ҳам келтирмасди: бир илтимосчини қабул қилган эди. Энди бўлса эсанкираб турарди. Ниҳоят:

— Татарларни қув, — деди.

— Олдин Кулажаҳисорни олишим лозим, — деди Усмонбек. — Татарларни ҳайдаш учун бу жуда зарур.

Тақфур ўтиролмади, ўрнидан туриб деразанинг олдига борди. Қўли билан мўйлабини ўйнади. Овози ҳам паст чиқди:

— Майли, шундай бўла қолсин. Лекин мен Аё Никола билан ораларингга тушмайман; урушсаларингиз аралашмайман.

— Аралашингиз шарт эмас, — деди Усмонбек. — Менга бозор ҳаққи етарли.

Тақфур рози бўлди:

— Сен татарларни қувиб юбор. Мен сенга бозорни очиб бераман.

Ҳоким сўзининг устидан чиқиши сезилиб турарди. Чунки Усмонбекни бекларни кузатгандай йўлга чиқариб қўйди.

* * *

Кўриқчи сарбозлар ёнига қайтишганда текис водийнинг нариги томонидан араваларнинг гижирлашлари кулоққа чалинарди. Бу аравалар ҳокимнинг йиллик армуғонларини олиб бориши ва қолдирилган омонатларни ортиб орқага қайтишлари керак эди... Ҳар йилдаги каби!

Фақат, ўтган йилларга нисбатан муҳим бир ўзгариш бор эди ва бошқа ўзгаришлар бўлиши кутиларди.

Олдинлари армуғонларни кекса, воситачи кишилар олиб кетишарди. Бу сафар ҳадыларни ҳокимнинг ўзи қабул қилиб олди ва Усмонбекка саломларини етказишни сўради.

¹Ҳ и с о р — қалъа.

Усмонбек қайтаётиб бир оғиз ҳам сўз айтмади. Ол-Ишиқ устида ўтирганча фақат олдинга қараб борарди. Сўғудга кириб борганда ҳам индамади. Оқ Темур билан ҳам хайрлашмади, фақат бош эгиб, эхтиром билдирди.

Уйига келгач, Малхун Хотунни бошқача тарзда кучоқлади ва бутунлай бошқача ўпди. У энди бутунлай ўзгарган бир оҳангда пичирлади:

— Тангрига шукурлар бўлсинки, газовот кунларим келди.

УСМОН ҒОЗИЙ

Усмонбек янада камгап бўлиб қолди. Энди у тез-тез айлангани чиқиб кетар, узоқ вақт кезиб юрарди. Ол-Ишиқни минганича тепалардан ошиб, одамлар кўзидан йироқ айланарди.

Усмонбек ўйлаяпти, Ада Болини ўйлаяпти, унинг сўзларини эслаяпти.

Усмонбек Гўкча бажини ўйлаяпти, унинг гапларини хотирлаяпти.

Усмонбекнинг ўйларидан бошқа нарсалар ҳам кечаяпти. У отаси, Эртўғрулбек ғозий ва унинг айтганларини ўйлаяпти. Дурсун Фақи, Кумрал Абдал ва Ҳуз дарвешни, уларнинг сўзларини эслаяпти.

Кейин Алқауй беги Эртуғмиш, Баёт беги Хўжа Кулмаш, Дўдурға беги Қора Гуна, яна бошқа қавмлар, уруғ-аймоқлар, қабилалар, уларнинг улуглари бир-бир ўтади кўз ўнгидан, уларнинг сўзларини, панд-насихатларини эслайди.

Усмонбекнинг мясида ўзларини кўрмаган кўплаб исмлар ҳам бор. Ана шу исмлар билан боғлиқ гап-сўзлар ўйлантираяпти Усмонбекни.

Усмонбекни бобоси Сулаймон Шох ўйлантираяпти. Уни Султон Алоуддин, татар беги Алишар ўйлантираяпти.

Усмонбекни қалъалар, қўрғонлар, шаҳарлар ўйлантираётир, Инағўл ўйлантираётир. Уни Изник ўйлантираётир, Қоражаҳисор, Бурса, Константинополь ўйлантираётир. Бу ўйларининг амалга ошиши учун Тангридан мадад тилайди. Илтижолари орасида Аллоҳдан ўғил тилашни ҳам қанда қилмайди.

* * *

Қулажаҳисор хусусидаги қарорини беш сафдошига маълум қилган кун ичкўрун Усмонбекка Аратун деган бир рум кишининг уни кўриш ниятида эканини айтишди.

— Келсин бу ёққа, — деди Усмонбек.

Янги қурилгани учун ҳали эшиги ва деразалари ўрнатилмаган масжидда, минбар ёнида ўтиришганди. Ёнида Оқча Хўжа ва Ғози Раҳмондан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Бу кофирнинг отам Эртўғрулбек ғозийга кўп фойдаси текканди. Менга ҳам тўғри хабарлар етказиб турибди, — деди уларга Усмонбек. Унга қатта эътибор бераётгани кўришиб турарди. Хусусан, Аратун бу сафар ҳам муҳим бир хабар олиб келаётганди.

Ҳалиги киши Усмонбекнинг ёнидаги одамларни кўриб, тўхтади.

— Бемалол келавер, — деди Усмонбек, — булар менинг йўлдошларим. Мен билган нарсани улар ҳам билади.

— Сиз Қулажаҳисорга бостириб бормоқчи экансиз, Аё Николанинг бундан хабари бор, — деди ҳовлиқиб Аратун.

Оқча Хўжа билан Ғози Раҳмон Усмонбекка қарашди.

Усмонбек бирдан тошдек қотиб қолганди. Кўзларида ўт чақнагандек бўлди.

Аратундан сўради:

— Аё Никола қалъага қанча одам тўплаганини биласанми?

— Юз ўн суворий санадим, — деди Аратун.

Усмонбекнинг қарашлари юмшади:

— Биз яхшиликнинг қадрига етамиз ва асло унутмаймиз.

— Биламан, Усмонбек, — деди Аратун.

Усмонбек Ғози Раҳмонга ўтирилди.

— Раҳмон, Аратунни Савжи оғам ҳузурига олиб бор. Хурсанд қилсин. Ўзинг эса Қўнур Алпни, Абдуллоҳни, Салтуқ ва Сунгурни ёнингга олиб, тезда етиб кел!

Айтганлари бажарилиб, беш сафдоши етиб келгач, Усмонбек Аратун олиб келган хабарни такрорлади ва сўради:

— Кулажаҳисорнинг уч юз нафар суворийси борлигини биламиз. Аё Никола кофир бизларга тўрт юз ўн олти сарбози билан бас келаман деб ўйлайпти. Тўғри ўйлайптими ёки нотўғрими? Хўш, нима дейсизлар? Нима қилишимиз керак?

Усмонбек уларга бир-бир қараб чиқди. Жавоб кутарди.

Оқча Хўжа:

— Сен бексан, — деди. — Бизларга сенинг буйругинг вожиб.

Сунгур ҳам уни қувватлади:

— Оқча Хўжа тўғри айтаяпти.

Кўнур Алп эса:

— Саногининг бизга аҳамияти йўқ. Қиламиз дедикми, санашнинг нима кераги бор? — деди.

Раҳмон улардан бошқача ўйларди:

— Маъқул кўрсанг, кутайлик дейман. Токи Аё Никола бу хабар ёлгон экан деб, Кулажаҳисорни ўз ҳолига ташлаб қўйсин.

Навбат Салтуққа келди. У ҳам:

— Мен Раҳмон биродарим фикрига қўшиламан, — деди ва қўшиб қўйди: Сен ўзинг асл мақсад Кулажаҳисор эмас, дединг, душман душманлигини билиб, охир нима бўлишини ўйлаб иш қилар, дединг, шундай бўлгани маъқул.

Абдуллоҳ ҳамишагидай жим турди.

— Мен эса, айтганимдай иш қилайлик, дейман, — деди Усмонбек. — Ҳар доим айтганимиздек иш қилайлик дейман. Энди бўлса, жон йўлдошларим, имон йўлдошларим, гапимга қулоқ солинглар.

Токи Аё Никола бизнинг ниятимиздан хабардор экан, шу айтадиган гапларим фақат ичимизда қолсин. Мен ҳатто онамга, отамга, хотинимга ҳам айтмайман.

Демак, режа шундай: олтовлон етмиштадан суворий билан эртага саҳар пайти бешта бошқа-бошқа йўл билан боришади. Усмонбек Абдуллоҳ билан бирга тўғри Кулажаҳисорга йўл олади. Шу кунни Кўпружукда бозор бўладиган кун. Кулажаҳисорнинг дарвозалари очиқ бўлади ва бозор карвони йўлга чиқади. Усмоннинг бостириб келиши кутилаётгани учун отликлари шай бўлиб, йўлларни қўриқлаб туришади. Усмонни кам суворий билан кўргач, қалъадан ташқари чиқиб ҳужумга ўтадилар. Шунда Усмонбек душманнинг кўплигини кўриб, отлар бошини буради-да, дарёнинг бериги ёқасига қоча бошлайди. Оқча Хўжа, Ғози Раҳмон, Сунгур ва Салтуқ ўша томондаги тепанинг орқасида кутиб туришлари, қувлаб келаётганлар ҳам дарёни кечиб ўтишгач, от солишлари керак. Улар ўша ерда савашар эканлар, Кўнур Алп Кулажаҳисорга етиб бориб, ҳимоясиз қолган қалъага кириди.

Гап шу ерга келганда Усмонбек Кўнур Алпга юзланди:

— Эҳтиёт бўл, менинг Кўнур Алп марди майдоним. Аёлларга, қизларга тегилмасин. Қуролсиз ва қуролини ташлаганларга қилич кўтарилмасин. Эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилинглар.

* * *

Ҳаммаси Усмонбек айтгандай бўлди: Кулажаҳисордаги сарбозлар Усмонбекнинг бир ҳовуч суворий билан келганини кўриб жўшиб кетишди.

— Буларнинг отлари чопқир, юганлари, эгарлари, узангилари жуда қимматли, қилич ва ўқ-ёйлари тенгсиз бўлади, — деганча ҳайқаришиб, Усмонбекнинг суворийларига ташландилар. Дарёни кечиб ўтгач эса, шиддатли ўқ ёмғирига дуч келдилар, кейин беомон қилич зарбасига учраб, ерпарчин бўлдилар. Ўз отлари, қиличлари, ёйлари ва садокларидан ажралдилар. Қўл кўтариб таслим бўлган қирқасидан ташқари ҳаммаси ҳалок бўлишди.

Олишув узоққа чўзилмади. Бироқ шу қисқа вақтнинг ўзи Кўнур Алпнинг Кулажаҳисорга кириб, қалъа бошлигини барча ҳимоячилари билан бирга қўлга тушириш учун етарли бўлди.

Усмонбекнинг буйруғига биноан ҳеч кимнинг молига ҳам, жонига ҳам қасд қилинмади. Бу орада Кўнур Алп бозорчиларнинг асосий қисми тўхтатиб турилганини, Усмонбекнинг иши бирёқли қилингандан кейин Кўпружукка

жўнатилиши кераклигини аниқлади. Ростдан ҳам бозорчиларнинг мол ортилган отлари, арвалари катта дарвозанинг нариги томонидаги майдонда кутиб турган эди.

Усмонбек етиб келгач, Қўнур Алп унга вазиятни тушунтирди. Усмонбек ўнгу сўлга одам юбориб маълум қилди, халқни ўша майдонга чақиртирди.

Усмонбек отларга миниш учун махсус ўрнатилган тош устига чиқиб олганди. Қиличи қўлида. Сафдошлари унинг икки томонида қилич яланғочлаб туришарди.

Халқ тўпланиб бўлгач, Усмонбек қиличини қинига солди. Йўлдошлари ҳам дарҳол шундай қилишди. Шундан кейин Усмонбек баланд овозда дона-дона қилиб гапирди:

— Кўнглингизни чўқтирманглар. Қўрқманглар. Жонингизга, молингизга, ор-номусингизга зарра зиён етказилмайди. Буни мен, Қайи беги Усмон айтаяпман. Энди бозорга бормоқчи бўлганлар йўлга чиқаверсин. Уларни менинг йигитларим кўриқлаб боради. Қайтишингизда ҳам худди шундай бўлади. Бундан кейин ҳамиша шундай бўлади. Қулажаҳисорни менинг йигитларим кўриқлайди. Сизларга зиён етказувчиларни менинг сарбозларим жазолайди. Кечаларингиз кундузларингиздан ҳам тинч, осуда бўлади. Буни сизларга, мен, Қайи беги Усмон айтаяпман.

Майдон бирданга миннатдорлик товушларига ва дуоларга тўлиб кетди. Кейин бозорчилар Усмонбек ажратган суворийлар ҳимоясида йўлга чиқишди. Улар кетгач, Усмонбек Сунгурга:

— Сунгур, то Ўруз дарвеш келгунча Қулажаҳисор масъулияти сенинг бўйинингда, — деди. Менинг айтганларимга амал қилиб, бошқариб турасан.

Усмонбек Сунгур бўлинмасини етарлича кучлар билан таъминлаб, қолган йўлдошлари билан ёнига асирларни ҳам олиб Сўғудга қайтди. Биринчи бўлиб Ўруз дарвешни Қулажаҳисорга жўнатди. Кейин илк газавотининг хабарини бериш учун отасининг олдига йўл олди. Уни уйнинг биринчи қаватида шайх Маҳмуд, Қора Текин ва Ҳасан Алп кутиб олишди. Ҳаммаси ғамгин эди. Усмонбек уларнинг бирор нарса дейишларини кутар экан, уйнинг жимжитлиги ичра бир минғирлаш сезгандай бўлди ва тушунди. Юқори қаватда Қуръон ўқиладиганди.

У шайх Маҳмудга қаради:

— Онамми?

Йўқ, онаси ўлмаганди, лекин жуда оғирлашганди. Бутун оила унинг тепасида эди: ўғиллари, келинлари, неваралари, биродарлари — ҳаммаси.

Жонқиз ҳаммасига бир-бир қараб чиқди.

Унинг Усмонни қидираётгани аниқ эди.

— Усмонжон қани? — деб сўраганди келини Малхун Хотундан.

Усмонбекнинг қаердалигини фақат Эртўғрулбек ғозийгина биларди.

— Ўғлим газавот қилаяпти, — деди.

Жонқиз унга қаради. Жилмайди. Қаттиқ оғриқларга ва мадорсизлигига қарамай кўзлари ёришгандай бўлди. Лабларини қимирлатди, лекин гапиролмади. Бир амаллаб бошини бурди. Кимнидир излади. Бойхўжани кўргач, юзига илиқлик югурди. Ойна Малак ўғлини унга тўғрилади.

Жонқиз ёнига келиб тиз чўккан Бойхўжага бир сониягина қарай олди. Бирок, кўзлари юмиларкан, жилмайишга улгурди.

— Тангри онанга, отанга газавот кунларини кўрсатсин, менинг полвон набирам.

Набираси Бойхўжани ҳаддан ташқари севарди Жонқиз.

Сўнгра кўзлари юмилди унинг.

Пешинга қараб шайх Маҳмуд хабар юборган Дурсун Фақи билан Кумрал Абдал келишди. Ёнлариди Хафиза Гулишиқ отин ҳам бор эди. Жонқизнинг хузурида фақат ўша билан Бура Хотун қолди. Эртўғрулбек ғозийнинг бир ёнида Савжи, бир ёнида Кундуз уйга олиб кетишди.

Усмон Қулажаҳисордан қайтганида Гулишиқ отин Жонқизнинг тепасида қуръон ўқир, бошқалар боши эгик, кўзлари юмуқ ҳолда тиловатга қўл очиб туришганди.

Уни зина олдида катта акаси Кундуз қарши олди:

— Газавотинг муборак бўлсин. Онамиз эшитаб суюндилар.

Аввал Эртўғрулбек ғозийнинг хузурига боришди. Усмон отасини бағрига босди, тиз чўкиб, қўлини ўпди.

— Улуғ отам Эртўғрулбек ғозий, — деди, — Аллоҳ биздан ёрдами аямади. Кулажаҳисор энди исломники бўлди.

Эртўғрулбек кўлини ўглининг елкасига қўйди:

— Бахтли бўл, ўғлим. Тангри яна кўплаб галабаларга эриштиради. Бор, онангнинг кўлини ўп, яхши хабарни етказ. Сени эшитса керак деб ўйлайман.

Усмон онаси уни эшитдими, йўқми, билолмади. Лекин у шуни яхши ҳис қилдики, Жонқиз Усмонга кўп нарсалар айтди ва ундан кўп нарсалар сўрагандек бўлди. Усмон буни яхши тушунди. Онасининг ўзидан сўраганлари учун сўз бераётгандай:

— Ойижоним, ноумид кетманг, кўзингиз йўлда қолмасин, — деди. Ҳовучи ичида ушлаб турган кўлни ҳидлаб-ҳидлаб ўпди, юзига, кўзига сурди.

Жонқизнинг кўзлари бир зумга очилди, ўғлига қаради ва мангута юмилди, Куръон ўқиётган Гулишиқ овозини баландлатди, оламнинг энг қатъий ҳақиқатини такрорлади:

— Куллу ман алайҳа фан...

* * *

Онанинг жанозасида барча ўғиллари, уларнинг ёнида набиралар — Ойтўғди, Бойхўжа, Бону Чечак, Гулпак, Ақром, Темир саф тортиб турдилар. Дўстининг онаси билан видолашиш учун Михаил Коссес ҳам келди.

Жонқизнинг қабри тайёрланар, Дурсун Фақи билан Қумрал Абдал тиловат қиларди.

Эртўғрулбек ғозий ёнида Усмон, Қундуз ва Савжи дуойи каломга кўл очиб туришарди.

Жонқизнинг тобути мазорга туширилгач, Эртўғрулбек ғозий қабр тупроғига санчилиб турган белкураклардан бирини олди. Уғиллари ҳам шундай қилишди. Тобут устига илк тупроқни улар ташлашди.

Михаил Коссес ҳам тиловатга қўшилди, юзига фотиҳа тортди. Кўзларидан оққан йирик томчилар ёноқларидан оқиб, лаблари четига тушди. Жонқизнинг тобути тупроқ тагида қолиб кўринмай кетгач, Михаил ҳам одамлардан бирининг қўлидан белкуракни олиб, қабр устига тупроқ ташлади.

* * *

Қиш ойларининг сокинлигини икки катта воқеа алғов-далғов қилди. Жонқиздан кейин ўзини қўярга жой тополмаган ва келинларининг меҳр-муруввати ҳамда сафдошларининг ҳамиша бирга бўлишлари билан ҳам овунолмаган Эртўғрулбек ғозий феврал ойида Ҳақнинг раҳматига қовушди. Унинг вафотининг эртаси куни Малҳун Хотун ўғил кўрди.

Эртўғрулбек ғозийнинг ўлими Қайи қавмини хуш кўрмайдиган баъзи ҳокимлар томонидан ҳақиқатга сира тўғри келмайдиган тарзда изоҳланилди. Улар энди Эртўғрулбек ғозий йўқ, Усмонбекнинг ҳаракатларини бошқа уруғлар кўлаб-қувватламайди деб ишоничар, Инағул такфури бошчилигида баҳорда биргаликда иш кўришни режалаштиришаётганди.

Усмонбек бўлса бундай ҳаракатлар ҳақидаги хабарни ҳар куни олиб турарди. Энг муҳим хабар Михаилдан келган эди.

Жонқиз дафн этилгач, Михаил Усмонбек билан яккама-якка гаплашиш ниятида эканини айтиб, ёлғиз қолишгач:

— Менинг баъзи яширин ниятларим бор, — деган эди. — Вақти келиши билан сенга айтаман, Усмонбек. Ҳозир эса ўшанга қадар сеникига келмасам дейман, сен ҳам менга одам юбормай турганинг маъқул...

Усмонбек унинг фикрига рози бўлди. Уша кундан бошлаб Михаил тўплаган хабарларни Гўл Фалоноз вилоятилик мусулмон бўлган бир рум етказиб турди.

Михаилнинг қизи Талия Гўл Фалоноз бегининг ўғли Ахилеаснинг турмуш қуриш ҳақидаги таклифига севинч билан қабул қилганди, чунки унга кўнгили кўйган экан. Шу боисдан Михаил тўй ўтгунга қадар ўз ниятини ва Усмонбек билан мусулмон туркларга нисбатан хайрихоҳлик туйғуларини сақламоқчи эди. Бу томондан эса амалга ошадиган қариндошлик Михаил учун такфурлар эшигини

очиб берганди. Бу нарсалардан хабардор бўлиб туриш Усмонбек учун жуда муҳим эди. Михаил уларни Усмонбекка вақтида етказиб турарди. Бу нарса ўз навбатида икки дўстнинг бир-бирига ишончини янада оширди.

Усмонбек ўглининг исмини Урхон қўйди. Шу муносабат билан водийдаги ўлка бекларига зиёфат берди. Ейиш-ичиш, ўйин-кулги, тўй-томоша икки кечаю икки кундуз давом этди. Учинчи кун эса бу тантананинг ўғил тўйи учунгина ўтказилган зиёфат эмаслигини тушуниб етдилар. Усмонбек бошқа уруғ бекларидан Эртўғмиш, Хўжа Қулмаш, Қора Гуна ва Чўпонга алоҳида-алоҳида тайинлаб, кечкурун хуфтондан кейин отасининг юқоридаги уйида юзма-юз гаплашмоқчи эканини айтди.

Катга зиёфатнинг чарчоғи билан Сўғуднинг барча меҳмонлари уйқуга кетгач, Усмонбек нега чақирганидан ташвишланиб турган тўрт нуфузли бекка шундай деди:

— Эй, менинг улуғ бек биродарларим, баҳор бошланай деб қолди. Менга келаётган хабарларга қараганда, Ерхисор, Қоражаҳисор, Адранос такфурлари баҳор бошланиши билан қишлоқларимизга, шаҳарларимизга, бозорларимизга ҳужум қилишларидан дарак бермоқда. Булар жавдарликлардан ҳам фойдаланишмоқчи. Жавдарликлар ҳам бунга рози бўлишибди. Энди, мен, Қайи беги, Эртўғрулбек ғозий ўғли Усмон улуғ биродарларимга шуни маълум қиламанки, биз бу кофирлар фойдаланмоқчи бўлаётган қўлни олдинроқ қайирмоғимиз лозим. Жавдарликлар бизни қиришга тайёрланар эканлар, биз уларни қирайлик. Сизлар бунга нима дейсизлар, улуғ бек биродарларим?

Ҳеч қутилмаган бу гаплардан улар ҳанг-манг бўлиб қолишди. Сукунат узоқ чўзилди. Биринчи бўлиб Баёт беги Хўжа Қулмаш гап бошлади:

— Эй, Усмонбек, сен қирайлик деясан. Лекин жавдарликлар мусулмон. Мусулмоннинг мусулмонни қириши жоиз эрмас.

Усмон ундан кўзларини узмай гапларини тинглади. Гапи тугагунча бирор сўз қотмади. Бошини Алқауй беги Эртўғмиш томон бурди. Унинг қарашни бекни гапиришга ундарди.

Хўжа Қулмаш сингари у ҳам ётсирарди:

— Жавдарликлар кофирларни босади. Уларнинг бизларга зиёни кам, — деди.

Бу гап Қорауй беги Чўпоннинг ғазабини қайнатди.

— Ҳа, сизларга, — деди кесатиб.

Шу пайт Дўдурга беги Қора Гунанинг йўталгани эшитилди. Бу зўраки йўтал унинг гап сўраганини билдирарди.

Усмон унга:

— Марҳамат, Қора Гуна биродарим, — деди.

— Менингча, Усмонбек биродар, — деди Қора Гуна, — аввало сен бизларни гапларингга ишонтирсанг яхши бўларди.

Ҳаммаси чордана қуриб ўтиришганди. Усмон чўккалаб ўтирди: шунда унинг боши бошқалардан бир қарич юксалди:

— Сен жуда тўғри айтаяпсан, — деди Усмонбек. — Жуда чиройли гапираяпсан, Қора Гуна биродарим. Аввало, Хўжа Қулмаш оғамдан бир нарса сўрамоқчиман: Хўжа Қулмаш биродарим, мусулмоннинг мусулмонни ўлдириши жоиз эмасдир, дединг. Гапинг тўғри, албатта. Лекин шу гапни Жавдар ўғлига бориб айтиб кўр-чи?

Хўжа Қулмаш жавоб беролмай қолди. Бу эса Усмонга гапини давом эттириш имконини берди:

— Хўжа Қулмаш биродарим, сенга айтаяпман: Аллоҳ шоҳид ва гувоҳларим бор. Мен шайх Маҳмудни унинг ҳузурига юбориб фикрларимизни билдиргандим. Жавдар ўғли бизни ўзидан кўрқади деган фикрда экан. Бизни хўрлаб, бож талаб қилаётибди. Бизлардан унинг босқинларига қаршилик кўрсатмасликни сўраяпти. Бу ҳам етмагандек, янада кўпроқ мусулмонни талаб, кўпроқ мол-мулк, кўпроқ ўлжа олиш умидида янада кўпроқ мусулмонни ўлдириш учун кофирга қўл берибди.

У жим қолди ва бироз кутди. Кейин Эртўғмиш бекка ўтирилди.

— Мана, сиз гапиринг, Алқауйнинг улуғ беги Эртўғмиш; жавдарликлар кофирни босади, бизга зиёни кам деяпсиз. Мен сизга айтсам, ерларингиз Жавдарга чап. Шунинг учун ҳам зиёни камдек кўринаяпти. Мана, Чўпон

биродаримдан сўраб кўринг, боя бекорга луқма ташламади. Жавдар бостириб келавериб, қишлоқ ва яйловларимизга қанча зарар етказди. Буни Қора Гуна биродарим ҳам жуда яхши билади. Ундан сўранг, айтиб беради.

Усмонбек Қора Гунага қараб кўйди ва сўзида давом этди:

— Мен буни бекорга айтаётганим йўқ. Чунки Жавдарнинг кофирга босқин ясаши ҳам кони зиён.

У жим қолди. Гапларидан ҳаммаси шошиб қолганди. У сўзида давом этди:

— Менинг улуғ бек биродарларим.... Хўжа Кулмаш биродарим, Жавдар босқин қилишни билмайди. Жавдар кимга ҳужум қилишни билмайди. Жавдар қандай ҳужум қилинишини билмайди. Жавдар босқин яшаш пайтини билмайди.

Яна жимиб қолди. Яна бошқалар сингари чордона куриб ўтирди. Бошқалар билан бир хил вазиятга тушди, овози ҳам ўзгарди, юмшади, уни тушунишларини илтимос қиларди.

— Инағўл такфурига ҳужум қилиш Билажик такфурига бостириб бориш билан тенгми? Ҳужум қилишга кучим етса, қайси бирини танлай? Битта душман иккита бўлиб қолмайди? Хўжа Кулмаш, биродар, менинг йигитларим тоғни ошиб, ўрмонни ёриб, дарёни кечиб Мудурнигача бора оладилар. Мудурни бозорини босиб, соғ-омон Сўғудга қайтиб кела оладилар. Мудурни такфури Сўғудга келолмайди. Аммо Мудурни такфури Баёт қавмига яқин, ўчини Баётдан олиши мумкин. Ҳозир Қайининг кўзи Баётнинг ниҳоясини кўрмаса, такфур кутиб турадимми?

Гап шу ерга келганда Усмон ўзини тутолмади, яна чўккалади:

— Жавдар буларни билмайди. Билолмайди ҳам. Буни мен яхши биламан. Буни мен фақат ўзим учун, фақат Қайи уруғи учун беш-ўн дирҳам пул олиш, бир ховуч дон ундириш ниятида қилаётганим йўқ. Мен Жавдар сингари эмасман. Мен, ўзимдан ортиқ кўрганам қавмим, диним, иймоним ҳаққи қилаяпман бу ишни. Мен ҳужум қиларканман, ўзимдан ортиқ билгувчи биродарларим ва диндошларим фароғатини ўйлайман. Буни сизларга мен, Эртўғрулбек ғозий ўғли Усмон, айтаяпман. Ва мен айтганимни қиламан.

У яна чордона куриб ўтирди. Яна даврадагилар билан бир хил вазиятга тушди. Овози ҳам юмшади.

— Энди, айтинлар менга, мен севиб, эъзозлайдиган биродарларим. Ўз ака-укамдай кўрганам улуғ беклар. Жавдарга босқин ясашим тўғрими ё нотўғрими?

Кутилганидан аксинча, биринчи бўлиб Баёт беги Хўжа Кулмаш гап очди:

— Тўғри, Усмонбек!

У гапини тугатар-тугатмас, Алқауй беги Эртўғмиш гап қўшди:

— Эй Усмонбек, сенга айтар гапим шу: билаги бақувват, юраги тоза азамат ўғлим Қиян Салжук сенинг амрингда. Уни мард хиёнинг Ойтуғдидан бегона тутмасан, деган умидман.

Чўпонбек кулимсиради:

— Умринг завол кўрмагир Усмонбек, — деди ва қорауликларнинг Жавдарлардан тортган кўргиликларини гапириб берди.

— Қора Гуна ҳам кулимсиради, лекин унинг табассуми бошқача эди. Гапи ҳам шунга яраша бўлди:

— Мен нима ҳам дердим, бек биродарларим? Менга: "Худога шукур" дейишдан бошқа ҳеч нарса қолдирмадинглар. Бир мириқиб қимиз ичишга не етсин!

— Бу сўзлардан Усмонбекнинг юзларига қизил югурди. Қимизхўрлик — ҳақиқий бекликнинг қабул маросими, ахир! Ниҳоят, Усмонбек суҳбатдошларига энг муҳим гапни айтди:

— Мен Жавдарни ҳайдаб юборсам, Билажик бозори бизлар учун очилади. Такфур менга бу борада сўз берган.

— Билажик бозори ҳаммаларини кўп нарсадан баҳраманд қиларди. Бу бозор товарак-атрофдаги бутун аҳолини бош кийимидан пайпоққача, тароқдан нурчқача, шолчандан гиламгача, ёғдан асалгача, югандан узангигача, каштадан бўёққача, қасқондан товагача, сомондан палахмонгача осон айирбошлашга имкон беради.

— Бу нарса барчага маъқул эди. Жуда хурсанд бўлишди.

— Эй Усмон ғозий, — деди Қора Гуна, — отангнинг руҳи шод бўлсин. Эртўғрулбек ғозийга ўғил эканлигинг кўриниб турибди.

* * *

Ўруз дарвеш Қулажаҳисор бошқарувини Сунгурдан қабул қилиб олди ва Усмонбек ғозий амри билан иш кўрди. Қулажаҳисорликлар бундай бошқарувдан мамнун эдилар. Қалъа атрофидаги қишлоқлардан ҳар хил армуғон ва совға-саломлар келиб турарди. Ўруз дарвешга келаётган ҳадялардан кўра мақтов сўзлари кўпроқ эди. Ўруз дарвеш ҳам ўз навбатида бу совға-саломлар ва дил сўзларига янада каттароқ армуғон ва илиқроқ жавоблар қайтарар эди. Чунки Усмонбек ғозийнинг буйруғи шундай эди.

Усмонбек қиш кунлари кўпинча ўғли Ўрхоннинг бешиги ёнида бўлар, узоқ ўйга толарди. Унинг учун ҳозир дунёда ўғли Ўрхон ва янги қурилаётган масжид мавжуд эди. У тез-тез бориб масжид қурилишидан хабар олар, суҳбатларда ҳам бу катта қурилишни бот-бот тилга олиб турарди.

Ана шундай қиш кунларининг бирида акаси Қундуз келиб:

— Ҳой биродар, аканг Савжи билан шунга айтмоқчимиз: келаётган жума олдида бир йиғилиб онамиз билан отамизни хотирлайлик, худойи қилайлик, деди.

* * *

Эртўғрулбек ғозийнинг Сўғуддаги уйига тўпланишди. Бу уйга энди Ҳайма Жонқизнинг синглиси — энг кенжа холалари Манакша қараб турарди. Уйнинг харажатларини уч оға-ини кўтаришарди.

Худойи учун пишириқларни Манакша холанинг истаги билан Бурла Хотун, Ойна Малак ва орқасига ўғли Ўрхонни боғлаб олган Малҳун Хотун тайёрлашди. Уйга эркаклардан Қундузнинг ўғли Ойтуғди ва Савжининг ўғли Бойхўжа келишган эди. Дастурхон ёзилгач, уч оға-ини Қундуз, Савжи ва Усмон келишди, аммо ичкари кирмай, эшикдан туришди. Уларнинг отларини Ойтуғди билан Бойхўжа етаклашди. Орадан анча вақт ўтди. Амакилари Дундарбек ҳам катта акаси Эртўғрулбек ғозийнинг унга васият қилиб қолдирган бедов отда келди. Унинг орқасида иккита сайиси ҳам бор эди.

Усмон югуриб бориб амакисининг отини ушлади, унинг сайисларига қўймай, Дундарбекнинг отдан тушишига ўзи кўмаклашди. Шунга қарамай, Дундарбек Усмонга эътибор бермади, нариги жиёнлари томон юрди, улардан ҳол-аҳвол сўради ва Қундуз билан Савжини эргаштириб ичкари кирди.

Дундарбекнинг дуоси билан бошланиб, яна унинг дуоси ила яқунланган овқат пайтида ҳеч гаплашишмади. Ундан кейин ҳам суҳбатлашмадилар.

Вақт хуфтонга яқинлашганда Дундарбек кетиш учун турди. Уни уч оға-ини бирга кузатиб чиқишди. Отга минаётганида яна сайисларидан олдин Усмон ёрдамлашиб юборди. У бўлса, Усмонга қарамай, отини ниқтади. Отининг устида типпа-тик ўтирар, ҳаракатлари чаққон эди. Ёши етмишга яқинлашганди. Лекин эллик-олтмиш орасидагидек кўринарди. Қундуз унинг орқасидан қараб қоларкан, минғирлади:

— Худо ўзи инсоф берсин-да...

Усмон ҳам, Савжи ҳам яхши тушунишди. Биргалашиб ичкари киришди. Йиғилганлар даврасига илиқлик югурди. Жонқиз ва Эртўғрулбек ғозий фақат сўзларда эмас, балки туйғу ва идрокларда ҳаётга қайтгандай бўлди.

* * *

Бойхўжа отаси Савжиге тушунтиришга уринарди:

— Менга кичкинасан, дейсиз. Лекин бувам сизни Кўнё султониغا элчи қилиб юборганда... ҳалиги Қундуз амаким айтдилар, сиз ҳали менинг ёшимда экансиз.

Ойтуғди билан Бойхўжадан бошқа ҳамма кулиб юборди. Савжибек жиддий бир қиёфада эътироз билдирди:

— Йўқ, — деди. — Акам адашди. Мен ўшанда ўн беш ёшда эдим.

— Отажон, — деди Ойтуғди. — Сиз амаким... Савжибекдан уч ёш каттасиз. Султонга сизни юбориш ўрнига, нега у кишини юборишган?

— Ҳой болам, оғир саволни бердинг-ку, — деди Қундуз. — Демак иззат-нафсингга тегиб кетибди-да. Лекин ростини айтиш керак бўлгани учун айтаяпман бу гапни. Буванг, Аллоҳ раҳматини, Муҳаммад Мустафо шафоатини кам қилмасин, Эртўғрулбек ғозий Савжи амакинг туғилгач менга, Усмон амакинг туғилгач эса Савжи амакингга эътибор бермай қўйганлар, шундан...

Шунда Бойхўжа худди Усмон амакиси сингари чўккалаб ўтириб олди:

— Йўк, — деди у. — Мен биламан, шунданки, кийик овлаган куним бувам Эртўғрулбек ғозий менга, илоҳим жойлари жаннатда бўлсин, кекса бувим Ҳайма Жонқиз ва акам Ойтуғди олдида айтган эдилар: Қундуз ўғлимга ишонаман; Савжи ўғлимга ишонаман; аммо набираларим Усмонжон ўғлимга ўхшашларини тилайман, деб...

— Эй менинг лочин кўзли жияним; буни мен ҳам биламан. Ўша гапни менга айти бек бўлганим кунни ҳам айтган эдилар. Шундай деган эди, раҳматлик. Акаларингга ишонаман. Сен ҳам ишон уларга ва маслаҳатларига қулоқ сол, гапларини тингла: Қайи қавмининг кўчиш, бозор ва мол-мулк ишларини Савжи акангга; турмуш тарзини бошқаришни Қундуз акангга топшир, деган эдилар. Қўриб турганингдай, мен шў васиятга амал қилаяпман.

Бошини онаси Ойна Малакнинг тиззаларига қўйганича йирик-йирик шаҳло кўзларини у гапирувчидан бу гапирувчига ўтказиб, гапга қулоқ солиб турган Бону Чечак кулиб юборди:

— Бу қанақа беклик ўзи, кичкина амакижон, бек бувам унвонини айнан сизга қолдирди?

Бошқалар қулаётган пайтда Ойна Малак қизига пақиллатиб тушириб қолди. Акаси Бойхўжа эса чинакам акалардай гап қотди:

— Усмонбек амаким ғазовот учун, билиб қўй...

Ғазовотга алоҳида аҳамият бериши, энг кўп хоҳлаган нарсаси Усмонбекка ўхшаш бўлган бу йигитчанинг унинг ёнида масъулиятли бўлишга интилиши, хатти-ҳаракатидан шундоққина сезилиб турарди. Буни ҳаммаси яхши тушуниб турарди.

Шундан кейин Қундуз билан Савжи буюк кўчиш жараёнида қилинган ишлар, юз берган воқеалар, жангу жадаллар хусусида бир-бирини тўлдириб гапириб бердилар. Усмоннинг туғилишини, оналари Жонқизнинг қўлида эмизикли бола, палахмон билан бир кофирни қандай уриб йиқитганини эсладилар. Олтмиш ёшида ҳам қилич чопиб, ёй тортган бувалари, унинг бошқа беклар билан олиб борган тортишувлари, буваларининг сафдошлари ва ўша тортишувларда катта ёрдами теккан дарвешлар, абдаллар⁷ ҳақида ҳикоя қилиб бердилар. Бу хотираларни Усмонбек олдин ҳам эшитган бўлишига қарамай, алоҳида диққат билан тинглади.

Йиғилиш сўнггида Гулишиқ бажи Тангри номига шукроналар ўқиди, бу фотиҳа-дуоларга Бону Чечакдан тортиб ҳамма қўшилди.

Давоми бор.

⁷ А б д а л — Онадўли (Туркия)да яшаган уруғлардан бирининг номи.

Роберт Рождественский

Шаҳидлар ёди

Достон

Иккинчи жаҳон уруши шаҳидлари хотирасига бағишланади

Каҳрамонларга
абადий
шарафлар бўлсин!
Абадий шарафлар бўлсин!
Абадий шарафлар бўлсин!
Қаҳрамонларга
абадий
шарафлар бўлсин!
Қаҳрамонларга шарафлар бўлсин!
Шарафлар бўлсин!!
...Бироқ,
энди бу шарафлар
ҳеч нарса бермас
марҳумларга.
Энди бу шарафлар
ҳеч қачон етиб бормас
шаҳидларга.
Улар
ўзларидан бошқа
жами тирикликни
асрашди.
Энди бу шарафлар
ҳеч қачон етиб бормас
уларга...

Агар чақмоқ ёнса
куюқ булутлар аро,
Чексиз само
гулдуракка қайтарар акс-садо.
Агар энди жам бўлиб
ҳайқирса ҳам аҳли дунё,
Ҳеч бир шаҳид,
Ҳатто,
жойидан қимирлаб қўймас.
Биламан:
қўшиқлар
қабрларни уйғотмас!
Бироқ, чин юракдан,
шу осуда ҳаёт ҳаққи,
такрорлайман:
Қаҳрамонларга
абадий
шарафлар бўлсин!..
Улуғ мадҳиялар,
мунгли марсиялар
безовта замин узра
улуғвор жаранглар...
Балки,
қаҳрамон эмасдир
ўлганлари бари.

*Русчадан
Асрор МУМИН
таржимаси.*

Таниқли рус шоири Роберт Рождественский (1932—1994) Олтой ўлкасининг Косиха қишлоғида, ҳарбийлар оиласида туғилган. Иккинчи жаҳон урушида яраланган аскарлар даволанаётган шифохоналарда, уларнинг руҳини кўтариш мақсадига уюштирилаётган тадбирларда 11 ёшдан шеърлар ўқиди, қалбига уруш даҳшатлари муҳрланиб қолди. Шу боис унинг ижодида тинчлик ва меҳр-муҳаббат мавзуси ётакчи ўринни эгаллайди.

1955 йилда чоп қилинган “Баҳор байроқлари” илк шеърий китоби ва ўша йили ёшлар журналида босилган “Менинг муҳаббатим” достони қўлма-қўл бўлиб ўқилди. Унинг кейинги йилларда дунё юзини кўрган ўнлаб китоб ва достонлари ҳам адабиёт муҳлислари қалбидан жой олди. Шоирнинг бастакорлар билан ҳамкорликда яратилган “Ватан соғинчи”, “Булутлар ортида”, “Мархабо, муҳаббат”, “Севги садоси” каби дилбар қўшиқларини шинавандалари ҳамон баралла куйлашади.

Айниқса, шоирнинг 1960 йилда ёзиб тугатган “Шаҳидлар ёди” (“Реквием”) достони катта шухрат қозонди. 1963 йилда Дмитрий Кабалевскийнинг шу достон асосида кантата яратиши, унинг шухратини янада оширди.

Барибир,
шаҳидларга
Абадий шарафлар бўлсин!
Абадий шарафлар бўлсин!..
Уларни эслайлик номма-ном,
Қалбдаги
бор алам билан.
Бу марҳумларга керакмас!
Бу керакдир
тириklar учун!
Шаҳидларни эслайлик
бор эҳтиром билан,
Ахир,
Шундай улуг даъват бор:
Ватан учун
донингни тик, деган.
Шундай буюк даъват бор:
Ватан учун
кўрсат мардлик, деган.
Шунда
шарафларга бурканар
лаҳзалик жасорат ҳам.

2

Бизга ҳалок бўлишни
раво кўрдингни,
Ватан?
Ҳаёт ваъда қилгандинг-ку,
Севги ваъда қилгандинг-ку,
Ватан!
Наҳот ўлиш учун
туғилади болалар,
Ватан?
Наҳот бизни
ўлимга йўлладинг,
Ватан?
Аланга ўрлади кўкка,
эсингдами,
Ватан?
Секин шивирладинг:
“Ҳимояга отлан...”
Ҳеч ким сендан
шараф сўрамади,
Ватан.
Танлаш ҳуқуқи шу эди фақат:
Жон ёки Ватан!
Эй азиз,
эй мукаррам,
Ватан!
Сенинг аламинг
бизнинг аламдир.
Сенинг ҳақиқатинг
бизнинг ҳақиқат.
Сенинг шуҳратинг
бизнинг шуҳратдир,
Ватан!

3

Хилпирайди қонга бўялган байроқ,
Ялтирайди қон сачраган юлдузлар.
Қора қуюн ичра йўқолди
қонлардан қизарган уфқ.
Секин эшитилди
лашкар қадами,
Қаттиқ эшитилди
лашкар қадами,
Шундоқ олдимизда
пайдо бўлди ёв.
Ёпирилиб келаётган
қора қуюнга қарши
Биз жангга ташландик
якдил,
беаёв.
Буюк сўз ёзилди
бизнинг байроққа:
Ғалаба!
Ғалаба!
Ватан ҳаққи — Ғалаба!
Ҳаёт ҳаққи — Ғалаба!
Келажак ҳаққи — Ғалаба!
Биз буткул
енгишимиз шарт урушни.
Ифтихор йўқ бундан буюкроқ,
Жасорат йўқ бундан буюкроқ.
Ахир кун ўтказиш дардидан бошқа,
Бордир,
мардларча яша деган
тушунча!
Ёпирилиб келаётган
қора қуюнга қарши
Биз жангга ташландик
якдил,
беаёв.
Буюк сўз ёзилди
бизнинг байроққа:
Ғалаба!
Ғалаба!

4

Қора мрамар,
Қора мрамар,
Нега жимсан,
эй, қора мрамар?
Шундай бўлишини истабмидинг сен?
Ёки ният қилганмидинг
қачонлардир
қабртош бўлишни
шаҳид аскарга?
Қора мрамар,
Нега жимсан,
эй, қора мрамар?
Туну кун визиллаб
учди қаторлар.

Биз сени тоғлардан изладик,
 парчаладик
 метин тошларни.
 Усталар
 туну кун мижжа қоқмай
 моҳир қўллари билан,
 Балки,
 юрак қонлари билан
 оддий тошларни
 айлантирди
 мотамсаро
 қабртошларга!

Тошлар айбдор эмас
 ернинг қатида
 неча йиллардан буён
 аскарлар
 ухлаб ётгани учун.

Номи унутилган аскарлар.
 Номаълум аскарлар...
 Майсалар сарғаяр
 улар устида.
 Юлдузлар милтиллар
 улар устида.
 Бургулар айланар
 улар устида.
 Кунгабоқарлар эгилар,
 қарағайлар чайқалар
 улар устида.

Мана қуёш
 нур сочмоқда беозор,
 эрта-индин ёғиб қолар қор.
 Вақт ҳам ўтиб борар
 улар устида...
 Бироқ қачонлардир,
 Бироқ қачонлардир
 Кимлардир биларди
 номаълум аскар
 исмини!

Ахир,
 бир кекса она
 ҳали барҳаёт.
 Яна
 бир келин бўларди.
 Қани ўша келин?...
 Улимга тик боққан чоқ
 маълум эди-ку аскар,
 Ўлди —
 бўлди номаълум аскар!..

5

Нечун бунча
 қизардинг, қуёш,
 Нечун барча кетганларга
 видо айтмадинг?
 Нечун тавқи лаънат урушдан,
 менинг ўғилгинам
 қайтмади?

Кулфат тушган бўлса бошингга,
 чақирсанг бас,
 жигарғушам,
 бургут тезлигида
 учиб бораман.

Нимжонгинам,
 ягонам...
 Мен сени оқ ювиб-оқ тарадим,
 Қайда қолдинг,
 умид чироғим!
 Кўзmunчоғим,
 оппоғим,
 юрак оҳим,
 қайдасан?
 Менинг ўғилгинам ўрмон ортида,
 тоғлар ортида,
 жуда йироқда...
 Нетай,
 ҳали тополмадим йўл,
 қабрининг қошига бориб йиғлашга.
 Энди менга
 ҳеч нарса керакмас,
 фақат қайтаринглар болагинамни.
 Агар кўз ёшдан
 сўқир бўлса кўзлар,
 юраклари билан
 йиғлар оналар.
 Мен сени оқ ювиб-оқ тарадим,
 Қайда қолдинг,
 умид чироғим!
 Кўзmunчоғим,
 оппоғим,
 юрак оҳим,
 қайдасан?

6

Қачон келасан, келажак?
 Келурсан қачон?
 Жавоб ўрнида
 инграр бир дунё армон...
 Кўряпсанми?
 Сенга пешвоз чиқди мардлар
 ҳаммадан аввал.
 Тўсиқ бўлолмади темир панжара,
 Қўрқинч сололмади қоронғу
 зиндон...
 Биз юксалдик
 раvon йўл бўлди
 асаб толаларимиздан
 эшилган арқон!

Биз юксалдик.
 Чикорадир
 ҳар қандай хавфу хатар,
 юксаламиз кўкка муқаррар!
 Болаларимиз
 булутларни майда-майдалаб,
 ясайдилар қор.

7

Бу кўшиқ куёш нурлари ҳақда,
 Бу кўшиқ кўкракдаги
 куёшлар ҳақда.
 Бу кўшиқ ойдин келажакка
 талпинган
 ёш сайёра ҳақда!
 Куёш ҳаққи,
 Ватан ҳаққи,
 қасамёд қиламиз.
 Ҳаёт ҳаққи,
 қасамёд қиламиз
 марҳум қаҳрамонларга:
 Оталаримиз айтолмаган кўшиқларни,
 Биз айтамиз!
 Оталаримиз қуролмаган
 кўприкларни,
 Биз қураамиз!
 Куёшга интилган
 шубҳасиз этади парвоз.
 Биз туғилдик Ғалаба кўшиғи билан,
 Яшайамиз,
 орзуларимиз баланд.
 Куёш ҳаққи,
 Ватан ҳаққи,
 қасамёд қиламиз.
 Ҳаёт ҳаққи,
 қасамёд қиламиз
 марҳум қаҳрамонларга:
 Оталаримиз айтолмаган кўшиқларни,
 Биз айтамиз!
 Оталаримиз қуролмаган
 кўприкларни
 Биз қураамиз!
 Тезроқ кел,
 баҳорий кунлар!
 Биз —
 шаҳидлар ўрнига келдик.
 Мағрурланманг,
 йироқ юлдузлар,
 ёнингизга етиб борар
 ерлик меҳмонлар!
 Куёш ҳаққи,
 Ватан ҳаққи,
 қасамёд қиламиз.
 Ҳаёт ҳаққи,
 қасамёд қиламиз
 марҳум қаҳрамонларга:
 Оталаримиз айтолмаган кўшиқларни,
 Биз айтамиз!
 Оталаримиз қуролмаган
 кўприкларни,
 Биз қураамиз!

8

Тингланг!
 Биз сўзлаяпмиз.
 Биз — марҳумлар.

Тингланг!
 Биз сўзлаяпмиз,
 у ёқдан.
 Йўқликдан.
 Тингланг!
 Кўзингизни очинг.
 Тингланг сўзимизни охиригача.
 Биз сўзлаяпмиз.
 Биз — марҳумлар.
 Юрак торингизни
 чертгимиз келди...
 Қўрқманг!
 Бир кун тушингизга кирамиз,
 Безовта бўлади
 даладаги
 суқунат.
 Биз тераклар қандай шивирлашини,
 гуллар қандай бўй таратишини
 унутдик.
 Биз,
 ҳатто заминни унутдик.
 Ҳозир қандай кўринишда экан
 замин?
 Қушлар-чи?
 Улар куйлар,
 бизсиз.
 Олчалар-чи?
 Улар ҳам гуллар,
 бизсиз.
 Дарёлар тиниқ оқар,
 булутлар сузар
 қабримиз узра.
 Биз майсани унутдик,
 Биз дарахтларни унутдик.
 Энди ҳеч қачон
 замин узра
 ташлай олмаймиз қадам.
 Энди ҳеч биримизни
 уйғотолмас оркестр куйи...
 Бизга ўлим хавфи солмади даҳшат,
 Қалбимизни бир ўй қийнади фақат:
 билардик,
 ер юзида
 қушлар куйлар,
 бизсиз.
 Олчалар гуллар,
 бизсиз.
 Дарёлар тиниқ оқар,
 булутлар сузар
 қабримиз узра.
 Бизсиз,
 ҳаёт давом этар.
 Яна бошланади
 янги кун.
 Ҳаёт давом этар,
 Яқинлашар ёмғир мавсуми.
 Шамолда тебранар
 бўлиқ бугдойзор.
 Бу — сизнинг тақдирингиз.

Бу — бизнинг
муштарак тақдиримиз.
Аввалгидек,
ер юзида
қушлар куйлар,
бизсиз.
Олчалар гуллар,
бизсиз.
Дарёлар тиниқ оқар,
булутлар сузар
қабримиз узра.
Бизсиз...

9

Ҳали умидим бор,
Ҳали ўлмайман...
Агар ўлсам —
айланаман майсага.
Айланаман япроққа,
олов тафтига,
замин кўкламига,
тонги юлдузга.
Юрагимни
узоқларга
олиб кетаман.
Айланаман шабнамга,
биринчи жалага,
болалар кулгусига,
ўрмон уйқусига...
Ҳали саҳроларда
яшнар ўт-ўланлар.
Ҳали қирғоқларга
урилади тўлқинлар...
Фақат кўшигимни
тугатолсам бас!
Фақат ишларимни битиролсам бас!
Фақат умр жомидаги
оби ҳаётни
охиригача ича олсам бас!
Фақат қадамларим товуши
эшитилиб турса бас!
Фақат бугдойзордан
яна дон йиғилса бас!..
Менга
сурурли ҳаёт бер,
тақдир!
Менга
метиндай сабот бер,
тақдир!

10

Эсланг!
Асрлар оша,
йиллар оша,
Эсланг!

Энди ҳеч қачон
қайтмас бўлиб
кетганларни,
Эсланг!
Кўз ёш тўкманг!
Бўғзингизда қолсин зорингиз,
аччиқ зорингиз.
Шаҳидлар
ёдига,
муносиб бўлинг!
Кўшиқ ва ризқингиз,
орзу ва шеърингиз,
турмуш тарзингиз билан
Ҳар лаҳзада,
ҳар нафас олганда
муносиб бўлинг!

Одамлар!
Токи юрагингиз урар экан,
Эсланг!
Қандай қурбонлар эвазига
келган бу бахт,
Илтимос,
эсланг!
Кўшигингизни
парвозга шайлаган вақт,
Эсланг!
Энди улар ҳеч қачон
кўшиқ айта олмас,
Эсланг!
Болаларингизга
сўзлаб беринг улар ҳақда,
Эслаб қолишсин!
Болаларингизнинг
болаларига
сўзлаб беринг улар ҳақда,
Эслаб қолишсин!
Токи ер юзида
бор экан ҳаёт,
Эсланг!
Ўзга сайёрага ёзсангиз қанот,
Шаҳидларни
эсланг!
Одамлар,
сўлим баҳорларнинг
қадрини билинг.
Одамлар,
махв этинг
урушни,
Дуоибад қилинг
урушни!
Йиллар оша олиб ўтинг
орзуларингизни,
безанг ҳар бир кунингизни.
Бироқ,
энди ҳеч қачон
қайтмас бўлиб
кетганларни,
Ёлвориб сўраймай,
эсланг!

Холида ИСРОИЛ

Уйғур адибаси

Армон

Қисса

Бир бошда минг хаёл, деганларидай, турмушнинг ҳар хил икир-чикирлари билан ишга келиб энди ўтирганимда, қўлёмаларни кундалик дафтарга қайд қиладиган хатлар бўлимининг мудираси Алфира исмли сарғиш юзли аёл ҳар кундагидан галатироқ кулимсираган ҳолда хонамга кириб келди:

— Субот, мана бу қўлёмза сизнинг номингизга келган экан! — У оппоқ қоғозга кўчирилган асар қўлёмзасини олдимга қўйди, — кеча келган эди, рўйхатга олиб, сизни бир хурсанд қилай деб, ҳеч кимга бермай олиб қўйгандим...

У бироз энгашиб кўзимга маъноли тикилди.

Асарни олгунча қўлларим қалтираб кетди. Аёлга миннатдорлик билан қараб қўйиб, таниш қўлёмзага шошилиб кўз югуртирдим-да, асарни тортмамга солиб қўйдим. Тортмамни кулфлаб бўлгунча бўғзимда нимадир туриб қолгандек ҳаллослаб, терлаб кетдим. Қизиқ-да, ҳар доим мана шундай ҳол юз беради. Йигирма-ўттиз варақ асл нусха қўлёмза нечундир мени саросимага солиб қўяди. Мен ипакдек силлиқ, нафис варақларнинг, маржондек чиройли ёзувларнинг орасидан тикилиб қараб турган ёшли кўзларни кўргандек, туганмас сирли шивир-шивирлар, ўкинчларни эшитгандек бўламан. Сатрларнинг ичига чуқур шўнғиб кетганимда эса, бир қанча вақт дунёни унутиб қўяман.

Баҳор фасли, гўзал тасаввур ва беҳуда ўйлар билан омухта бўлиб, ёшликнинг бебошлиги, риёлик, ширин тушларнинг барбод бўлиши, хасталик ва ўлим ваҳимаси, якка руҳнинг бийдай зим-зиё даладаги ҳаёт-мамот кураши, пок севги ва бахтга эришиш...

Иккиюзламачилик, афсона, тасаввур билан туш аралаш-қуралаш эртак шаклида ёзиладиган бу қисқа ҳикоялар бир-бирига уланиб, ажойиб-ғаройиб, гўзал ҳамда таъсирли бир дунёни шакллантирганди. Биринчи марта ҳикояни қўлимга олганимдан тортиб, ундаги тасвирланган дунё, менинг дунёмга, ундаги якка рух менинг руҳимга айланиб кетгандай эди. Мен таҳрир давомида уни тадқиқ этиб ҳам борардим, гўё у менинг келажагим ҳақидаги башоратдек, менинг ҳаёт йўлимни белгилайдигандек, унинг охирини хайрли кечишини истардим. Мана ниҳоят, унинг ҳаммасини белгилайдиган сўнги якуний қисми тортмамда, уни ўқийман. Йўқса, мен ҳаяжонланиб бақириб юборишим, ўзимча гапириб кетишим ҳам мумкин. Бундай ҳол илгари ҳам бўлганди. Хизматдошларимнинг мени асаблари чатоқ экан, деб қолишини хоҳламайман. Бироқ, бунинг учун бутун бир кун тоқат қилишим керак, бутун бир кун... бу бир кунни қандай ўтказсам экан?

Мен қўлёмзани олдимга қўйдим, пешонамни қўлларим билан тутган қўйи тирсагимни столга тираб роса бош қотириб асарни кўздан кечираётган ҳолатга кирдим-у, кўзимни юмдим. Мен бир нафасли димликда, ичимдан қайнаб турган таассуротларимни тартибга келтириб, совуққон, вазмин бўлишга интилардим. Шу пайт томдан тараша тушгандек, ишхонамиздаги ҳурматта сазовор хоним

гап бошлаб қолса бўладими?! Чўчиб тушганимдан ўтирган жойимдан туриб кетдим.

— Ҳай, қайсар йигит, доим шундай турланиб турасизми, нима бало? Яқиндан буён яна галатироқ бўлиб қолдингиз-а, бояги ишлар нима бўлди? — деб сўради.

Шу заҳотиёқ хонадаги олти жуфт кўз менга қизиқш билан тикилиб қолди. Аёлларнинг бўёқ суртиб олган гунчадек лаблари-ю, эрақларнинг соқол-мўйлар босган қалин лаблари ҳар хил шаклга кирди. Мен вазминлик билан уларга:

— Одамлар мени ёқтиришмаса иложим қанча? — дедим қисқа қилиб.

— Вой-бўй, роса ичидан пишган одам экансиз. Усталик ҳам шунчалик бўлар-да!

Бу сўз бўлимдаги уч аёлнинг оғзидан баравар отилиб чикди. Улардан бири қовоқларини уюб:

— Уларнинг оиласида ҳуқуқ ҳам, пул ҳам, обрў ҳам бор. Қизини ҳам кўрдингиз-ку, нақ тирноқда тўхтагудек қизлардан-а. Сизга яна қанақаси керак, яхши йигит? — деди. Ва яна у худди бирор гапни яширмоқчи бўлгандек, чиройига сирли тус бериб, овозини пасайтириб деди:

— Дадасининг қўлида ҳуқуқ бўлгач, шаҳарнинг энг яхши жойидан ер олиб, ниҳоятда улкан уй, уни уй деб ҳам бўлмайди, шоҳона қаср қурдирган деб айтиш мумкин. Уша уй номигагина бошқаларники бўлгани билан, амалда эса ўша қизига аталганмиш, нолон йигит, гапимни эшитаяпсизми? Яъни бу, уй-жой олиш ғамидан бир йўла қутуласиз қўясиз, деган гап...

Хонимнинг ҳам кўнглини оғритмайдиган, ўз кўнглимни ҳам изҳор қила оладиган муносиб сўз устида ўйланаётгандим, ўтмишни эслашни яхши кўрадиган Барот ака гап бошлаб, мени танг аҳволдан халос қилдилар:

— Бугунги ёшларнинг бахти бор-да... Мен ўша косовдек хотинимга уйланганда уйга зўрға бир қуроқ кўрпа билан ўзимни олиб кирганман. Ажаб бир замонда дунёга келган эканмиз, эсиз, ақалли йигирма йил кейинроқ туғилсам бўлмасмиди...

— Ҳозирги замонда олиб қочадиган қиз йўқ энди. Сиз ҳам ёш вақтингизда Буви Ойшам келинларини опқочиб олганакансиз ёки ёлғонми? Мен билан кетсанг ҳамма оруларингга етказаман, хоҳласанг осмондаги ойни ҳам эгаингга солиб бераман, деб ҳол-жонларига қўярда-қўймаган экансиз-ку!

— Хо, хо, хо... — Барот ака йўғон овози билан хонани титратиб хузурланиб кулди, — ёмонсиз, яна ёмонсиз, шу воқеани ҳам билиб олганингизни қаранг-а. Бизнинг Ойшамгул у чоғларда бир кўрган ҳар қандай йигитни куйдирмай қўймайдиган, қорамағиздан келган, кулиб турадиган соддагина қиз эди. Нима десам, хўп деб, тирноғини таталаб турарди. Уни бу куннинг қизларига асло ўхшатиб бўлмайди, агар билсангиз. Бу кундаги қизлар биринчи, ўғиллар эса бизнинг манови йигитнинг гулидек...

— Менга қиёфадош бўлган эканлар-да, — дедим унинг аёлини кўз олдимга келтириб.

Аёллар чуғурлашиб кетишди:

— Вой-бўй, фаришта одам-ей!

— Бунчалар назокатли бўлмасангиз анча иш бўлар экан-да!

Бу, мен мана шу журнал таҳририятига хизматга келган беш йилдан буён қанчалар тақдорланган манзара. Менинг тўй масаласи билан бўладиган ишларим ҳам ишхонадагиларнинг ҳамжихат бўлиб бош қотирадиган ишларидан. Беш йилдан буён улар менинг ишим учун кўп вақт беназир ёрдамларини аямадилар. Гўзал қизлар ишхонамизнинг атрофида кўп гирдиқапалак бўлдилар. Улар ҳақиқатан ҳам бир-биридан гўзал эдилар. Бўлимдаги аёлларнинг айтишларича, мендек келишган йигитга қатъий бир гўзал қиз бўлиши керак экан. Уша сохибжамол қизлар ҳам менинг хусни жамолим, қадди қоматим билан ёйдек тим қора қошларим, қирра бурнимни алоҳида хуш кўришларини яширмайдилар. Уларнинг ичида бири “биласизми Субот, бу кўзларингизга бир қараса қора, яна бир қараса кўм-кўкдек кўринади. Одатда, чуқур қудукнинг сувидек қорамтир, тинч кўрингани билан ҳаяжонланган вақтларингизда ялт-юлт чақнаб кетади. Сизнинг кўзларингиз ҳам худди ўзингизга ўхшаб беқарор, ўзгарувчан...” деганди. Қизларнинг бундай сўзлари мени, албатта, хурсанд қиларди. Табиатимдан шундайми ёки ҳамма одам ёш вақтида шундай бўладими, ҳар ҳолда, мен қизларни осонгина яхши кўриб қоламан. Бирининг ўйнаб турган кўзи, яна

бирининг хурпайган сочи, учинчи бирининг ўзига ярашиб турган кўйлаги мени осонгина асир қилиб оларди. Ёмон жойи шундаки, ошиқлигим, узоққа бормай, баҳор осмондаги булутлардай тарқалиб кетарди. Бир-икки сафарги учрашувдан кейин қалбимдаги илгариги қизгинликнинг ўрнини зерикиш эгалларди. Мен ҳар хил амаллар билан улардан қутулишга тиришаман, қутулиб бўлгандан кейин эса гўё елкамни босиб турган тоғ ағдарилгандай ўзимни энгил хис этиб роҳатланаман. Йиллар ўтиши билан бундай ҳол кўп такрорланиб мени зериктирадиган бўлди. Ота-онасининг мартабаси; молу-дунёси сабабидан устунлик туйғусига одатланган қизлар, юзини одам кўрқадиган даражада бўяб олгани, аммо гап-сўзларидан ҳали гўдақлардан фарқ қилмайдиган қизлар мени энди муғлақо қизиқтирмайдиган бўлиб қолди. Шундай қилиб, мен анча босиқ, вазмин бўлиб қолдим. Ота-онам “ўғлимиз қуюлиб, энди одам бўла бошлади” деб хурсанд бўлишиб, мени тезроқ уйлантириш кўйига тушдилар. Таниш-билишларим ҳам, “Субот энди уйланадиган бўлди”, дейишарди. Гўё дунёда менинг тўйдан бўлак муҳим ишим йўқдек. Кимни учратсам: “Тўй қачон?” деб сўрашгани сўрашган. Балки ростдан ҳам тўй қилишим керакдир? Тўй қилгандан сўнг кейинги масъулият туйғуси руҳий дунёимдаги беҳудаликни, зерикишни йўқотар, деган хаёлга бориб қоламан. Лекин тушунмаган бирор қизга ўз тақдиримни шошилиб боғлаб қўйишдан ҳам кўрқаман. Мен ўз руҳи билан руҳимда акс садо қўзғай оладиган, қалб торимни ўз қалби билан черта оладиган қизгагина муҳтожман. Бундай қиз қайда? Балки менинг хаёлимдагина шундай қиз мавжуддир? Бундай хаёлга боришимга эҳтимол қитобларни кўп мутолаа қилганлигимнинг, бошқаларга ҳаддан ташқари қаттиқ талаб қўйганлигимнинг оқибатидир? Хуллас, қандай бўлишидан қатъи назар, мен бу диққинафасликдан, маъносиз, беҳуда хаёллардан жуда безор бўлдим. Мен кимнидир, ниманидир кутаман. Гўё димиққан осмонда тўсатдан ҳаво гулдураб, Ҷақмоқлар чақиб, шаррос жала қўйгандек тасодифий бирор ўзгариш, бирор мўъжиза юз бериб, зерикарли турмушни ўзгартиришни, қовжираган дилимнинг ўзига келиб, ором топишини орзу қиламан.

— Бояги сирли муаллифни қидириб топдингизми ўзи? Илгари бизга ён кўшни бир оғайним бўларди, бечора, Пошша Эшоннованинг бир кўшиғига, ҳалиги нимаиди-я, хаҳ ҳалиги-чи, “Соғиниб келдим” деган кўшиғига ошиқ бўлиб қолган экан. Эртадан-кечгача десангиз, радионинг тагидан жилмасди. Айниқса, маст бўлиб қолган вақтларида баланд-паст гингиллаб, нола қила бошлар, унинг нолалари гижиллаб чиқадиган эски радионинг товушига ўхшаб кетарди. Кейинроқ эшитсам, унинг ўша одати ҳозир ҳам йўқолмаган эмиш, магнитофондан ўша ашулани ўн марта, йигирма марта лаб эшитиб ўтирармиш. Шунга ўхшаб сиз ҳам бирортасининг асарига ошиқ бўлиб қолдингизми дейман?..

Тамакини кетма-кет улаб чекадиган Барот ака гапираётиб хирқираб йўталиб кетди.

— Танлаб-танлаб тозисига учрамасангиз эди, — деб гудранди аёллардан бери.

Мен кулиб кўйдим. Папирос тутатдим. Гўё кўз олдимда сузиб юрган куюк тамаки туғунидек, икки йилдан буён ажойиб руҳий кечинмаларим, изтироб ва парижонликлар хаёлимга ёпирилиб келарди.

Бундан икки йил илгариги баҳор кунларининг бирида Алфиранинг шу фаслга мослаштириб кийган оқ-яшил кастюм-юбкасини мақтаб қўйганим ҳамон ёдимда. Ушанда янги келган бир ҳикоянинг олдимга ўйиб чиқиб кетганди. Қўлёзмадан эсиб турган антиқа ёқимли бир ифордан уни аёл ёзганлигини фаҳмладим. Негаки, ҳикоянинг сўнггида “Армон” деган имзодан ўзга ҳеч қандай исм ҳам, манзил ҳам кўрсатилмаган эди-да. Мен бошида қўлёзмани унчали хушламай, эринчоқлик билан ўқий бошладим. Аммо, ўқиш жараёнида бу қўлёзма асарнинг сеҳрли қудрати борган-сайин мени ўзига торта бошлади. Унда етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эртақлардагидек гўзал хаёлий манзаралар, лирик чекинишларга бой шеърый ҳиссиёт, тил ва дил гўзалликларига йўғрилган ҳолда кино тасмасидек кўз олдимдан ўтарди... Ҳаяжондан юрагим одатдагидан тезроқ ура бошлаган ҳолда саҳифаларни интизорлик билан бирма-бир варақлардим. Ўқ ва мусаффо қалби ширин орзуларга тўла бош қаҳрамон ила бирга серманзара, поёнсиз кенгликларни, саҳроларни кезиб, қалбимдаги ажойиб ўзга бир дунёни

излардим. Тонг шабадаси менга оқ йўл тилагандай бўларди. Оппоқ увода булутлар, қушлар, жониворлар менга ҳамроҳ эди. Зериккан, чарчаган дамларимда дов-дарахт-у, ўт-ўлан, қурт-кумурсқаларнинг сирли мулоқотларини англардим. Илик ёз кечаларида зилол булоқ бўйида оқ либосли сув парисининг мунгли қўшиғини тинглардим. Нозик баргларида ялтираб турган, атиргулларнинг орасида гира-шира кўриниб, сўнг йўқолиб кетадиган тонг шабнами билан бекинмачоқ ўйнардим. Беқийёс гўзал саҳро парисининг жимирлаб кўринадиган қирқ кокилини учуриб, қуюндек чирпирак бўлиб ўйнашини ўзимча томошо қилардим... Тўсатдан бостириб келган зулмат ичида қолган кўйи бош қахрамонга ўхшаб сабр билан ниманидир кутардим, ниманидир излардим...

Ҳикоя тўсатдан охиради. Беихтиёр ўрнимдан ирғиб туриб, ёзув столимга зарб билан бир мушт тушурдим. Столимга қўйилган қалин ойна чил-чил бўлиб кетди. Кишилар ҳайрон бўлиб менга қарашди. Шу кеча алламаҳалгача ухлаёлмадим. Тонгга яқин кўзим илиниб, ажойиб тушлар кўрибман. Эрталаб ишга борибоқ Алфирадан “Армон”нинг манзилени суриштирдим. Хат жилдидаги қисқа манзил номи ва эр кишининг исмини кўрганимда бирданига ҳафсалим пир бўлиб кетди.

Ҳикоя журналда босилгандан кейин кўпчиликда кучли таассурот қолдирди. Янги оқим тарафдорлари ҳисобланган бир неча мунаққидлар бу ҳикояни насрчиликимиздаги янги тараққиётнинг рамзи деб таърифлашди. Бироқ муаллиф сувага тушган тошдек дом-дараксиз эди. Таҳрир бўлимимиз уюштирган бир неча учрашувларга уни ҳам таклиф қилган эсак-да, у келмади. Кунлар кетидан кунлар ўтарди. Ҳикояга бўлган қизиқиш ҳам аста-секин сусайиб менинг ҳикоя муаллифи тўғрисидаги ширин хаёлларим саробга айлана бошлади. Доимо бир хилда ўтадиган маъносиз турмуш мени яна асли ҳолимга келтириб қўйди. Ётоқдошим Нажот суратчи-рассом эди. Кечалари икковимиз деворга ёйиштирилган соҳибжамолларнинг суратларига қараб ўтириб, бир шиша ароқни майшалардик. Мен у туширган суратларга танқидий назардан қараб, унга ҳадеганда кўринишдаги юзаки гўзалликка интилмай, яна-да чуқур, яна-да мукаммал гўзаллик яратишни, асосан ички гўзалликни гавдалантириб, тараннум этишни тавсия қилардим:

— Мона Лиза гўзалми? Йўқ, гўзал деб айтиб бўлмайди, у ҳолда уни ўлмас асарлар сирасига айлантирган нарса нима бўлиши мумкин? Ундаги руҳ. Леонарда да Винчи бир аёлнинг фақат ташқи гўзаллигини эмас, балки унинг ички, руҳий кечинмаларини ҳам рўйирост ифода этиб беролганлигидадир.

Менинг жўшиб гапирганларим Нажотни қизиқтирмасди. “Шундай деганинг билан, газета-журналларнинг талаби бошқа, сен айтгандек руҳни гавдалантираман деб, машаққат билан эришган нарсаларим уларга ёқмайди” деб минғирлаб, гапни бошқа томонга бурарди. Охири икковимизнинг гапимиз қовушмай бошқа оғайниларимизни қидириб кетардик. Бирортасининг ётоғида, пана-пастқамлардаги ошхоналарда, ойнанинг боши бўлиб қолса, ресторанларда оғайнилар билан анча-мунча отамлашардик. Орамизда озми-кўпми бир нарсалар ёзиб, танилиб, ном чиқарганидан сармаст бўлиб, ҳали ҳавас кўчасида тентираб юрганлар ҳам, шоир, ёзувчи аҳли билан дўст бўлишни яхши кўрадиганлар ҳам йўқ эмасди. Адоқсиз гаплар, лоф-қоф, кулги ҳазил-мутойибалар билан вақтнинг қандай ўтиб кетганини ҳам сезмай, ярим кечаларда баланд-паст босиб, хонлайлугма хониш қилиб, ётоқxonани зўрға топиб келардик. Эртаси кун эса кун бўйи бошим лўқиллаб оғриб, қўлим ишга бормасди.

Шундай кунларнинг бирида, “Армон”нинг иккинчи ҳикоясини топиб олдим. Ҳикояни олибоқ ўқий бошладим ва бирйўла ўқиб битириб, бошимни чангаллаганимча ўтириб қолдим. Аёл хизматдошларимдан бири олдимга келиб, энгашиб қараб:

— Вой, нима бўлди, Субот? Рангингизда ранг қолмабди-ку, йиғладингизми, нима бало? — деган заҳотиёқ оппоқ кўлэзма устидаги ёш изини кўриб хижолат бўлдим ва бошим оғриётганлигини баҳона қилиб чиқиб кетдим. Бу ҳикояни олдинги ҳикоянинг охири деса ҳам, айрим ҳикоя деса ҳам бўларди.

Эртақлардагидек гўзал, хаёлий манзаралар аста-секин яна жонлана бошлади. Пок ва самимий қалб, ширин орзуларга чўмган бош қахрамон осмонни қоплаган қора булутни, ўлим, хасталик, бахтсизликнинг белгиси бўлган қора қушнинг

боши устига яқинлашиб келаётганлигини кўрди. Жаҳонни зил-зил қилгудек момақалди роқ гулдуроти, худонинг қаҳридек ялт этиб чақнаган чақмоқ, шариллаб қуяётган ёмғирда титраётган заиф вужуд... У кўкка юзланиб, ўша пок вужуди билан зулматни, момақалди роқ ва чақмоқни, ўлим, хасталик ва бахтсизликни қучоқлади. Бироқ, зулмат, момақалди роқ, ўлим, хасталик ва бахтсизлик ҳам уни ҳеч нарса қилолмади, негаки унинг қалби эзгулик, орзу-армонлар, гўзал хаёллар билан тўлганди. Фақат чақмоқгина унинг вужудини ёндириб, тошга айлантира олиши мумкин, аммо унинг қалби, ундаги ширин орзу-умидлар, гўзал хаёллар ўз аслича қолади...

Ҳикоя шундай охи рларди.

Номаълум муаллиф бу ҳикояси билан ҳам тинч руҳий дунёимда яна бир бор тўлқинли галаён пайдо қилди. Мен инсон ҳис-туйғусининг, ҳаётнинг, тафаккур ва ижодий иқтидорнинг нақадар қимматли эканлигини теран ҳис этардим. Ўлим ва ҳаёт, бахт ва бахтсизлик ҳақида, инсон руҳининг нақадар улуг ва беқийсслиги ҳақида тубсиз хаёлларга чўмардим. Шунинг билан бир вақтда, ҳикоя муаллифини гўзал бир қиз сифатида кўз олдимга келтирардим ҳамда унга ғойибона ошиқ, маҳлиё эдим. Уни қидириб топиш, унинг ақл-фаросат чақнаб турадиган кўзларига қараш, унинг пичирлашларини эшитиш, унга ўз қалб сўзларимни изҳор қилиш иштиёқида ўртанардим. Ҳаққонийлик бағрига қайтганимда эса, хаёлларимдан қулардим. “Муаллиф”нинг рўйхатдаги эскича, ҳатто бироз таъсирли англанадиган исмини хаёлимда умидсиз такрорлардим.

Иккинчи ҳикоя йил охиридаги асарлар танловида биринчи даражали мукофотга сазовор бўлди. Муаллиф бу кенгаш йиғинига ҳам, мукофотни олгани ҳам келмади. Охири мукофотларни ўзим олиб бориб топшироқчи бўлдим.

Мен почта адреси буйича, “муаллиф”нинг хизмат жойини қидириб топдим. Дарвоза тағида менга биринчи бўлиб йўлиққан бир йигитдан унинг ишхонасини сўрадим. Йигит айнан у билан бир корхонада ишлар экан, икковимиз бирга кетаётганда у хизматдошининг ҳикоя ёзганлигини, ҳатто ҳикояси мукофот билан тақдирланганлигини эшитиб ҳайрон қолди. Сўнгра бўшгина хуштак чалиб:

— Воҳ, ўша Жамолиддин акани айтаяпсизми? Қариянинг бундай кароматлари борлигини сира эшитмаганаканмиз! — деб ажабланди. Йигит мени бир бўлимга бошлаб кириб, тўрдаги ўриндиқда қандайдир жадвалларни тўлдириб ўтирган, сочлари қордек оқарган кишига таништираётган вақтда, мен у кишининг чиройига зеҳн солиб қараб турдим. У оқ сариқдан келган, чўзинчоқ юз, қирра бурунли, бироз писмиқ кўринадиган баланд бўйли одам экан. Асарларининг биринчи даражали мукофотга эришганлигини эшитганда хурсандчиликдан қизариб, ҳаяжонланиб кетди. Мана унинг кўзойнак ортидаги ғамгин кўзлари жиққа ёшга тўлгандек кўринди. У кўзойнагини олиб кўзларини артгач менга:

— Раҳмат, укам, ўзимнинг ҳам, муаллифнинг номидан ҳам сизларга раҳмат айтиб, самимий миннатдорчилик билдираман! Сизлар бу ишнинг биз учун, айниқса ҳикоя муаллифи учун нақадар аҳамиятли эканлигини тасаввур этолмайсизлар, — деганда унинг овози бўғилгандек туюлди.

— Ҳикоянинг муаллифи ҳали сиз эмасмисиз? — сўрадим сабрсизлик билан.

— Албатта, мен эмас.

— Бўлмаса ким?

Жамолиддин аканинг ҳис-ҳаяжонга тўлган чехраси бирданига аввалгидек ғамгин ҳолатига қайтди. У жадвалларни кўлига олиб, менга кўзойнагининг устидан қаради:

— Хафа бўлманг, иним, бу сир. Уни ошкор қилиш кўлимдан келмайди, чунки... Бу унинг талаби.

— Сиз нима қилаётганингизни биласизми? — Мен тоқатсизланиб бақириб юбордим, — бир муаллифнинг ўзи эришишга тегишли бўлган кўп нарсалардан маҳрум қилаяпсиз-ку, сиз шуни биласизми, талай кишилар китобхонлар муаллиф билан учрашиб, у билан яқиндан танишмоқ истагида эканликларини муҳаррирятга хатлар ёзиб билдирдилар, бу ҳазилакам гап эмас?!

— Мен яхши тушунаман, азиз укажон. Агар билгингиз келса мен ҳам худди шундай деб ўйлайман, бироқ бу бевосита менинг ихтиёримдаги иш эмас-да!

Мен умидсизлик билан ортимга қайтдим. Лекин шу умидсизликнинг, менга тасалли берадиган яна бир томони ҳам бор эди, у ҳам бўлса ҳикоя муаллифининг сирли одам эмас бўлиб чиққани эди. Аммо у номаълум муаллиф нима учун ўзини аён қилишни хоҳламайди? У худди булут ортига яширинган ойдек ўзини қачонгача яшириб юраркин, дунёда ечиб бўлмайдиган сир, ошқор қилиб бўлмайдиган махфийлик борми? Бир неча кунгача турли-туман фараз ва тасаввурлар гирдобиди сузиб юрдим... Эҳтимол у чиндан ҳам тарихдаги асл салоҳиятини ошқора этишни хоҳламай ҳар хил таҳаллусларда ажойиб асарларни ёзиб қолдирган ҳукмдорлардек, очиқчасига ўртага чиқишни хоҳламаётган бирор улкан арбобдур ёки ақл-фаросат билимда камолот чўққисига кўтарилган, лекин гоят хунук, бадбашара аёл ёхуд ўша асарлар қайсидир бир парокандалик йилларида яшаб ўтган бирор номсиз одамнинг мероси бўлиб, тасодифан бу кишининг қўлига тушиб қолгандир. Ахир ҳаётда нималар бўлмайди дейсиз...

Мен ўзимнинг бу тасаввурларимни инкор қилардим ва орқадан янада бошқача ва ажойиб-ғаройиб ҳаёлларга чўмиб кетардим. Ўша йили қишда мен худди разведкачига ўхшаб бир неча марта “қария”нинг кетига тушиб, токи уйига қадар бордим. Юқори даражали кўзойнак тақадиган бу одам бироз мункайиб, хаёл суриб юрарди. Доим уйининг рўпарасидаги кичик бозордан у-бу нарсалар харид қиларди-да, тутқичи бир неча еридан уланган эски сумкасини кўтариб, ҳорғинлик билан ўзи яшайдиган бинонинг қоронғи эшигига кириб кетарди. Мен бир болажон аёлдан унинг биринчи қаватда яшашлигини, хотини анча илгари оламдан ўтиб кетганлигини, болаларнинг ҳаммаси ташқи ўлкаларда ўқиб, хизмат қилишларини билиб олдим. Хуллас, бир қараганда бу оиладагилар атрофдагилар билан у қадар қуюқ аралашиб кетмайдиган кўринарди. Бояги аёл унинг неча фарзанди борлигини, болаларининг қиз ёки ўғил эканлигини аниқ билмас экан. Бир марта мен олисдан унинг уйининг пардалари туширилган балконида диққатимни қаратаётиб, дераза пардасининг бир бурчаги бироз кўтарилиб турганлигини пайқалдим. Ўша бурчақдан гўё ўчинқираган сирли бир чехранинг тикилиб қараб турганини кўргандек бўлиб, довдираб қолганимдан тезда нигоҳимни четга олдим. Бир пастанд кейин ўзимни қўлга олиб, қайта қараганимда бояги кўрганларимдан ном-нишон ҳам қолмаганди. Ажаб, бу балки хаёлий бир туйғу бўлиб кўзимга кўрингандир, деб ўйладим. Бироқ, ўша ғира-шира, ўчинқираган чехра, тикилиб турган сирли нигоҳлар анча кунларгача кўз олдимдан нари кетмади.

Мен бир илож қилиб Жамолиддин аканинг уйига у кишини кўргани боришни ўйлаб юрган кунларнинг бирида ёш бир ҳаваскорнинг хати қўлимга келиб тушди. Бу қиз хатида “Армон” таҳаллуси билан эълон қилинаётган асарларни жуда ёқтириб ўқиганлигини ва шахсан муаллиф билан танишишни орзу қилишлигини ёзиб, унинг манзилини сўраган экан. Одатда, таҳрир бўлимига бундай хатлар кўп келиб туради. Китобхонларнинг ҳамма талаб-истакларини бажариб бўлмагани учун бундай хатларга унчалик парво ҳам қилмаймиз. Бироқ, хат менга топиб бўлмайдиган қимматли фурсатни яратиб берди. Мен хатни чўнтагимга солиб, бўлим бошлиғидан рухсат сўрадим-да, ётоқхонага келиб бироз тайёргарлик кўрдим. Ҳали эрталаб кийган кўйлагимни ечиб янги олган йўл-йўл ипак кўйлагим билан юмалоқ ёқали, катак жемпиримнинг устига ўзимга жуда ярашадиган жигарранг чарм курткамни кийдим. Ботинкамнинг ранги курткамнинг рангига мос эди. Қуюқ қоп-қора сочим худди ҳозиргина ювгандек ярқираб турарди. Мен кичик кўзгуга сўнгги марта қараб, аста бир хуштак чалдим-да, чиқиб кетдим. Бу илк баҳорнинг илиқ кунларининг бири эди. Кўчада учраган киши борки менга қараб қулимсираётгандек, менинг ёш, соғлом жуссамга, хурсандлигимга ҳаваси келаётгандек, менга омад тилаётгандек туюларди.

Нечундир ўзимча ҳаяжонланиб, чўнтагимдаги хатни ушлаб-ушлаб кўярдим. Мен кўчаларни шошилмай айланиб, охири менга ғалати туюладиган, ўзига жалб қилган ўша уйнинг олдида келдим ва эшикни аста тақиллатдим, эшик анчагача очилмади. Энди қайтмоқчи бўлиб ортимга бурилганимда ичкарида шипиллаган овоз эшитилиб, сийрак сочлари пахмайган, кўзойнаксиз хира кўзлари ёшинқираб турган Жамолиддин ака эшикдан бошини чиқарди. У мени иккиланиб туриб, ҳатто хоҳламаётгандек алфозда уйига таклиф қилди.

Икковимиз уйнинг ўртасида бир муддат бир-биримизга қараб туриб қолдик. Катак кўйлагининг ёқасини томоғигача тугмалаб олган бу одам умрида меҳмон кутиб кўрмагандек, икки кўлини кериб:

— Марҳамат, қани ўтиринг.... ўтиринг, — деди.

Мен ўзимнинг ноқулай вақтда келиб қолганлигимни ҳис қилдим, одат бўйича хайрлашиб; чиқиб кетишим керак эди, аммо қандайдир бир қизиқишнинг турткиси билан ундай қилолмадим. Қисқача, салом-аликлдан кейин Жамолиддин ака узр сўраб, тўрдаги бошқа хонага кириб кетди. Мен ўзимни эркин, хотиржам тутишга тиришиб, жуда оддий саранжом-сарошта меҳмонхонага кўз югуртирдим. Бошидаёқ мени қизиқтирган нарса девордаги ойнали рамкага солинган сурат бўлди. У Жамолиддин аканинг аёли ва болалари билан тушган суратлари экан. Йиллар бешафқат, унинг расмдаги ўша чиройли кийинган, келишган, басавлат кишини қандайдир бугунги Жамолиддин акага айлантириб кўйганлиги беихтиёр мени ҳайратга солди.

Жамолиддин аканинг аёли кенг пешонали, чўлпон кўз, меҳри иссиқ аёл экан. Унинг оналик меҳри чулғаб турган гўзал чеҳраси менга болаликдан танишдек, гўё мен унинг олдида улғайгандек қалбимга яқин туюлиб кетди. Эр-аёл иккаласининг олдида қорақош бир жуфт ўғил бола билан онасига ўхшайдиган, оқ кўйлакли чиройликкина бир қизча ҳам бор эди.

Бахтли оила, бахтли чоғларнинг ёдгорлиги бўлган суратга қараб, бугунги Жамолиддин акага чин қалбимдан ачинардим. Бир қарашда у ҳозир буларнинг ҳаммасидан маълум ҳолда якка-ягона яшаётгандек кўринарди. Унинг ўғиллари қаердадир яшаётган экан, анави ёқимтой кўркам қиз-чи?

Жамолиддин ака бояги хонадан қайтиб чиқди ва мени яна бир марта ёлғиз қолдириб, ошхонага кириб кетди. У чой дамланган чойнакни кўтариб чиққанида мен унинг ўзини анча тутиб олганлигини сездим. Мен пиёлага қуйилган чойдан бир хўплагач, ўз мақсадимни қисқача баён қилдим ва чўнтагимдаги хатни бердим. У хатни астойдил ўқиди. Таъсирли жумлаларга келганда овози беихтиёр унли чиқиб кетди, қўллари билинар-билиномас титрарди.

— Хатни муаллифнинг ўзига бериб кўйсангиз, бундан кейин бундай хатлар кўпайиши ҳам мумкин... Ҳа, дарвоқе, бир неча кун илғари ёзувчилар уюшмасидагилар ҳам телефон қилишиб “Армон”нинг кимлигини суриштиришди. Ёзувчилар уюшмасига аъзо бўлишни таклиф қилишган эди...

Энди нима дейсиз, дегандек унинг кўзларига тикилдим.

— Раҳмат, иним, эътибор қилганингизга, ёрдамингизга ўзимнинг, ҳам муаллифнинг номидан раҳмат. Менинг кўлимдан келадигани ҳозирча шу. Муаллиф ўзини вақтинча ошкор қилишни хоҳламапти. Олдингизда ғоят хижолатдаман, мени тўғри тушунишингизни истайман...

— У ҳолда муаллиф ҳозирча маълум сабаблар туфайли ўзини билдирилмайди. Аммо кейинча билдириши мумкин, сизнингча шундайми?

— Шундай деса ҳам бўлаверади...

Орага чўккан сукунат анча вақт давом этди. Жамолиддин ака паришон ҳолда ерга қараб, унсиз ўтирарди. У кишининг бундай ҳолати “агар менга айтадиган бўлак жўяли гапинг бўлмаса, бекорга вақт ўтказмай йўлингдан қолмаганинг маъқул”, деяётгандек туюлди. Мен ноқулай бир аҳволда у билан хайрлашдим. У мени гўё кўкрагимдан итаргандек эшикдан чиқариб юборди. Фақат шундагина унинг юзида мен мутлақо кўрмаган табассумона ҳолат пайдо бўлди. Бу ҳолатни ҳам ҳар хил тушуниш мумкин эди, албатта.

Бу жуда галати одам-а! Мен зинапоядан пастлаб борарканман тарвузи қўлтигидан тушган одамдек чуқур ўйга чўмдим. Бинонинг олдида бироз узоклашганимда кимдир “орқангга қара”, дегандек бўлди. Дарҳол бурилиб кўча томондаги пардалари туширилган деразага қарадим. У худди ўша бояги ичкари ўйнинг деразаси эди. Парданинг бир бурчаги озгина кўтарилиб турарди. Мен у ерда тикилиб қараб турган бир жуфт кўзни кўрдим. Бу сафар ростдан ҳам аниқ кўрдим! Ўтган сафардагидек вужудим яна ларзага келиб, юрак уриши тезлашди, ўпкам оғзимга тикилиб қолгандек бўлди. Аммо энди кўзларимни олиб қочмадим. Ўша бир жуфт сирли кўзга — агар у ҳақиқатан ҳам инсоннинг кўзи бўлса — тикилиб туравердим. Парда аста тушиб кетди. Шундан кейин қайта кўтарилмади.

Мен у ерда қанча вақтгача турганимни, ётоқхонага қандай етиб келганимни ҳам билмайман. Эрталаб уйғониб, бошимни чангаллаб ўтириб қолдим. Менга нима бўлди ўзи, ақлдан озиб қолаяпманми, нима бало? Менинг тахминларим тўғрими? Эки менинг кўзимга кўрингани хаёлий туйғумикин...

Мен бирданига тажанг бўлиб қолдим. Кун сайин ўзгариб турадиган, нотаниш одамлар ва машиналар билан тўлган кўчалар кўзимга бегона, совуқ кўринарди. Ишхонадагиларнинг қизлар тўғрисидаги қочиримлари гашимни келтирарди. Жаҳоннинг бузилиб кетаётганлиги, одамларда инсоф, номус деган нарсанинг уруғига айланиб бораётганлиги, қалам ҳақининг пастлиги тўғрисидаги норозиликлар, телефоннинг тинимсиз жиринглашлари, афандилар, хонимларнинг гапни эзиб узоқдан-узоқ гаплашишлари мени баттар безор қиларди. Бир оқшом ёки бир эрталабдаёқ ўн-ўн беш шеър, беш-олти парча ҳикоя эзиб, уларни бизнинг таҳрир бўлимимизга йўллаб, сўнг кетидан гапириб бош қотирадиган, у ер-бу ердан кўчириб, териб-тўшаб бир-икки асар эълон қилиб, асар ёзишга хумор бўлиб қолган ва бутун кучини муҳаррирларга ёқадиган бўлишга сарф қиладиган баъзи “муаллиф”ларнинг хўшомадли башаралари газабни кўзгарди. Мен кунда шунда шоирларнинг бирига: “Агар сизнинг ёзганларингиз ҳам шеър ҳисобланадиган бўлса, унда санъат илоҳийси ўзини қурбон қилса ҳам бўлар экан”, дедим кулиб туриб, у киши ҳам роса бир бўзариб олиб, сўнг қаҳ-қаҳлаб кулди-да, гапни ҳазилга олди. Барот ака дарҳол унинг ёнини олиб, шоирнинг “гўзал”, “фасоҳатли”, мисраларидан бир нечтасини мисол қилиб, мақтаб кетди. Унинг бундай мақтовлари сўзсиз бесабаб эмас эди, яъни бояғи кўзал, “фасоҳатли” мисраларидан кўра, уйига узилмай келиб турадиган ҳўлу қуруқ мевалар ва бошқа совғаларга қаратилганлиги ҳаммамизга кундай равшан эди. Шу кун Барот ака менга тезроқ уйланиб ол, деб насиҳат қилди. Йўқса, шу ҳолда кетадиган бўлсам жинни-пинни бўлиб қолишим ҳеч гап эмасмиш.

Буни айтмаса ҳам шу кунларда менга жаҳонда яхши одамнинг ўзи қолмагандек, ҳамма одамнинг бошқалар билмайдиган қандайдир разиллик, шумликлар бордек туюларди. Биринчи марта кўришганда Жамолиддин акани ажойиб оққўнгил одам экан деб ўйлагандим. Уйига қилган ташрифимдан кейин, аввалги қарашларимнинг пуч эканлигини ҳис қилдим. У энди менга охирига етиб бўлмайдиган аллақандай сир-синоатли жумбоққа айланганди...

Сентябр ойида учинчи ҳикояни қабул қилиб олдим. Орадан кўп ўтмаёқ Жамолиддин ака уйининг телефон рақамини ҳам бериб, мени уйига лутфан таклиф қилди. Шунинг билан амалга ошмаган қидирув ишимга яна умид кулиб боққандай бўлди. Бу сафар энди қандай қилиб бўлса-да, чигалнинг учини топмай қўймайман, деб ўйлардим ичимда.

Кутилган шанба кун мен ўша таниш эшик олдида Жамолиддин акага қараб бироз ўйланиб қолдим. Бугун у соқол-мўйловини қиртишлаган, қордек оппоқ кўйлак, яхшилаб дазмолланган кенг қатак шим кийганди, юзида самимийлик акс этиб турган табассум балқир эди. Менга ҳатто унинг сўлгин яноғига озми-кўпми қон югуриб қолгандек кўринди.

— Кўпдан буён сиз билан бемалол ўтириб суҳбатлашгим келарди. Ишлаётган вақтларимда-ку фурсат тополмасдим. Мана бугун шундай хонаси келиб қолди. Энди мен нафақага чиқдим, қарасам кунлар бир-бирини қувиб ўтиб борапти. Дам ганимат, дийдор ганимат, дегандек гап бор. Гарчи яхши тайёргарлик кўролмаган бўлсам ҳам, ҳеч бўлмаса бир пиёла чойимизга марҳамат қилишингизни чин кўнгилдан истаб чақиргандим. Айбга буюрмайсиз-да, — деб узр сўраган бўлди Жамолиддин ака.

— Ҳа, нафақага чиқдингизми? Табриклашга арзийдиган яхши иш бўлибди, билганимда, албатта, қуруқ қўл билан келмаган бўлардим, лекин шундай бўлса-да, муборак бўлсин! Чин қалбимдан табриклайман дедим, у кишининг севинч туйғуларига ҳамдам ҳам мамнун ҳолда.

— Бусиз ҳам кўп ёрдам бераяпсиз, укам, раҳмат. Мен чиройли гапиришни билмайман, лекин сизнинг олийжаноб йигит эканлигингизни биламан. Мен сизни бир кўришда, гап-сўзингизни бир бора эшитгандаёқ бунини тушунган эдим. Ёшим шунчага келганда ўйлаб қарасам, бу дунёда одам одамни тушунишидан ҳам қимматли нарсанга йўқ экан. Ростини айтадиган бўлсам, ўша

ҳикояларни бошқа матбуотларга ҳам юборган эдим. Ҳаммаси гуё сувга тушган тошдек чўкиб кетди, ҳеч бир садо бўлмади... Охири сиз бизни тушундингиз, қани, бўлмаса шу биринчи қадаҳни тушуниш учун кўтарайлик!

Жамолиддин ака ўз қўли билан қовурган лаззатли қовурдоқлар, тоза ичимлик, маъноли ҳам самимий суҳбат билан анча кўп ичиб қўйдим. Қанча вақтдан бери давом этган турли-туман гумон, андишаларим бамисоли тонгги тумандек бирданига тарқалиб, қалбимни илиқ бир сезги чулғаб олди. Мен бу дунёда Жамолиддин акадек соф табиатли, маънавий хислатларга бой кишилар бўлганлиги учун ҳам хурсандман. Одатда, мундоқ қарасанг, оддий турмуш тирикчилигида чошиб юрган оддий кишилар; аммо бир кун келиб, уларни тушунганингда, руҳий дунёсидаги бойлик ва гўзалликдан кўзинг қамашади. Мен уларнинг турмуши, хатти-ҳаракати, хулқи, фазилати, кечинмаларини тушуниб етаман. Томирида миллий қони жўш уриб турган бу одам ҳаётда жуда кўп нарсага эришибди, шунингдек, янада кўп нарсалардан маҳрум бўлибди, аммо бошидан кечирган шунчалик талай иссиқ-совуқлар унинг табиатини заррача ўзгартирмабди. У ёш вақтларида бир куни тунда соқоли қордек оқарган бобоси билан отасининг ҳибсга олиб кетилганини кўрибди. Улар шу кетганларича қайтиб келмабдилар. Жамолиддин ака бобоси ва отасининг васияти бўйича ҳормай-толмай илм эгаллабди. Дунёга виждон, ақл кўзи билан қарайдиган киши бўлиб етилибди. Бироқ, унинг бошига бахтсизлик ҳам соя солибди. Утган асрнинг 50-йиллари охирида у бир оғиз тўғри сўзи учун ўн беш йил ҳибсхонада ётибди. У ҳибсхонада ҳар қандай қийинчиликка қарамай, хитой тили билан рус тилини мукамал эгаллашга эришибди, ҳатто шеърлар ҳам ёзибди. У ўттиз беш ёшида озодликка чиқиб, тўй қилиб, уч фарзандлик бўлибди. Аммо узоқ вақт ўтмай вафодор аёли оғир хасталикка чалинибди...

— Бундай ҳолда фарзандларингиз-чи, улар улғайиб қолишгандир? — Мен унинг аламли хаёллардан чалғиши мақсадида гапни бошқа томонга бурдим.

— Фарзандларингиз дейсизми? Шундай, улар улғайиб кетишганди. Тўнғичимнинг иккита боласи бор, иккинчи фарзандим ҳам яқинда хизматга тушди. Кенжаси олийгоҳни тамомлаш олдида турибди.

Мана уч боласини қаторга қўшибди, хурсанд бўлса арзирди-ю, лекин, нечундир тамакини қаттиқ-қаттиқ сўриб, мунглиниб утирарди. Унинг кайфияти менга ҳам таъсир қилди. Икковимиз оғир хаёллар билан анчагача унсиз ўтириб қолдик. Жамолиддин ака тўсатдан эски, мунгли бир қўшиқни қоқ ярмидан бошлаб ҳиргойи қила бошлади:

Бунчалар қийнайсан, оҳ,
Оламшумул шартлар қўйиб.
Во дариг, дардларимнинг дастидан
Ўлсин, дедингми, мункайиб.

Икковимиз бирпас баланд-паст чақчақлашдик. Ошхонадан тайёр бўлган паловнинг мазали ҳиди анқий бошлаганди, Жамолиддин ака ўрнидан туриб ошхонага кириб кетди. Танҳо қолиб яна атрофга кўз югуртира бошладим. Бугун турдаги уйнинг эшиги очиқ эди. Аста ўрнимдан туриб, деразаси кўча томонга қаратилган, ўша мен илгари кўрган хонанинг олдида бордим. У, одатдагидек, безатилган шинамгина хона экан, дераза пардаси ергача тушиб турарди. Кўзимга гуё гойибона бир қўл дераза пардасини бироз кўтариб тургандек кўриниб, юрагим ҳаприқиб, ўпкам оғзимга тикилаёзди. Кўзимни юмиб, юрагимнинг гуп-гуп этиб урган овозига кулоқ солиб, бир дам турдим. Бурчакдаги паст жавоннинг устида бир альбом турарди, бориб қўлимга олдим. Альбомда беш-олтитагина сурат бор эди, холос. Кўринишидан кимдир бирор саёҳатда ёлғиз тушган суратларига ўхшарди. Яна шуниси ҳам бор эдики, барча суратлардаги одамларнинг қиёфалари тирналиб, таниб бўлмас ҳолга келиб қолган бўлиб, фақат уларнинг орқа томондаги манзаралар — қарағайзорлик, тоғ, ёввойи гул очилиб турган ўтлоқлар, улкан-улкан тошлар орасидан оқиб келаётган сой суви каби табиат кўринишларигина сақланиб қолганди. Улар кимнинг суратлари бўлдикин? Уларни ким бунчалик шафқатсизларча хароб қилиб юборганикин? Бу суратлар худди бир ярим йилдан бери мен излаётган аммо тополмаётган

жумбоқнинг ўзгинасига ўхшарди. Кимдир бировнинг товуши, нафас олиши, ҳатто юрак уришларини ҳис этгандек бўласан-у, янада чуқурроқ изланганингда бир парча бўшлиқнигина кўраркансан, холос...

Лаганга палов сузиб кирган Жамолиддин ака кўлимдаги суратларни кўриб бироз ўйланиб қолгандек бўлди ва дарҳол кулди:

— Невараларимнинг қилган ишларини кўрдингизми, бир-биридан ўтадиган шўх, боласи тушмагурлар.

— Жуда афсусланарли иш бўлибди, ўзингизнинг суратлар эдими?

— Йўқ... ҳа... шундай, меники эди, қайсидир йили идорамдан саёҳатга олиб чиққанда тушган эдик, — унинг яна ниманидир яшираётганлиги аниқ эди. Тамадди қилиб ўтирарканмиз у мендан ота-онамни сўради. Мен ота-онамни олийгоҳнинг ўқитувчилари бўлганлигини, нафақага чиққандан кейин биргаликда уйғур тили ҳақида китоб ёзганларини, бироқ нашр эттиролмаганликларини, бир неча йиллар аввал чет элга саёҳатга бориб қайтганларини гапириб бердим. Бу гапларни мен то ҳозиргача ҳеч кимга айтмагандим. Жамолиддин ака сўзларимни берилиб тинглаб, завқланиб кулди.

— Ота-онангиз бахтли одамлар эканлар. Бироқ мен ҳам ўз ҳаётимдан нолимайман. Негаки, мен шу даражага етгач, энди нафақа турмушининг эркинлигидан ҳам тўлиқ хузурланай дейман. Тез орада мен ҳам саёҳатга чиқиб кетаман. Аввал шимолга, у ердан эса шарққа, охирида жанубга...

— Кушлар билан баробар учиб кетаркансиз-да, бўлмаса.

— Шундай, кушлар билан баробар. Бироқ инсон кушдай эркин бўлолса кошки эди...

Болалик вақтларимдан тортибоқ бошқаларнинг сафарга чиқмоқчи эканлигини эшитсам ёки бировни сафарга кузатсам кўнглим ярим бўлиб қоларди. Жамолиддин аканинг сўзлари кўнглимдаги ўша туйғуларни жонлантирди. Шундай, у ҳамма сирни ўзи билан бирга олиб кетади. Мен талпинган, ҳаётимнинг бир қисмига айланган ўша сирлар олис нотаниш ерлар, нотаниш оқшом ва саҳролар кўйнига сингиб ғойиб бўлади.

Жамолиддин ака кетди. Мен билан телефондагина хайрлашди. Менинг кузатиб чиқиш тўғрисидаги таклифимни қатъиян рад қилди. Октябр ойларида мен унинг уйи олдидаги қайрағочзорда пилдираб тушаётган япроқлар орасида узоқ турдим. Ўша менга таниш бўлиб қолган деразаларга қараётиб, тўсатдан дераза пардасининг ўша бурчаги билинар-билинемас кўтарилиб турганлигини кўриб қолдим! Мен хурсандлигимдан ўйинга тушиб кетишимга оз қолди. Аммо ўзимни кўлга олиб, қайта синчиклаб қараганимда парданинг орқаси бўм-бўш эканлигини ҳис этдим.

Гупиллаб қор ёғиб, визиллаётган шивирғон кунларда ҳам мен ўша уйнинг олдида келдим. Уйда яна ўшандай ҳаётийликдан асар ҳам кўринмасди. Фақат бояги парданинг бир бурчаги билинар-билинемас кўтарилиб турарди, холос. Демак, кимдир биров доим ўша бурчақдан ташқарига қараган, кимнидир бировни хуфиёна кутган. Охири ҳатто пардани тушириб кўйишни ҳам унутган кўринади.

Гайритабиий бир титроқ вужудимни енгил сийпаб ўтди. Бир зумда сирли туйғуларга асир бўлиб ўзимни йўқотдим. Аммо ақлим энди, бу ерга келавермасликка, куруқ хаёллардан буткул воз кечишга ундарди. Мен шохларини қалин қор босган бир тўп қайрағочни кучаниб силкитдим ва бўйнимдаги ёқимли совуқни ҳис қилдим. Шундай, токи тақдир мени ўзи бошлаб келмагунча бу ерга энди келмаслигим керак. Мен янги ёққан қорда боя ўзим қолдирган изимга қайтдим.

Мен бош-кели йўқ хаёллардан қутулиш учун яна ўйин-томошага берилиб кетдим...

Шу кунларда идорамизда янги бир ходима қиз пайдо бўлиб қолди. Кишилар уни қайсидир бир олийгоҳни тамомлаган экан, табиий фан соҳасига жойлашолмагани учун, ноилож бу ерга келибди, дейишди. Баланд бўйли, куюқ қора сочлари елкасига тушиб турадиган, мағрур бу қизни кўрганлар менга, Субот, мана энди, роса сизга мое тушадиган бир қиз келибди. Бироқ кўринишидан жуда серзардага ўхшайди, қани кўрайлик-чи уни бўйсундириб

ололармикинсиз, деб ҳазил қилишди. Қиз ҳақиқатан мағрур кўринар эди, шунга яраша ҳақиқатан ҳам ўзгача бўй-баста, ранг-руҳсори ҳам бор эди-да. У билан танишиб суратга ҳам тушишга улгурган Нажот бир куни ҳаяжонланиб гапириб кетди.

— Вой, ажойиб бир қиз экан, ўзини тутиши, хушфеълиги, гап-сўзларининг ўткирлигини айтмасам ҳам бўлар, унинг хушчақчақлигининг ўзиёқ нақ жонингни суғуриб оларкан-да, қурмағур. Қани эди, аёлинг бўлса ана шундай бўлса, бошидан сув ўгириб ичардим...

Нажот кечалари кулдонни ўрин-кўрпасининг устига олиб, тамакини кетмакет узмай чекиб ўтириб қолди, ётгандан кейин ҳам узоқ вақтгача оғир-енгил тин олиб, у ёқ-бу ёққа ағдарилиб ухлаёлмади. У илгари ҳам худди шундай тез-тез ошиқ бўлиб қоларди. Бундай қараганда биринчи мартадаги ошиқлиги бошқачадек туюларди.

Нажотнинг таъсириданми, ёки ўзимда пайдо бўлган бошқа ҳис-туйғуданми, билмадим-у, аммо мен ҳам кечаси билан ғалати тушлар кўриб чиқибман. Сочлари узун, савлатли бир қиз ортидан қувиб, баланд бир зинапоядан чиқиб кетаяпман. Зинапоя босқичлари эса сира тугайдигандек эмас, ғойибона бир ишонч ила тиришиб-тирмашиб юқорига ўрляапман, юқорида қандайдир бир нарса мени кутиб турибди, деб ишонардим. Сўнги нафасим ва кучимни ишга солиб, юқорига чиқаётган вақтимда Нажот елкамдан туртиб уйғотиб юборди:

— Субот, ҳой Субот, ўрнингдан тур, ишга кечикиб қоласан!

Кўзимни очиб, унга бир зум анграйиб қараб қолдим. Бурнимга агирсовуннинг ва химиявий соч елимининг ҳиди гуп этиб урилди. У бугун сочини шундай дид билан чиройли тарабди. Тўй-пўйларга борганда кийинадиган яхши кўрган қўйлагини кийиб, оқ рангли бўйинбоғ тақибди. Унинг оқшомдаги гапларини ёдимга олиб кулимсирадим. Роҳатланиб бир керишиб олиб, тўшакдан сакраб турдим. Пальтосини кийиб чиқиб кетаётган Нажотга:

— Ҳой, чой-пой ичиб олмайсанми? — десам у кўзини мендан тезда олиб қочди:

— Ичгим йўқ.

Нажот бояқишни бунчалик аҳволга солиб қўйгудек қандай каромати бор экан-а, у қизнинг?

Мен у қизни кўпроқ ишга бориб келгунча идоранинг ичидаги йўлларда, зинапояларда, баъзида идора ошхонасида учратардим. Қизларнинг овқатни ошхонада эмай, ётоқларига олиб кетишадиган одатлари бор эди, аммо у овқатини ошхонада йигитлар билан чақчақлашиб ўтириб ерди. Уни бир баланд қўнжли этик, калта чарм пальто кийган, сочлари тўзғиб турган ҳолатда кўрсам, эртасига узун, тор пальто кийиб, сочларини баланд, лампа шишадек турмаклаб олган, чўзинчоқ юзи ва ошпоқ пешонасига мулойимлик соя ташлаб турган ҳолатда учратардим. Қор гупиллаб ёғаётган бир куни беллари ингичка, тулки ёқали пальто ва мўйна телпак билан кўриб, ўзимни Сибирга бориб қолгандек ҳис қилдим. Бир хизматдошимизнинг тўй муҳокамасида у билан икки марта рақс тушиб, мен учратган қизлардан ҳақиқатан ҳам бошқача экан, деган қарорга келдим. Бу бошқачалик унинг вужудидан анқиб турган ёқимли муаттар бўй, ясан-тусанида, ўзини эркин тутиши ва гап-сўзларида акс этарди. Унинг масалаларга қарши ўзгача ўткир ҳам замонавий эди. Баъзи қарашларимизнинг шунчалик бир жойдан чиқишига ҳар икковимиз ҳайрон қолардик. Миллатимизнинг ёшлари ичидан сиздек бир йигитни учратиб қоларман, деб асло ўйламагандим, негаки, ҳозирги ёшларнинг, менимча, аксарият қисми хулқ-атворлари борган сайин салбий томонга ўзгариб, одоб-ахлоқ доирасидан чиқиб бораётгандек туюлади, шу кунларда онасини зор қақшатган, отасини оғзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан ҳақоратлаган, ҳатто мушт ҳам кўтарган ёшларни эшитибгина қолмай, ўз кўзим билан кўрган вақтларим ҳам бўлган, — деди у.

Унинг кейинги сўзи менга ёқмаган бўлса-да, мени мақташидан хурсанд бўлдим. Мен ҳам сездирмай чақчақ орасида ўзининг унга бўлган мойиллигини қистириб ўтдим. Кейин у бошқалар билан рақс тушаётган чоғларида ҳам менга бир неча марта бурилиб қаради. Мен билан рақс тушаётган қизларга кўз қирида қараб қўйди. Гаров ўйнайманки, рақс тугагунча мен унинг кўнглини эгаллаб бўлган эдим.

Гарчи кечаси билан Фаридани ўйлаб чиққан бўлсам-да, эрталабдан бошлаб яна қайсар, совуққонга айландим қўйдим. Йўлларда, зинапоярларда уни учратсам одатдагилек саломлашиб, шошилиб ўтиб кетадиган бўлдим. Гўё ўртамизда ҳеч қандай муносабат юз бермагандай ёки хаёлимни банд қиладиган муҳим ишлар билан кечаги гап асносида қистириб ўтган шамани тамоман унутгандек, унинг қизгин табассум билан қарашларини бепарво қолдирардим. Бу кичкина ҳийлам бекорга кетмади. Ун кунга қолмай Фаридани менинг учун ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам ургудек ҳолга келганди. Мен ҳам ҳаётимдаги энг қизгин, энг хаёлпараст муҳаббат гирдобига фарқ бўлдим. У мени қидириб ётоқхонамга келадиган бўлди. Бошида Нажот биз билан гурунглашиб ўтираверди. Кейинчалик Нажот ишнинг таг-туғига етганда, рангируйи ўчиб, жим ташқарига чиқиб кетадиган бўлиб қолди. Бечора Нажот, лекин мен нимаям қила олардим. Муҳаббат аламзадалик, ҳамдардлик билан эришиладиган буюм эмас.

Фарида исмли бу соҳибжамол қиз ҳақиқатан худонинг беқиёс нодир туҳфаси, бандалари ичидидаги эркаси эди. Худди худо унга келганда фавқулода саҳийлик билан “Ол кўзим, ол” деб ҳамма мукамалликларни байлаб бергандай эди. У ҳамма ишни эплаштирарди. Унга ҳамма иш ҳам ярашарди. Ҳатто унинг қовоқ уюшлари ҳам кишиларга уни янада суюмлиқ кўрсатарди. Фаридани ўзининг ўша афзалликларини ҳар қандай кишидан кўпроқ тушунарди ҳамда уни намоён этарди, вақти келса кишиларни донг қолдириб, кўзларидан ўт чақнатарди.

Мен сунбул сочлар, хипчабел, ўзгарувчан ҳамда хилма-хил ноз-карашмалар, турмушда расм бўлаётган янги кийимлар, ҳаёт, муҳаббат, никоҳ масалалари тўғрисидаги энг замонавий қарашлар гирдобига сархуш бўлиб, икки ойни ўтказдим. Бу менинг энг узоқ муҳаббат кечинмаларим эди. Фариданинг табиатидаги ҳар бир ўзгариш, унинг ясан-тусани, кийим-кечаклари, гап-сўзлари менга ёд бўлиб кетди. Кишилар, тўйингларнинг ошини қачон еймиз? — деб сўрашадиган бўлиб қолишди. Ўзим ҳам, бўлар энди, қачонгача юрамиз, Фаридани билан тўй тадоригини кўрайлик деб ўйлаб қолардим. Ҳар бир куннинг ўтишидан, кўнглимнинг чуқур бир ерларига яширинган “шайтон”нинг яна бош кўтариб чиқишидан ваҳимага тушардим. Аммо у шайтоннинг аллақачон бош кўтариб фурсат кутиб турганини сезмаган экманан.

Бизнинг талаш-тортишимиз арзимас кичик бир ишдан — Фариданинг телефонимиздаги маълум бир терминни қаттиқ масҳара қилишидан келиб чиқди. Мен, албатта, унга раддия бердим, ўз навбатида унинг ўз тилида гапиришини хоҳламаслигини ёки бошқа тилларни аралаштириб сўзлашини танқид қилдим. Чунки, ота-онам гўдаклигимдан тортиб менга ўз тилимни улуғ кўришни, қадрлашни, унинг софлигини муҳофаза қилишни ўргатганлар. Улар бирор мантиқсиз сўзимни ёки имлоиймдаги бирор хатоликни кўрсалар ҳаргиз кечир-масдилар. Маданиятли инсон ўз она тилини қизгин севиши, уни тўлиқ эгаллаши шарт, ўз тилини яхши билмаган одам қашшоқ одамдир, дейишарди улар.

— Ўзи шундоғам йўқолиб кетиш жараёнига келиб қолган миллатингизнинг ночор тилига намунча осилиб олдингиз? Бундан сизга нима наф? Бизни ташқи дунёдан айрилиб қолаётган маҳкум қилаётган ўша сизнинг тилингизмасми? Қаранг, Америкада ҳамма одам инглиз тилида сўзлашади...

— Нима дедингиз? “Миллатингизни”, “Сизнинг тилингиз”, дедингизми? Бу яна нима деганингиз? Сиз ўзингиз қайси миллатга мансубсиз, қайси тил она тилингиз? Ахир дунёга келганингизда онангиз қаси тил билан алла айтди, бешигингизни тебратган?! Ўз она тилингиз ҳақида шундай сўзларни айтишга уялмайсизми? Оғзим бор, тилим узун деб, валдирайверасизми?!...

Мен қизишиб сўзлаётган Фариданинг гўзал чеҳрасига энди тоқат қилолмай нафрат билан тикилдим. Томоғимга текилиб турган энг заҳарли, энг аччиқ сўзларни ичимга ютиб, унинг ёнидан чиқиб кетдим.

Бизнинг аслида ҳам бир бўлмаган йўлимиз ана шундай айрилди. Баъзилар “хаҳ йигит” деб қолишди, баъзилар хурсанд бўлди. Икки ойлик дўстлик ва ҳаяжонга, ширин орзу-армонларга тўла муҳаббат гур-р этиб, тутундек тарқаб кетди. Қалбимда қоронғи кўчалар, қор босган боғчалардаги севишганларнинг совуқ хотираларигина қолганди, холос.

Фарида яшин тезлигида яна Нажот билан топишиб олибди. Газеталарнинг адабиёт саҳифалари, журналларнинг муқовалари Фариданинг фаройиб кийинган,

ҳар хил турқ, ҳар хил ноз-карашмалардаги суратлари билан тўлиб кетди. Ҳали яқин-яқинлардагина уни ишдан ташқари кийимларни тарғиб қилувчи бўлиб қўшимча даромад қиляпти, дейишарди, эндиликда эса оқшомлари қайси бир тунги ишратхонада қўшиқ айтиб, пул деганни йигиб олармиш, атрофида не-не бой хўжайинлар унга маст-аласт гирдикапалак бўлиб юришармиш, деб эшитдик. Бечора Нажот, яна доғда қолмасайди ишқилиб.

* * *

Бу шоир — ёзувчи зоти нима ишлар қилишаётганикин, таҳрир бўлимимизга келадиган асарларнинг борган сайин тайинсиз бўла борди. Кунларимиз ҳаваскорларнинг машқий асарларини ямаш-чирмаш билан ўтадиган бўлиб қолди. Кишини хумордан чиқарадиган баъзи асарлар эса, сиёсий жиҳатдан бошлиқларимиздан ўтмайди. Бир хил такрорланадиган бу маъносиз кунлардан жуда зерикдим. Нажот кечалари алламаҳалгача ташқаридан кирмасди. Куз ойларидан тортиб, йил охиригача роса қайнаган тўйлар ҳам энди анча сийрақлашиб, босилиб қолди. Кечалари ёлғизликдан ўзимни қўйрга жой тополмай қолдим. Ёр-дўстлар, тенгқурларим бирин-кетин уй-ўчоқли бўлиб кетишган, орқада қолганлари ҳам қизларнинг атрофидан нари кетмайдиган бўлиб қолишганди. Тўй қилиб бўлганларникига борсанг, боласининг қандай йиғлаб, қандай кулишлиги ва ҳоказолардан бошқа гап қилишмайди. — Бу гўё улар болаларининггина “ижодкоридек”. Баъзилари ясатиғлик уйи билан мақтанса, яна баъзилари қандай қилиб бошқаларнинг ишончини қозониб, оёғидан чалганлигини гапириб гердайишарди. Баъзида улар тўй қилган кундан эътиборан ўртамазда қалин бир тўсиқ пайдо бўлгандек, орамизда ҳеч қандай дўстона муносабат қолмагандек бўларди. Энг аввал тўй қилган бир шоир дўстим менга: “Оғайни, тўй қилиш деган нарса ўзи нима? Бу гўдакларча хом хаёлларни, масъулиятсиз ботирликларни, қуруқ сафсата сотишларни анъанавий ҳаёт қонуниятларига ва борлиқ пасткаш, чакана фалсафаларга таслим қилиш демакдир. Йўқса, сенга термулиб турган болаларни қандай боқасан?” деганди. Ҳамма одам тўй қилса, ана шундай бўлиб кетарканми? Ҳаётда бундан бошқа йўл йўқми? Бор, албатта. Мен жуда кўп руҳий покиза кишиларни ҳам биламан. Ундай кишилар тарихда бор бўлиб, ичим сиқилган пайтларда бир сирли руҳнинг қалбимга жуда яқин жойидан кулимсираб қараб турганлигини сезаман. У ким, у қаерда?

Анчадан буён кўнгилли саёҳатни қумсаб юрардим. Таниш ерлар, нотаниш одамлар, сирли қалблар мени ўзига чорларди. Февралнинг охириги кунларида мен журналга асар уюштириш учун жануб томонларга йўл олдим. Одам деганни худди мол босгандек устма-устига босган абжағи чиқиб кетган автобуснинг деразасидан чексиз чўл-биёбонларга қараб ўтириб ўз-ўзимга савол бераман: Балки бу галги сафарим мени бирор маънавий мададга, мувозанатга эришишга, орзуларимга ва ёки тақдирнинг ғойибий қўли мени буткул бошқа номаълум бир нишонга етаклаб олиб кетаётгандир? У ерлардан мени нималар кутмоқда?!

Сарҳади кўринмайдиган саҳро, чўл тўзони, йўл чеккаларидаги кўримсиз ошхоналар, сифатсиз овқатлар, чанг-тупроқли шаҳар бозорлари, тирикчилик гамида юзи сарғайиб, бошлари эгик кишилар, худди ўрта асрлардагидек эски деворли кўчаларда, ҳар қадамга учрайдиган масжитлар ва тиланчилар, у ер-бу ерда, кўзга чалинадиган пешайвонларни нақшинкор уйлар. Бу ерларда, бу одамларнинг турмушида, руҳида қандайдир муҳим бир нарсанинг етишмаслиги “мана мен” деб туради. Ҳамма нарсага сингиб кетган бу етишмовчилик чорасиз кишининг қалбини оғир тошдек босиб, нафасини сиқарди.

Курраи заминнинг бетиним айланиши, тарих гилдирагининг чархпалаги авлодма-авлод кишиларни дунёга келтириб, улғайтириб, кексайтириб, охири тўпроққа айлантиргандан кейин ҳам ташқари бу ерга, бу ердаги кишиларга сира таъсир ўтказмагандек туюлади. Йўқ, албатта, таъсир кўрсатмай қолмаган. Чўл-биёбонларда қатор кўтармалар, талай асрларнинг сир-синаотларини ўз бағрига босиб ётган Таклимаконда бўзчининг моксидай қатнаб юрган замонавий машиналар, шарққа қараб аждаҳонинг ичагидек чўзилган неча ўнг минг қақирим узунликдаги нефть қувури, аллакимлар томонидан кенг кўламда очилаётган бўз ерлар... Мана шулар яқин йиллардан буён бу замин бошидан

кечираётган оламшумул ўзгаришлардир. Бу тараққиёт, ўзгаришлар билан бир вақтда келиб чиққан сифатсиз айланиш — Лобнор кўлининг қуриб кетиши, Торим дарёсининг ҳам қуриш ҳолига келганлиги, унинг икки томондаги табиий ўрмонзор, Қора тераклидаги яйловзорларнинг қуриб кетаётганлиги қадимий юрт-маҳаллаларнинг кўриқ ерга, қум саҳролариға айланаётганлиги ҳам барчаси мана шу замин бошидан кечираётган ва шундоқ кўз ўнгимизда рўй бераётган ҳалокатли оқибатларнинг ўзгинасидир.

Мен ҳодисалардан ҳулоса чиқариб, бу ердаги кишиларнинг ажодига, олис ўтмишига ва келажагига туташирадиган маънавий кучни изладим. Мен йигирма тўрт ёшли ҳаётимни ўз эътиқоди йўлига бағишлаган оташин шоирнинг қабри олдида оғир ўйларга ботганча унутилмас дақиқаларни ўтказдим. Бир улуг зотнинг мақбарасидаги давлатни қонун орқали идора қилиш, инсонпарварлик, адолат, тенглик ва инсоний фазилатларга оид теран ҳикматларини ўқиганимда, мен руҳимни ажодим руҳи билан бирга эканлигини сездим. Буюк ўн икки мақомнинг юртидаги бир анжуманда доира чалиб мақом айтаётган, кўзларини юмиб мақом билан бир жон, бир тан бўлиб кетган отахонлар, момоларнинг вужудидан қайнаб чиқаётган ажойиб санъати, истеъдодига эга ҳалқимизнинг доврўели ўтмишини ва бутунги кунини кўрдим. Йўл бўйидаги бир қишлоқ ошхонасида лағта кўтариб овқат юқиларни артиб юрган бир ўғил бола беихтиёр диққатимни ўзига тортди. Унинг қўлида Чингиз Айтматовнинг тўплами бор эди. Хўжайини уни тўхтамай ишга буюриб, бақириб-чақирарди. Осиё куруқлигининг ичкарасидаги бу замин ҳақиқатан ҳам ажойиб эди. Бу ерда қоқоқлик, нодонлик билан харобалашаётган юксак анъанавий маданият, ўрта аср онги билан замонавий онг, разиллик, жаҳолат билан эзгулик ва умид баробар мавжуд эканлигини пайқадим. Бу ерда порахўрлик, юлғичлигу, хушомадгўйлик ва чиркинлик кишиларнинг руҳий дунёсига таъсир кўрсатмай қолмаган эса-да, аммо ўзи ва авлодлари ҳақида астойдил фикр юритадиган одамларнинг вужудга келаётганлиги ва борган сари кўпаяётганлиги бирмунча қувонарли ҳолдир.

Албатта, менинг асосий вазифам журналга янги асарларни жалб қилиш, муаллифлар билан яқин алоқа боғлаш эди. Ҳозирга қадар мен ушбу вазифамни ёмон адо этмадим.

Турли ҳилларга тўлган қаттиқ ўриндиқли автобусда энг чекка туманларгача бордим. Кўплаб муаллифлар билан танишдим. Бир сафар анчагина дуруст шеър ёзадиган муаллиф билан кўришиш мақсадида у яшайдиган чекка туманга бормоқчи бўлдим. Туманга борадиган кирачи автобусга чиқиб ўтиришим билан автобус ўт олди. Худди шу пайт бироз наридаги автобусга чиқаётган кишилар орасидаги бир таниш қиёфага кўзим тушди. Келбатли, новча, чўзинчоқ юз, қирабурунли...

— Жамолиддин ака, ҳой, Жамолиддин ака! — деб чақирдим мен.

Кимлардир менга бурилиб қараган бўлди. Унга қадар автобус бир айланиб тор кўчадан чиқиб, қатта йўлда учгандек юриб кетди. Автобусни тўхтатиб тушиб қолишни ҳам ўйладим, аммо у бўлмаса-чи, деган ўйга бордим.

Жанубнинг кишига ширин хаёл бағишлайдиган сеҳрли оқимининг таъсириданми ёхуд чекка юртда Жамолиддин акани тўсатдан учратиб қолганимданми, анча кунларгача ҳаяжонланиб юрдим. Йўлларда кетаётганда кишиларга диққат билан зехн соладиган бўлдим. Бироқ Жамолиддин акани қайта учратмадим. Кейин уни ўхшатган бўлсам керак деб ўйладим.

Кунларим янгидан-янги таассуротлар, кўнгилли учрашувлар билан ўтмоқда эди. Қизгин меҳмондўст жанубликлар, айниқса, ёш хаваскорлар мени алоҳида самимийлик билан кутиб олдилар. Менинг шарафимга учрашувлар, зиёфатлар уюштирилди. Ёшлар билан адабиёт, вазият, келгусидаги режалар ҳақида узоқ суҳбатлашардик. Ичкилик ичиб, лоф-қофларни қиёмега етказиб айтишардик. Бир марта шоирларнинг виждони масаласида баҳслашиб қолиб талашиб-тортишишга тушиб кетдик. Бошида ниҳоятда чиройли, илмий мунозаралар қизиб кетиб, бир-биримизга гап бермай, бақириб-чақирардик. Йўғон овозлик бир шоир қадаҳни баланд кўтариб:

“Шеър дегани мана шундай. Бироқ, дунёдаги энг тиниқ, энг хуш ҳиллиси бу оби замзамдир. Тоза сув одамга зарарсиз, ҳаётийликни таъминлайди, бироқ

асло ароқ бўлмайди, у одатдаги нарса, холос. Қани бўлмаса, виждонини йўқотган шоирлар учун кўтарайлик!” деб бақирди. Унинг тарафдорлари чапак чалиб тантана қилишди. Боядан бери озор еган одамдек хаёл суриб хафахон ўтирган, полвондек қоматли бир йигит гандираклаб ўрндан турди-да, ҳалиги баланд овозли шоирнинг орқасига келиб турди. Ҳамма уни бирор гапи бўлса керак, деб жим бўлиб қолишди. Кутилмаганда, у гурзидек муштани баланд кўтариб шоирнинг бошига зарб билан туширди:

— Мана бўлмаса! Виждон йўқ ерда албатта мушт бор. Ҳаммаларингга мана шундай мушт бўлмаса асло бўлмайди...

Ичкиликдан етилиб қолган шоирлар қий-чув қилишиб парокандалик бошланди. Бир-бирлари билан аралаш-қуралаш муштлашиб кетишди. Мен ҳам куруқ қолмадим, уларни ажратаман, тинчлантираман деб бир мунча калтак едим. Ҳай, бу шоир зотини, жанжални пулга сотиб олишади. Тўс-тўполоннинг охирини меҳмонхонани муҳофаза қилиш ходимлари бостирдилар. Мени яна мана шундай аҳвол юз бериб қолса, ётоқхонадан ҳайдаймиз, деб огоҳлантиришди. Уч кунга қолмай мен бу шаҳардан жўнаб кетдим. Энди ўша кичик тумандаги ичкилик, ўйин-томошадан кейин ўзимни қаттиқ тортдим. Бироқ худонинг хом суг эмган бандаларини синайдиган ишлари ниҳоятда кўп экан. Меҳмонхонанинг учинчи қаватидаги зинапоя ёнига қўйилган стол олдида ғоятда гўзал бир қиз ўқиб ўтирарди. Ўқиётгани бизнинг журнализмизнинг эски сонлари эди. Ҳар доим келсам у катта бир тўп калитни жинғирлатиб ўрндан турарди. Узун кигриклари остидан уялинқираб табассум қилиб, нозик қоматини ўйнатиб, бориб эшикни очиб берарди. Очик эшикка суяниб туриб: “Қайнаган сув киритиб қўйдим: Кўйлагингизни ҳам янгилаб қўйдим. Сизлар катта шаҳардан келган одамлар озодаликка қаттиқ аҳамият берасизлар, бизнинг бу ерларнинг қирмоч эркакларига ўхшамайсизлар” дерди.

Баъзида шифтга қараб хаёл суриб ётган чоғларимда эшикни тақиллатиб кириб: “Ишдан бироз бўшадим, зеркиб ўтиргунча, сиз билан бирпас гаплашиб чиқай деб киргандим” дерди. Менга чой дамлаб берарди. Жавонга ташлаб қўйган кир кўйлақларимни олиб, тоза ювиб, тахлаб, ястигимнинг устига қўйиб қўярди. Фарида доим: “Эркакларнинг чалқанча ётиб аёлларни кулдек ишлагиси жуда адолатсизликдир, мен билан тўй қиладиган эркак овқат тайёрлай оладиган, кир юволадиган бўлиши керак”, дерди. Унинг бу сўзини ҳам тамоман хато деёлмайман. Аммо бу меҳмонхонага келгандан кейин эр киши учун янада меҳрибон, куюнчак аёлнинг бўлгани яхши экан, деб ўйлаб қолдим. Бояги қиз мендан Урумчи тўғрисида ниҳоятда кўп нарсаларни сўрарди. Сўзларимни кўзларини катта очиб, ҳавас билан эшитарди. Мен ҳам у билан гаплашарканман, унинг биз томонларда кам учрайдиган табиий гўзаллигини, содда, ёқимли ҳаракатларини завқ билан кузатардим. Бир марта у Урумчидаги қайсидир катта меҳмонхонага одам олиш тўғрисида эшитиб, ўша ерга ишга бормоқчи бўлибди, аммо онаси: “Вой нодон қиз, қариган чоғимда мени ёлғиз ташлаб, бошқа юртда нима бор сенга” деб уришиб берибди. Мен кулиб: “Онангиз тўғри айтибдилар. Сиз Урумчида увол бўласиз. Гул нозик нарса, сув, тупроқ, ҳавоси тўғри келмаса, осонгина сўлиб қолади”. Сиз мана шу ернинг ғоятда гўзал гўлдисиз, бу гулни авайламоқ керак. Юртингизда ҳамиша мана шундай яйраб-яшнаб юринг, деди. У менинг сўзларимни эшитиб кулди, сўнг жим бўлиб қолди. Унинг шу дамдаги қиёфаси гўё ўзи ёқтириб, яхши кўрган ўйинчоққа эришолмаган, бундан кейин ҳам эришолмаслигига кўзи етган бечора бир қизалоққа ўхшаб кўриниб кетди.

Хаёлимда Фарида билан бу қизни қиёслаб, мана шу маъсума, итоаткор қизни Урумчига олиб кетсам қандай бўларкин, деган хаёл ғира-шира пайдо бўлиб қоларди. Мен Урумчига бориб, жуда тез ўзгарадиган, ўзининг юртини, ҳагто ота-онасини ҳам унутиб қўядиган қизларни кўп кўрганман. Урумчидаги халқаро қовоқхоналарда меҳмон кутадиган қизларнинг ичида қашшоқ қишлоғига қайтишни хоҳламайдиган, олийгоҳларни битирган қизларнинг ҳам аллақанчаларини билардим. Майли, ҳар қандай ўйламай, буларнинг барчаси миямда пайдо бўлиб, дарҳол йўқолиб кетадиган ўткинчи хаёллар эди, холос. Мен унга самимий, акаларча муомала қилишга тиришардим. Аммо унинг чиройли кўзлари менга бошқа нарсаларни сўзларди.

Бир куни кечаси ётоқхонанинг эшиги қаттиқ тақиллади. Эшикни очсам, йигирма-йигирма бир ёшлардаги уч йигит хонамга бостириб кирди. Уларнинг ичида анча башанг кийинган, қуюқ мўйловли бирини илгари ҳам меҳмонхонанинг атрофида бир неча марта учратгандим. Уларни ўтиришга таклиф қилдим. Чой дамлаб берай десам, ичмаймиз, дейишди. Учовининг ҳам авзoi ёмон эди. Мўйловли йигит бирданига дарғазаб ҳолда гап очди:

— Турқингиздан анча дуруст одамга ўхшайсиз. Агар ҳақиқий эркак бўлсангиз айтинг-чи, сиз аслида Ўғилнисони нима қилмоқчисиз? Урумчига олиб кетмоқчимисиз, ёки муродингизни ҳосил қилгач, ташлаб қўймоқчимисиз? — деб ўдағайлаб сўради. Енимдаги иккаласи менга еб юборадигандек хўмрайиб қараб туришарди.

— Ўғилнисо? Ўғилнисо деган...

— Ўзингизни кўпам билмасликка олиб, миждовланманг. Кеча-кундуз ётоқхонангиздан чиқмайдиган одамни энди танимайдиган бўлиб қолдингизми?

Дарбон қизнинг исми Ўғилнисо эканини шундагина билдим. Мен уларга Ўғилнисо билан ҳеч қандай алоҳида муносабатим йўқлигини, уни хушмуомала, ўз ишини сидқидилдан бажарадиган қиз деб ҳурмат қилишимни, унинг ётоғимнинг тозалигига қараши, қайноқ сув келтириб бериш учунгина кириб туришини, ўзимнинг эса яқин фурсатларда бу ердан кетишимни айтдим. Охирида мен ҳам унга:

— Укам, сиз ҳам эркак бўлсангиз ҳеч бир гуноҳсиз қиз болага тухмат қилманг-да. Одамнинг орқасидан бўлар-бўлмас фитна-фасод тарқатманг. Агар қизга кўнглингиз бўлса, орқасидан пойлоқчилик қилиб юрмай, очик-ошқора иш қилиб, унга эришинг, кўнглини олинг, — дедим.

Йигит бироз шаштидан тушди. Унинг айтишича, Ўғилнисо асли у билан юрган экан. Яқиндан буён ундан қочадиган, бир жойга чақирса ҳам бормайдиган бўлиб қолибди. У Ўғилнисо билан бирга ишлайдиган бир аёлдан Ўғилнисонинг менинг ётоғимга кўп кирадиган бўлиб қолганлигини эшитиб, меҳмонхона атрофида икковимизни пойлаб юрган экан...

Илгари кишилар мени қизларни кўлга қиритишга устаси фаранг деса, бу гапга унча эътибор қилмаган эканман. Бу ерда нодон йигитга дарс бераётиб, ҳақиқатан ҳам анча ҳунарим бор экан, деб қолдим. Ўзимни гўё Бальзакнинг ўлмас персонажи Растинякдек ҳис қилдим. Амалиётда эса мен уларга мутлақо ўхшамайман. Улардаги муҳаббатни дасмоя қилиб юқорига тирмашиш каби қора ният менда йўқ. Лекин мен қиз билан йигит муносабатида озми-кўпми юмор аралашган безарар ҳийла ва фаҳм-фаросатни гоят зарур деб биламан.

Шундан кейин Ўғилнисони кўрмадим. Эшитсам, бояги йигит тумандаги муҳим бир бошлиқнинг ўғли экан. Бу ишлардан меҳмонхона ташкилоти ҳам хабар топиб, Ўғилнисони ошхонага ғазначи қилиб ўтказибди.

Жанубнинг боғлари гул-чечакларга бурканган апрел ойларида Урумчига қайтиб, бир тоғли туманнинг ҳали ҳам қишнинг охириги изғиринлари билан олишаётганлигини кўрдим. Иқлимни беқарор, совуқ, туманли, аммо меҳри иссиқ бу шаҳрим икки ойдан буён кўзларимдан нари кетмай мени жуда соғинтирганди. Кўнглимда бир умид, тушуниб бўлмайдиган қандайдир истак жұш уриб турарди. Гўё бирор хайрли иш мени кутиб тургандек, ниманидир сезгандек бўлардим. Ана шу истакнинг турткисида Жамолиддин акани қидириб бордим. Аммо у ҳали сафардан қайтиб келмабди. Ишхонадагилар мен кетганда қандай ўтиришган бўлса, шундай. Аёллар ҳамон кийим-кечак дардида, эркаклар эса амал-тақал билан кун кўриш пайтида эдилар. Бош муҳарриримиз эса нафақага чиқибди. Ҳозирча бўш турган бу ўрин кишиларни васвасага солиб қўйибди. Раҳбарликка бир марта сайлов ўтказилган экан, тўқсон фоиз одам собиқ муҳаррирнинг ўзини, ундан қолса дўстлари, курсдошларини кўрсабди. Масъул котибимиз Барот ака ҳам кишиларга бўлган муомаласини тубдан ўзгартириб, бўлимдаги ҳар бир одам билан алоҳида гаплашиб, агар амали ошғудай бўлса уларнинг мушуқлини ҳал қилишга ваъда берибди. Ишга тушган куним у мен билан ҳам шу масала хусусида гаплашди. Аввал менинг асосий қатлам халқ оммаси орасига, турмушга “чуқур кириб борган” лигимнинг ниҳоятда қимматли фазилат эканлигини, жуда кўп муаллифлар, ҳаваскорлар билан учрашиб, журналимизни тарғиб қилганлигим, улар билан яқинлашганлигим, кўп асарларни уюштириб

келганлигим тақдирлашга лойиқ эканлигини, иш фаолиятимни, шунингдек, бўлим раҳбарлигининг бу доно тадбири ва хизмат усулини юқорига алоҳида хабардор қилиб қўймоқчи бўлаётганлигини гапирди. Бунинг учун қилган ишларим тўғрисида тафсиллий ҳисобот тайёрлашим лозим эканлигини айтди. Охирида у ўзининг мени нақадар қадрлашини, мендан умиди катталигини, истиқболимнинг порлоқ эканлигини таъкидлаб, мана шу йил ўзининг бошларида қандай қилиб бўямасин мени уйлантириб қўйишга ҳам ваъда берди. Унинг сўзларини эшитиб, ниҳоятда таъсирланиб кетгандек бўлдим. Аммо ичимга шайтон кириб олса бўладими. У кўзимга тикилган сайин шайтон кулгиси бўғзимга шунча шиддат билан интиларди...

Қандай бўлмасин мен унга: “Хотиржам бўлинг, сиз айтгандек бўлади. Биз ҳаммамиз битта қаламга боғланган тақдирдош одамлармиз-ку”, дедим унинг менга ишончи учун раҳмат айтиб. Ростини айтганда, баъзи майда-чуйда иллатлари бўлишига қарамай, у ҳар ҳолда дуруст одам. Менинг сўзларимни эшитиб, унинг хунук кичик кўзлари бирданига ярқираб кетди. Бўзарган юзида қизиллик пайдо бўла бошлади. Икковимиз идоранинг тўғрисидаги бир кичик ошхонада анча вақт гаплашиб ўтирдик. Шиша яримлаганда, у тўсатдан жим қолди, сўнг ўзининг юқорида суянчиғи йўқлигини, бош муҳаррир бўлолмай қоларманмикин деб хавотирланишини айтди. Мен унга: “Хотиржам бўлинг, албатта сиз бош муҳаррир бўласиз,” дедим. Икковимиз тортиша-тортиша охири гаровлашдик. Агар у ростдан ҳам бош муҳаррир бўлиб қолса, биринчи бўлиб, менинг хоҳлаган талабимни бажаришга, мен эса у топган қизга уйланадиган бўлдим.

Мана шу ишлар Армоннинг илк ҳикоясини топширганимдан тортиб, кеча оқшомгача бўлган кечмишларим эди...

Тонг куёши дастлабки нурлари билан деразамни ёритганда уйга кириб бордим. Бу мири кам икки дунёнинг барча жабр-жафолари, машаққатларини тортган ва охири бахтсизлик, ўлим устидан ғолиб келган ажойиб руҳ тўғрисидаги аҳоқсиз хаёллар оғушида кийимларимни ечмай ўзимни қаравотга отдим. Мен яхшилаб ухлаб, руҳланиб олишим керак. Тушдан кейин Жамолиддин аканинг уйига бораман. У ерда мени нималар кутиб турганини билмайман. Лекин кўнглим нечундир ўша томонга талпиниб, нималарнидир сезиб турибди. Бу сафар у ерда кутилмаган ишларга йўлиқаман шекилли... Ҳарҳолда хайрли ишлар бўлсин-да, илоҳим...

ХОТИМА ЎРНИДА

“Субот ака, сиз мени танитайсиз, аммо биз танишганимизга икки йилдан ошиб қолди. Илк асарим мукофотланганда ҳаяжондан эсини йўқотиб қўйган кишидек ҳолга келиб қолганимни балки тасаввур этолмасиз. Лекин ҳақиқатан ҳам шундай бўлган эди. Дадамдан сизнинг таърифингизни эшитиб, бу дунёда бир сирдош дўст топганимга ишонгандим. Кейин сиз уйимиз атрофида кўп марта пайдо бўлдингиз, уйга ҳам келдингиз. Мен сизни яширинча кузатардим. Олдингизга югуриб чиқгим, сиз билан гаплашгим келарди. Аммо мен ундай қилолмадим. Чунки ўша кунларда мен оғир касал бўлиб, ўлим билан олишаётгандим. Ундан бироз илгари мен ҳаётим учун ғоят зарур бўлган ишонч, иродадан айрилгандим. Шифокор менга: “Сизни фақат кучли иродагина кутқариб қола олиши мумкин” деганди. Сиз кўрган ғалати расмлар менинг ҳаётдан умидим узилган, руҳим тушиб, асабийлашган ҳолатимнинг маҳсули эди. Мен ўзимга алоқадор бўлган барча хотираларни, дадам ва қариндошларимга мени эслатадиган нарса борки, ҳаммасини йўқотмоқчи бўлдим. Ҳақиқатан ҳам кўп нарсани йўқотдим ҳам. Ҳаётимнинг сўнгги кунини кута бошладим. Уйлаганимдек, касалим кундан-кунга оғирлашди. Мен дори ичиш, даволаниш тўғрисидаги барча даъватни рад қилдим. Бир куни кечаси қандайдир бир овоз мени уйғотиб юборди, ўша кунларда мен уйқусизлик азобини тортардим. Уша куни нима бўлди-ю, ухлаб қолганимни ўзим ҳам билмайман. Кўзимни очиб, қулоқларимни динг қилдим. Кеча шу қадар тинч, осуда эдики, ҳатто чигирткаларнинг чириллагани ҳам эшитилмасди. Деразадан тушган ой шўъласи хонамни сутдай ёритиб турарди. Тўсатдан ўша овоз яна эшитилди ва кетма-кет

уланиб кетди. Мен бир оз кулоқ солиб, кимнингдир жуда паст овозда бўғилиб-бўғилиб йиғлаётганини англадим. Аста ўрнимдан туриб, оёғимнинг учида юриб йўлакка чикдим. Дадам ётадиган уйнинг эшиги хиёл очик эди. Стол чироғи хира ёритиб турарди. Дадам биз кичиклигимизда оиламиз билан тушган бояғи суратга бошини қўйиб олиб (одатда у менинг йиртиб юборишимдан хавотирланиб яшириб қўярди) пиқиллаб йиғлаётганди.

У йиғисида марҳум онамнинг номини айтиб, менинг хасталигимдан қаттиқ хавотирда эканлигини, соғайишим учун ўз жонларидан ҳам кечишларини айтиб ҳасрат билан йиғлаётганларини эшитиб, вужудимда аллақандай ўзгариш юз бераётганини ҳис қилдим.

“Раъно, жоним Раъно, нечун сен уни шунчалар барвақт ташлаб кетдинг-а.. айтгин-чи, энди мен қандай қиламан? Меҳринга қонмаган фарзандинг шундай кўз ўнгимда кун сайин сўлиб, тугаб бормоқда-ю, мен тоғдек ота туриб уни асраб қололмасам-а, бу қандай кўргилик менга... У ҳали ёш эди-ку, ҳаётнинг ҳеч қандай қизигини кўрмаганди-ку, Раъно... У кетгунча сенинг ёнинга мен кетсам бўлмас-ми-ди-и!...”

Мен умримда эр кишининг, айниқса, дадамнинг йиғлаганларини сира кўрмагандим. Бунинг устига, йиғиси шу қадар ҳасратли, мискин эдики, тошдек қотиб кетган юрагим дадамнинг ўша йиғисидан кейин мумдай эриди. Кўзим мошдай очилиб, мен бу дунёда фақат ўзим учун яшамаслигимни, ўзимни нобуд қилишга ҳаққим йўқлигини, ота-онам ҳаётининг бир қисми эканлигини чуқур ҳис қилдим. Дадам шу қадар меҳрибон, бечора ва ҳасратли кўриниб; уларни ташлаб кетишга кўзим қандай қияётганидан, бағритошлигимдан ўқиндим. Уша кечани мен умрбод унутолмайман. Уша кечада гўё ғойибдан бир туйғу кўзимни очиб, қалбим тўрида ётган эзгуликлар умидида яшашга бўлган иродамни ва ишончимни бирданига уйғотгандек бўлди. Ота-онам учун, ўзим учун ҳаёт йўлимда мени асраб турган ҳамма учун яшашим кераклигини англадим. Умид билан яшамоққа, яшаш учун курашмоққа қарор қилдим. Кейинги жисмоний ва руҳий азобларим ҳақида гапирмасам ҳам бўлади. Орадан бир вақт ўтганда шифокорлар текшириб кўриб, дадам икковимизни янада умидлангирди. Дадамнинг шу кунлардаги шодлигини тасвирлашга тил ҳам, қалам ожизлик қиларди. Мен мунтазам кундалик хотира, таассуротга ўхшаш нарсаларни ёзиб юрардим. Дадам мени қаттароқ бир нарса ёзиб кўришга ундаб, қаердандир, бир даста қоғоз кўтариб келибдилар. Қоғозлар шунчалиқ нафис, олийсифат ҳам ҳуш исли эдики, қўлимдан туширгим келмай қолди. Уша кечаси биринчи ҳаётамнинг дастлабки қораламалари шу қоғозлардан жой олган эди. Ҳикоямни қайта ишлаб, кўйиб бўлганимда дадам уни почтахонага олиб кетди. Худди шиша идишга жойланиб денгизга улоқтирилган хатлар қанча-қанча йиллаб бўрон, тўлқинларда қалқиб юриб, охири дунёнинг бир бурчагидаги кимнингдир қўлига теккандек, мен ҳам бу ҳикояларимнинг бир куни кимнидир таъсирлангирди олишини билардим. Босилиб чиққан ҳикоямни кўриб, яратувчи эгамнинг мени унутмаганлигини, ҳаётнинг менга яна қўшлаб нарса ваъда қилаётганлигини қалбимнинг туб-тубидан сезгандек бўлдим.

Сиз ҳам ҳис қилдингизми, йўқми, билмадим-у, аммо ҳикояларим менинг хаста жисмимга кучли малҳам бўлиб борарди. Баъзида касалим хуруж қилганда, ёзишим ҳам узилиб қоларди. Баъзида ҳатто бутунлай ёзишдан умидим узиларди. Шундай бўлса-да доим касалдан ғолиб келиб, қўлимга қалам олардим. Чунки мен ўша ҳикояларни ёзаётиб, сизни ўйлардим, сизга юрагимдаги дил-сўзларимни тўкиб солардим. Ҳар бир ҳикоямни ёзиб битирганда бир енгилланиб, тузалгандек бўлиб қолардим. Дадамнинг юзида ҳам ниҳоят шодлик нурлари чарақлай бошлади. Айниқса, ҳикоям босилган журнални сотиб олган кун биз учун улкан байрамга айланди.

Сўнги ҳикоямни ёзиб бўлиб шифокорга кўриндим. Шифокор касалимнинг хатарли босқичидан аллақачон ўтиб кетганлигини айтиш билан биргаликда бизни самимий табриклаб, менга бир марта бўлса-да, узоқроқ саёҳат қилиб, ҳаво алмаштиришни маслаҳат берди. Шундай қилиб, дадам икковимиз саёҳатга отландик. Дадамнинг деярли барча ўлкаларда қариндош, ёру биродарлари кўп экан. Улар бизни жуда қизгин кутиб олишди. Юрт кўриш, одамлар билан танишиш, мулоқотлар давомида мен илдизимни — ота-бобомни, ўзимга мансуб

миллатни ва ўзимни янада чуқурроқ тушундим, жуда кўп нарсаларни ўргандим. Уларнинг кўп қисми мактабларда ўтилмайдиган дарсликларга ўхшарди.

Бир чет туманга, Таклимаконга тутшиб кетган тўқайзорга дадамнинг амакиваччасини қидириб борувдик. У 60-ёшлардаги киши бўлиб, олийгоҳни тамомлаб, оиласи билан ўша туманга хизматга юборилган экан. У шу ерлик деҳқон қизига уйланиб, шу ерда илдиз отибди. Ҳозир унинг бир-биридан норгул алп қоматли етти ўғил фарзанди, бир тўда невараси бор экан. У болалари билан биргаликда қишлоқ сиртидаги тўқайзорни ўзлаштириб, кўз илғамайдиган мевали боғ барпо қилибди. Шаҳардан усталарни таклиф қилиб, боғ ўртасига чиройли уйлар қурдирибди. Уйнинг атрофида тўп-тўп кабутарлар донлаб юришаркан, машина-трактор садоси янграб турадиган тўқайликда от-сигирлар, қўй-эчкилар эмин-эркин ўтлашиб юришаркан. Дадам унинг ҳўжалигини кўриб жуда ҳаяжонланиб кетди:

“Мана, ичимизда фақат сенгина аждодимизга тортибсан, бизнинг ота-боболаримиз ана шундай тайёрга айёр бўлиб ўтирмайдиган, тиниб-тинчимас серғайрат одамлар эди”, деди. Ака-ука иккаласи тонггача ухламай, дадалари билан боболарининг ўз вақтидаги бойлиги ва ҳашамати, у замондаги одамларнинг ажойиб хулқ-атворлари тўғрисида гаплашиб чиқишди. Дадамнинг айтишича, у шаҳарнинг тор уйларида, ўзи ёқтирмайдиган ишларга боғланиб ўтган кунларига ачинаркан. Ҳақиқатан дадамнинг ҳали ҳам бўлса анча-мунча ишларни қилоладиган ғайрати бор одам. Аммо унинг умри ҳеч қандай ижодкорлиги бўлмаган жадваллар орасида ўтди. Менинг тақдирим ҳам уларникидан кам эмас. Мен дадамнинг ўрнига уларнинг идорасига ишга кириб, уларнинг ечими йўқ жадвалларига ворислик қилоламан, деб ўйлайман. Умрим шу ерда бир қолипда ўтади. Шу ерда сочларим оқаради... Йўқ, мен ундай яшашни истамайман. Мен адабиётни севаман. Турмушни, жамиятни, одамларни севаман. Турмушни, жамиятни, одамларни чуқур тушунишни, ҳаёт сирлари устида изланишни орзу қиламан. Тоғам менга шу ерда қолишни, ҳеч бўлмаганда узокроқ туришни айтгандилар. Мен дарҳол қўшилдим. Мен йирик шаҳарлардан, ижтимоий ўзгаришлардан йироқ, ота-боболарнинг киндик қони тўкилган ва табиати бир қадар соф ҳолда сақланиб қолган бу олис юртдаги кишилар, уларнинг турмуш тарзлари, ўй-хаёллари, мазор-машойиқлари билан пухта танишиб, кунларнинг бирида улар ҳақида ажойиб очерклар, асарлар ёзсам дейман. Дадам менинг бу орзуларимнинг амалга ошишига ишонадилар. Шундай қилиб, мен ўша олис юртда қолдим. Жанубнинг мусаффо ҳавоси ва офтоби менга шифо берди. Бу ернинг бепоён замини ва кенг осмони, тинч, зим-зиё кечалари бу дунёнинг барча ғам-андуҳларини унуттираркан. Осмон-замин, гул-гиёҳлар орасида, қалбинг ўз-ўзидан покланар, руҳий тушқинликлар чекиниб, унинг ўрнини ҳаётга — яшашга бўлган интилиш, иштиёқ эгаллашини, томирларингдаги қонларингнинг буткул жўшиб-оқишини вужудинг билан ҳис этаркансан киши. Мен сахро йўлларида қайноқ қумни яланг оёқ босиб юришни жуда яхши кўраман. Кабутарлар қўлларимдаги донларни чўқишади. Билакларим, елкаларимга кўнишади. Кабутарларнинг кўкка кўтарилиши, бийдай далада йилқи уюрларининг чопиб юриши мени мафтун ва масрур этди. Мен от минишни, сўт соғишни ўрганиб олдим. Тоғам билан болалари эртадан-кечгача далада йишлашарди. Уларга қараб, она тупроққа тер тўкиб, ҳаёт учун озуқа яратувчилар ҳақиқий улуғ кишилар экан, деб қоламан. Улар жуда тиришқоқ ва самимий эдилар. “Сен ерга қанчалик меҳр қўйсанг, сидқидиллик билан ёндошсанг, тер тўксанг, ер ҳам сени шунчалик сийлайди, қайтаради”, дегандай улар ер билан йишлашарди. Мен ўзимни бу ерга, бу ердаги одамларга қарздордек ҳис қиламан, аммо бу қарзни қачон, қандай қайтаришимни билмайман.

Шу топда иссиқ ёз кечасининг оромбахш салқинлигидан танҳо баҳраманд бўлаёпман. Кулоқларим остида ҳаёт қайнар, инсон тўғрисидаги кўҳна ва адабий қўй янгради. Эҳтимол бу куй кулоқларим остида эмас, вужудимдаги тушунчада янграётгандир. Зеро, шира боғлаб пишган мева-чевалар ва гул-гиёҳларнинг хуш ислари, деразам остида кечаси билан навозиш қилиб сайраб чиқадаган қушларнинг ёқимли саслари мени сармаст қилиб қўйгандир.

Соғлом, жўшқин ҳаёт нақадар яхши! Шу топда юрагим гуп-гуп этиб бир меъёрда уради. Қонларим жисмим бўйлаб, теримни билинар-билимас

липиллатиб, тўхтовсиз айланарди. Нафасимдан кўкрагим кўтарилиб, тушиб турарди. Қалбимда эса орзу-армонлар жўш урмоқда эди...

Мен, узоққа чўзилиб ёш ҳаётимни барбод қилишига сал қолган хасталик азобидан кейин қайта туғилишнинг нечоғли гўзаллигини, ёшликнинг, соғлом таннинг роҳатбахш сархушлигини илк марта шу қадар аниқ-тиниқ ҳис этдим. Мен доим ўша илк ҳикоям изсиз йўқолиб кетган бўлса-да, ҳаёт-мамот устида турган кунларимда тушуниш билан чўзилган бир жуфт кўл менга ҳамдам ва малҳам бўлмаганда, қандай бўлар эди, деб ўйлаб қоламан. Шунда, мен сизни ниҳоятда кўп ўйлайман. Хизмат, турмуш ва ўй-фикрларингиз тўғрисида кўпроқ билгим, сиз билан гаплашгим келади. Агар бирор парча хатингиз қўлимга-тегса, бошим осмонга етган бўларди. Хайр, сизга соғ-саломатлик, ишларингизга муваффақият тилайман.

Армон
20-июн».

Хатни неча марта ўқиганимни билмайман. Уч мартадир ёки ундан кўпроқдир. Охири титроқ босган кўлларим билан уни буклаб жилдга солмоқчи бўлганимда, ундан бир дона сурат учиб тушди. Йигирма ёшлардаги, чиройидан болаларча беғуборлик ёғилиб турган, кенг, оқ пешонали бир қиз, чўлпон кўзлари билан ўйчан қараб турарди. Суратга қайта-қайта боқаман. Қиз кўйлагининг ёқасига тушиб турган куюк қора сочларидан санъаткорларга хос қиёфа акс этиб турарди. Ўткир серфаҳмлиқ, зийраклик, бироз қайсарлик кўришиб турган нигоҳидаги тушуниб бўлмайдиган бир мунг кишининг юрагига ларза соларди.

Ўйғурчадан
Ҳабибулла ЗАЙНИДДИН
таржимаси.

Ўлжас Сулаймонов — 70 ёшда

Шоир ва инсон

Мустақил Ўзбекистон Республикасида мамлакат тараққиётининг барқарор сиёсати ва иқтисодий тараққиёт йўли тўғри танланган. У миллий маданиятларнинг барқ уриб яшнаши учун алоҳида эътибор беришни тақозо этади. Бу эса Марказий Осиё ҳудудидаги давлатлар ўртасида алоқа ва ҳамкорликни мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнаши тайин. Мазкур ҳудуднинг рамзий ифодасида бир-бирига тутшиб кетган беш алп чинор тасвирланишида ҳам жуда чуқур маъно бор!

Тожик, туркман, қирғиз, қозоқ ва ўзбек халқлари орасидаги яқинлик, аввало, бу халқлар ўртасидаги тарихий, маънавий, маданий, диний алоқаларнинг муштараклигидан келиб чиққан. Биз учун ўтмишдаги улуг боболаримиз — Ал-Беруний, Ал-Фаробий, Ибн Сино, Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Замахшарий, Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Навоий, Жомий, Бобур, Махтумқули, Бердак, Чўқан Валихонов, Абай, Тўқтағул, Фурқат, Ҳамза, Айний, Абдулла Қодирийларнинг номлари қанчалик азиз бўлса, маданиятимиздаги юксак юлдузлар — Фафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Берди Кербобоев, Собит Муқонов, Мухтор Аvezов, Чингиз Айтматов, Абдулла Орипов ва бошқалари ҳам шунча қадрлидир.

Айниқса, Чингиз Айтматов, Ўлжас Сулаймонов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Мўмин Қаноат каби ижодкорлар номи Марказий Осиё халқларининг фахр-ифтихориغا айланиб қолганини, уларнинг ҳар бири миннатдор ўқувчилар томонидан эъзозланиб, адабиётшунослар билан бирга тарихчилар ва танқидчилар эътиборидан тушмай келаётганини таъкидлагимиз келади.

Бугун эса бир шоир ва ватанпарвар инсон Ўлжас Сулаймонов ҳақида фикр юритмоқчимиз, зеро, қозоқ халқининг ўтмиши, ҳозирги куни ва келажаги Мухтор Аvezов давридан кейин биринчи марта мана шу қаламкаш ижодида бадиий жиҳатдан бир бутун ҳолда тадқиқ қилинди. Бу борада, унга замондош бўлган шоир Бахт Кенжаевнинг куйидаги гапларида жон бор: “Ҳақиқатан ҳам дунёнинг ҳаритасига у Қозоғистон номини олиб чиқди, негаки Ўлжас — қозоқлар орасида халқаро адиб деган эътирофга биринчи бўлиб чинакам маънода ноил бўлди. Ўлжас қозоқлар ҳақида, Қозоғистон тўғрисида жуда кўп ёзди ва шу билан жаҳон ўқувчиларининг эътиборини тортди. Унинг китоблари Москвадаги китоб дўконларида талаш-тортиш билан сотилгани ҳануз ёдимда. “Аз и Я” асари ҳақида-ку гапирмасам ҳам бўлар — мен бу китобни мук-тушиб ўқиганим-ўқиган...”

Ўлжас Сулаймоновнинг яна бир замондоши, шоир асарларини етти жилд ва саккиз китоб қилиб нашрга тайёрлаган адиб Сафар Абдулла шундай ёзади: “Унинг китобларини ўқиб, қозоқ халқи тарихидаги ёруғ кунлар ва машаққатлар тўлиб-тошган шонли ҳаёт саҳифаларини кўз олдингизга келтирсангиз бўлади. Сиз, гарданларига тушган кўпгина оғир синовларни енгиб ўтиб, асрлар оша ўзларигагина хос бўлган маданиятни гард юқтирмай асраб келолган қозоқ халқининг ҳайратомуз, ноёб тақдирига гувоҳ бўласиз. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай дейди: “Бизнинг авлодимиз биллурлашмоқда. Халқимизда виждон покляниши жараёни юз бераётир. Камситиб келинган халқ ҳақиқий қувонч нима эканлигини билмайди. Виждонан тўла покланиб олиши учун шоирлар халққа қувват ато қилмоқлари шарт”.

Қайд этиб ўтиш керак, Ўлжаснинг салафлари — Абай Қўнонбоев, Чўқон Валихонов, Шокарим Худойберганов, Ибрай Олтинсарин ва бошқа қозоқ маърифатпарварлари халқнинг тарихий тақдирини англаб етишда, тафаккур қилишда жуда улкан ишларни амалга оширганлар. XX асрда яшаб ўтган Мухтор Аvezов, Мағжон Жумабоев, Собит Муқонов, Ғабит Мусрепов, Илс Жонсуғуров, Илс Есенберлин сингари сўз заҳматкашларининг бу борадаги тажрибалари ҳам жуда муҳим. Мана шундай тарихий-маданий мулоқотда қозоқ адабиётини жаҳон миқёсига олиб чиқиш бахти Ўлжас Сулаймоновдай забардаст истеъдодга насиб этди. Ўлжас Сулаймонов дунёнинг биринчи фазогири Юрий Гагаринга бағишлаб “Инсонга таъзим қил, Замин!” дostonини чоп эттирган лаҳзаларидаёқ қозоқ халқининг вакили бўлган бу ёш шоир оламшумул эътироф қозонган эди. Мана, ўша машхур асардан парчалар:

Гузаликни севдим жонимдан ортиқ,
Юз асрлаб уни орзу қилдим мен,
Хочларда осилиб турдим муаллақ,
Маъбудларни кучиб-опичлаб юрдим.
Дарёлар яратдим,
Денгизга ҳайдадим шамолларни мен.
Инсонга таъзим қил энди,
Эй, Замин!
Мен — инсон, мен — сенинг эгангман!

Шоир ва адиб Ўлжас Сулаймонов айниқса сўнгги ўттиз йил мобайнида “ягона бир мақсад” билан, яъни “ўз халқи орасида ўзининг ўрнини ва инсоният орасида ўз халқининг ўрнини белгилаш учун” (Асарлар, тўплами, 6-жилд, 97-бет) тарихий ва лингвистик тадқиқотлар билан мунтазам шуғулланиб келаётир. Унинг эътиқодига кўра, “халқ онги” ва “шахс онги” тушунчалари — жаҳон маданиятига қўшилган улуш билан белгиланади. Маданият — тараққиётни белгиловчи омил. Шунга кўра, ёзма тарихи бўлмаган халқнинг (қозоқ халқининг) ўтмишига бўлган қизиқишни ҳам мана шу билан изоҳлаш мумкин. У қозоқ халқи XX асрга қандай тарихий ҳазина билан етиб келганини жуда-жуда билгиси келади. “Тиланчининг садақа халтаси билан!” — дейишди менга муаррихлар”, — деб таассуф билдиради шоир.

Шунга боғлиқ ҳолда шоир А.Плетнева деган муаллифнинг “Кўчманчиликдан — шаҳарга” деб номланган китобини мисол келтиради. Мазкур муаллифнинг фикрига кўра, кўчманчи халқлар ҳеч қанақа маданият ижодкори бўлолмайди, уларнинг тарихда ўйнаб келган роли — фақат бузғунчиликдан иборат эмиш.

Бундай муаллифларнинг ҳато фикрлашлариға сабаб шуки, улар ўзлари тадқиқ қилаётган фанни ўрта асрларга оид солномалар нуқтаи назаридан қараб ўрганадилар, бошқа бир нуқтаи назар ҳам бор-ку, деб ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Ўлжас Сулаймонов ҳақ: тарихчи барча илмий стереотиплар борасида шубҳа билан фикр юрита олмоғи керак. Стереотип қанчалар узоқ яшаб келаётган бўлса, демак, унга шунчалар шубҳа билан қараш лозим. Кўчманчи халқлар маданият яратмаган, деган фикрга кўр-кўрона ёпишиб олган А. Плетнева ҳақида ёзғирар экан, шоир бу муаллифнинг скифлар санъатини унутиб қўяётганидан ҳайратга тушади: ажабо, Эрмитаждаги музейнинг шон-шуҳратига айланган санъат соҳиблари скифлар ахир мумтоз маънодаги кўчманчилар эди-ку?!

Ватанпарвар-шоир, юртпарвар-шоир Ўлжас Сулаймонов энди фақат ҳимоячи сифатидагина эмас, балки тарихчилар томонидан чиқарилган ҳукмдан кейин ўзига сўнгги сўз сўраётган кўчманчи халқ вакили сифатида ҳам намоён бўлади. Ана ўша қадимий “дов”нинг зарур нозарурлигини аниқлаш учуноқ Ўлжас Сулаймонов оламшумул шуҳрат қозонган машхур “Аз и Я” номли асарини ёзди. Солномаларда халқлар тарихидаги драматик лаҳзалар, урушларгина ёрқин из қолдиради, — дейди у. Тарихда ўтган тинч-осойиш вақтларнинг қизиги йўқ. Уларни ёритиш ҳам мушкул иш. Тинч лаҳзалар хотираларда қолмайди. Мабодо, славянлар ва кўчманчи халқлар ёнма-ён яшаган, савдо-сотик ва маданий фаолият билан машғул бўлган осойишта йилларни битта жойга ҳам қилишсами — бу ерда асрлар пайдо бўлган бўлур эди. Ҳолбуки, солномаларга бундай тинч асрлар эмас, уруш-талашлар, ҳатто кичкина можаролар ҳам киритилган.

Солномачи-роҳиблар ёзиб қолдирган мана шундай маълумотномалар шоир таъкидлаётган ҳукмларга асос бўлиб хизмат қилган.

Шоирнинг тарихий-фалсафий мулоҳазалари ҳам эътиборни ўзига тортади. Баъзи бир ватанпарварлар ўзларининг шахсий маданиятларини “ўзига хос” деб бонг ураётган бир пайтда, Улжас уларнинг ҳаяжонига шерик бўлишдан бош тортади. “Ўзига хос бўлган маданият, — дейди шоир, — океанлар ўртасида қолиб кетган, минг йиллар мобайнида ҳеч қандай кема етиб боролмаган, кўздан йироқ ороллардагина мавжуд бўлиши мумкин. Бошқа маданий доиралар билан алоқаси узилган бундай “ўзига хос” маданият (яъни, оролга хос маданият) ҳамма вақт заифгина ривожланган бўлади, бу ердаги ана шу маданиятни ифодаловчи тил ҳам анча ғариб бўлади”.

Демак, шундай хулосага келиш мумкин: ўзаро муносабатларга асосланган тараққиётгина янги жаҳоний концепцияга айлана олади. Ҳар қанақанги улғу маданият, у не чоғлик маҳобатли бўлмасин, дунё билан алоқаларни сунъий тарзда узган чоғидан бошлаб ўзининг ривожини тўхтагани ва таназзулга юз тута бошлайди. Инсоният тарихида бунга мисоллар жуда кўп. Яна бир гап. Тараққий қилаётган маданият — халқларнинг минг йиллар мобайнида бири-бири билан узлуксиз равишда амалга ошириб келган алоқалари самарасидир. Бу фикр тил масаласига ҳам бирдай тегишли.

Давом этайлик. Урхун ва Энасой дарёлари соҳилларидаги VIII асрда баҳайбат қоятошларга ўйиб ёзилган битикларда сақланиб қолган адабий тил қанчалар гўзал! Бу тил ҳақиқатдан ҳам шунчалар қудратли ва нафиски, у энг кучли туйғуларни ҳам, энг инжа шоирона тафаккур нозикликларини ҳам мукамал ифодалай олади. Европа ва Осиёнинг кўпгина ўтроқ халқлари ҳам ўша даврларда бундай хазинага эга эмас эдилар. Кўчманчи халқлар давлатига дарз кетган, сўнг улар яна давлат бўлиб бирлашганлар, аждодлар кетидан авлодлар келдилар, қабилалар бир-бирлари билан қўшилганлар, сўнг яна бўлинганлар, аммо қадимги кўчманчилар тили то бизнинг кунларимизгача ўзининг барча грамматик тузилишлари, луғат хазинаси, ранго-ранглиги ва гўзалликларини намоен қилароқ бус-бутун ҳолда, жонли туркий тилларга эшилиб-кўшилиб етиб келди ва шу орқали маданиятда адабий тилдан мустақкамроқ ва яшовчанроқ феномен йўқлигини исбот қилди.

Тарихий-фалсафий тафаккурда “ўзаро алоқадорлик” деган тушунча мавжуд. Мазкур тушунча Осиё ва Африка қитъаларидаги кўпгина мамлакатлар ўзларининг миллий мустақиллигига эришганларидан сўнг янада муҳим долзарблик касб этди. Бу давр — иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда, айниқса, XX асрнинг 70-йилларида империализмнинг мустамакачилик тизими таназзул топган даврларни қамраб олади. Бу даврда “мустақиллик — бу ҳали озодлик дегани эмас, балки инсонни чинакам озод қилиш йўлидаги илк босқич” эканлиги аён бўлиб қолган эди. Кейинги босқичлар илк қадамдан ҳам машаққатлироқ бўлиб, булар — ижтимоий асоратдан, омиликдан, мустамака давридаги асоратлардан қутулиш, диний ақидалардан озод бўлиш кабиларни билдиради.

Мустақиллик сиёсий тўсиқларни парчалаб ташлайди ва мустамака жишанларидан қутулган халқларга асрий қамачов¹ лардан озод бўлиш, инсоний фаолиятнинг барча соҳаларида бунёдкорона ҳамкорлик жараёнида фаол ишгирок этиш учун имкониятлар яратади. Ўзаро алоқадорлик доирасида ривожланаётган жамиятда ирқий ва миллий бидъат ва маҳудликларни келтириб чиқарувчи сабаблар бартараф этилиши мумкин.

Ўзаро алоқадорлик — инсониятнинг яшаши учун шарт-шароит дегани, аммо ўзаро бир-бирини тушуниш ва мақсад сари йўналган ҳаракатлар бўлмас экан, ўзаро алоқадорлик ҳам амалга ошмайди. Бир-бирини тушуниш ва биргаликда ҳаракат қилиш — бу ҳақиқат мустақиллик ва тараққиётнинг шартли бўлиб, ҳаётга бўлган фаол ҳамда лоқайд (актив ва пассив) муносабатлардан ташкил топади. XIX асрда яшаб ўтган буржуа олимлари ҳаётга бўлган фаол ҳамда лоқайд муносабатлар табиатини шундай белгиладилар: буни қарангки, ҳамма гап — ирқий хулқ-атвор хусусиятларига боғлиқ эмиш. Мана, Европа халқлари гуллаб-яшнапти, сабаби — уларнинг табиати ирқий жиҳатдан фаол ҳисобланади.

¹ Қ а м а ч о в — қамал, изоляция.

Шўрлик Осиё, Африка ва Америка қитъаларидаги халқлар ирқий жиҳатдан лоқайд, тепса тебранмайдиган халқлар, шунинг учун улар шундай мазлум вазиятга тушиб қолганлар...

Мана шу фикр ўсиб-ўсиб орийлар ҳақидаги назарияни келтириб чиқарди, ҳаётга бўлган фаол ҳамда лоқайд муносабатлар бориб-бориб эндиликда оқ ирқ кишиларидаги хулқ-атвор кўпроқ герман қабилаларида намоён бўлаётганлиги гўё исботланган эмиш. Ушбу назария фалсафа, мусиқа ва техника фанларида “қовоқдор герман даҳоси” (А.Блок) ёрқин кўзга ташланиб қолган даврда тарихчилар миясида туғилган, ўсиб-етилган эди. Ўша вақтда, барча буюк кашфиётлар ва ихтиролар ҳам (пороҳ дейсизми, матбаа маҳсулотларими ва ҳоказо...) барчаси Рейн ва Одра дарёси соҳилларида амалга ошган, деб ҳисобланарди.

Бир пайт қарабсизки, энди атак-чечак қилиб келаётган шарқшунослик фанида орийлар назариясининг ёлғон эканини исботловчи фактлар пайдо бўла бошлади: буни кўрингки, ҳали герман қабилалари “варварлик босқичининг қуйи поғонасида турган” бир пайтда Шарқда пороҳ ҳам, матбаа-нашр ишлари ҳам, ҳатто қоғоз ҳам аллақачонлар кашф этилиб, ишлаб чиқарила бошлаган экан!

Орийлар ҳақидаги назария билан келиша олмайдиган олимлар Фарбда ҳам бор эди, аммо улар ҳам “шарқона лоқайдлик (пассивлик)”нинг моддий феномен эканлигини изоҳлашга урина бошладилар. Улар бу лоқайдликни ислом ва буддавийлик динларининг таъсири сифатида изоҳламоқчи бўлдилар, яъни бу динлар насроний динидан шуниси билан фарқ қиладики, мазкур динлар одамларни фатализмга, тақдири азал тушунчасига кўпроқ урғу бериб, шунга кўникириб борар экан. Бу дунёда одам боласининг қўлидан ҳеч нарса келмайди, ҳамма ёзмишлар — тақдири азалдан. Ҳамма нарса ҳал қилиб бўлинган. Худо — яратган, одам боласи — яратилмишдир, ўлим ҳам, хиёнат ҳам — Оллоҳнинг ҳукми остида. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳаётда нимаики рўй бермасин — бари пешонага битилган ёзмишдан, деган тушунча пайдо бўлган. Инсон мана шу тушунчага бўйсиниши керак, нима воқеа юз бермасин — борини тақдири азалнинг ёзмиши деб билиш, тақдирга қарши курашмаслиги лозим. Одам вужудидаги кураш шиддати шу тариқа сўндирилган, “пешонасида ёзилганлардан” ташқарига интилиш маҳв этилган. Лоқайдлик (пассивлик) — эътиқоднинг билим устидан қозонган ғалабаси самарасидир, бу — атрофингдаги ҳаётни, шарт-шароитни ўзинг учун мослаб, қайта куриш эмас, балки шу муҳитга кўникиш, деганидир. Муҳит ролининг кучайтириши, инсонга ҳукмрон бўлган кучнинг онг зотидан ҳукм юритиши Шарқда ишлаб чиқариш кучларининг ўсиш жараёнини секинлаштирди. Инсон яшашни эмас, бир амалга кун ўтказишни мақсад қилиб олди. Онг лоқайдлиги — барча ижтимоий кулфатларнинг, иқтисодий ва маданий қоқоқликларнинг бош сабабидир. Натижада эса, Фарб билан беш юз йиллар мобайнида давом этиб келаётган урушда Шарқ ҳар соатда мағлуб бўлаётир.

Ўлжас Сулаймонов назарида бу хил талқинларда озгина бўлсаям ҳақиқат бордай туюлади. Ҳа, Эътиқод Билим устидан ғалаба қозонди. Аммо бу хусусият фақат буддавийлик динигагина хос эмас, балки насронийлик динига ҳам хос-ку, зеро бу дин ҳам фан устидан ғалаба қозониб келган. Эллада маданияти ҳам мана шу дин оёғи остида жон берди. Энг машҳур зиё маскани — Искандариядаги кутубхона ҳам черков буйруғига биноан ёндирилди. Миср ва Олд Осиё илмий хазиналаридан озикланган, уларни давом эттирган улуғ юнон алломаларининг асарлари ҳам қуйиб кулга айланди ва Европа минг йиллардан кўпроқ вақт ичида зулматга, билимсизликка мубтало қилинди.

Ҳўш, биз ўзимиз тарихга қандай муносабатда бўлаётимиз? Бу савол адибни мунтазам равишда ўйга толдирди. У шундай мулоҳаза юритади: “Ҳалол тадқиқотчи учун тарихий алам ва миннатдорлик туйғуси бегона бўлади. Бу соҳада ҳис-ҳаяжонга берилиш фанни беномус қилиб қўяди. Биз ўтмишни қайта яшашимиз шарт эмас, аммо билиб қўйишимиз шарт. Ҳозирча эса, тарихнавислик — санъат ҳолида қолиб турибди. Биз ўтмишни қурадиган бўлсак, уни ўзимизнинг дунёқарашимиздаги ўтмишга ўхшатиб яратамиз.

Совет даври тарихнавислик фанида худди шундай аҳвол юз берди. Масалан, тарихнавислик фани устунларидан бири академик Греков ёзади: “Ёзма манбалар

ҳам, ёзма бўлмаган манбалар ҳам бизнинг хизматимизда. Лекин манба, у қанақа бўлишидан қатъи назар, тадқиқотчи ундан нимани истаётганини яхши билган тақдирдагина — манбани фойдали деб ҳисоблаш мумкин” (Греков Б.Д. “Киев Руси.” М., 1946, 21-бет). Тарих фанининг бошига битмас-туганмас кулфатлар ёғдирган усулнинг асл моҳиятини мана шу сўзлар очиб бермаяптимики? Тарих фани шу сўзларга бўйсунган ҳолда, фақатгина ўзидан кутилган нарсаларни намоеън этиб келмадими? Шу тариқа, ўтмиш фактларидан замонавий гоёларни далиллаш учунгина фойдаланила бошланди.

Ўлжас Сулаймонов тарихнавислик фанидаги бу хил усулга қатъиян қарши чиқди. У буюк Ўтмиш шеърятини тадқиқотчиларнинг ўзларига мослаб, ўзлари хоҳлаганча таржима қилишларига қарши чиқди. У, ҳар қандай таржима — аслиятга тенг бўлолмастегини уқтирди. Аслиятни созлайман деган фан ҳис-ҳаяжонга берилиб кетиб, баҳайбат монстрларни дунёга келтириб қўяркан. Бу борада ягона йўл — мана этнослар маданияти учун умумий бўлган универсал дунёқарашни шакллантиришдир. Биз ўтмишни тасвирлар эканмиз, ҳис-ҳаяжонли усуллардан воз кечиб, ақл-идрокка, соғлом мантиққа асосланишимиз энг мақбул йўлдир. Утмишда тош асри, бронза асри, темир асри деган даврлар бўлиб ўтган. Лекин инсоният тарихида, демакки, бирон-бир қабила тарихида, олтин асри деган давр бўлган эмас. Барча халқлар — ҳар қандай маданиятнинг цивилизациянинг таъсисчилари, улушдорлари ва иштирокчиларидир. Бугун бизларнинг ҳар биримиз — Шумер ва Мисрдан бошлаб давом этиб келаётган бутун инсоният тарихининг ворисларимиз. Шунингдек, ҳар биримиз — бугунги цивилизация учун масъулмиз. Ҳеч ким бирон кимсага бир мири қарздор эмас. Ўз даврида маърифатли араб ҳазрати Арасту асарларининг таржимасини ва унга ёзилган Ал-Форобий шарҳларини ўқиб, қанчалик баҳраманд бўлган бўлса, бугунги африкалик ҳам инсоният тарихини онгли равишда ўқиб-ўрганишга шунчалик ҳақдор. Кимки ўтмишни билса — ўтмиш ана шу одамга тегишли. Кимки келажакни яратса — келажак ўшаники”?

Давом этайлик. Халқ ёзувга эга бўлиши билан, давлатчилик, фан, санъат тараққий эта бошлади; ёзув унутилса — маданият инқирозга учрайди. Цивилизациянинг энг объектив, энг ифодали рамзи сифатида китоб пайдо бўлди. У инсондаги ижодий салоҳиятни тараққий топдирадиги, бу вазифани ахборот воситаларининг бошқа биронтаси китобчалик бажара олмайди. Китоб ақл кўзини равшан қилади! Халқ тарихини китоб ўқиш орқали ўрганар экансан, тарих китобларини мутолаа қилар экансан, бунда энг муҳими нима? Энг муҳими шуки — бирон мақсадни кўзлаган ҳолда тарихни бузиб талқин қилиш одамни бебурд қилиб қўйишини билишимиз шарт! Тарихни бузиб талқин қилаётган адиб ёзганлари ўзига ёқмаса, қоралама қоғозни гижимлаб саватга ирғитиб ташлаши мумкин. Тарихнинг ўзида эса бундай қоралама йўқ. Тарих — одамларнинг, халқларнинг тақдиридан иборат. Уни оққа кўчириш, ўзингга ёқмаган лавҳаларни тушириб қолдириш мумкин эмас!

Қозоқларнинг ва Марказий Осиёдаги бошқа халқларнинг мустамлака даври тарихини объектив ўрганиш масаласига ўқувчилар диққатини тортиш учун мана шундай тарихий тафаккур методига, тўғрироғи, методологиясига Сулаймонов ҳамшиша содиқ. Масалан, у ёзувчи И.Шуховнинг “Кенг даланинг майсаси” қиссаси ҳақида фикр билдирганда шундай муносабатда бўлади. Айтиб ўтайлик, И.Шухов ўзининг бу қиссасида генерал Скобелевни миллий қаҳрамон даражасига кўтармоқчи бўлади: бу генерал ҳақида Россияда инқилобдан олдинги йиллар матбуотда кўплаб ёзилган, инқилобдан кейинги йилларда эса бу хил кўтар-кўтарлар чет элларга ўтиб кетган оқ эмиграция вакиллари томонидан давом эттирилди. Гап Ўрта Осиё халқлари ҳақида кетганида, чет эл матбуотида бу ном вақти-вақти билан тилга олиб турилади. Скобелев тақдири билан боғлиқ маълумотлар Николай Кноррингнинг Парижда нашр қилинган кўламлигини китобида бирмунча батафсил ёритилган. Шуниси ибратлики, шўро адибларининг мазкур мавзуда ёзган асарларига нисбатан эмигрант адибнинг китобида ўша давр воқеалари анча холис ва ҳар томонлама кенг тасвирланган, тарихга диалектик, изчил ёндошилган. Генерал Скобелев — “Дунёни словянлар, словянларни эса Россия бошқаради!” деган шиорнинг муаллифи бўлган одам. Унинг ўз олдига қўйган ҳаётий мақсади — Англиянинг шарқий

мустамлакаларини, авваламбор, Ҳиндистонни эгаллашдан иборат эди. Эрон, Афғонистонга суқулиб кириш учун Россияга Ўрта Осиё ҳудуди қароргоҳ сифатида жуда зарур. Подшо Александр II бундай фитналардан иборат қалтис режани қўллаб-қувватлайди. Манғишлоқ ва Туркманистон ҳудудини қон билан ювган Скобелев бу режанинг биринчи қисмини аъло даражада уддалади. Фақат, халқ номидан ҳаракат қилган қўнгилли қасоскор портлатган бомба туфайли Александр II нинг дунёдан ўтишигина бу мудҳиш режа ёвузликларидан дунёни асраб қолди. Бу порглаш Россияни Англия билан бўладиган урушдан ҳам қутқариб қолди. Александр III Скобелев режасини қабул қилмади. Генералнинг омади сўна бошлади.

Аниқроқ айтганда, мазкур генералнинг шахси, фожиали ҳаёти адиблар диққатини тортадиган воқеа. Аммо, унинг шўри қуриган тақдирига ким қанчалик ачинмасин, генералнинг жамоат орасидаги фаолиятдан кўз юмиб бўлмайди, зеро бу қонли фаолият ўз вақтида бутун тараққийпарвар Россияни газаб ва қарғишга сабаб бўлганди. Москвадаги тор фикрли, маҳаллий қорағуруҳчи доираларида Скобелев номи айниқса машҳур эканлиги, муқаддас тутилиши ҳам бежиз эмас. Петербургнинг меҳнат аҳли, илғор фикрли зиёлилар қавми Скобелевнинг қарғишга ботган, лаънатланган номини тилга олгисиёқ келмасди. “Муҳтарам адибимиз — “Кенг даладаги майса” қиссасининг муаллифи ана ўша совуқ илтифотларнинг сабабини англаб етиши керак эди”, — деб ёзади Сулаймонов. Яна бир ўринда у шундай таъкидлайди: “Ўрта Осиёнинг Россияга кўшиб олинишидаги ижобий оқибатлар ҳақида гап кетар экан, мустамлакачилик деб аталувчи ушбу босқиннинг салбий томонларини четлаб ўтиш баъзи асарларда қарийб одатдаги ҳолга айланиб қолди”.

Туркистон тарихини мустамлака даврини англаб етишда ҳам Сулаймонов шижоатли ва ҳалол иш тутади. “Тарихий воқеликдан юз ўғирар эканмиз, — таъкидлайди у, — ўша қонли воқеалардан шунча йиллар ўтиб кетганидан сўнг, баъзи шахсларни ўз даврдан оёғини осмондан қилиб оламиз-да, қоралаймиз ёки кўкларга кўтарамиз. Эрмакка ҳамду санолар ўқиймиз, Кучумни сўкамиз, Скобелев ва Перовскийларга мадҳиялар ёғдирамиз, Колпоковский ва Кауфманларнинг дадил ҳаракатларини оғиз кўпиририб мактаймиз-у, босқинчи тўдаларнинг қонли этиклари остида харобага айланган, ёндирилган минглаб овулларни негадир унута бошлаймиз. Баъзи ёзувчилар казак қиличлари билан чопилган хонлар ва бечора мазлумлардан ушбу “тараққийпарвар” воқеаларга тезроқ раҳмат билдиришни талаб қиладилар-у, ўзлари эса тарихий жараёнлар моҳиятини чуқур идрок этолмай гарангсиб қоладилар”.

Биз юқорида адиб Ўлжас Сулаймоновни теран фикрловчи тарихчи ва тарихнавис сифатида таърифлаб, у бошқа халқлар орасида қозоқ халқининг ўрнини белгилашга бел боғлаган зиёли эканлигини қайд этган эдик. Инсоният — ким? Инсоният — ўзининг мураккаб сиёсий, тузумий, миллий-ирқий, янада аниқроғи, этно-ижтимоий, жўроғий жиҳатлари ила мингйилликлар оша кўпбосқичли тараққиёт сари келажакка интилаётган тамаддун жамоаси. Бугун ҳам барча миллат ва элатлар — улар ривожланишнинг қайси босқичини босиб ўтаётганидан, қандай сиёсий-ижтимоий ва диний дунёқарашга эга эканлигидан қатъи назар, — ўзларига ва фақат ўзларигагина тегишли бўлган умуминсоний тараққиёт зинапоясининг соҳибларидир.

Ўқувчилардан узр сўраган ҳолда сиёсатшунос Ўлжас Сулаймонов асарларининг тўпламидан бир узун кўчирмани келтириб ўтамиз:

“Мен ўзим учун қозоқлар тарихини ўргана бошладим. Йироқ бўлмаган даврдан бошладим. Ленин даврини ўзлаштирдим, номаълум саҳифаларни излаб топдим. 1926 йил аҳоли саноғида: “Қозоқлар — Совет Иттифоқининг энг йирик туркийзабон миллати — 6 млн. 200 минг одам” деб ёзилган эди.

1939 йилги саноқта 2 миллион қозоқ қолгани ёзилган. Бу сонларни кўриб, юрагим музлаб кетди.

Оз сонли миллат деб аталиш бахтига муяссар бўлиш учун шунча нарх тўлаган, яна бошқа бир халқ бормикан ўзи? Ўзини шу аҳволга тушириб қўйиш учун халқ нақадар кўймижоз, нақадар муте бўлиши керак?!

Бутун дашт очликдан ўлган одамларнинг жасади билан тўлиб-тошган бир пайтда ўша йиллардаги қозоқ газеталари порлоқ келажак тонги, уйғонаётган

Ўлка узра қуёш ҳақидаги шеърлар билан ачиб-бижғиб кетган эди. Кўрсаводларча ёзилган ушбу сатрлар пешонасига итоатгўйлик, хушомад ва тилёғламалик, кўрқоқлик ва ёлғончилик муҳри шу қадар ўчмас қилиб куйдириб босилган эдики, буларни адабиёт намунаси деб аташнинг ўзи гуноҳ. Кучли, билимли инсонлар ўлиб кетган, онгсиз-мутеъ кимсалар уруғ ёйган, улар ҳам бирин-кетин маҳв этилаётган давр. Уларнинг бу қадар мутелиги, масъулиятсизлиги янги-янги зўравонликларни келтириб чиқараётган эди. Кертик-мертик болта билан чопилган дарахт танасини кўз олдингизга келтиринг. Энди бу қуриб-қақшаб қолган шох ўтин бўлишдан бошқа нарсага ярармиди, ахир?!

Аммо ҳов юксақда —
 шамоллар куйлаб,
 бўрилар тўдаси йиғлар жойда оч,
 менинг юрагимга
 илдизин тираб,
 чайқалиб турибди
 ёлғиз қайрағоч.

Ўлжас Сулаймонов — улкан реалист-сиёсатчи, Қозоғистон Халқ Конгресси партиясининг асосчиси. У урушдан олдинги даврда Қозоғистонда социализм қуриш давомида 6 миллион 200 минг нуфузли қозоқ аҳолиси бор-йўғи 10-15 йил ичида 2 миллионга тушиб қолиши билан яқунланган сталинча миллий сиёсатни ёниб қоралар экан, ушбу миллий фожианинг ички сабабларини ҳам излаб кўради. Бундай сабаблардан бири — ўтган асрнинг 30-йилларидаги даҳшатли очарчилик эди. У қуйидаги маълумотларни қиёслаб кўради: ўша пайтда ўзбеклар 4 миллион нуфузга эга бўлган. Бўлиб ўтган даҳшатли очарчиликдан ўзбеклар қандай қилиб омон қолди экан? Сабаби шундаки, қадимда кўчманчи ҳаёт кечирган ўзбеклар ҳам чорвачилик билан бир қаторда албатта деҳқончилик, экин-тикин билан фаол шуғулланганлар. Ярим кўчманчи ҳаёт кечириб, чорвачилик билан шуғулланган қозоқ халқи учун бу хилдаги турмуш тарзи XX асрда иқтисодий зарар келтирибгина қолмай, балки ишлаб чиқаришни жарга элтиб ташлаган миллий фожиага айланди.

Бу — 30-йиллардаги очарчилик фожиасидан келиб чиқадиган аччиқ сабоқлардан бири. Аммо на олимлар, на сиёсатчилар бу кулфатдан сабоқ олмадилар. Табиатда ва жамиятда шундай маҳобатли шаклда тажриба ўтказишга асосланган коммунистик сиёсат Сталин ўлимидан кейин ҳам давом этиб келди. 1954 йилдан бошлаб Россия, Украина ва Белоруссиядан етиб келган кўнгиллилар Марказий ва Шарқий Қозоғистон яйловларини пайхон қила бошладилар. Чорвачилик эндиликда галла экишга ярамайдиган дашт ҳудудларига чекиниб кетди. Шу тариқа, аҳоли тартиби фақат қозоқлардан иборат бўлган, экологик ва маданий жиҳатдан қоқоқ ҳамда камбағал ўнларча маконлар пайдо бўлди.

Байналмилаллик руҳи вужуд-вужудига сингиб кетган Сулаймонов шундай деб ёзади: “Одамлар бир-бирларининг кулфатларини англаб етишлари, тушуна олишлари — қанчалар муҳим! Руслар, украинлар, немислар, уйғурлар ва бошқа қозоғистонликлар ўзларининг қозоқ биродарлари фожиасини юрак-юракдан ўтказсалар, бу изтироб зардобини қалбда ҳис қила олсалар — қанчалар муҳим! Мана шунда қалблардан балқиб чиққан ҳароратни қозоқлар ҳам юракларига яқин олиб қабул қиладилар, бу биродар халқларнинг бошига ёққан бало ва кулфат тошларига вужудларини қалқон қилароқ, янада тифиз жипслашадилар”.

Урушдан кейинги вақтларда СССР Мудофаа Вазирлиги “ким зўрроқ?” сиёсатига амал қилган ҳолда Марказий, Шарқий, Ғарбий ва Жанубий Қозоғистон ҳудудларида ўз полигонларини ўрнатиб олди, ҳамда хавфсизлик, ахлоқ меъёрларига чирт тупуриб, ядровий, кимёвий, бактериявий ва оддий қурол-аслаҳаларни синовдан ўтказиш ишларини кенг кўламда амалга ошираверди.

Ёзувчи саволлар беради: “Инсонга ва табиатга етказилган бунчалик даҳшатли зарар учун товон пулини ким тўлайди? Рус халқи тўласинми? Ахир буни совет армияси амалга оширган-да. Россиянинг ўзи шунга ўхшаш полигонлардан бағри минг ямоқ бўлиб ётибди. У товонни кимдан талаб қилсин?” Қозоғистонда юз берган аҳвол — КПССнинг мустамлака сиёсати оқибати деб ҳисоблайди у ва хитоб қилади: “Бизда мустамлака зулмидан азоб чекмаган биронта ҳам халқ

йўқ. Россиянинг ўзи большевикларнинг энг катта мустамлакасидир”. Ғалати парадокс-а, шундай эмасми? Лекин бу ҳақиқат!

Яхшиямки, эндиликда Совет империяси йўқ. Марказ ҳам йўқ. Энди мустақил республикаларнинг ўзлари етказилган зарар ўрнини қоплаши, далаларни тозалаш, гидроникани амалга ошириши, худди Саудия Арабистонига ўхшаб кумда бугдой ундириши керак.

Ўлжас Сулаймонов ўз халқининг вакили сифатида Қозоғистонни ҳақиқий цивилизацияга элта оладиган йўлни изламоқда, бу йўл шунчалар аниқ, афзал, инсоний бир йўл бўлсаки, ҳеч қандай қийинчиликларсиз, қон тўкишларсиз миллий дорилонликка олиб борса! У дейди: “Ана шунда қайта тирилаётган тил, ахлоқ, унутилган касб-ҳунарлар, хўжалик юртишлининг энг яхши анъаналари, жумладан, қозоқларнинг ажлодлари кўчманчиликка, экстенсив чорвачиликка ўтишларидан олдин шуғулланиб келган фаол деҳқончилик анъаналари ҳақида гапириш мумкин ва лозим бўлади”.

У миллий ва миллатлараро тушунчалар диалектик бирликни ташкил этишини таъкидлайди. Халқлар бир-бирини яхши билиб олишлари ўта зарур. Славянлар ва туркийлар сингари суперэтнослар ўтган асрда, ҳатто ўтган мингйилликда учрашиб қолганлари йўқ, балки уларнинг ўзаро дўстона муносабатлари жуда қадамий бўлиб, кўпинча Евроосиё супер-континентининг тақдирини ҳал қилиб келган. Уларнинг бутунги муносабатлари Евроосиёнинг келажагини белгилаб беражак. Агар кимки ушбу муносабатларга ёмон ният билан ёки англамаслик оқибатида шикаст етказмоқчи бўлса — бундай бузғунчи одам тарихнинг объектив оқимига қарши иш юритаётган бўлади! Ушбу мулоҳазаларнинг Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида ишлаб чиқилган параметрлар билан нақадар оҳангдошлигига эътибор беринг! Зеро, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати ҳам мустақиллик йилларида босқичма-босқич ишлаб чиқилди. Ўтган йили Россия Федерацияси ва Ўзбекистон Республикаси Президентлари Иттифоқчилик шартномасини имзолашди. Натижада эса Ўзбекистон ўз ташаббуси билан Россия, Беларуссия, Қозоғистон, Тожикистон ва Қирғизистон сингари Евроосиё Иқтисодий иттифоқига қўшилаётгани билдирди.

Шу муносабат билан бир пайтлар “Московский комсомолец” газетасида Сулаймонов эълон қилган мақолани эслаб ўтиш ўринли бўлар: мақола “Шиша империя” деб аталган эди. Унда СССРнинг тез орада парчаланиб кетиши мумкинлиги айтилганди. Шиша — яхлитбиллур жисм. Шишанинг юзаси қанақа бўлишидан қатъи назар — майли, у дарчанинг кўзидаккина бўладими ёки дунёнинг олтидан биричалик ҳажмда бўладими — барибир, у омонат буюм. Салгина зарбага парчаланиб, чил-чил бўлиниб кетишга тайёр турган материал. Шишага ўхшаган яхлиткристаллга қараганда кўпкристалли тузилма мустаҳкамроқ бўлади, сабаби бир нечта кристаллар билан жипслашиб, тишлашиб, ич-ичига киришиб кетган бўлади, инчунин, уларни ажратиш, парчалаб ташлаш қийин кечади. Келажакдаги Иттифоқ мана шундай бўлмоғи керак. Бунда энг аввало иқтисодий муаммолар ечими биринчи ўринда туриши лозим. Бизларнинг бўлиниб кетишимиз — муваффақ бир тадбир эди, парчаланиб кетдик, ҳар қим ўз қобиғига ўралиб яшаб кўрди, мана, яна бирлашиш, жипслашиш мавриди келаётир. Ҳозир барча янги давлатларда кристаллашув (биллурлашув, покланув) жараёнлари кечаётир. Энди аввалгидек “шиша империяси” бўлмайди, балки покланган, янада жипслашган Иттифоқ вужудга келади. Бунга ишончимиз комил. Жамият тараққиёти қоидалари кўпинча табиатнинг ўзак қонуниятларига муайян бўлиб чиқади.

Ўлжас асрий мустамлака мутелигидан — мустақиллик даврига, ундан — англаб етилган ўзаро муштараклик даврига элтувчи йўлни энг тўғри, адолатли йўл деб санайди. Унинг фикрича, “Ўзаро муштараклик, боғлиқлик мустақилликни рад қилиш дегани эмас, балки асрий мустақилликдан мерос бўлиб қолган оғир оқибатлардан тезроқ қутулишнинг энг афзал йўлларини бирга излаш” дегани. Ҳар қим ўзича кетадиган бўлса — манзилга етиб бориш қийин кўчади. Мустамлака ситамини татиб кўрмаган халқнинг ўзи бизда йўқ.

Шунга қўра, адибнинг ишончи шу фикрда қатъийлашадики, Марказий Осиёдаги мустақил давлатлар иттифоқи келажакдаги Евроосиё иттифоқининг бирлашув жараёнида катализатор бўлиб хизмат қилмоғи лозим. Бу жараён эса

аллақачон бошланган бўлиб, бугунги мустақил давлатлар — Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Ўзбекистоннинг ўзаро муносабатлари тимсолида, Россия ва Белоруссиялар билан биргаликда ЕвроАзЭС (Европа ва Осиё иқтисодий ҳамкорлиги) ташкилотига бирлашаётганлиги бунинг яққол тимсолидир.

Ўлжас Сулаймонов ўзининг ёрқин ижоди билан жаҳоннинг энг истеъдодли шоирлари сафидан ўрин олган бўлса, Ватан, миллат олдидаги фуқаролик бурчига садоқати билан фаол шахсга, ибратли инсонга айланди.

*Ғуломжон АҲМАДЖОНОВ,
тарих фанлар доктори, профессор,
Индира АЗИЗОВА,
аспирант.*

ЎЛЖАС СУЛАЙМОНОВ

ҚИЗИЛ ЧОПАР ВА ҚОРА ЧОПАР

Боғлар, қумлар бағрин тиккадан кесиб,
учар мамнун чопар

елдайин, ёху,

тердан шўрлаб кетган шўрликнинг юзи,
ахир,

алмаштирди бешта отни у.

Йўлда улоқтирди дубулғасини,
найзаю қалқони

улоқди бир ён,

кўксига текканда юртнинг насими,
қолди Мўюнқумнинг бағрида камон.

Совут занглаб ётар пайкаллар аро,
фақат байроқ қўлда!

Яланғоч чопар

ташламади қизил байроқни асло,
эвазига олди учқур тулпорлар.

Ол байроқ сийлади

уни айрон-ла,

оёғига қўйлар йиқитди бир-бир,
беклар

ҳадя қилди унга жононлар —
кўзлари тўла ёш,

титраган дир-дир.

Бироқ жасур чопар тинмади сира:
“Бухоро,

ғалаба нашъасини сур!

Қутлайман зафар-ла!..”

ва тупроқ узра

йиқилди, юрт ерин қучиб у мағрур.

Эл, сенинг қувончинг — унинг зўр шони,

Довруғи тиллардан тушмагай асло.

Чопарнинг шухрати —

эрк учун жонин

берганниқидан-да улугроқ ҳатто.

Лутф этдилар унга гўзаллар барин,
танлаб ол, дедилар,
Ўзингга мосин.

У эса

жим қучди ғамдийда ёрин,
мурғак дилбандларин бағрига босиб.
... Жим бўлинг, одамлар!

Ҳолдан тойди от.

Йўлсиз, ялангоёқ, бўғриққан чопар
қишлоқларни четлаб ўтади,

ҳайҳот,

энди у на шуҳрат, на иззат топар.

Найзасида

қора байроғи мунглиф,
забун юрагида ғуссалар талош,
шошма, деб шивирлар

унга қора туғ

мағлубият учун бермоқликка бош.

Султонинг сотилди,

йиқил уятдан,

машъум хабаринг-чун сендамидир айб?

Ғуноқкор сенмисан,

қора чопар, айт?

Душман босиб келар топтаб номус-шаън.

Отинг ҳолдан тойди,

ҳансирар оғир,

о, ботир,

яхшийди жон берсанг ёв қошида нақ,

эзгу хабар эди, ниятинг, ахир

ва зафардан йиғлаб

ҳадялар олмоқ.

Дарвозаларингни, қалъа, ёпа қол,

Она, кечир, тугат умрингни, бобо,

девордан улоқтир болангни, аёл,

ёв қўлига ҳеч ким тушмасин асло!

Тўлмасин десанг, ҳей, бағринг хунларга,

Заҳар ич! Чўмилгин қайноқ мумларга!

САҲРО ТУНИ

Шабнам йўқ,

Вожаб, кўлимга тегмас сира нам,

Туннинг бағридаги совуқ кумда ҳам,

Юзда ҳам, ўтовнинг сирти — наमतда

Йўқ зарра шабнам.

Тўғралган тошларнинг

Қотган мавжлари

Жилоланар ойнинг нурида бирам;

Изғийди қашқирлар ҳар ён сарсари,

Йўқ зарра шабнам.

Туннинг оғушида

Оппоқ шуълага

Беланди саҳронинг кўкси — сийм тан,

Лекин гезарар дил

Чикмайди саси —

Бир томчи шабнамга ташна, зорликдан.

Ой совур ниҳоят,

Куёш нуридан
 Бир чети ярқираб кетар оламнинг...
 Нега?
 Қўнган эди юзига шабнам
 Сахрода тунаган танҳо одамнинг.

* * *

Мени севасизми, тоғлар,
 арчалар,
 севасизми,
 зангор либос йиллар,
 нафармон чоғлар
 тарк этди мени.
 Олиб учди улар гиёҳлар исмин —
 тансиқ, қадрдон,
 сермавж бўёқларнинг қаърига сингди
 ҳарир ҳаяжон.
 Тоғ тусини олсин дея
 кенгликлар,
 ўтдим қояларнинг серқор тўшидан,
 йилларим сўқмоғин
 кумуш тўзонлар
 чулғади шу дам.
 Мухрлар метеорлар —
 орзулар солган изни.
 Мени севасизми, тоғлар?
 Одамлар,
 севасизми?
 Текислаб бўлмагай
 ёхуд пардозлаб, —
 мангудир сиздаги
 бу чўнг важоҳат.
 Сиз чунон дағалсиз, ўжарсиз,
 тоғлар,
 ёввош — қабоҳат.
 Тоғлар, сизнинг ўхшашингиз йўқдир,
 буюксиз якто.
 Сизни севадиларми-йўқми,
 Қилмайсиз парво.

* * *

Онамга

Бу овул рамзи не?
 Сўнгсиз муҳаббат.
 Кенг осмон остида
 ҳаёт оқар шан.
 Сирли, сокин шафақ,
 ҳаёллар бахш эт, —
 ҳикматларин ҳали менга очмаган.
 Кўкламги зоғ,
 балки кузги турнадек —
 чарх уриб кездим мен дунё ярмини,
 Лимпопо наҳрида қанотим ювдим,
 Цейлон бўстонлари
 сеҳр этди мени.
 Бу йўл қайга чорлар?
 Ҳақ эрсанг агар,
 мағрурга мағрур бўл,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

109

Туёқлар дупурин ютар сукунат.
Тулпор, мени майли, қарға,
лаънатла!

Отлар оёғини синдирад
Тунлар — чавандоз
Юзини артаркан ёлга...
Кимсасиз дашт узра сукугли осмон.
Чавандоз тин ол. Ой бу — чиқаётган.
О, бу тароватни дил қўмсар бирам.
Кўришгунча хайр,
Заъфарон сахро.

* * *

Кечикиб келади поездлар:
Йўл дилга хавотир ташлайди.
Учади фалакдан юлдузлар —
Учоқлар кечика бошлайди.

Истиқбол имдодин уқмоқдан
Донишманд сиймоси энтикар;
Бир қамчи масофа узоқдан
Сенинг дил сўзларинг кечикар.

Орзулар тасвирда акс этар,
Тинглайман бўёқлар жарангин;
Жонгинам, йилларга кечикар
Сенинг жилваларинг, караминг!..

Достоннинг бағридан чиқарлар,
Қушни ҳам парвозда қолдириб —
Мададга ошиқиб, қичарлар —
Йигитлар, отларин толдириб.

Дилдаги орзумни эркалаб,
Оҳ, мен ҳам қанийди кўлласам:
Уларга
шамолни тилкалаб,
Сурурли бир нидо йўлласам!

Мирнўлат МИРЗО
таржималари.

Андрей ТУРКОВ

“Мен умримни ҳалол яшадим...”

Олдимизда ҳаёт ва ижод даврининг икки қисмига оид — иккаласи ҳам ўзича эътиборга лойиқ — кундалик дафтардаги ёзувлар: уруш йиллари ва Александр Трифонович муҳаррирлик фаолиятининг “иккинчи муддати”га боғлиқ сўнгги ўн йиллик — унинг 1954 йили шов-шув билан ишдан олиниши ва “Новый мир” журнаlines 1958 йилдан бошлаб яна бошқара бошлашига доир саҳифалар турибди.

Булар, юзаки қараганда, Твардовский ҳаётининг бир-биридан кескин фарқ қилувчи турли даврларидир. Биринчиси “Тёркин” даври бўлиб, ушбу “Жангчи ҳақида дoston”га ўқувчилардан адабиёт тарихида мисли кўрилмаган кўп хатлар ёғилдики, матбуот саҳифаларидаги мақтов гапларни ва олий давлат мукофотларини гапирмай қўя қолайлик. Иккинчи давр ҳам қайноқ ижодий фаолият билан тўлиб-тошса-да, бироқ воқеаларнинг кескин ривожини билан яқунланди, яъни иккинчи бора сеvimли журнал билан мажбуран хайрлашишга тўғри келди ва ундан кейин хасталик авж олиб, охири ўлим билан ниҳояланди.

Бу изтиробли зиддиятлар яқунланишидан деярли уч йил олдин у ўз иш дафтарига шундай сатрни битган эди:

Ҳаётимнинг сўнгги, ғамгин йиллари бағримни эзди...

Аммо бу давр журналнинг на фақат яхши нашрга айланган, балки энг юксак нуқтага кўтарилган даври ҳам бўлди. Бу ижтимоий-сиёсий мавқеи жиҳатидан ягона мустақил нашр ўз саҳифаларида муҳаррир кўрсатган қаҳрамонлик туфайли шу чоққача номаълум бўлган Александр Солженициннинг “Иван Денисовичнинг бир куни” қиссасини босиб, уни жаҳонга машҳур қилиб юборди. Кейин унда Твардовский таъбирлагандек, “Солженицин йўлидаги” кўплаб ёзувчиларнинг асарлари эълон қилинди. Ва ниҳоят, ўқувчиларга (катта жасоратлар эвазига) илгари тақиқланган “Тёркин нариги дунёда” асари қайтарилди. “Мен ўзимизникиларга қарши жангга кирдим...” — дея номланган ҳарбий кундаликлар ва хатлар китобини ҳеч қандай иккиланишсиз шоир ижодининг иккинчи даврига дахлдор дейишимиз мумкин.

О, бу йиллар шоир учун сира ҳам осон кечгани йўқ! Бу ҳол ўқувчига ҳар қанча ғайритабиий туюлмасин, унинг ўзи учун сира янгилик эмас эди. Бундай ўқувчилар наздида Твардовский Сталин мукофотлари соҳиблари орасидаги энг мартабалиси туюлиши табиий, зеро мазкур мукофот совриндорларининг аксарияти ном-нишонсиз унутилиб кетди. Аммо, ҳар қалай, уч марта Сталин, кейин Ленин, уларнинг “изидан” Давлат мукофотлари билан сийланиш тақдирнинг камдан-кам учрайдиган инояти эди.

“Тёркин” даври ҳақидаги китобда Александр Трифоновичнинг асл инсоний қиёфаси жонланади. Бу ҳол фақат уруш йиллари манзараларини ажойиб тасвирлай билганлиги туфайлигина эмас. “Ватан ва бегона юрт” китобидаги дастлабки тинч йиллар танқид қилинган таниш кундалик ёзувларигина эмас, унинг уруш йилларидаги кечинмалари ҳамда иш дафтарларидаги илк қораламалари ва кейинчалик оғиздан-оғизга кўчиб юрган шеър ва дostonларининг кўнгилдаги илк илҳомлари яна шоир билан “қайта тўқнаш келади” (“Тёркин”дан) ва бу ҳақиқатдан ҳам уларнинг тақдири осон бўлмаганлигини кўрсатади.

Умуман олганда шоирнинг ўша даврларда эълон қилинган — рафиқаси билан жамики уруш кечинмалари ва ижодий фикрлари борасида ўртоқлашган — у хотинининг мулоҳазаларини ҳаминша ҳисобга оларди, — ёзишмалари кундаликлари қаторида бирдек қадрлидир. Ҳақиқатан ҳам, Мария

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

112

Илларионовнанинг хатлари унинг ижодий ишларида катта кўмак бўлди. У на фақат зукко ва синчков ўқувчигина эди, балки шоир “чорасиз” қолган пайтларида жонкуяр хайрихоҳи ва мулоҳазали танқидчиси ҳам бўлди. Мария Илларионовнанинг ушбу фикрлари билан танишар экансиз, асар қаҳрамонининг ўсиб-шаклланишида булар қанчалик муҳим омил бўлганлигига амин бўласиз.

“...У бошқалар сингари 10-20 йил ичида ақлан жиндек ўсиши керак. Ақлан ўсиши, ичдан шаклланиши, қаҳрлироқ бўлиши, жиддий шахсга айланиши, бир сўз билан айтганда, у ҳам ўша, ҳам бошқача бўлмоғи керак”.

У “Жангчи ҳақида дoston”нинг мазкур мураккаб тақдирида гоётада ҳал қилувчи рол ўйнади.

Кундалик ёзувлари тўпламида муаллифнинг ўз ибораси билан айтганда, у интилиб яшаган “ҳаёт ҳақиқатидан” йироқ бўлган “муҳим воқеа ва таваллуд айёмлари шеърятини”ни талаб қилган “раҳбар” лавозимлар билан кураш олиб боришга мажбур бўлган манзаралари илк бор акс этади.

“Тёркин”нинг аскар ўқувчилар томонидан қизгин кутиб олинган дастлабки боблари эълон қилинганидан кейин, муаллифнинг алам билан ёзишича, “юқори” доираларда “жирканч галва” кўтарилади. Рафиқасининг кейинроқ ёзган хатларида “оддий нарсаларга нибатан қандайдир сиёсий тус берила бошланади”.

“Менинг энг катта гуноҳим бу китобни юқорининг “ижозати”сиз ва “буйруғи”сиз ёзаётганимдир,” — дея киноя қилган эди Твардовский. “Мен ёзишда давом этдим, лекин янги бобларни эълон қилдириш тобора қийинлашиб борди”, — дейилади унинг Г.М.Маленковга ёзган хатида.

Хусусан, унинг энг яхши боблари, масалан, “Ўлим ва жангчи” боби устида қабиҳ шов-шув ва турли миш-мишлар кўзгалган эди (йўқотишлар, ҳалокат, ўлганлар ҳақидаги ҳар қандай гап найзага олинар ва кўп ҳолларда эълон қилиниш жараёнида тушириб қолдирилди). Мария Илларионовнанинг ибораси билан айтганда, “Тёркин”га бутун уруш давомида “ярим рухсат” берилганди. Матбуот саҳифаларида у тўхтаб қолар, радиодан ўқишлар узилар, муаллифнинг исми шеърятга бағишланган маърузалардан қутилмаганда ўчирилди. Таниқли партия сиёсатчиси Шчербаков “чўзилиб кетган” асарни бутунлай тўхтатиб қўйишга юқоридан “буйруқ туширди”. Бу ҳақда шоир хизмат қилаётган армия газетасининг редактори жағ уришдан чарчамасди.

Аммо Твардовский ўз аҳдида қатъий туради. “Очигини айтсам, — деб ёзган эди у хотинига, — менга ҳатто ишимнинг муттасил олқишлар остида кетмаётганлиги ёқаябди ҳам...” Ва ўша пайтларда шундай тўқинликларга учраган Василий Гроссманнинг қиссаларини таъкидлаб, “замоनावий лаббайчи ёзувчиларнинггина иши ҳамиша силлиқ, осон ва муваффақиятли кетиши мумкин, улар ҳатто журъатли ва жасур қиёфага ҳам кира оладилар”, дея хулоса қилганди (бу ўринда “Правда” гезетасида босилган Корнейчукнинг “Фронт” пьесаси “муваффақияти” назарда тутилмоқда).

Бироқ ҳаммасидан ҳам шоирга хотинининг асардаги “саркаш” йўналишни тушунгани ва қўллаб-қувватлагани қадрли эди ва ҳар қанча уринишмасин, “Тёркинни ерга кўмиб ташлай олиш” маганлиги кўнгилга алоҳида сурур берарди.

Шоирнинг кундаликлари ва хатларида унинг келгусидаги ижодий қисматини белгилаб берувчи эзгу ниятлари юзага чиқади ҳамда улар ўзига мустаҳкам замин яратарди. “Мен энди шуни яхши биламанки, бундан буён, соғлигимни берса, уруш мавзусидан, охиригача англаб етмаганим айнан мана шу мавзудан бўлак мавзуга қўл урмайман... Ўша йилларда кўнглимда тўлиб-тошган тўйгуларни англаш ва бу ниҳоятда мураккаб кечинмаларни қоғозга тушириш заҳмати қолган бутун ҳаётимга етиб-ортади. Айнан мана шу ўринда унинг урушдан кейинги лирикаси ҳамда, албатта, “Йўл” бўйидаги уй” номли достонининг ҳам “томирлари” аён ҳис этилади.

“...Мен биргина “Тёркин” билан гапимни адо қилолмайман, — дея 1942 йил августидаяқ фикр қилганди Твардовский. — Чамамда, у билан бир вақтнинг ўзида янги асарим ҳам шаклланиб боради... бу асаримда ҳам қалбимни бутунлай тўкиб солсам дейман”. — Албатта, ҳар бир уйга кириб борган, беҳисоб оилаларни абадул-абадга бахтсиз қилган уруш борасида эди унинг дардлари.

Кундаликлар тўпламини ўқир эканмиз, худди “Тёркин”даги каби ижодий фикрнинг туғилиш ва шаклланиш, айрим сюжет йўналишларининг, алоҳида

мисра ва бандларнинг бир китобдан иккинчи китобга табиий ва тадрижий равишда ўтиш жараёнларига шоҳид бўламиз. (Жумладан, ушбу дафтарларда келгусидаги “Тёркин нариги дунёда” достонининг айрим боблар тарзидаги қораламалари кўзга ташланади).

Айни чоғда фронтда кўрилган ва эшитилган воқеалардан, озод қилинган қишлоқлардан, немиш асирлигидан қайтган одамлар билан учрашувлардан олинган “чексиз-чегарасиз” янги таассуротлар яққол ўз аксини топади.

Мария Илларионовна “Тёркин” да муаллиф қаҳрамон қилиб “жафокаш” ни, яъни “шотига кўшилган ва аравани ҳаммадан кўра кўпроқ тортадиган отни танлайди”, деб ёзади. Унинг кейинги достони ҳам яна бир “жафокаш” — мислсиз қийинчиликларни чинакамига енгиб ўтган рус аёли, она ҳақидадир.

Жанггоҳдан жўнатган сўнгги хатларидан бирида Твардовский урушнинг барча укубатлари ҳақида гапираркан, ярим ҳазил, ярим чин тарзида “унинг қалби заиф, аёлларники сиңғари эканлигини” таъкидлаганди. Аёллар қалби қанақа “заиф” бўлишлиги “Йўл ёқасидаги уй” достони қаҳрамони тимсолида ёрқин кўринган. Бироқ муаллифнинг “аёлларга хос” туйғулар ва кечинмаларга йўғрилган закий нигоҳи ёш Твардовский ҳақидаги кимнингдир эски мутойибаси — “жўмард йигит ва қизил ёноқ қиз қоришмаси” ни лабда жилмайиш билан эслашга мажбур қилади.

Ҳақиқатан ҳам, ана шундай улкан қалб эгаси бўлмаганда Твардовский на шахс, на ёзувчи сифатида шаклланарди ва у на адабиётда, на жамоатчилик ишларида “кўпроқ юкни тортувчи” жафокаш мавқега кўтарилган бўларди.

Шоирнинг кейинги ўн йилликлардаги қоралама дафтарлари ҳаётининг “ўз-ўзини ўзгартириш”нинг (Александр Трифоновичнинг қаердадир Марксдан ўқиган ибораси) мураккаб ва драматик жараёнини акс эттириш эди. Бу ўзгариш фақат “сталинизм”дангина узоқлашишигина эмасди (“Мен қотиб қолган бўлмасам, сталинчи эдим ва дастлабки пайтларда шахсга сиғинишга қарши олиб борилган талбирларни юрагимга қаттиқ олдим...” — дея кейинроқ ёзади Твардовский, гарчи “Тёркин”даги ўз ижодий тажрибасида очиқ-ошкор “бидъатга берилган бўлса ҳам”), балки умуман илгариги “ягона ишончли таълимот” ва унинг она диёр учун нажотбахшлигига бўлган самимий ва теран эътиқоддан узоқлашиш эди.

Россия марксизмни машаққат билан бошдан кечирди деган машҳур сўзларни қайта ўқиркан, шоир 1965 йил майида шундай хулосага келди: “Россия бу 45 йил мобайнида (мазкур Ленин ибораси айтилган даврдан бошлаб, — А.Т.в.) бу... яккаю ягона тўғри бўлмаган ва жуда қимматга тушган инқилобий тажрибани Россиянинг қай тақлид бошдан кечирганлигини ўйлашнинг ўз даҳшат. (“Илмий асосланган” тузумнинг мазмун моҳиятини очиб берган жуда жиддий ва теран тавсифи ундан ҳам илгарироқ 1963 йил августидаги қайдларида акс этган — А.Т.) Боз устига назария догматика ва формализм ботқоғига ботиб бўлган эди. Ким билади — бундан кейин яна нималар кутмоқда”.

Олдинда Чехословакияга “босқин” турарди — Твардовский учун бу “асло тузатиб бўлмас хунук оқибатларга олиб келган қабиҳ қадам”, “орзуларнинг чил-чил синиши” бўлди.

Қоралама дафтарларни ўқиш давомида бу “ўз-ўзини ўзгартириш” “аёлларга хос, заиф” қалбнинг на фақат Чехославакия воқеаси фожиавий кунларида (“... радиони эшитардим... чекардим, йиғлардим...”), балки оддий, жўн депутатлик қабул кунларида (шоирни ҳали РСФСР Олий Кенгаши ва ҳатто КПСС МҚга аъзолигига номзодликка муносиб кўришарди) — оддий, лекин дангал ёрдам бериш қийин бўлган масалаларни муҳокама қилишда қандай изтироблар билан кечганлигини очиқ-ойдин кўриш мумкин.

Ҳаётдан яқинда кўз юмган Александр Яшинни эслаб, Твардовский ёзади: “У кўп нарсани англари, ҳазилакам изтироб чекмасди, баъзан ундан совет ҳукумати борасидаги мени чўчитиб юборадиган сўзлар отилиб чиқарди...”

У борми ўзи ҳозир?..”

Беш йил олдин — арзғуйлар “тўдаси” билан учрашувдан кейин қайд этилган ушбу сўз айнан унинг дил изҳори эди: “... баъзан совет ҳокимияти йўққа ўхшаб туюлади ёхуд у шунчалик муваффақиятсизликка дучорки, бундан баттари бўлмайди”.

Шоир имтиёзли сиҳатгоҳдаги қўшни, одатдаги партия ходимининг “суҳбатнинг жиддий томонга сал оғиши билан ўзини четга тортишидан” ҳам озмунча изтироб чекмайди, зеро энг юқори раҳбарият ҳам Александр Трифонович истеҳзоси билан айтганда ҳамиша жиддий ислоҳотлар ўтказиш ўрнига “ярага болалар малҳамини босишни” яхши кўради. — “Ҳамма кўриб-билиб турган муаммони узил-кесил ҳал қилиш ўрнига яна янги бошқарма ёки министрлик ташкил бўладими?” — дея куюниб савол қўйди навбатдаги маънисиз партия пленуми арафасида муаллиф ўз кундалик дафтари саҳифасига.

Бироқ ҳукумат адабиёт ва санъатга нисбатан “ғоявий” мусаффолик ва қачондир “Тёркин”нинг “ижозатсиз ва буйруқсиз” ўсанлигига мурасасиз бўлиш учун фаолликнинг олий намунасини кўрсатдилар.

Ҳали илиқлик йилларидаёқ Василий Гроссманнинг “Ҳаёт ва тақдир” романи ҳибсга олинганди.

Уруш йилларида бу ёзувчи Твардовскийга руҳан жуда яқин бўлганди ва бу унинг ёзувларида қайд этилган. “Мен ҳаммадан ҳам кўра ундан мамнунман ва унга муваффақият тилайман... У ҳамма нарсани яхши тушунадиган ва яхши баҳолайдиган менинг беназир дўстим”, — дейилади шоирнинг 1942 йилнинг 31 мартда хотинига битган мактубида.

Кейинчалик Твардовский ўзининг биринчи “Новый мир”даги фаолиятида эълон қилган Гроссманнинг “Ҳақиқат учун” романи атрофида кўтарилган гаплар туфайли ёзувчиларга муносабат яна кескинлашди. Шунга қарамасдан, Александр Твардовский кўлэзма ҳамда ўқиб чиқилган “Ҳаёт ва тақдир”ни муҳим аҳамиятга молик воқеа ҳисоблаб, унинг эълон қилиниши “адабиётда янги даврни бошлаб бериши... унга ҳаёт ҳақидаги асл ҳақиқатни қайтариши мумкинлигини” (Солженицин ҳикояси босилгандаги ҳолга ўхшаш) таъкидлаган эди ва машҳур “органлар” томонидан Гроссман кўлэзмасини олиб кўйилиши унга қаттиқ таъсир қилганди. “Ҳақиқатда бу вужудсиз руҳнинг ҳибсга олиншидир. Бироқ вужудсиз қалб қалбми?” — дея аччиқ савол қўйилади кундалик саҳифаларида.

Гарчи Хрущевнинг ўзи Твардовскийга ҳамиша эътибор билан қараган эса-да, бироқ барча партия ва давлат идоралари яқиндаги “сталинча” ўтмишни ва мамлакатдаги умумий аҳволни XX ва XXI съезд қарорлари асосида чуқур англашга интилиш борасидаги журнал “йўналиши”га ўта хушёр ва шубҳали муносабатда бўлдилар. Бир неча йил ўтгандан кейин А.Д.Сахаровнинг “фактларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳар тарафлама ва жиддий ўрганиш” ўта зарурлиги ҳақидаги ёзма қайдини маъқуллаган ҳолда дафтарига киритади ва бунда ўз журнали тутган йўлнинг тўғрилигини кўради. “Ҳамма бало шундаки, — деб ёзади аччиқ киноа билан Твардовский, — биз съездлар ва партиянинг бошқа қарорларини, шахсга сиғиниш оқибатларини бартараф этиш борасидаги қаҳриқларини жиддий қабул этганлигимиз ва уларда чеклашлар борлигини ёддан соқит қилганлигимиздадир...”

Бу чеклаш тезда (1960 йилдаёқ Ахматова, Дудинцев, Эренбург асарларини эълон қилишда қийинчиликлар юзага келганди), гарчи дастлаб силтаб бўлмасида, жилов тортилганди. Бунинг устига, Твардовский, катта саъй-ҳаракат эвзига, Солженицинни эълон қилиб, “бошқалар учун тасаввур қилиб бўлмайдиган тўсиқларни” енгиб ўта олган эди. Кейинчалик Александр Трифоновичнинг ўзи шундай эътироф этади: “Биз бу нарса босилгандан кейинги кўтарилган ижтимоий-сиёсий шов-шув шунчалик бўлишини сира ҳам кутмагандик”.

Бироқ айни замонда шунчалар шов-шувга сабаб бўлган журнал ва унинг муҳаррири ўтмишни, мамлакатни бошқаришнинг эски тамойиллари ва усулларини кўмсовчиларнинг кундан-кун кучайиб бораётган кўплаб пинҳона ва айрим ҳолларда очиқ-ошқора ҳужумлари учун доимий нишонга айланади. Шуниси диққатга сазоворки, кейинги йил, яна фақат Хрущевнинг қўллаб-қувватлаганлиги туфайли эълон қилинган “Тёркин нариги дунёда” достони, муаллифнинг жолис кузатувига кўра, матбуотнинг қаҳрли дашномларига дучор бўлиб, “қайноқ ҳаёт бағрига... кўрқа-писа қадам кўяди”, аммо-лекин тезда — Никита Сергеевич ишдан олинганидан сўнг, шоирнинг тўпламларига кирмай, умуман эсга ҳам олинмай, ҳаётда ярим ошқора тан олинган мавқеида қолади.

Хрущев давридаёқ Александр Трифонович санъатдаги ҳақиқатнинг ҳаётбахш кудрати билан “қузғунлар галаси”га қаттиқ зарба берган эди, бироқ улар ҳам

қараб турмадилар, оқибатда унинг Солженицинга Ленин мукофоти учун беҳад саъй-ҳаракат ва машаққатлар билан олиб борган курашлари беҳуда кетди.

Солженициннинг қаттиқ танқид тиғи остига олиншини (ҳатто унга — сиёсий айблар билан эмас, балки қамоқдаги жиноятчининг тўхмати билан!) Твардовский “ҳамма нарсага... қадри, ҳатто унингсиз яшаш мумкин бўлмаган нарсаларга қарши... аёвсиз кураш” дея баҳолайди. Цензура ва МҚ сиёсий бўлимлари томонидан “Новый мир”нинг янги сонларига ҳақиқий босқин уюштириладики, журнал материалларининг кўплари олиб ташланади, кўпларининг ўрнига бошқа матнлар тиқиштирилади ва оқибатда у ҳаминча кечикиб нашрдан чиқади.

Твардовский маълум бир вақт ичида “Жангчи ҳақида достон”да тасвирланган бир воқеадагидек, ўзини олға кетаётиб, ўз кўшинининг ўқи остида қолган Тёркин аҳволига ўхшатади. Кейин бу туйғу тарқаб кетади: “Менга бу ходимларнинг тутган ўрни аниқ. Улар изчил ва енгилмасдир... ўтган даврнинг ҳар бир ҳарфи ва руҳи учун жонини беришга тайёрлар... Бу метин деворни гиштма-гишт кўчиришдан, бузишдан, нуратишдан бошқа иложи йўқ”. У бюрократик арконлар билан мурасасиз жангга киришганлигини тобора яққолроқ англай бошлайди: “Биз, яъни мен ва журнал оз сонли куч билан зўр бир тўсиққа дуч келдикки, энди орқага йўл йўқ, олдинга силжиш эса ўта машаққат”.

Хрущёв амалдан кетиши билан қузғунлар зарбани кучайтиришади. Твардовскийни ишдан олиниши ҳақида тўхтовсиз гап тарқатишади. “Новый мир” таҳририятида эълон қилиниши учун тайёрланаётган Солженициннинг романи билан Гроссман воқеаси такрорланади — асар ҳибсга олинади. Журналга эътирозлар ортгандан-ортиб боради. “Бу ёзувлар, — келтиради шоир кундаликда, — тобора ёзувчи иш дафтари эмас, “нидо қилиб” ёнаётган журнал ҳамда бошини ҳар ёққа урган муҳаррир укубатларининг солномасига айланиб қолди... Мен ушбу солнома борасида энди сўнги сўзни айтишим ва ҳаммасига нуқта қўйишим мумкин”.

Айни пайтда журналнинг танқид бўлими билан фаол ҳамкорлик қилиб келган Юрий Даниэл ва Андрей Синявский қамоққа ташланади ва ҳукм қилинади, Сатира театрида Валентин Плучек томонидан саҳналаштирилган “Тёркин нариги дунёда” спектакли устида қора булутлар қуюқлашади ва охири оқибатда у саҳнадан олиб ташланади. Бош сиёсий бошқарма бошлиғи Епишевнинг тўғридан-тўғри буйруғи билан армияда “Новый мир” учун обуна кескин қисқартирилади ҳамда унинг тасарруфидаги нашриёт режасидан “эски” “Тёркин” қатъий равишда ўчириб ташланади.

Бу даврда “кичкина” журнал ноилож пешонасини ураётган “девор”дан катта заҳматлар билан “гишглар”нигина кўчирмоққа муваффақ бўлар эдилар. Ганимлар эса жуда осонлик билан Твардовскийни эски ходимларидан айириб, таҳририят жамоасига оғир зарбалар бериш имконига эга бўладилар ва таҳририятни “кучайтириш”ни рўкач қилиб уни “янги” кучлар билан тўлдириш тадоригига тушадилар.

Бу “янги кучлар”дан Александр Трифонович кескин воз кечиб, таҳририятни ўзича шакллантиришга журъат қилади. Бироқ босим пасамайди. “Моҳиятан, мени уч-тўрт йил давомида бўлакларга бўлиб, ишдан олишди, — дея таъкидлайди шоир 1969 йилнинг ёзида. — Зеро, Солженицин учун Ленин мукофоти қўмитасида жанг кетаётган бир пайтда мени ҳайъатдан чиқариб ташлашганда;

Плучек спектаклини тўхтатишганда;

Дементьев ва Заксни ишдан олишганда; мен эса аризани беришдан (ишдан бўшаш ҳақида. — А.Т-в) зўрга ўзимни тутиб турдим, у ёзилган, тайёр эди ва ҳ.к.”.

Иш дафтарларида “журналнинг фифон-ноласи”, “унинг қанотлари қирқилганлиги, бу “қамал қилинган ва маҳв этилган қалъа” ҳақида кўп бора изтироб билан гапирилади.

“Тонгда — қатл”, — шоир томонидан 1966 йили 30 ноябрда Пушкиннинг “Полтава”сидаги ушбу сўзлар эсга олинади. Бир кун олдин эса Сиёсий бюро мажлисда “Новый мир”ни ғоявий фитна ўчоғи деб атаган П.Н.Демичев билан “муносабатларни аниқлаш учун” узоқ давом этган баҳс бўлиб ўтганди.

“Мен энди муҳаррир эмасман”, — дейилади 1967 йил 5 январдаги ёзувда. “Ҳар қанақасига ҳам энди журнални тарқ этишимга тўғри келади”, — ярим йил ўтгач, Солженициннинг цензурани бекор қилиш ҳақидаги хати туфайли унинг атрофида янги зиддиятлар кучайган пайтда шундай қайд этилади. “Чамамда, ҳаммаси тугади”. Бу сатрлар 1969 йилнинг 6 мартда, Николай Вороновнинг Магнитогорск ҳақидаги “бизнинг воқелигимизни қораловчи” романи босилгани муносабати билан матбуот саҳифалари орқали ашаддий ҳужум қилинган кунда битилган.

“... Ақлдан озиб қолмаяпманми?... Кўп вақтдан бери миллионлаб ўқувчилар олдида журналга ва менга ёғилаётган таҳқир, ҳақорат ва сиёсий тўхматларни муфассал баён қилишга ўзимда куч тополмайман...” — бу сўзлар “Огонёк” да ўн бир ёзувчининг тўхмат мактуби, қандайдир чилангар, Социалистик Меҳнат Қаҳрамонининг “Социалистик индустрия” газетасида босилган “бўҳтондан иборат Твардовскийга очиқ хат” идан кейин шоир юрагидан отилиб чиқди.

“... Бу сафар ҳаммаси ниҳоясига етганлигига ҳеч кимда шубҳа қолмади”, — қайд этилади кундаликда 1969 йил 6 ноябрда, Солженицин Ёзувчилар уюшмасидан чиқарилганидан сўнг ва бир ҳафта кейин, 13 ноябрда: “Ҳаммаси пишиб етилди — тезроқ ҳал қилинса эди...”

1970 йил 4 февралда Ёзувчилар уюшмаси Котибияти гарчи кўп вақтлар эъзозлаб, авайлаб келганига қарамай, “Новый мир” журнали Бош муҳаррири биринчи ўринбосарлигига яқингинада “Тёркин нариги дунёда”ни бошлаб танқид қилган Д.Г.Большовни тайинлайди ва айни пайтда, Александр Трифонович рад этганига қарамасдан, журнал таҳририятини Твардовскийга мутлақо бегона, айни ўша кунларда унинг “Хотира ҳукми” дostonини матбуотда танқид қилган мунаққид А.И.Овчаренко билан “кучайтиради”.

Бу, шоирнинг эътирофига кўра, унинг истеъфога чиқиши учун очиқдан-очиқ даъват эди ва шоир кўп ўтмай бу борада ўз аризасини берди.

Чўкди гарчи “Новый мир”, —
Аммо виждон юксакдир, —

деб ёзади 6 февралда Александр Трифонович иш дафтарига.

“Ленинча типдаги партия арбоби”, Брежневни хушомад ила шундай аташарди, зудлик билан учрашишни сўраган қувгинди муҳаррирни қабул қилишни очиқчасига рад этади. Журнал ҳимояси учун йўлланган ёзувчиларнинг сон-саноксиз хатлари ҳеч қандай эътиборга олинмайди ва Твардовский ибораси билан айтганда, у ишдан кетганидан кейин “цунами” янглиғ европа матбуоти сари йўналади ҳамда унинг саҳифаларида бу “истеъфо... бутун бир даврнинг тугашидан даракдир”, дейилади.

Муҳаррирлик вазифасидан “озод қилинган” (бюрократик янги сўз) Александр Трифонович ўз ёзувларини уч ойга яқин давом эттиради: “Озодликка секин-аста кўникаяпман. Бирон ишга чалғисам, журналга қилинган “муносабат”ни қайтадан ҳис этмасам, қўлёмалар, келиб-кетувчилар ва бошқа даҳмазалардан қутулганлик нашъасини туюш мумкин. Узоқ йиллардан кейин илк бор ўзим билан ёлғиз қолишим...”

“Мутлақ соғман”, — Твардовскийнинг илтимоси (истеъфо ҳақида) қондирилган кунга нақ бир ой тўлган куни битилган ушбу сўзларда қаҳрли, аччиқ кинояни ва пинҳон изтиробни англаш қийин эмас. Шу саҳифанинг ўзида, “ёзишга мажолим йўқ”, деб бекорга айтилмаган.

Фақат бир неча кундан кейингина шоир “соғлиғи” ҳақидаги мавзуга қайтади: “Менинг ёруғ дунёдаги ушбу баҳорим, — ёзади у март охирида, балки севимли Пришвин иборасини эслаб, — кўп йиллик касалликдан соғаярканман, “дардим” ортда қолганлигига ишонгим келмайди. Дардим — 12 йил (муҳаррирликнинг иккинчи муддати — А.Т.) дам олишсиз давом этди... Ва бутун дунё “Новый мир” ўзининг мислсиз оғир аравасини сўнгги соатгача тортганини, балки уни тортиш мумкин бўлмай қолганда ҳам тортганини англаб етди”.

Қаҳрамонона фаолиятнинг ихчам таърифи! Бир оз вақт кейинроқ ёзишни мўлжаллаган “Новый мир”да 16 йил” (икки муҳаррирлик муддати ҳақидаги) китоби ҳақидаги ёзув пайдо бўлади, кейин — “ўзининг фикрига мос келадиган” материалларни саралаш тўғрисида гапирилади, лекин бу фикр фикрлигича қолади.

Сўнг бирдан совуққонлиги билан дилни титратувчи сўзлар: “Ҳамма нарсага доқайдлашиб бормоқдаман, хаёлларим ва ниятларимга қадар” (1970 йил. 23 май). Ун кундан кейин ёзувлар батамом тўхтади. Абадул-абадга.

“Юпқалашар қолган кунлар қобиги”, — бу сатр илгари ҳам йилт этган эди, бироқ у пайтлар “қайғу-ғамга чўкиб кетмаслик” умидида айтилганди.

Энди қайғу-ғамлар гирдоби бутунлай қомига ютди...

Бўлмаса-чи! Ахир, бу “жафокаш”нинг йиллар бўйи “бўйинтуруқ бўйинини яра қилиб, балчиқларга ботиб, қияликлардан сирпаниб, катта сабр-тоқат билан аравани тортганига” ҳайратланмай бўладими? Бу йиллар мобайнида ўқувчиларнинг руҳан қўллаб-қувватлаши, уларнинг журналдан кетманг, деб қилган астойдил илтимослари, шунингдек, аксарияти мутлақо нотаниш бўлган қўллаб одамлардан келаётган самимий хатлар унга улкан суянч бўлди. “Ўзимнинг қанчалик машхурлигимни менга ўша қайғули, босқин уюштирилган ҳафталар ва ойларда росмана ҳис этиш насиб этди”, — деб ёзади шоир 1970 йил майида “ўқувчилар (қисман ёзувчилар)нинг ҳам янги хатлари тўлқини ҳақида” гапириб. Энг оғир кунларда у Ольга Бергольцдан “ғалати” (“аслида ҳам ғалатими?” — дарҳол ўзини таҳрир қилади Александр Трифонович) телеграмма олади: “Ҳамиша, ҳамиша, ҳамиша Сиз биланман”. У Борис Бабочкин, Михаил Ромм, Эмил Гилельслардан ҳамдардлик сўзларини эшитди.

Твардовский ҳамиша муҳаббат қўйган ва мураббий санаган катта адабиёт ҳам ёрдамга келди. “Михаил Евграфовични ўқиб чексиз лаззат оламан”, — деб ёзади у, Шчедриннинг “Монрепо паноҳгоҳи” ва “Йил бўйи” асарларини қайта ўқиб (улардан олинган фикрлар ва ўткир иборалар илгари ҳам Александр Трифонович томонидан раҳбарият билан баҳсда ишлатилганди). “Уруш ва тинчлик”нинг навбатдаги мутолаасидан сўнг эса “мусофирликда узоқ йиллар сарсон-саргардон юриб, туғилган остонасига, муқаддас ҳақиқат, одамийлик, эзгу донишмандлик даргоҳига қайтгандек” сезади ўзини ва ҳар томондан даф қилувчи, саёз ва дағал муносабатлар барҳам топиб кетгандек туюлади. Ишчи дафтарларнинг кўп саҳифалари Томас Манндан кўчирмалар билан тўлдирилган. Твардовский ўзи учун танқидчи-Блокни кашф этади, айниқса унинг жонбахш ёғдусида кўнгли яйрайди (ундан “ҳамма тубанлик чекингандек гўё”), Цветаева хатларидан таралувчи “тоза шеърят ва маънавиятнинг олтин шуъласи” ажиб руҳ ато этади. Уз марҳум ходими А.К.Тарасенқовнинг Пастернак билан суҳбатларини алоҳида қизиқиш ва қониқиш билан ўқийди ва Пастернакда “ақлли, ҳалол ва ниҳоятда бахтсиз, бироқ даврни ва санъат моҳиятини... тўғри тушунадиган инсонни” кўради.

Ушбу ёзувларнинг айримлари кейинчалик мисраларга ва образларга айланди.

Муаллиф ўзи эътироф этганидек, “бош” китобининг (илк манбалари урушнинг сўнги йилларидаги қайдларда акс этган) оқсашига асосан унинг ҳамма нарсага, ҳали қаламидан тўкилган ёки тўкилмаган нарсаларга бўлган ўта талабчанлиги “сабабчи” дир. Улар ижоднинг силжиши борасидаги ёзувларда ва қайдномаларда яққол сезилиб туради: “... Сўзларнинг ер узра тўшалаётганлигини кўрдим... Ҳар тонг қақнус қушни тутгандек бўламан, лекин кун ярмига борганда, у думи юлинган товукқа айланиб қолади... Шудгор чуқур олинмаяпти... Катта майдонга чиқиш йўллари йўқ...”

Буларга қарамасдан, бирмунча қулай шароитда Твардовский қалбини “Теркин нариги дунёда”нинг сўнги нухаси устида ишлаётган пайтидаги каби туйғулар эгаллашига умид қилиш мумкин эди: “Янги бир қатламга дуч келганлигимни ҳис этиб турибман, фақат чуқурроқ кириб боришдан чўчимаслик керак”.

“Ўзимда ҳали куч ва имкониятларни сезиб турибман”, — дейилади дафтарнинг ҳатто 1970 йилнинг оғир февралда ёзилган саҳифасида ҳам. Ҳеч қандай мўлжал-режасиз — балки янги “Пан” асарини ёзиш борасида пишиб турган фикрлари туйғайлими — дафъатан сўнги июн саҳифасида 1938 йилда отаси ҳақида битилган шеъри қайта кўчириб ёзилган...

Бироқ ушбу асарни ёзиш насиб этмади.

Иш дафтаридоги ёзувлар узилди. Бир ярим йилдан кейин муаллифнинг ўзи ҳам ёруғ дунёни тарк этди.

Улар ҳамма ёзилган ва васият қилинган нарсаларни “кўмиб ташлаш”ни (Мария Илларионовнанинг сўзларини яна бир ёдга олсак) улдасидан чиқишолмади.

Бу ҳар қанча мантиққа зид бўлмасин, бамисоли ташлаб кетилган “қалъа” — “Новый мир” да кимдир — соғлиғи, кимдир янги бошлиқнинг “босими” туйғули ишдан кетса ҳам — аввалги гарнизон жангчилари на фақат Александр Трифонович эълон қилиш учун қабул қилиб олган асарларнигина эмас, балки янги “Новый мир” руҳида ёзилганларини ҳам “судраб чиқишга” (қаҳрли кузғунлар ибораси) муваффақ бўлардилар ва журналга яқин кишилардан бирининг гувоҳлик беришича, бу эса “гоявий раҳбариятда навбатдаги юрак хуружига, тутқаноққа сабаб бўларди”.

Александр Трифоновичнинг таҳририятда кечаётган жараёнларни қаттиқ диққат-эътибор ва рашк билан кузатиши сира ажабланарли эмас, бироқ, афсуски, сўнги “Брест қалъаси ҳимоячилари” га нисбатан ҳар доим ҳам адолатли бўла билмади. “А.Т.нинг хуноби қайнаб кетмоқда”, — деб ёзган эди унга ҳаммиша чексиз садоқатда бўлган Алексей Кондратович. Твардовский унинг “жамоа” билан муомаласига пичинг қилади ва ёзувлар давомида деярли таҳқиромуз сўзлар билан таърифлайди. Шунингдек, бундай сўзлар “Дорош ва Марьямовнинг қатъиятсизлиги ва номардларча келишувчанлиги” борасида ҳам айтилган.

Ҳақиқатда эса кекса ва касал ходимлар Твардовский изидан боришга ҳар қанча уринишмасин, улар “юқори”нинг жиддий тазйиқига, ҳатто тақиқига дучор бўлишарди. “Шауро (МҚ маданият бўлими мудир — А.Т.-в.) ҳеч кимни бўшатмасликка буйруқ берди, — деб ёзади Кондратович. Касал бўлишса, майли бюллетенга чиқишин, фақат кетишмасин. Дорош касалхонага ётсин — майли. Марьямов бюллетенга чиқсин ва ишга келмасин — майли. Фақат таҳририят аъзолари рўйхатида ҳамма аввалгича қолса бас, токи А.Т. билан ҳамма кетибди, деган тасаввур уйғонмаса бўлгани.”

Кейинчалик Кондратович бу фикрни шундай шарҳ билан тўлдирганди: “Бироқ ушбу жиҳатни эътиборга олмаслик мумкин эмасди: гарчи бизга ва менга, ўша Лакшинга ҳам таъна қилиш осон бўлса-да, — ҳар қалай, бизни ишга жойлаштиришганди. Уларни кўчага чиқариб ташлаш керакмиди? Ўз хоҳишлари билан-а? Кейин уларга ким иш беради, айниқса бизларникига ўхшаган дуруст маош билан?”

Ҳақиқат юзасидан шунини айтиш лозимки, қолган “жамоа”га (кинояли қўштирноқ эҳтирос ҳовуридир) нисбатан бўлган маломат ва гина-кудратга қарамай, Александр Трифонович кечаги ходимларини ўзи томонидан бунчалик таҳқирланишига йўл қўя олмасди, бироқ афсуски, унга бир пайтлар ўрин-босарлик қилган В.Я.Лакшин яқинда эълон қилинган кундаликларида бу борада ҳар қандай ҳақоратпарастдан ўтиб тушган. (“Дружба народов”, 2003, 4-6; 2004, 9-11 сонлар).

Эндиликда, барча эҳтирослар сўниб бўлган бир паллада Твардовскийнинг журналга қилинган катта ҳужум ва ундан “хулоса чиқариши” лозим бўлган бир пайтда у битган қайдларни чуқур хайрихоҳлик билан ўқиб чиқасан: “...ишнинг тазйиқ остида бирдан тўхтаб қолишини тасаввур қилиб бўлмади, зеро, шаклланган руҳ энг суст равишда бўлса-да, давом этади” (21 апрел, 1964 й.).

Ҳақиқатан ҳам, Твардовскийнинг “Новый мир” журналида шаклланган “руҳ” шуқуҳи кейинги йилларда тобора яққолроқ сезилиб, ҳатто энг пачоқ журналда ҳам, бутун кейинги адабиётда ҳам акс этиб турди.

“Тёркин” устида иш қизғин бораётган бир пайтлар шоир хотинига “мени қандайдир хавотирли қувонч туйғуси чулғаб олади, бу ҳалол бахт ва жасорат кўрсатилганда бўладиган қониқиш туйғусидир”, дея изҳори дил қилган эди.

Узининг фожеали даражада яқунланган ҳаётининг “тубида”, “энг теран нуқтасида” у ўзига хос мутуйба билан, деярли тёркинона оҳангда дейди:

Шунчаки берилмас
Тириклик ёрлиғи, —
Келиб мен дунёга,
Билдирдим борлигим.

Ушбу оддий ва камтарона сўз ўз замирида “ҳалол умр туйғуси” мужассам бўлса, не ажаб?..

“Дружба народов”
журналининг 2006
йил 1-сонидан олинди.

Русчадан
Мирнўлат МИРЗО
таржимаси.

Игорь ФЕСУНЕНКО

Гарринчанинг севинч ва аламлари

Очерк

Бир вақтлар дунёнинг кўплаб газеталари унинг суратини биринчи саҳифада босиб чиқарар эди. Бир замонлар бу йигит ҳақида “Халқ кувончи” деган фильм суратга олинган эди. Бир пайтлар унинг исми Рим ва Москвада, Мехико ва Дакарда, Истанбул ва Буэнос-Айресда футбол ишқибозларининг тилидан тушмас эди. Рио-де-Жанейрода-ку, алаҳхусус...

Бугунги кунга келиб, ўша оламшумул шон-шуҳратдан атиги битта ёдгорлик қолган, у ҳам бўлса, бағрига икки юз минг томошабинни сиғдира оладиган маҳобатли “Маракана” стадионига кираверишда ўрнатилган биринж лавҳага ўйиб ёзилган, Швецияда ўтказилган жаҳон чемпионати голиби — Бразилия терма жамоаси ўйинчиларининг исм-шарифлари қаторидан ўрин олган “Маноэл Франсиско дос-Сантос (Гарринча)” исми, холос.

Чилида бўлиб ўтган жаҳон кубоги мусобақаларидан бирида ҳакам Гарринчани ўйиндан чиқариб юборади. Шунда Бразилия ҳукумати Бош вазири чемпионат ташкилий қўмитасига телеграмма йўллаб, Гарринчани навбатдаги ўйиндан четлаштирмасликларини илтимос қилади. Бразилия қаторасига иккинчи марта Жйул Римэ кубогини қўлга киритгач, бутун мамлакатни босиб кетган музаффарият карнавали садолари остида унга олтин тоғлари, ўзанидан нуқул мусалласлар оқадиган дарёлар, яъни энг сўнгги русумдаги хориж машиналари, кошоналар, дала ҳовлилару банкларда унинг номига қўйиладиган мил-мил пуллар ваъда қилинганди...

Орадан бир неча йил ўтгач, уни Швецияда қозонилган буюк ғалабанинг ўн йиллигига бағишлаб уюштирилган тантанали маросимга таклиф қилишни ўзларига эп кўришмайдим. Шу сана муносабати билан Бразилия ва ФИФА терма жамоалари ўртасидаги ўртоқлик учрашувига таклиф қилишни бўлса, умуман эсларидан чиқариб юборишди. Истеъфодаги генералдан то эстрада кўшиқчисигача, машҳур чавандоздан то ошиғи олчи тикувчигача, хипчабел маликалардан тортиб то бақироқ лапарчиларгача, ҳамма-ҳаммаси чақирилди. Маноэл Франсиско дос Сантос бўлса, бу пайтда чипта олиш илинжида минг-минглаб пулини фикимлаб навбатда турарди. Ўшанда у чиптани олган заҳоти қулайроқ жой эгаллагани стадионнинг қия йўлаги бўйлаб йўртиб кетганди.

Илҳом ҲАФИЗОВ
таржимаси.

Игорь ФЕСУНЕНКО — СССР даврида Бутуниттифоқ радиоси ҳамда Марказий телевидениенинг Лотин Америкаси давлатлари бўйича махсус муҳбири бўлиб хизмат қилган. Журналист бутун дунёга донғи кетган Пеле, Гарринча, Эйсебио, Чарльтон, Круифф ва Яшин сингари футбол юлдузларига бағишланган китоб муаллифи ҳамдир. Китоб рус тилида уч марта нашр этилган. Мазкур очерк И.Фесуненконинг “Пеле, Гарринча, футбол” номли китобидан олинди ва шунингдек, таржимон томонидан машҳур журналистнинг “Советский спорт”, “За рубежом”, “Футбол-хоккей” газеталарида Гарринча ҳақида ёзган мақолаларидан олинган лавҳалар билан бойитилди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

120

* * *

Шундай қилиб, Гарринчани унутиб юборишди. Халқнинг бемисл севинчи, бразилияликларнинг ардоқли ўғлони футболдан айро ҳолда ёру дўстларисиз ва шон-шавкатдан мосуво бўлиб қолаверди. Эндиликда бақироқ шинаванда қизлар стадион ўриндиқларидан туриб уни жўр бўлиб чақиришмайди, талабалар ҳам кўкрагига унинг сурати солинган футболкаларни кийишмайди. Нима учун шундай бўлди? Бу саволга жавоб топиш учун, башарти унга жавоб топиш мумкин бўлса, хийлагина ортга чекиниш қиламиз...

...1953 йилнинг 9 июл куни. Пойтахтнинг “Ботафого” ўйингоҳида бегона бир йигит залварини у оёғидан бунисига олганча, не иштибоҳ ва ҳаяжонлар оғушида дарвоза тўридан ушлаганча турарди. У 20 ёшлик Маңоэл эди. Рио-де-Жанейронинг гирдини ўраб олган тоғлар этагида жойлашган Пау-Гранде кўрғонида жўралари уни МАНЭ деб чақиришарди. Шу топда у юрагини ҳовучлаганча; футбол “жинни”лари “кобра” деб атаган ва терманинг фахрли сариқ футболкасини неча дапқир кийиб майдонга тушган машҳур ўйинчиларнинг машқларини қузатаётганди. Бу ерга уни “Ботафого”нинг собиқ ўйинчиси Арати етаклаб келганди. Бир гал у Пау-Грандеда бўлиб, Манэнинг ажойиб ўйинларидан ҳайратга тушган ва қачонлардир ўзи тўп сурган жамоа устозларига Маноэлни кўрсатишга қарор қилганди.

Машқлар тугаётганди. Шунда жамоа устози Жентил Кардозонинг ёдига бояги қишлоқчи йигит тушиб:

— Бу ёққа чақир-чи унингни! — дея қичқирди Аратига, беписандларча.

Манэ ҳадиксираб майдонга тушиб келди...

Томошабинлар беихтиёр кулиб юборишди. Жентилнинг ўзи бўлса, кулгисини яширгани четга ўтирилди: унинг қаршисида турган бесўнақай ўсмир сираям футболчига ўхшамасди. У оқсоқланиб, лапанглаб юрар, бир оёғи иккинчисидан хийла калта эди. Шу боисдан ҳам мувозанатини сақлаб чопиш учун Манэ соғ оёғини бир оз букиб оларди. Устоз бу масхарабозликка бирданига чек қўйиш мақсадида, қовоғини уйиб ундан сўради:

— Майдоннинг қаерида тўп суришга ўргангансан?

— Тўғри келган жойда, фақат дарвозада турмасам бўлгани. Умуман олганда, ўнг қанотда яхши ўйнайман.

Тренер кўзларини қисганча бир зум ўйланиб турди-да, деди:

— Қани, бўлмаса захирадагилар жамоасининг ўнг қанотига ўтиб ол-чи. Кўрамиз, нималарга қодир экансан.

Манэ ўз жойига судралиб бораркан, устоз ҳимоячига бақирди:

— Уни бир синаб кўр-чи, Нилтон!

Тренернинг буйруғи ўлимга маҳкум қилиш билан баробар эди. Ҳазилми, Манэни ўша йиллари мамлакат термасининг энг моҳир ҳимоячиси Нилтон Сантос чиғириқдан ўтказаетганди.

Дарвоқе бундан Манэнинг парвойи палак эди: чунки у Нилтон Сантос дегани билан юзма-юз келган тақдирда ҳам уни танимаган бўларди, ахир, тўғрисини айтадиган бўлсак, терма жамоанинг йўли Пау-Гранде тарафларга тушмаганди-да.

Манэ майдоннинг ўнг қанотига ўтаркан, нафасини ростлашга ҳам улгурмасидан копток тўғри ўзи томон учиб келаётганини, ҳимоя чизигидан бўлса, устоз “Нилтон Сантос” деб атаган ўйинчи унинг олдига чопиб чиқаётганини кўриб қолди... Айни шу топда юз берган ҳодисани Нилтон бир умр ёдга муҳрлаб олди. Биринчидан, бунақаси унинг ҳаётида илк бор юз бераётганди. Иккинчидан, ўйиннинг бошидаёқ содир бўлган бу кулгили ҳол ҳақида кейинчалик бутун умри давомида жаҳоннинг юзлаб мухбирларига бот-бот сўзлаб беришга тўғри келганди. Яхшиси, бу ҳақда Нилтон Сантоснинг ўзида эшита қолайлик:

— Ўша кунлари уйланаётгандим. Содир бўлган ўша воқеадан 1-2 кун олдин дўстлар даврасида туни билан маишатвозлик қилиб, бўйдоқлик даври билан хайрлашдик... Эртасига машғулотга келиб, ўзимни нохуш ҳис қила бошладим: асабийлашардим, танамда қандайдир ҳолсизлик бор эди. Устоз жамоага олинаётган янги ўйинчиларни синаб кўраётганди. Шунда Кардозо, майдоннинг ўнг тарафида қаққайиб турган биттасини имо билан менга кўрсатиб, у билан

ўйнаб кўришимизни сўради. Ҳамма қандайдир маймоқнинг устидан энг ичида куларди. Ўзим ҳам чидаб туrolмадим. Кейин тўпни ҳаволатиб унга узатишди. Бир зумда коптокни оёғидан олиб кўяман деб ўйлагандим. Бепарволик билан яқинлаб боравердим. Унга юзма-юз келганим заҳоти у тўпни шундай бир усталик билан оёқларим орасидан ўтказиб кўздан ғойиб бўлдики... Ортидан қувиб етмоқчи бўлдим-у, мувозанатимни йўқотиб, чапараста ағанаб тушдим. Томошабинлар хаҳолаб кулиб юборишди. Бошқа ҳимоячиларни ҳам чапдастлик билан алдаб ўтаётган ўша касдан бўлак ҳамма менинг устимдан кулаётганди...

Шундан сўнг барчанинг у билан ўйнагиси келиб қолди. Манэ бўлса, кулги, бақирӣқ-чақирӣқларга (Бразилияда таниқли жамоаларнинг машғулотларидан ҳам мухлислар аримайди), устозларнинг ҳайратланишига, ҳимоячиларнинг саросимада типирчилаб қолганига эътибор бермасдан, ҳайратомуз ўйин кўрсатар эди. У Нилтон Сантосни бир неча бор алдаб ўтиб, рақибларини биттама-битта ҳам, ёппасига ҳам доғда қолдириб, дарвозага шундоқ ҳам бошлаб тўп киритдики...

Машқлар тугаб, ўйинчилар ечиниш хонага киргач, ҳамма яна Нилтоннинг оёғи осмондан бўлиб йиқилганини эслаб кулишарди. Жамоа уқаловчиси, Гарринчанинг кўнглига гулу солиш учунми, билмадим, кулоғига шивирлади:

— Сен кимни қалака қилганингни биласанми, ўзи? Бу ахир Нилтон-ку, Нилтон Сантос-а! Кўнглига ўтирган бўлсанг-ку, ҳай-ҳай, йўқса, ҳолингга вой: унинг изнисиз жамоага ҳатто форрошни ҳам олишмайди.

Манэ кифтини қисмоб кўйди:

— Мен қаердан билибман? Ўзимизнинг Пау-Грандеда Жоан деган ўйинчини уззукун лақиллатсам ҳам мендан сира хафа бўлмайди-ю.

Нилтон Сантос ҳам хафа бўлгани йўқ. Аксинча, раёсатдан зудлик билан жамоага Манэни олишларини талаб қилди. Эндиликда у Гарринчанинг илк расмий синовчиси бўлганлиги билан фахрланиб юради. Ахир у Бразилия термаси ва мамлакатнинг кучли жамоалари сафида турли ирқдаги қанчадан-қанча футболчиларга қарши ажойиб ўйинлар кўрсатди.

Тўқимачилик фабрикасида ёрдамчилик билан тирикчилик қилиб келаётган чаласавод бу йигитнинг спортдаги ҳаёт йўли шу тарзда бошланиб, кейинчалик у футбол шинавандаларининг беназир севинчига, бразилияликларнинг асл қаҳрамонига айланди.

Тўғри, Гарринчанинг ҳаёт йўли худди Пеленики сингари шиддаткор ва зафарли бўлгани йўқ. Ёдингизда бўлса, Пеле ўн етти ёшида жаҳон чемпиони бўлди. 1957 йили Манэни терма жамоага заҳирадаги ўйинчи сифатида қабул қилишганди, у йигирма тўртни уриб кўйганди. Бу пайтда термада ўнг қанот ҳужумчиси вазифасини “Фламенго”нинг машҳур ўйинчиси Жоэл ҳақли равишда эгаллаб турарди. Шундай бўлишига қарамасдан, Гарринча 1957 йилги Жанубий Америка биринчилиги мусобақаларида ҳамда 1958 йилги жаҳон биринчилиги саралаш баҳсларида ўзининг энг яхши жиҳатларини кўрсата олди.

Швецияга ҳам Маноэлни заҳирадаги ўйинчи сифатида олиб кетишди. Австрия (3:0) ва Англия (0:0) билан бўлиб ўтган гуруҳ беллашувларида у ўйнамади. СССР термаси билан бўладиган навбатдаги ўйин олдидан жамоа сардори Беллини, Диди, Нилтон Сантос ва бир гуруҳ мухбирлар, инглизлар билан эришилган дурангдан ташвишланиб, жамоа устози Феолдан Гарринчани асосий таркибга олишларини талаб қилишди. Узоқ тихирликдан кейин Феола ён беришга мажбур бўлди. Чемпионат арафасида Италиянинг “Фиорентина” жамоаси билан ўтган ўртоқлик учрашувида Маноэл кўрсатган “ўта масъулият” сизликини устоз ҳамон кечира олмаганди. Ўйинда бразилияликлар 4:0 ҳисобида зафар кучишганди. Зап ўйин бўлганди-да ўзиям. Гарринчанинг бир ўзи рақибларини бирма-бир алдаб ўтиб, дарвозабонни ҳам доғда қолдириб, тўпни киритмасдан дарвоза чизиги устида ушлаб тураверди. Ҳаяжондан бутун стадион оёққа қалқди. Маълум бўлишича, Манэ дарвозабонга ёрдамга келаётган ҳимоячини кутиб турган экан. Етиб келгани ҳамон Гарринча уни бошлаб алдаб ўтиб, тўп сурганча, ўзи ҳам дарвозага кириб кетди. Эпсиз ўйинчи бўлса мувозанатини йўқотиб, катта тезликда дарвоза тўснисига бориб урилди. Бундан наинки томошабинлар, балки “Фиорентина” футболчиларининг ўзлари ҳам кулиб юборишди.

Гарринчани Феолагина эмас, балки жамоа психолог-врачи Карваляэс ва маъмури Карлос Насиментолар ҳам ёқтиришмасди. Бироқ уларнинг “жамоатчиликнинг яқдил талаби”га бўйсунмасдан иложлари йўқ эди. Гарринча 1958 йил 15 июлда СССР термасига қарши ўйинда майдонга тушди. Бу кун жаҳон футбол тарихида алоҳида ўрин тутди.

Машҳур фаранг футбол мутафаккисси Габриэл Ано кейинчалик, бу ўйиннинг дастлабки уч дақиқасини “жаҳон футбол тарихида оламшумул уч дақиқа” деб атади. Терма жамоа устози Г.Д. Качалин ҳали-ҳануз завқ-шавққа тўла ҳайрат билан бу учрашув ибтидосини эслаб юради. Ун бешинчи сониядаёқ Диди тўпни ўнг қанотга — Гарринчага узатиб беради, у қанот ҳимоячиси Кузнецовни икки бор алдаб ўтиб, ёрдамга етиб келган Воинов ва Крижевскийларни ҳам доғда қолдириб, тўпни зарб билан дарвозага йўналтиради, бироқ коптокни тўсин қайтаради. Томошабинлар чапак чалиб юборишади. Яна бир неча сония ўтгач, Манэ тўпни ўнг қанотдан жарима майдонига кириб келаётган Пелега узатади, у тўп ҳам дарвоза тўсинига бориб тегди... Тўхтовсиз ҳужумларнинг учинчи дақиқаси дарвозани забт этиш билан якунланади. Бу сафар Гарринча узатган тўпни Вава Лев Яшин кўриқлаётган дарвозага киритади...

Кимдир “футбол Чарли Чаплини” деб атаган Гарринчанинг шундай қилиб, жаҳон футбол майдонларидаги зафарли юриши бошланди.

1962 йилги жаҳон биринчилиги якунларига кўра, Гарринча бир овоздан энг зўр ўйинчи деб эътироф этилди. Чунки Пеле мусобақанинг иккинчи туридаёқ оёғидан қаттиқ яраланиб, кейинги ўйинларда қатнаша олмаганди. Англия билан кечадиган ўйин олдидан “Ултима ора” рўзномаси ва “Насионал” радиосининг мухбири Жоан Салдана инглизлар термасининг устозига шундай деди:

— Жаноб Уинтерботтом! Ҳов анави, майдоннинг четиди оёқларининг чигилини ёзаётган мажриқни кўряпсизми? У — Гарринча! Мен сиз билан хоҳлаган шартингизда гаров ўйнамоқчиман, ўйин бошланишидан беш дақиқа ўтар-ўтмас чап қанот ҳимоячингиздан ташқари яна икки-уч футболчини унга биркиитиб кўясиз, шундай қилмаганингизда ҳам жамоанинг ўзи бунга мажбур бўлади...

Гаров ўйнашди. Бир шиша шампанга.

Айтишларича, учрашув олдидан бразилиялик мухбирлардан бири Гарринчага шундай деган:

— Менга қара! Анави “гринго”¹лар таркибида Флауэрс дегани “Мен Гарринчадан яхши ўйнайман. У мени алдаб бўпти...” деб айтди.

Манозл очикқўнгли ва қизиққон йигит эди. У мухбирнинг илмоқли гапини англаб етмаган эди, шунинг учун:

— У мени қаердан биларкан? Мен унга қарши ҳали майдонга тушмаган бўлсам... — дейди ажабланиб.

— Ҳа, у сени минбардан туриб кўрган экан. Сени, менга қарши умуман ўйнай олмайди, деб айтди.

Манэ ўйга толди, у тинмай бошини чайқар, нима дейишни билмасди. Бир пас ўтиб, бирданига сўраб қолди:

— Кўриниши қанақа унинг?

— Баланд бўйлик, сочи малларанг.

— Э-э, уларнинг ҳаммаси малласоч ва новча!

Хиёл ўтиб, Манозл Нилтон Сантосга яқинроқ келиб деди:

— Биласанми, мен ҳали бировга аччиқ қилган эмасман, лекин анави Флауэрс дегани сира хаёлимдан кўтарилмаяпти. Мақтангани қаттиқ жигимга тегяпти.

— Ўзинг бир ёқлик қилиб кўяқол уни, Манэ.

— Бир ёқлик-ку қиларман-ов. Бироқ, жин ургир, уларнинг қайбири Флауэрслигини билмайман-да. Билганим — у ҳам инглиз бўлиши керак.

— Сен уларнинг барини бошла. Қарабсанки, ораларида биттаси Флауэрс бўлиб чиқади.

Гарринча худди шундай қилди ҳам. У инглизларни ҳам ёппасига, ҳам битта-битталаб таъзирини берди. У аллақандай хузур ва завқ билан “гринго”ларга панд берарди, чунки улардан биттаси Флауэрс бўлиб, катта кетганлиги учун Манэ унинг попугини пасайтириб кўяётганди.

¹ Г р и н г о — Жанубий Америкада европаликларни шундай деб аташади.

Манозэл узатиб берган түпни жамоадоши инглизлар дарвозасига киритгач, унинг ўзи ҳам рақиблар дарвозасини икки марта ишғол этди. Биттасини рақибларининг найнов ҳимоячисидан ҳам баланд сакраб, боши билан уриб киритди. Спорт шарҳловчилари бу ўйинни Гарринчанинг ҳаётидаги энг ажойиб матч деб баҳолади. Уйин тугаши билан Уинтерботтом, манглайдан қуйилаётган реза-реза терларини артаркан, бир яшик шампан келтиришларини тайинлаб, чуқур хўрсинганича, асалари уясидай гув-гув қилган мухбирларга интервью берди:

— Жаҳоннинг энг сара жамоалари устидан ғалаба қозониш учун биз озмунча тайёргарлик кўрганмидик. Афсуски бизнинг Гарринчага ишимиз тушишини билмаган эканмиз...

“Дейли миррор” рўзномасининг камгап мухбири Фрэнк Макги Уинтерботтомнинг кифтига овулганнамо уриб кўяркан, деди:

— ГАРРИНЧА — жаҳоннинг энг забардаст футболчиси. Ҳозиргина газетамизнинг саккиз миллионлик муштарийларига: “Бундан буён дунёнинг энг кучли ўйинчиси Пеле эмас, — ГАРРИНЧА”, деб ёзиб юбордим.

Макгининг ҳамкасабаси, “Дейли экспресс” рўзномасининг мухбири Раймонд Дэскт ҳам унга кўшимча қилиб деди:

— Мен бошимни баланд кўтарган ҳолда майдондан чиқиб кетяпман. Ахир биз Гарринчага ютқаздик. Бизнинг ўрнимизда ким бўлмасин, барибир унинг жамоасига бой берган бўларди...

Нафсиламбирини айтадиган бўлсак, Гарринча дегани ким ўзи? Унинг бу қадар доврўф қозонишининг сири нимада? Мухбирлар сингари биз ҳам уни Пеле билан таққослашимиз мумкинми? Солиштириб кўрганимиздаям, икковидан қайбири кучлироқ, деган саволларга жавоб топилармикин?

Пеледан бошлай қолайлик.

Пеле футболчиға зарур бўлган энг муҳим сифатларни ўзида мужассамлаштира олган спортчи. У жаҳоннинг энг буюк футболчиларига хос жиҳатларни пишиқ-пухта ўзлаштириб олган. Пеле майдонда ҳамма нарсаға қодир: баланд сакрай олади, четдан жисми хийла залварли кўринса-да, жойидан олдинга милтиқнинг ўқидай отилади, ҳар икқала оёғи билан ҳам коптокни қойилмақом қилиб тепади, футболни юракдан ҳис этиб ўйнайди, энг чигал, энг мушкул вазиятлардаям кўз очиб юмгунча ўз йўналишини аниқлаб олади. Бошқача қилиб айтадиган бўлсак, Пеле — бу ибрат, андаза, замонавий футболчининг ёрқин тимсолидир.

Гарринча эса Пеленинг бутунлай акси. Уни сира идеал футболчи деб бўлмайди. Бир боқишда — у идеалға тамомила қарама-қарши, зид ҳам келади. Дафъатан, унинг кимлигини билмасдан, майдонға тушиб келишини илк бор кўраётган бўлсангиз, ростакамига ҳайратланасиз. Бу ерда гап унинг маймоқлигидагина эмас, балки унинг беўхшовлигида ҳамдир... Нозиктаъброқ футбол мухлисининг у ҳатто ғашига ҳам тегиши мумкин.

Унинг нафақат сохт-сумбати, балки ўйин тарзи, майдонда ўзини тутиши ҳам ҳозирги замон футболни қоидаларига мутлақо терс. Копток оёғига келиб тураверади. Эҳтимол у эпчиллик билан ҳарифини ортда қолдириб кетмоқчидир? Балки тўп оёғига теккан заҳоти уни шеригига узатиб юборар? Асло! Шу хилдаги ҳолатларнинг ўнтасидан тўққизтасида Гарринча ундай қилмайди. У тўпни ушлаб тураверади, тураверади, қарши, жамоа ўйинчилари бўлса бу орада ўз жарима майдончасида мустаҳкам мудофаа “истеҳком”ини тиклаб олган бўлишади. Ана шундагина у ўзининг алдам-қалдам найранглариини ишға солади.

Ҳа, Гарринча футболнинг устувор қоидаларию анъаналарини кўп ҳам эътироф этавермасди. Унга тақлид қилиб ўйнамоқчи бўлган ҳар қандай футболчини газета ва журналларда бошлаб пўстагини қоққан, бояқишнинг шаъниға тавқи лаънат тамғасини босган ва ҳатто жамоадан ҳайдаб юборган бўлишарди. Манозэлнинг бундай “номақбул” услуби эса, билмакс, ўзи тўп суриб келган “Ботафого” ва Бразилия термалари ўйинини бойитар ва зеб берарди. Гарринчани маълум даражада спортдаги ноёб ҳодиса ҳам дейиш мумкин, унга ўзи хоҳлаган йўсинда ўйин кўрсатишни кўйиб беришса бўлгани эди. Унга: “Мана бундай ўйнасан!” деб танбех бериб бўлмасди. Унга бирон нарсани ўргатишнинг ҳожати

ҳам йўқ эди. Унинг илҳоми, салоҳияти қарши жамоа истехқомини ёриб ўтишда зўр курол эди. Шунингдек, бу билан у жамоасининг галабасига йўл ҳам очиб берарди.

Унинг учун футбол шунчаки бир касб-кор эмас, бу ўйин унинг шоду хуррамлиги, ўз гоёлари ва ўз “мен”ини барчага эътироф эттириш воситаси ҳам эди. Маноэл на фақат футбол “кўзбойлогич”и, балки курраи заминимизда футбол ўйинининг биринчи рақамли даҳо ижодкори ҳам эди. Коптокни шерикларига узатиб беришда у Дидидан қолишмас, тўпни дарвозага аниқ ва бехато тегишда эса унга Леонидас ҳам, Пеле ҳам ҳавас қилар эди. Унинг ўйин услуби, майдонда ўзини тутиши, ўйин тарзи, қутилмаган оҳанглари ҳамда қилиқларида катта ёшдаги қалби беғубор болакайнинг маълум юраги жўш урарди.

Бир кун Коста-Рикада қизиқ воқеа содир бўлганди. Ҳисоб 1:1, учрашув тугаб бораётганди. Ҳакамнинг ҳуштаги чалинишига бир неча дақиқа қолганда, Гарринча ўзининг ғайритабиий маҳоратини ишга солиб, қаршисидан чиққан марказий ҳужумчидан тортиб, чап қанот ҳимоячисига — ҳаммасини бир-бир алдаб ўтаверди. Бутун стадион оёққа қалқди: Манэ бир ўзи дарвозабон билан яккама-якка қолганди. У тўпни тегишга чоғланиб оёғини ўнглади-ю... лекин негадир тепмади! Яна бир дапкур зарба беришга ҳозирланиб, боз фикридан қайтди. Копток билан рақиблар жарима майдончасини бир айланиб чиқди-да, дарвозабонга мададга етиб келган яна бир ҳимоячини алдаб ўтиб, тагин дарвозабон билан юзма-юз келиб, бу гал ҳам тўпни тепмади! Ҳакам дам-бадам секундомерига қараб қўяр, тоқатсизланар эди. Майдондан четда эса жамоа устози Пауло Амарал оёғи куйган товукдай типирчилар, Манэга алланималар деб бақирарди... Манэ эса учинчи карра жарима майдончасида тўп билан рақс тушиб, жамоанинг қолган ўйинчиларини ҳам доғда қолдириб, дарвозабоннинг қоқ пешонасига келиб тўхтади-да, тўпни ўта моҳирлик билан унинг оёқлари орасидан ўтказиб юборди. Шу заҳоти ҳакамнинг ўйин тугаганлигини билдирувчи ҳуштаги чалинди. Жаҳлдан эс-ҳушини йўқотаёзган Амарал Манэнинг ёнига чопиб борди-да, бразилияликлар қўллайдиган энг куракда турмас сўзлар билан Гарринчани сўка кетди ва сўзининг пировардида:

— Нимага тўпни тепмадинг? — деб бақирди.

— Ҳа, тўпними? — деди Манэ, паришонхотирлик билан устозига ўтирилиб қараб. — Дарвозабон ҳадеганда оёқлари орасини очавермади-да, нима қилай...

Гарринча ҳозирда бутун жаҳон футболлида русум бўлган жўмардликнинг энг покиза, энг ҳалол, марду майдонларга хос усулининг кашшофи эди. 1960 йили 27 март куни машҳур “Маракана” ўйингоҳида “Ботафого” ва “Флуминенсе” жамоалари бир-бирига қарши тўп сурмоқда. “Флу...” ҳимоячиси, тўпни қайтараман, деб оёғи қайрилиб йиқилди. Тўп эса тўғри Манэнинг оёғига келиб тушиди. Энди унинг тўп билан жарима майдончасига бемалол кириб боришига ҳеч ким тўсқинлик қила олмасди. У дарвозабоннинг олдига келиб, тўпни тегишга чоғланди-ю, шу он ҳалиги йиқилиб тушган ҳимоячи ёдига тушиб, ортига қайрилиб қаради, рақибни ҳали ҳам оёғини ушлаганча вой-войлаб ётарди. Шунда Маноэл олдинга бурилиб, бамисоли ўз-ўзидан барчага аён, табиий бир ҳаракат қилаётгандек, атайлаб тўпни дарвозадан анча нарига тегиб юборди.

“Флу” ҳимоячиси Алтаир ҳам, ён чизикдан тўпни ўйинга киритаётиб, хиёл иккиланиб қолди. Унинг ҳаётидаги бахтиёр онлар эди бу: у ҳам Гарринчанинг валломатлигига яраша жавоб қайтариши керак эди-да. Алтаир ҳам худди шундай бир табиийлик ва хотиржамлик билан коптокни майдондан ташқарига чиқариб юборди... Бу жўмардликни Гарринчадан қолган дейишда.

Жоан Салданьянинг хотирлашича, ташқаридаги ўйинлардан бирида “Ботафого” жамоаси чекка бир шаҳарчада икки кунга тўхтади. Футболчилар меҳмонхонага жойлашиб олишгач, Салданья билан Маноэл деразадан кўчага қараб ўтиришарди. Эртасига маҳаллий жамоа билан ўйин ўтказилиши керак эди. Чанг-тўзонли кўчанинг нариги бетида ёнма-ён иккита пивоҳона жойлашганди. Уларнинг биридан эрталабдан-кечгача одам аримас, мудом гавжум эди. Иккинчисида эса зоғ учмасди. Буфетчи хомуш тортанча, шундайин ҳам топ-тоза стаканларни бот-бот артар, столнинг устини чанг-губордан тозалар,

мижоздан эса дарак йўқ эди. Манозл хаёлга чўмганча пивохони хўжайинига узоқ тикилиб турди-да, сўнг бирданига Салданьяга бурилиб, деди:

— Сеу (сенйор, дегани) Жоан, бирров пастга тушиб келсам майлими?

У лапанглаганча кўчанинг нариги бетига ўтди. Пивохонани тўлдириб олган мижозлар оғзилари очилиб, Гарринчага тикилиб қолишди. Ахир шу топда уларнинг қаршисида икки карра жаҳон чемпиони — афсонавий “би-кампеон” — Гарринча турарди-да.

Манозл мижозлар билан тирбанд пивохона олдига келиб тўхтади. Ўзининг кутилмаган бу ташрифидан гангиб, анграйиб қолишган мижозларга у бир қур назар солди-ю, лекин ичкарига кирмади. Бу ерда ҳам ўзининг футболдаги ҳийласини ишга солди: гавжум бир томон икки-уч одим ташлаб, тўғри мижозлар йўқлигидан маъюс тортиб ўтирган буфетчининг олдига кириб борди. Бар соҳиби ўрнидан сапчиб туриб, тасодифий ташрифдан ўзини буткул йўқотиб, кўлидаги сочиғини ҳам тушириб юборди. Гарринча бир финжон қаҳва ичиб пулини тўлади-да, буфетчига бир оғиз гапирмай елкасидан қоқиб ташқарига чиқди.

“Орадан беш дақиқа ўтгач, — деб эслайди Салданья, — хувиллаб ётган ўша пивохона одамга тўлиб кетди. Барменнинг кўли-кўлига тегмас, у ҳалигина Гарринча ўтирган жойни ҳафсала билан тузатар, икки марта жаҳон чемпиони қаҳва ичган финжонни одамларга кўз-кўз қиларди... Чемпион Жоан Салданьянинг ёнига келиб, унга деди:

— Энди адолат ўрнатилди деб ўйлайман, шундай эмасми, сеу Жоан?

Жасинто де Тормес бошқа бир воқеани сўзлаб берди. 1958 йилги жаҳон биринчилигидан зафар кучиб қайтган Гарринчани қадрдон Пау-Грандеси миллий қаҳрамонлардек кутиб олди. Ўша кун дам олиш куни деб эълон қилинди, маъмурий идоралар ёпилиб, тўқимачилик фабрикаси ҳам ишламади, ўз-ўзидан карнавал бошланиб кетди. Ракета ва мушаклар отилиб, ранг-баранг қоғоз тангачалар ва тасмалар сочқи қилиб сочилди, чолгучилар ғалаба куйларини чалишди... Бир кечаю бир кундуз роса байрам бўлди. Эртасига эрталаб Гарринча уйларининг қаршисидаги пивохонага кириб борди. Яқин-атрофдаги тор кўчаларда яшовчи камбағал йигитлар йил мобайнида қарзга пиво олиб ичишарди. Қарзларини мудом тўлаб қутула олишмасди. Бар соҳиби Гарринчани кучоқ очиб кутиб олди, чемпион бўлса унинг тирсагидан тутиб четга тортди:

— Сенйор Жоакин, малол келмаса, менга қарздорларингизнинг рўйхатини берсангиз!

Бар соҳиби ҳеч нарсага тушунмай, анграйиб қолди. Манэ бўлса, берасиз деб оёқ тираб туриб олди. У қиссасидан бир даста пул чиқариб, барча қарздорларининг қарзини узиб чиқди...

Ўша пайтлари Гарринча яхшигина пул топаётганди, бироқ у бунча бойликни нима қилишни билмасди. Пулларини ҳуда-беҳудага сарфлайверди. Бу далил-ғули йигитнинг минг-минглаб долларларига қанчалан-қанча ёшлар ҳаётда ўз йўлларини топиб кетишди, Пау-Грандеда қатор-қатор бараклар қурилди. Эҳ, бу тескари дунё! Деярли ҳар куни ресторанларда банкетлар уюштирилар, алламаҳалгача базми жамшидлар давом этарди... Гарринчанинг каталакдек кулбасига (ўзига дурустроқ уй сотиб олишга узоқ йиллар дасти қисқалик қилди, тўғриси, вақти ҳам бўлмади) башанг кийинган бойваччалар келиб туришарди. Улар “би-кампеон”ни бағрига қаттиқ босганларича, унинг кўлидан маҳкам ушлаб, фотоаппарат ва кинокамераларнинг объективларига совуқ назар ташлашарди: префект ва сенатга депутатликка сайланиш учун улар Манозлни кучоқлаб суратга тушгани сураткашлари билан ташриф буюришарди. Газеталарнинг биринчи саҳифаларида халқ Кувончи — Гарринча билан расмга тушиш сайловчиларга шунчалик кўп овоз олишга имкон берардики, бу овозларни катта-катта митингларда берилган қоп-қоп ваъдалар билан ҳам тўшлаб бўлмасди...

Вақт-вақти билан Пау-Грандега қориндор амалдорлар, “Ботафого” клубининг бошлиқлари келиб туришарди. Улар шартнома муддатини узайтириш пайти келгандагина ташриф буюришарди. Улар бақариб-чақариб Манзени опичлаб олишар, иззат-икром билан унинг мулат хотини Наирининг кўлини ўпиб, қизчаларининг жажжи кўлчаларига ширинликлар тутқазिशар. Ёғ босган бетларидан сохта кулги аримайдиган бу мартабали зотлар курсиларга ястаниб

олишиб, уятчан Наири тайёрлаган қаҳвани хўриллатиб ичишар, Манэ ва Наири билан галма-галига қадаҳ уриштириб, баландпарвоз сўзлар айтишар, “Бразилиянинг энг буюк футболчиси”нинг порлоқ истиқболи ҳақида башоратлар қилишар, Манэнинг кифтига қоқиб кўйишарди. Булардан руҳан кўтарилиб кетган Гарринча тавозе, ялтоқлик билан узатилган битимларга имзо чекиб юборганини ҳам билмай қоларди. Шунинг учун ҳам у ўзидан ўн марта ёмон тўп сурса-да, устомонлиги ва доғулилиги билан ундан кўпроқ маош оладиган ўртамеъна футболчилар қаторида юрарди.

Дастлабки тушкунлик отасининг вафотидан сўнг бошланди. Жанозага “Ботафого” ўйинчиларининг барини таклиф қилди. Иззатгалаб президент, бошқарув ҳайъати ҳам чақирилди. Оддий ёғочга катта-катта михлар наридан-бери қоқиб тайёрланган тобут кун бўйи айвонда турди. Лекин оддий паугранделиклар эртадан-кечгача хизматда бўлишди. Жамоа бошлиқларидан эса ҳеч ким келмади. Чунки битим муддати ҳали-бери тугамасди-да... Гарринчанинг содиқ дўсти Нилтон Сантос ва яна икки ўйинчи келишди, холос. Кеч кира бошлади, шунда бир болакай чопқиллаб келиб, қабристон назоратчиси шошираётганини, ҳадемай қоронғи тушиб қабристон ёпилажагини маълум қилди. “Энди келишмайдиганга ўхшайди, — деди Гарринча руҳсизланиб, куни билан ўйининг олдида тўпланиб турган одамларга қараб: — Нима ҳам қила олардик? Кетдик бўлмаса”. Шундай қилиб қарияни сўнгги манзилига олиб кетишди. Тобут, пўртаҳол ва қулупнай ҳидли резина сақич чайнаётган мулат ва креолларнинг боши узра чайқалиб борарди.

1962 йилги жаҳон чемпионатидан кейин ҳам Гарринча ажойиб ўйинлар кўрсатди. Рио-де-Жанейро биринчилигининг финал учрашувида у “Фламенго” дарвозасига укта тўп уриб, мухлисларнинг самимий олқишларига сазовор бўлди. Эртасига марказий газеталардан бири ўртоқлик ҳазили тариқасида “Ботафого” ўйинчиларининг барини Гарринча қиёфасида тасвирлаб босиб чиқарди.

Тўғри, ўйиндан сўнг жамоа шифокорлари Манозлнинг тиззаси жиддий шикастланганлигини қайд этишди. Эҳтимол бу жароҳатни у Баие шаҳрида ўтказилган ўртоқлик ўйинида олгандир, ўшанда жамоа бошлиқлари пул ишлаш мақсадида қатор ўйинлар уюштирганди. Консилиум чақирилди. Врачлар Манэнинг оёғини обдон текшириб, лабларини ташвишли қимтиб кўйишди ва унга тушунуқсиз бўлган “Артроз” деган ташхис қўйишди. Хукм қисқа ва кескин эди: у уч ой мобайнида майдонга чиқмаслиги, яхшилаб даволаниши лозим эди. Йўқса, футбол билан хайрлашишга тўғри келарди, у оёғидан ажраб қолиши тайин эди... Бироқ ўша кунлари “Ботафого” жамоаси Оврупа бўйлаб катта сафарга ҳозирлик кўраётганди. Сафар футболчиларда зўр қизиқиш уйғотди: Франция ва Италия жамоалари билан олтига ўйин ўтказиш режалаштирилганди. Башарти, Гарринча сафар ўйинларида иштирок этса, ҳар бир учрашувга 15 минг доллардан ваъда қилинганди. Борди-ю у майдонга тушмаса, ваъда қилинган пулнинг ярминигина оларди, холос. Гарринча бўлса: “Оёғим, оёғим! Уч ой даволанмасам бўлмайти!” дейишдан нарига ўтмасди. Уч ойга бало борми? Манозл жамоа президенти Сержио Дарсининг олдига кириб, уни ташлаб кетишларини илтимос қилганида, у кулиб юборди-да, қуруққина қилиб, бу ҳақда гап ҳам бўлиши мумкин эмаслигини, йўқса, у шу заҳотиёқ битимни бекор қилишини, айбдор бўлмиш Гарринчадан кўриладиган зарарни ундириб олишини билдирди. Сўнг Манэни узоқ аврашди, елкасига уриб: “Кўйсангчи, оёқ ҳам гап бўлди-ю! Қайси футболчининг оёғи огримайди дейсан! Қайтиб келган заҳотинг энг зўр дўхтирларга қаратамиз...” дейишди.

У борадиган бўлди.

Ўйин олдидан унга оғриқни қолдирадиган укол қиларди. Мехр-оқибатли бир киши суяниб юриши учун унга ҳасса ҳам ясаб берди. У ҳар бир ўйинни сабрсизлик билан кутадиган бўлиб қолди, чунки майдонга тушаётганда унга оғриқни сездирмайдиган зардоб юборишарди. Оғриқ таққа босилар, у қаддини ростлаганича, “Гарринча! Гар-ринча!” деган хитоблар остида майдонга югуриб чиқиб борарди.

Сафардан қайтгач, жамоа раёсати Гарринчага таътил берди, яъни унинг олдига суяк ташлади. Аммо кеч бўлганди. Уни қийнаб келаётган хасталик артроз

бўлмай, меникс ёрилиши эканлиги маълум бўлди. Марио Тоурингё деган таниш жарроҳ уни операция қилди, бошқа бир дўсти — банкир Магальяэс харажатларни кўтарди.

“Ботафого” бошлиқлари Гарринчанинг олдинги Гарринча эмаслигини, эндиликда у жамоага унчалик даромад келтирмаётганини сеза бошлашди. Боз устига ёши ҳам ўттиздан ошиб қолганди. Ундан вақтида қутулиб олишнинг иложини топиш керак эди. Энди уни ўйинга қўйишмас, гоҳ-гоҳида учрашув тугашига беш дақиқалар қолганда чиқаришарди ва ачинганнамо: “Сен йигит, формадан чиқиб бораётибсан...” деб қўйишарди.

Футболчининг ҳафсаласи пир бўлиб, машғулотларга ҳам бормай қўйди. Қисқаси, у энди олдинги Гарринча эмасди. Ниҳоят уни 1966 йили Сан-Паулу шаҳрининг “Коринтианс” жамоасига икки юз миллион крузейрога сотиб юборишди. Ўша пайтлар учун бу катта пул эди.

У ердагилар Манэнинг касал оёғидан зиғирча ташвиш чекишмас, футболчининг нақ етти кило эт қўйиб юборгани билан ишлари йўқ эди, улар битта нарсани билишарди, холос: икки карра жаҳон чемпиони улар учун зарҳарид кул, вассалом.

Энди томошабинлар майдонда Маноэлни хуштак чалиб мазах қиладиган бўлишди. Жамоанинг талабчан амалдорлари (хўроз ҳамма жойда ҳам бир хил қичқираркан-да): “Негадир бугун ўйининг қовушмаяпти, Манэ”, деб ўпқалашгани-ўпқалашган эди. Манэ эса жон-жаҳди билан ўйнади, астойдил қўйиб-пишарди. Ўйин тугаши билан тепасига жамоа маъмури етиб келарди-да: “Ҳой йигит, сенга катта пул тўланган, ҳозирча сен буни оқлаётганинг йўқ. Эшитяпсанми?” — дерди дашном бериб.

Пичоқ бориб суякка қадалади. Кунларнинг бирида Гарринча сабр косаси тўлиб эшикни қарсиллатиб ёпганича жўнаб қолади. Қарга дейсизми? Рио-де-Жанейрога!

Бразилиянинг миллий қаҳрамони деб тан олинган Маноэл Франсиско дос Сантос — Гарринчанинг серташвиш, серғалва янги ҳаёти мана шундай бошланди.

Бир ёқда пулсизлик балоси, иккинчи ёқда турли солиқлар балоси унга кўз тикиб турарди.

Бирданига рўзномалар уна эслаб қолишди. Бу гал олқишлар ўрнига: “Алвидо, Гарринча!”, “Қаҳрамоннинг кулфати”, “Гарринча — ўз халқининг дарду ҳасрати”, “Аянчли интиҳо!” деган тушкун мақолалар босила бошлади. Ҳатто: “Гарринча ўлди” деган сарлавҳа ҳам пайдо бўлганига нима дейсиз?

Бориб-бориб Гарринча тўғрисида умуман ёзмай қўйишди. У бутунлай ҳамманинг эсидан чиқиб кетди. Лекин яшаш керак эди. Маноэл кулоғидан қарзга ботганди. Уни қамоққа тиқиб қўйишларига бир баҳа қолади. Яхшиям мухлислари, оқибатли дўстлари бор экан, қутқариб қолишади. Энди бирон йўлини топмаса бўлмасди... Барибир Гарринча футбол билан тирикчилик қилишни афзал билди.

Сўнгра футболчилик санъати билан савдо қилувчи Гарринча омадини чет элларда қидириш ҳаракатига тушди. Балки Колумбия унинг жонига ора кирар? Шуни жаҳд қилди Гарринча — унга ҳар бир ўйин учун 600 доллардан берадиган бўлишди. Бранкилья шаҳрининг “Депортиво Жуниор Клуб”ида ўйнади. Бироқ, бу ерда ҳам омад ундан юз ўгирди. Бир ўйинда у оёғидан жиддий шикастланганди. Шу боис ўзини кўрсата олмади: шерикларига узатиб берган тўпанинг учови ҳам уларга етиб бормади. Ўзининг машҳур ҳийласини кўрсатаман деб қовун тушириб қўйди. Иккинчи бор уриниб кўрганида эса — ундан рақиби тўпни осонликча олиб қўйди. Кейин томошабинлар хуштак чалиб, уни калака қилишга тушдилар.

Ҳаёт бўлса ўз маромида давом этиб борарди. Кунларнинг бирида мен, Гарринчанинг расмий ўйинларда иштирок этишини тақиқловчи муддат битганлигини, у яна футбол билан жиддий шуғулланаётганлигини эшитиб қолдим.

У қандайдир жидду жаҳд билан, кимларгадир зарда қилгандек, шу билан биргаликда зўр кўтаринки руҳда машқлар қиларди. У жуда кўп чопар, иккала оёғи билан ҳам копток суришни ўрганар, кейин ҳовузда чўмилар, — бу машқларнинг ҳаммасини ҳарорат сояда қирқ даражани кўрсатиб турган паллада

бажарарди. Уч ойдан ошиқроқ вақт мобайнида узлуксиз кунига икки марта стадионда ва яна бир бор уйда машқ қиларди. Атайлаб унга мослаштириб берилган дастгоҳ устида ётиб олиб, оёқлари билан 100 килолик юкни 200 мартабагача кўтариб туширарди! Охири Гарринча ўзининг рисоладаги формасига кириб олди. Уч ойда у ўн икки килограммга озиб, ўзининг идеал вазини тиклашга муяссар бўлди. “Фламенго”нинг бош устози таваккал қилиб, Маноелни “Васко-да-Гама” жамоаси билан ўтадиган расмий ўйинга асосий таркибда туширишга жазм қилди. Бу хабар бутун Бразилия футбол ҳаётида катта шов-шувларга сабаб бўлди. Учрашув кuni Рио-де-Жанейро шаҳри худди талвасага тушиб қолган баҳайбат одамни эслатарди. Ҳамма уч йилдан бери “Маракана”нинг яшил майсазориди тўп сурмай қўйган азим футболчини кўриш ишқи билан яшарди.

Кекса мухлисларнинг эслашича, 1968 йилнинг 30 ноябр кuni юз берган қиёмат-қойимни ўз бағрига 200 минг томошабинни сиғдиришга қодир дунёдаги энг улкан ўйингоҳ ўзининг ўн саккиз йиллик тарихида кўрмаган экан.

Ўйин бошланди. Тарихий дақиқалар етиб келади: тўп ўнг қанотга — Гарринчага узатилади! У коптокни оёқларига ростлаб олди-да, хиёл эгилганича “Васко-да-Гама”нинг чап қанот ҳимоячиси Эбервалга рўпара келиб, ўзининг одатдаги ҳолатида қотиб тураверади. Шу заҳоти мухлислар андек хавотирли, интизорли интиқлик оғушида жимиб қолишди. Бир-икки сония ўтиб, Гарринча ўзининг чиройли, барча шинавандаларига таниш ва шу билан бирга, қутилмаган тарздаги найранги билан кўз очиб юмгунча Эбервални ортида қолдириб кетади. Шу он вулқон отилиши деймизми ёки термоядро бомбаси портлаши деймизми — ҳуллас, қулоқни тешиб юборувчи кучли портлашдан ўйингоҳ шунақанги ларзага келадики, қўяверасиз. Ишқибозлар нуқул: “Гар-рин-ча! Гар-рин-ча!” деб бақришарди. Лекин “Васко-да-Гама” ҳам осонликча таслим бўлгиси келмас эди. Улар Гарринчага нисбатан қўполлик қилмоққа ўтишди: Эбервалдан ташқари унга қарши марказий ҳимоячи Фонтанани ҳам боғлаб қўйишади. Манэга қарши ўйнай олмагани алам қилади, шекилли, Фонтана уни атайлаб қўполлик билан чалиб йиқитишга тушади. Эбервал бўлса унинг бетига уриб юборади! Мухлислар “Васко” ўйинчиларини ҳуштак чалиб калака қилмоққа, беҳаё сўзлар билан ҳақоратламоққа бошладилар.

Ўйин шу аснода танаффусга довр давом этади. “Фламенго” устози Гарринча оқсай бошлаганини кўриб, уни заҳирадаги ўйинчи билан алмаштирмоқчи бўлади. Бундан зумда огоҳ топган матбуот ходимлари пастга чопиб туша бошлашади. “Торсида”нинг “Гар-рин-ча! Гар-рин-ча!” деган шодиёна хитоблари бир зум тинмасди. Жамоанинг ечиниш хонасида эса нисбатан жимжитлик ҳукмрон эди. Маноел турган жойида футболкасини еча туриб, ўзини тутолмасдан пиқиллаб йиғлаб юборади. Бахтиёрлик кўзёшлари унинг тердан кирланган бетларини юварди. Ҳамма уни кучоқлаб ўпар, ҳаяжондан қалтираётган қўлларини сиқиб, кифтига қоқиб қўйишарди.

Учрашувнинг иккинчи қисмида томошабинлар ўйинга умуман қизиқмай қўйишади. Нуқул муҳтожлик ва мусибатлардан иборат бир зайлдаги турмушларида бирдан-бир қувончи ҳам, юпанчи ҳам футбол бўлган ўн минглаб мулат ва креоллар завқ-шавқларга лиммо-лим ҳайқириқлар остида Гарринчани стадион йўлаклари бўйлаб кўтариб кетишади.

Янги футбол мавсуми бошланиб, бир-икки ўйинда иштирок этган Маноел кўп ўтмай заҳирадаги ўйинчилар ўриндигига маҳкам ўрнашиб қолди: жамоанинг янги устози Тимнинг илтимосига кўра янги президент Ришер Аргинтинанинг “Сан-Лоренсо” клубидан елдек учқур, навқирон Довални сотиб олди. У Маноелнинг ўрнига ўнг қанотга тўп суриши керак эди. Дарҳақиқат, Довал жуда зўр ўйнар эди. Тез орада у мухлисларнинг жон-дилига айланиб қолди, номи ҳам газета саҳифаларидан тушмас, журналистлар ҳам яхши кўриб қолишганди уни.

Гарринчани яна эслан чиқариб қўйишди... Маноел ишини қилиб бўлган, Маноел энди кетавериши мумкин эди гўё... У бир қанча вақт жамоа ҳисобида турган бўлса-да, ўйин олдидан ечиниб, ҳеч курсида бир неча дақиқа тўп сургани майдонга тушириладиган заҳирадаги беш нафар футболчининг рўйхатига ҳам киритилмади...

Бу нима — интиҳоми?! Наҳотки, киши ҳаётида икки бора завол топса?!..

Жавоб тариқасида қандайдир қорчалоннинг хирилдоқ овозда ўта разилона, лекин асосли ва мантиқли гапини эшитаман:

— Нима бўпти? Футболчини бир умр майдонга боғлаб қўйибдимми?! Гарринча ўттиз беш ёшни уриб қўйди. Ёшларга ҳам ўрин бериш керак-да, ахир!

Ҳа, ўрин бериш керак... Швецияда бўлиб ўтган жаҳон биринчилигида Олтин Кубокни у билан биргаликда қўлга киритишган Нилтон Сантос ва Загало, Жалма Сантос ва Зито, Диди ва Жилмар сингари сафдошларига ўхшаб жойини бўшатиб бериш мавриди келганди унга ҳам. Лекин ўринни бўшатиб бериш ҳам тўрича бўлади. Ишқибозлар том маънодаги футболчига керак бўлган ҳурмат-эҳтиромни ўринлатиб қўйишди. Бироқ мухлислар унга нафақа тўлай олмас, бирон жойга ишга жойлаб ҳам қўя билмас эди-да... “Унинг ўзи айбдор, — дейди бир футбол гумаштаси. — Бу ҳақда аввалроқ бош қотириш зарур эди. Нилтон ва Дидилар шундай қилишди-ку. Ҳозир Пеле ҳам шундай қиляпти...”

Тўғри. Бу ҳақда аввалроқ ўйлаб кўриш лозим эди. Тушган пулларни ҳар ёққа совурмасдан жамғариб қўйиб, Нилтон Сантос ўзига хусусий дорихона, Жилма Сантос этикдўзлик устахонаси, Вава бўлса нуфузли банкда ўзига ҳисоб рақами очиб олгани қаби тадбиркорлик билан иш юритиш зарур эди... Бироқ Маноэл ҳам дўстлари сингари иш тутганида, у Гарринча бўла олмас эди, балки! Бу унинг айби эмас, шўр пешоналиги эди. Чунки у пулнинг қадрини билмас, олдига ким ёрдам сўраб келса, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан бериб юбораверарди. Қани энди ўша “оқибатли” дўстлар? Қарздорлар ҳам қаёққадир йитиб кетишдимми? Манэ ҳатто уларнинг кимлигини ҳам эслай олмасди... Эсида қолган тақдирда ҳам, олдига бориб қарзини сўрай олмасди. Улардан ўзи берган қарзларни ундиролмагани сингари, ҳеч қачон уларни излаб топиб биронтасидан қарз ҳам сўрай билмас эди.

Гарринча 1983 йилнинг январ ойида ёлғизликда, узоқ давом этган хасталикдан вафот этди. Улимидан кейингина уни яна эслаб қолишди. Бу ерда яна бразилияликларнинг ҳайбаракаллачилик ҳамда ўз-ўзини қаттиқ танқид остига олиш мойиллиги уларнинг, ардоқли қаҳрамонларини тезда ёдларидан чиқариб юбориш адолатсизлигига, вақт ўтиб кетгандан кейин бўлса, виждон азобида укубат чекишдек ҳайрон қоларли даражадаги лаёқатлари уларга қўл келди. Гарринчани сўнгги йўлга кузатгани бутун Рио аҳолиси кўчага чиқди десак муболаға бўлмас. Тобут ортидан Пау-Гранделик саводсиз зинжилар, Бразилия терма жамоасининг “уч карра жаҳон чемпионлари”, башанг кийиниб олишган чиновниклар, эстрада ва “ойнаи жаҳон” “юлдузлари” борарди. Гавжум кўчаларнинг йўлакларида ўтириб олиб, бошмоқ тозалайдиган болалар, полициячилар ва ҳатто ўғрилар, ҳамма-ҳаммаси Манэ билан видолашгани қадам ташларди. Уларнинг орасида фақат... Пеле йўқ эди.

Бразилия халқининг ардоқли фарзанди Гарринча вафот этган куни афсонавий футбол “қирол”и вазият тақозоси билан Рио-де-Жанейрода бўлган эса-да, дўсти билан видолашгани на касалхонага, на ўликхонага ва на майитнинг жанозаси ўқилган жомеъга борди. “Олтин маъбула” кубогини қўлга киритиш баҳсларида биргаликда жон куйдирган, мағлубият аламлари ҳамда ғалаба нашидасини баробар баҳам кўришган Пеле, дўсти Гарринча қазо қилганини эшитиб, уйига — Сантос шахрига жўнаворди. Пеле Рио-де-Жанейрода эмас, балки ўз уйида аза тутмоқчилигини, чунки видолашувнинг аламзада онларига тоқат қила олмаслигини айтиб баҳона қилди.

Пойтахтнинг бутун марказий кўчаси бўйлаб чўзилиб кетган моҳам маросимида Маноэл Франсиско дос Сантос, яъни Гарринча билан видолашгани юз минглаб одам иштирок этаётганди. Улар “Сенинг жойинг бу ерда, Пеле!” дея алам ва ғазаб билан бақирарди, ҳаммалари йиғлаб боришарди. Шохкўчанинг четидаги баланд уйлардан бирининг деворига кимдир йирик-йирик ҳарфлар билан “Бу дунёда яшаб ўтганинг учун ташаккур сенга, Гарринча!” деб олдис-олислардан ҳам кўринадиган қилиб ёзиб қўйганди.

Наим КАРИМОВ

Отажон Ҳошим қисмати

Ўзбек фани ва маданиятининг ҳозирги юксак даражага эришишида ўтган асрнинг бошларида дунёга келган ва 20-30-йилларда илмий ва ижодий фаолиятлари бошланган зиёлиларнинг хизматлари мислсиз даражада катта. Афсуски, 1937 йил тегирмони уларнинг аксарини авжи ижодий камолот ёшида йўқ қилиб юборди. Шунга қарамай, улар ўзларининг фидойиларча олиб борган фаолиятлари билан ўзбек халқининг илмий ва ижодий салоҳияти нималарга қодир эканлигини намойиш эта билдилар.

Яқинда шундай унутилмас сиймолардан бири, адабиётшунос олим ва фан ташкилотчиси Отажон Ҳошимнинг таваллуд топганига 100 йил тўлди. 100 йил... Шу давр ичида инсоният тарихи кўрмаган неча-неча инқилобий ва ижтимоий бўронлар бўлиб ўтдики, улар пировардида мамлакатимиз ва маданиятимизни вайрон этиб кетди.

XX асрнинг 10-йилларида чор ҳокимияти томонидан жорий этилган тартиблар ўз кучини қандай йўқотган бўлса, шўро ҳокимияти даврида фан ва маданиятга зўравонлик билан олиб кирилган мафкура ҳам мустақиллик йилларида шундай осонлик билан жон берди. Ана шу жараёнда Отажон Ҳошим сингари шўро даврида ижтимоий фанлар ва бадиий адабиёт соҳасида заҳмат чеккан сиймоларнинг айрим илмий ва адабий асарлари ҳам ўз қимматини йўқотди.

Аmmo биз бугун олис ёки яқин тарихга назар ташлаганимизда, ўтмишда яшаб ижод этган олим ва ёзувчилар меросига адолат мезони асосида ёндашиб, уларнинг ўзбек фани ва маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасига қараб баҳо беришимиз лозим бўлади.

ОТАЖОН ҲОШИМ КИМ БЎЛГАН?

Отажон Ҳошим 1905 йили Тошкентнинг Пушти ҳаммом маҳалласи (ҳозирги Сағбон ва Зарқайнар кўчаларини туташтирувчи Олча торкўчаси)да туғилган.

Отажон Ҳошим 1924 йил 2 ноябрь санали таржимаи ҳолида: “Мен деҳқон фарзандиман... 1918 йилга қадар отам билан бирга ишладим ва айни пайтда эски мактабда ўқидим”, деб ёзган ва 1921 йили таътил кунларида Тошкентга келганида (у шу вақтда Москвадаги ишчилар факультетида ўқиган) отасига ёрдам берганини айтган. Адабиётшунослар ана шу маълумотга асосланиб, Отажон Ҳошимнинг деҳқон оиласида туғилгани ва ҳатто таътил кезларида отасига деҳқончилик ишларида ёрдам берганини айтиб келишди. Аммо маълум бўлишича, унинг отаси Тошкентнинг ўзига тўқ ва маърифатли савдогарларидан бўлган. У Тошкентдаги кадетлар корпусида хизмат қилган офицер Николай Трифонов оиласи билан яқин алоқада бўлгани сабабли, ўғлининг таълим-тарбиясини шу офицер ва унинг хотини Ольга Тимофеевага ишониб топширган. Шу воқеага қадар эски мактабда ўқиган Отажон энди рус офицери оиласида яшаб, рус-тузем мактабига қатнай бошлади.

Агар 1917 йил октябрь тўнтариши содир бўлмаганида Отажон ота касбини давом эттирган ёки кадет офицери таъсирида ҳарбий соҳани танлаган бўлармиди. Аммо у 1918 йили Тошкентнинг нуфузли ўқув юрларидан бири — тўлиқсиз ўрта мактаб мақомидаги Маориф институти (Инпрос) га ўқишга киради.

1921 йили мазкур ўқув юртини тугатиб, олий маълумотли бўлиш мақсадида дастлаб Тошкентдаги Покровский номидаги, кейин Москвага бориб, Бухарин номидаги ишчилар факультетларида ўқийди. Ниҳоят, 1924 йили тайёрлов курсини битириб, Қизил профессорлар институтига ўқишга киради. Аммо Шимол иқлимида соғлиги шикастланганлиги сабабли 1926 йили ўқишни тугатмай, она юртига қайтишга мажбур бўлади.

Отажон Ҳошим Тошкентга қайтгач, Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги ҳузурдаги Давлат илмий кенгашига раис этиб тайинланади. Ўша йилларда Маориф халқ комиссарлиги олдида турган муҳим вазифалардан бири республикада олий ўқув юртларини барпо этиш эди. Йигирма бир ёшли Отажон Ҳошим шу соҳада фаолият олиб бориб, 1927 йил 22 январда Самарқандда Олий педагогика институти (ҳозирги Самарқанд давлат университети)нинг очилишига ўз ҳиссасини қўшади. Кейинчалик ўзи ҳам мазкур институтнинг ижтимоий-иқтисодий бўлимида дарс беради. У аynи пайтда “Қизил қалам” жамиятининг ташкил этилишида ташаббус кўрсатиб, унга раислик қилади. Отажон Ҳошим шу вақтда ўзбек ёзувчилари ҳар икки авлодининг самарали ижод қилиши ва улар яратган асарлар халққа етиб бориши учун “Қизил қалам” мажмуасининг нашр этилишига эришади. Мажмуанинг 1928-1929 йилларда икки китоби чиқиши 20-йиллар маданий ҳаётида катта воқеа бўлган эди.

1929-1930 йилларда, бир томондан, Боту ва Рамзий бошчилигидаги Маориф халқ комиссарлиги ходимлари, иккинчи томондан, Мунаввар қори Абдурашид-хонов раҳбарлигидаги “Миллий иттиҳод” ташкилоти аъзолари қатағон этилиши билан, бошқа таниқли ёзувчи ва олимлар қатори, Отажон Ҳошимнинг ҳаёти ҳам хавф остида қолади. Республиканинг ўша вақтдаги раҳбарлари кўзга кўринган кадрларни сақлаб қолиш мақсадида Абдулҳай Тожиевни СССР Миллатлар Кенгашига котиб, Чўлпонни СССР Халқ Комиссарлари Кенгашига таржимон этиб, Отажон Ҳошимни эса 1929 йилиёқ Ленинграддаги Шарқшунослик институти аспирантурасига ўқишга юборадилар.

Отажон Ҳошим аспирантурада ўқиш жараёнида ўзини ҳар томонлама билимдон, истеъдодли, тиришқоқ ва ташкилотчи олим сифатида намойиш этади. Шунинг учун ҳам раҳбарият аспирантурани ҳали тугатмаган ёш ўзбек олимини институтнинг адабиёт бўлимига илмий котиб этиб тайинлайди. Аммо қирғин-қатағон булутининг тарқганига амин бўлган республика раҳбарлари 1933 йил декабрида Отажон Ҳошимни Тошкентга чақириб олиб, янги ташкил этилган Фанлар комитетига раис, Маданий қурилиш илмий-текшириш институти заминида тузилган Тил ва адабиёт институтига директор этиб тасдиқлайдилар. У аynи вақтда “Социалистик илм ва техника” (ҳозирги “Фан ва турмуш”) журнаliga муҳаррир этиб ҳам белгиланади.

Отажон Ҳошим ўзбек тили, адабиёти ва халқ оғзаки ижодини ўрганиш ишларини ташкил этиш ва шу йўналишлардаги илмий ишларни юқори босқичга кўтариш мақсадида институтга Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Миён Бузрук Солиҳов, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Шайхзода, Яҳё Ғулом, Ҳоди Зариф, Буюк Карим, Фахри Камол, Элбек сингари ижодкорларни таклиф этади. Иzzат Султон, Юсуф Султон, Шайфа Абдуллаева, Мансур Афзалов, Халид Расул сингари ёшларни эса аспирантурага қабул қилиб, уларнинг таниқли адабиётшунос олим сифатида шаклланишига ёрдам беради.

Шу даврда ўзбек тили ва адабиётининг қарийб барча муҳим соҳалари бўйича тадқиқот ишлари олиб борилди, “Ўзбек шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари” (1933), “Адабиёт соҳасида илмий текширишлар” (1934), “Ижодий ўсиш йўлида” (1936) тўпламлари нашр этилди. Отажон Ҳошимнинг ўзи ҳам тил, адабиёт, фалсафа ва халқ оғзаки ижодининг муҳим муаммоларига бағишланган ўттиздан зиёд илмий мақолаларни эълон қилди.

1936 йили республика ҳукумати А.С.Пушкин вафотининг 100 йиллиги арафасида улуг рус шоирининг энг сара асарларини ўзбек тилига таржима қилиш тўғрисида қарор қабул қилади. Бу қутлуғ ишни мувофиқлаштириш, “Евгений Онегин” шеърини романи таржимасига муҳаррирлик қилиш ва таржима этилган барча асарлар бўйича “илмий конференциялар”ни уюштириш Отажон Ҳошим зиммасига тушади.

Хуллас, у ўзига ишониб топширилган вазифани кўнгилдагидек бажариб, нафақат таниқли адабиётшунос олим, балки моҳир ташкилотчи сифатида шуҳрат қозонади.

Аммо 1937 йилдаги даҳшатли воқеалар бошлангач, Отажон Ҳошим ўша йилнинг 2 августида қамоққа олиниб, 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отиб ташланади.

ОТАЖОН ҲОШИМ ВА ЖАДИД АДАБИЁТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Жадид адабиётини ўрганиш тарихига назар ташласак, С.Айнийнинг “Бухоро инқилоби тарихига материаллар” (1920) ва Ф.Хўжаевнинг “Бухоро инқилоби тарихига доир” (1926) китобларида жадидчилик ҳаракати тўғрисида илк бор маълумот берилганини кўраимиз. Шубҳасиз, кейинги илмий ишларда бўлганидек, бу асарларда ҳам жадидчилик тарихига бир ёқлама қараш ҳоллари йўқ, деб бўлмайди. Акмал Икромовнинг Ўзбекистон ёшлар ташкилоти Марказий Комитети пленуми (1926 йил 11 май)даги нутқидан, айниқса, Ўзбекистон зиёлиларининг II қурултойи (1927 йил 20 февраль)дан кейин эса, жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти савдо буржуазиясининг манфаатларини ҳимоя қилган ижтимоий ҳодисалар сифатида ўта салбий баҳолана бошлади.

Шундай тарихий-мафкуравий шароитда жадид адабиётини биринчи бўлиб махсус ўрганган адабиётшунос Отажон Ҳошимдир. Унинг 1929 йилда эълон қилинган “Жадид адабиёти тўғрисида”ги мақоласи бугунги қарашларимизга зид бўлган бундай “таъриф” билан бошланади: “Жадид адабиёти ўзбек буржуазияси адабиётидир. Жадид адабиёти ўзбек буржуазиясининг фикрини ва унинг бошидан кечирган ҳолатларини акс этадир, унинг учун ишлайдир, қуядир, йиғлайдир”.

Бугун бу сўзларни ўқиган кишининг жадид адабиётига вульгар социологизм маррасидан туриб баҳо берган адабиётшуносдан ўпқаланиши ва ҳатто ранжиши турган гап. Аммо шу сўзлардан кейин муаллиф, қутилмаганда, масалага янги нуқтаи назардан ёндашади: “Жадид адабиёти миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг адабиёти, дейиш ҳам тўғри эмас. Ўртоқ Айн ўзининг “Ўзбек шоирлари” деган мақоласида ёзади: “Чўлпон — миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлиларнинг шоиридир. Унинг мафкураси шуларнинг мафкурасидир, у шу мафкура йўлида уринадир, талпинадир, уни қайнатган, унга илҳом берган нарсалар шулардир”. Чўлпон жадид адабиётининг энг кучли вакили бўлганидан ўртоқ Айннинг бу таърифи ўз ичига жадид адабиётини ҳам олади. Чунки Чўлпонни жадид адабиётдан айириб таъриф қилиш ярамайди. У вақтда жадид адабиёти “миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлилар”нинг адабиёти бўлиб қолади. Бу, албатта, тўғри эмас. Зиёлиларнинг адабиёти бўлмайди”.

Бу ва кейинги сўзлардан равшан бўладики, Отажон Ҳошим ўз мақоласини Айн (Олим Шарафиддинов)нинг Чўлпонга қарши ёзилган мақоласига, шунингдек, Айн билан Ойбек ўртасидаги баҳсда Айнни ҳимоя қилган Усмонхон (Эшонхўжаев)нинг мақоласига жавоб тарзида ёзилган. Отажон Ҳошим гарчанд жадид адабиётини ўзбек буржуазияси адабиёти, деган партиявий таъриф ва баҳога таянган бўлса-да, бу адабиётни “миллатчи, ватанпараст, бадбин зиёлилар”нинг адабиёти, деган қарашга кескин қарши чиқадики, бундай сўзларни “қосимовчилик”, “бадриддиновчилик” деган мудҳиш компаниялар бошланган, Мунаввар қори сингари жадидлар учун кишанлар қўйилган даврда айтиш катта жасорат эди.

Отажон Ҳошим жадид адабиёти тарихини икки — инқилобдан аввалги ва кейинги даврларга бўлиб, бу адабиётнинг биринчи даврини шундай Шарқлайди: “Инқилобдан илгариги биринчи давр жадид адабиётининг ёшлиги, кучсизлиги давридир. Бу даврда жадид адабиёти шаклан эскиликдан чиқмаган, ўз фикрига яраша, ўзига боп шакл, тил туғдирмаган эди.

Буржуазия фикрини эски шаклда берар эди. Фикр олдда, шакл орқада эди. Бу давр жадид адабиёти кучли бадий асарлар ва кучли жадид санъаткорларини бермади. Баъзи бир ўткир қаламли жадид вакиллари бўлса ҳам, улар бу даврда янги шакл, янги тил ахтариш билангина машғул эдилар”.

Отажон Ҳошим жадид адабиётининг илк даврига оид бу танқидий мулоҳазаларини юмшатиш мақсадида давом этиб, ёзади:

“Жадид адабиёти инқилобдан кейин ўсди, кучайди, буржуазия фикрига лойиқ қолиб, шакл тугдирди, тил жуда ишланди, тилда, шаклда эски адабиёт таъсиридан бутунлай қутулди ва фикрни маълум бир шаклда беришда нозиклашди. Чўлпоннинг бир шеърини жадид адабиётининг биринчи даврида ёзилган Авлоний ёки Аҳмад Сиддиқийнинг шеъри билан ҳеч бир тенглаштириш мумкин эмас. Чўлпонда санъаткорлик, шеърда нозиклик олий, албатта. Бу давр кучли жадид санъаткорларини етказди: масалан, Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Элбек (ўрта) ва бошқалар. Бу даврда жадид адабиёти шу қадар кучайдики, ўз таъсирига кўп ёш ёзувчиларни ола бошлади ва кўп вақтгача ўз таъсирида олиб турди (Боту, Шокир Сулаймон, Олтой, Бектош, Ойбек, Ғайратий ва бошқалар)”.

Адабий танқид 1926-1927 йиллардаги расмий йиғилишларда ўқилган маърузалар ва қабул қилинган қарорлардан кейин ўта сўллаша ва вульгарлаша бошлаган. Шундай пайтда Отажон Ҳошим жадид адабиётининг биринчи ва иккинчи даврларини, умуман олганда, тўғри талқин қилган.

Олимнинг юқорида келтирилган сўзларидан маълум бўладики, у Чўлпоннинг юксак санъат намунаси бўлган шеърларини севиб ўқиган ва жадид адабиётининг дастлабки даврида шундай асарлар яратилмаганлиги ёки оз яратилганлиги учун бу давр адабиётини кучсиз, деб ҳисоблаган. Отажон Ҳошимнинг фикрига кўра, Чўлпон “жадид адабиётининг энг кучли ва санъаткор намояндаси”, “жуда нозик ҳисли ва ўзбек миллий буржуазиясининг фикрларига, туйғуларига усталик билан бадиий шакл берган, турмушни яхши билган ва ўз синфининг ҳар саволига жавоб берган шоир” дир. У Чўлпонни, бир томондан, “турмушни яхши билган шоир”, деб ҳақ гапни айтса ва шарафласа, иккинчи томондан, уни буржуазия шоири, деб Айннинг фикрини тақрорлаган ва Чўлпонни ўзбек халқининг дарду ҳасратлари, орзу ва умидларининг куйчиси, дейишга журъат қилмаган. Бунинг биринчи сабаби шундаки, у шу даврда Чўлпонга берилган расмий баҳога қарши чиқиб, уни рад эта олмас эди. Иккинчидан эса, мустамлакачилик тузумига, шўро давлатига, большевизмга қарши курашган куч умуман халқ эмас, балки шу халқнинг илғор қисми эдики, Отажон Ҳошим буржуазия деганда халқнинг ана шу илғор қисмини назарда тутган.

“Ўзбек миллий буржуазиясидек, Чўлпон инқилобдан кўп нарса кутган эди, чор ҳукумати ўрнига ўзбек буржуазиясининг ҳоким бўлишини умид қилган эди. Лекин инқилоб бу умидни юзага чиқармади, у чор ҳукуматини йўқ қилиб, ўзбек миллий буржуазияси ҳокимиятини эмас, пролетариат ҳокимиятини, ишчи-деҳқон ҳокимиятини қурди... Бу, албатта, ўзбек буржуазиясига ёқмас эди, ...ўзи учун инқилобнинг ҳеч нарса бермаганини яхши биларди”, деб ёзади мақола муаллифи. Сўнгра ўзбек буржуазиясининг инқилобга ва “пролетариат ҳокимияти тузувчилари”га бўлган муносабати Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага”, Элбекнинг “Ииртқишлар мажлиси” шеърларида ошқора ифода этилганини айтиб, бу шеърлардан катта фарқларни келтиради. Отажон Ҳошим кейин ҳам жадид адабиёти ҳақида фикр юритишдан кўра кўпроқ Чўлпоннинг совет давлатига қарши курашга чорловчи шеърларидан талай мисоллар келтирадики, у гўё мурод-мақсадини шу сатрлар орқали ифодаляётгандек таассурот қолади, кишида.

Мазкур мақолада гарчанд жадид адабиёти ва унинг пешқадам намояндалари ижодига танқидий муносабат бўртиб турган бўлса-да, республика раҳбарияти Отажон Ҳошимни, юқорида баён қилинган хавотирга кўра, ўша, 1929 йилдаёқ Ленинградга аспирантурага юборди. Қизиғи шундаки, Отажон Ҳошим аспирантурада ўқиган йилларида “Ўзбек жадид адабиёти” деган мавзу устида иш олиб борди. Афсуски, бу илмий иш ҳам, Отажон Ҳошимнинг 1935 йилда Ойбек билан ҳамкорликда ёзган 12 босма табоқли “Мустамлакачилик даври адабиёти” монографияси қўлёзмаси ҳам сақланиб қолмади. Бироқ аспирантнинг илмий раҳбари, академик А.Самойловичнинг “Ўзбек жадид адабиёти” “ихтисослик иши” тўғрисидаги 1931 йил 5 март санали тақризи СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институти архивида сақланган бўлиб, унда, жумладан, куйидаги сўзлар ёзилган:

“Ўр. Ҳошимов ҳисобот даврида “Ўзбек жаҳид адабиёти” ихтисослик иши учун материалларни тўплаш устида ҳормай-толмай изчил иш олиб борди. Мазкур мавзу ўзбек пролетар адабиётидан аввалги давр адабиётига тааллуқли. Ўр. Ҳошимов диссертацияга тайёргарлик ишларини кенг асосга қўйиб, Ўрта Осиёнинг руслар томонидан босиб олиниши даври ва ўзбеклар ўртасидаги жаҳидчилик ҳаракати йилларидаги иқтисодий ва сиёсий фактларни тўплаш ва ўрганиш билангина кифояланиб қолмади, рус истилоосидан аввалги теурийлар ва ўзбек хонлари даврини ҳам қамраб олиб, шу даврнинг ижтимоий-иқтисодий тузилишини маҳаллий манбалар ва европалик олимларнинг тадқиқотлари асосида аниқлади. Айни пайтда Ўр. Ҳошимов бевосита ўзбек адабиёти тарихига оид материал ва тадқиқотларни ҳам шундай кенг тарихий қамровда тўплаб ўрганди.

Камина Ўр. Ҳошимовнинг ҳисобот даврида олиб борган ишининг худди шу қисми билан яқиндан таниш бўлганим туфайли уни сон жиҳатидан ҳам, салмоқ жиҳатидан ҳам ўта қониқарли, деб ҳисоблайман”.

Отажон Ҳошимовнинг мазкур “ихтисослик иши” бизгача етиб келмаганига қарамай, шу давр танқидчилигида устуворлик қилган вольгар социологизм, бизнингча, унда М.Б.Солиҳовнинг “Ўзбек адабиётисида миллатчилик кўринишлари” (1933) китоби, Ҳамид Олимжон ва Уйғуннинг “Жаҳид адабиётисининг синфий моҳияти масаласига” (1935) сингари мақолаларида кўзга ташланганидек даҳшатли бир шаклни олманган, деб умид қиламиз.

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИ ОТАЖОН ҲОШИМ ТАЛҚИНИДА

20-йиллар охири — 30-йилларнинг бошларида адабий танқидда вольгар социологик қарашлар авж олгани сабабларини тушуниш учун шу давр ҳаётидан бир мисолни келтириш, балки, кифоядир.

Маълумки, 1934 йили С.М.Кировнинг ўлими муносабати билан шўролар мамлакатисида қама-қама авж олиб, зиёлилар боши балодан чиқмай қолди. Барча ташкилотларда тозалаш кампанияси ўтказилиб, ўтмишда эсер ёки кадетлар партиясига тасодифан кириб қолган кишилар тафтиш қилинди. 1934 йил сентябрида ЎзССР Халқ Комиссарлари Кенгаши ҳузурисидаги Фанлар комитети партия ташкилотининг “тозалаш” бўйича йиғилишида таниқли жамоат арбоби Низомиддин Ҳўжаевнинг “иши” кўриб чиқилди. 16 сентябрь куни бўлиб ўтган йиғилишида сўзга чиққан Ломакина деган комитет ходимаси, жумладан, бундай сўзларни айтди:

“Мен яқинда Фанлар комитети йўлланмаси билан Самарқандда бўлиб, Ўзбекистон осори атиқа комитетининг иши билан танишдим... Ленинградлик талабалар билан бирга Шоҳизинда ва Регистонда экскурсияда бўлганимда осори атиқа комитети ходимлари зиёратчиларга ўзбек меъморлиги тарихини бузиб тадқин қилишди. Осори атиқа комитетисидаги мутахассислар бизга қарши ишләшмоқда. Улар Самарқандни ажойиб обидалар маскани сифатида тавсифлар эканлар, бирор киши бу ернинг диний жаҳолат маркази бўлганлигини айтмади, бирор киши Темур даври истибдод тизимидан иборат давр бўлганлиги ҳақида чурқ ҳам этмади. Ўзбекистон осори атиқа комитети ўтмиш ёдгорликлари бўйича буржуа концепцияларини фoш этмай келмоқда”.

Бу Россиядан келган бирорта амалдор ёки обрўли кишининг эмас, балки ҳақто партия аъзоси ҳам бўлмаган оддий илмий ходиманинг сўзларидир.

Шу даврда у ёки бу муаммога муносабат масаласи Москвада ҳал этилар, республикадаги илмий ва ижодий муассасалар марказдан келган йўриқномалар асосидагина иш олиб борар эди. Ўзбек олимлари ҳақто ўз тарихлари ва адабиётлари бўйича ҳам Москвада тасдиқдан ўтган “расмий фикр”ни қўллаб-қувватлашга мажбур эдилар. Вольгар социологизм 20-30-йилларда ижтимоий фанларни ана шу тарзда чирмаб ташлаган эди.

Мумтоз ўзбек адабиётиси шу даврда жаҳон адабиётиси тараққиётисида муносиб ҳисса қўшган ўзбек халқининг бадийий бойлиги эмас, балки маданий мерос сифатида ўрганила бошлади. Отажон Ҳошим ҳам жамият олдида, ижодий

зиёлилар олдида пролетар адабиётини барпо этиш вазифаси турган бир вақтда ўзбек мумтоз адабиётини ана шу топшириқ асосида текширди.

Большевиклар ва улар маслағи билан заҳарланган айрим маҳаллий зиёлилар шу вақтда маданий меросдан воз кечиш “ғоя”сини илгари сурдилар. Отажон Ҳошим шундай тарихий-мафкуравий шароитда пролетар адабиётини яратиш учун “эски адабиёт”ни яхши билиш ва ундан фойдаланиш лозим, деган шиорни ўртага ташлади. Унинг назарида, маданий меросдан фойдаланишнинг уч босқичи бўлиб, булар: 1) маданий меросни яхши билиш; 2) бунинг учун маданий меросдан керакли жойларни тўплаш, яъни маданий меросни ўрганиш ва ундаги инқилобий даврга ҳамоҳанг тамойилларни аниқлаш; 3) маданий меросдан тўпланган материаллар устида ишлаш, яъни бояги тамойилларни ривожлантириш эди.

Отажон Ҳошим, Фитрат сингари, маданий мерос деганда, биринчи навбатда, ўзбек мумтоз адабиётини назарда тутуди ва уни чигатой адабиёти, деб атайди. “Чигатой адабиёти” атамасини эса бундай Шарқлайди: “Чигатой адабиёти исми Чингиз ўғли Чигатойга нисбатан бўлса керак. Чигатой адабиёти туғилган давр, қўлимизда бўлган адабий асарлар юзасидан, Темур ва Темурийлар давридир (14, 15-асрлар). Бунга “олтин давр” ҳам дейдилар”.

Отажон Ҳошим ҳам бу сўзлардан кейин Темур ва Темурийлар даврининг “олтин давр” деб аталиши сабабларини изоҳлаш мақсадида XIV-XV асрлардаги тарихий шароитга ўқувчи эътиборини қаратади. Шу даврдаги савдо капиталининг ривожланиш йўллари кўзатиб, бундай ёзади: “Савдо капиталининг энг кўтарилган даври Темур вақтидагина бўлиб, 14-аср яримларидан 15-асрларгача давом этгандир. Бундан кейин мустамлака ва савдо йўллари кўлдан кетиши, бутун дунё денгиз йўлининг очилиши натижасида, Ўрта Осиё савдо йўлига катта зарба берилиши орқасида Мовароуннаҳр савдо капитали секин-секин сўниб, илгариги мавқеини йўқота бошлади... Темур даври савдо капиталининг кўтарилиши ва кўтарилган даври – Темурийлар даври; савдо капиталининг секин-секин сўниши – тушиши давридир. “Олтин давр” деганимиз мана шу даврлардан иборатдир”.

Кўрамизки, олим XIV-XV асрлар ўзбек адабиётини мумтоз адабиётимизнинг “олтин даври”, деб атайди. Айни пайтда шу асрларни икки даврга ажратиб, савдо капитали гуллаган Амир Темур даврида “Тузукоти Темур”дан бошқа асарлар яратилмаганлиги ёки ҳозирча топилмаганлигини айтади. Унинг назарида, “Тузукоти Темур” гарчанд бадий асар бўлмаса-да, Амир Темур даврининг асосий руҳини ўзида ифодалайди. Отажон Ҳошим савдо капиталининг сўниш даври адабиёти деганда эса, XV асрда яшаган Навоий ва Лутфий сингари мумтоз шоирлар ижодини назарда тутуди. У мазкур шоирлар ижодидан намуналар келтириб, бу намуналарни жадид шоирларнинг шеърлари билан қиёслайди. У мумтоз шоирлар ижодида шаклнинг мазмунга нисбатан, жадид шоирларида эса, аксинча, мазмуннинг шаклга нисбатан етакчи эканлигига алоҳида урғу беради. Ва бу ҳолнинг сабабларини, бир томондан, XV аср адабиёти савдо капиталининг сўниш даври маҳсули эканлигида, иккинчи томондан, жадид адабиётининг миллатни уйғотиш мақсадида туғилганлигида, савдогарлар савдо ишларида ортда қолганлиги сабабли ёшларни ўқитиш, уларга замонавий билим бериш масаласи шу даврда ҳаёт-мамот масаласи бўлганлигида кўради.

Отажон Ҳошим ўзбек адабиёти тарихининг қайси даври бўйича кузатишлар олиб борган бўлса, шу даврга ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий мезонлар асосида ёндашди. У қизил профессорлар институтида таълим олган, масъул лавозимларда хизмат қила бошлаган адабиётшунос сифатида ўзбек адабиёти тарихини ўзга йўналишда ўрганиши маҳол эди. Қолаверса, у “олтин давр” адабиётини Амир Темур даврида рўй берган ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт билан боғлаб, хато қилмаган. Аммо у Навоий ва Лутфий сингари мумтоз шоирлар ижодида шаклнинг, яъни маҳорат масалаларининг балқиб туришини “савдо капиталининг сўниши” билан изоҳлаб, нотўғри хулосаларга келган. Чунончи, эмишки, “Агар ўзи маҳкум синф бўлиб, ҳоким синфга қарши курашса, ўз кучига, ютишига ишонмаса, умидсиз бўлса, у вақтда унинг адабиётида шакл”, яъни бадий маҳорат устуворлик қилади ва, аксинча, “агар ўзи маҳкум синф бўлиб, ҳоким синфга қарши курашса ва ўз кучига, ютишига ишонса, у вақтда унинг адабиётида шакл”, яъни маҳорат бўртиб турмайди.

Отажон Ҳошим бундай хулосалари билан, бир томондан, адабиётнинг умумхалқ мулки эмас, балки турли синфлар манфаатини ифодаловчи восита сифатида талқин этган бўлса, иккинчи томондан, бадиий маҳоратни ёзувчининг истеъдоди билан эмас, балки у “мансуб бўлган” синфнинг жамиятдаги мавқеи билан боғлаганки, бу мутлақо хатодир.

Аммо шу нарсани унутмаслик зарурки, Отажон Ҳошимнинг адабий-танқидий мақолалари ёзилган даврда ёзувчилар олдига мумтоз адабиётга қарши ўлароқ пролетар адабиётини яратиш вазифаси қўйилган ва шу даврда юзага келган “адабий” хунвейбинлар ҳатто Навоий сингари мумтоз шоирлар ижодидан воз кечиш шиори билан чиққан эдилар. Отажон Ҳошим шундай даврда мумтоз адабиётимизни назарда тутган ҳолда адабий меросни яхши билиш (демак, ўрганиш), унинг асл намуналарини тўплаш, ундаги янги тарихий даврга ҳамоҳанг тамойилларни ривожлантиришни лозим, деб ҳисоблади. У айни пайтда Навоий, Лутғий, Чўлпон асарларидаги шеърӣ маҳорат ва бадиий жозиблага, айниқса, юқори баҳо бердики, бундан адабий асарнинг умрбоқийлиги синфийлик ва ғоявийлик билан эмас, балки бадиийлик мезони билан белгиланади, деган хулоса келиб чиқади. Эҳтимол, бу Отажон Ҳошимнинг ўша пайтда ошқора айтиши маҳол бўлган, аммо кўнглида яшаган фикр-хулосадир.

ОТАЖОН ҲОШИМ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

1934 йилда Маданий қурилиш илмий-текшириш институти заминида Тил ва адабиёт институтининг ташкил этилиши билан ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш, ўрганиш ва нашр этиш ишлари яхши йўлга қўйилди. Отажон Ҳошим бу ишларга раҳбарлик қилиб, 1935-1936 йилларда Ҳоди Зариф ва Буюк Каримий бошчилигидаги илмий экспедицияларнинг Фарғона водийси ва Хоразм воҳасида самарали иш олиб бориши учун барча шароитларни яратди. Ҳар иккала экспедиция натижасида Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли сингари машҳур бахшилардан ташқари, Холиёр Абдуҳаким, Эргаш баҳши, Бибижон, Хонимжон, Ҳамро биби каби истеъдодли халқ дostonчи ва эртақчилари кашф этилди ва улар оғзидан халқ оғзаки ижодининг турли жанрларига оид кўплаб асарлар ёзиб олинди. Шундай асарлар орасида “Сусамбил” сингари ўзбек эртақчилик санъатининг намуналари, 1916 йил кўзғолони муносабати билан тўқилган кўшиқлар ва бошқалар бор эдики, улар ҳозир ҳам ўзбек халқ оғзаки ижодининг дурдоналаридан ҳисобланиб келади.

Фольклоршунослик Ўзбекистонда ҳали фан сифатида шаклланмагани ва бу соҳа бўйича малакали кадрлар етишиб чиқмаганлигини эътиборга олиб, Отажон Ҳошим Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон, Юсуф Султон, Фулом Каримов, Ҳамид Сулаймон сингари шоир ва ёш олимларни Москвага, қизил профессорлар институтига ўқишга юборди. Улар таниқли проф. Ю.М.Соколов ҳузурда фольклор бўйича, Тимофеев, Динамов, Динник сингари олимлар ҳузурда адабиёт ва санъат назарияси бўйича махсус курсларни ўтиб қайтдилар. Мазкур илмий сафарда иштирок этган атоқли адабиётшунос Иззат Султон Отажон Ҳошим тўғрисидаги хотирасида бундай ёзган эди: “... ўттинчи йилларнинг иккинчи ярмида... М.Горькийнинг даъвати билан халқ ижоди намуналарини асосли ўрганиш қизиб кетди. Директоримиз Отажон Ҳошим бизнинг институтимизда ҳам бу ишни биз учун жуда фойдали миқёс ва чуқурликда ўтишга асос солди: ҳаммамиз беистисно халқ шоирларидан дostonлар, кўшиқлар, эртақлар, мақоллар ёзиб олиш билан машғул бўлдик... Амалга оширилган кўпгина тадбирлар қатори, бир ой мобайнида ҳар кеча халқ шоирларидан дostonлар эшитганимизни мен ҳозир катта завқ билан эслайман. Бу ишларимиз аввал олиб борилган ишларга қўшилиб, Тил ва адабиёт институтимизда катта бойлик — ёзиб олинган фольклор асарлари фонди майдонга келишига сабаб бўлди...”

Уша йилларда Отажон Ҳошимнинг ташаббусига кўра республика Ёзувчилар уюшмаси ҳам халқ оғзаки ижоди асарларини тўплаш ва ўрганиш ишлари билан машғул бўлди. Уюшманинг 1935 йил июнь ойида бўлиб ўтган II пленумида

Отажон Ҳошимнинг “Ўзбек фольклори тўғрисида”ги каттагина маърузасини тинглаб, муҳокама қилинди. Пленум қарори билан уюшма қошида фольклор секцияси тузилди. Бундан ташқари, уюшма “Фольклор тўғрисида ёш авторларга хат” билан ҳам муурожаат этдики, натижада янги ёзиб олинган оғзаки ижод намуналари марказий, вилоят ва туман газеталарида мунтазам равишда чоп этила бошлади.

Отажон Ҳошим “Ўзбекистонда илм ва техника” журналининг 1935 йил 7-сонида эълон қилинган мазкур маърузаси ва институтда шу йўналишда олиб борган ишлари билан ўзбек фольклоршунослик фанининг шаклланишига муҳим ҳисса қўшди.

ҚАТАҒОН ИЗФИРИНЛАРИ

Отажон Ҳошим, бошқа асарларида бўлганидек, фольклорга оид мақоласида ҳам шўро даври мафкурасини четлаб ўтолмаган. Юқорида тилга олинган маъруза-мақоласида ҳам халқ оғзаки ижодига синфийлик мезони асосида ёндашиш тамойили устуворлик қилади. Бугун Отажон Ҳошимнинг адабий-танқидий мақолаларини ўқиган ёш мутахассислар уни шўро мафкурасининг Ўзбекистондаги идеологларидан бири, деб ўйлашлари мумкин. Аслида, у марксча-ленинча мафкуранинг ижтимоий фанларни боши берк кўчага олиб бориши мумкинлигини сезган. Шунинг учун ҳам у 1934 йилдаги “тозалаш” кампаниясида партия томонидан Тил ва адабиёт институти олдига қўйилган айрим вазифаларни онгли равишда бажармаган.

Ўзбекистон компартияси Марказий Комитети бюросининг 1936 йил 29 апрелда бўлиб ўтган йиғилиши қароридан бундай сўзларни ўқиймиз:

“...Тозалаш бўйича комиссиянинг бевосита кўрсатмасига қарамай, Тил ва адабиёт институтининг 1935 йил учун иш режасига Шарқнинг “ўзига хослиги” ва марксизмнинг унга мувофиқ эмаслиги ҳақидаги буржуа-миллатчилик “назария”сини, шунингдек, “сингармонизмнинг темир қонуни” ҳақидаги “назария”ни фош этувчи ишлар киритилмаган...”

МК Фанлар комитети ҳузуридаги илмий муассасаларда тил ва адабиёт соҳасида хизмат қилувчи коммунистлардан, биринчи навбатда, Ўр. Ҳошимовдан тил ва адабиёт бўйича илмий ишларида барча буржуа-миллатчилик “назария”ларини... марксизм-ленинизм асосида кескин фош этишни талаб қилади ва Ўр. Ҳошимовга яқин кунларда матбуотда “сингармонизмнинг темир қонуни” ҳақидаги, чиғатойчипарасликдаги хатоларни атрофлича танқид қилувчи, шунингдек, проф. Фитратнинг буржуа-миллатчилик мафкурасини фош этувчи мақола билан чиқишни топширади”.

Марказком бюроси Отажон Ҳошимнинг илмий ва раҳбарлик фаолиятини шундай кескин баҳолаш билангина чекланиб қолмай, уни Фанлар комитети раиси ҳамда “Социалистик илм ва техника” журнали муҳаррирлиги лавозимларидан олиб ҳам ташлади.

Отажон Ҳошим шу қарордан кейин фақат Тил ва адабиёт институтида директор лавозимида ишлашда давом этди. Лекин 1937 йил воқеалари бошланиши билан институтга илмий-ташқилый ишларни текшириш учун махсус комиссия юборилди. Комиссиянинг текширув натижалари ҳақида марказкомга йўллаган хатида Отажон Ҳошим тўғрисида куйидаги сўзлар ёзилган эди:

“...Институт директори Ҳошимов буржуа-миллатчилик “назария”ларини жиддий ва чуқур танқид қилиш, Фитрат ва бошқа ашаддий миллатчилар (Ғози Олим Юнусов, Рамазонов)нинг буржуа-миллатчилик мафкурасини узил-кесил фош этиш ўрнига бу ходимларнинг тил ва адабиёт фанларида беқийс ва бетакрор эканликлари ҳақидаги кайфиятнинг тарғиб қилди, ҳатто аксилинқилобчи Юнусов ва Рамазонов НКВД органлари томонидан фош этилган ва олиб кетилган ҳозирги пайтда ҳам Ҳошимов тилшунослик фанига энди қийин бўлади, деган даъвои айтмоқда”.

Комиссиянинг бу хатидан кейин марказкомнинг кўрсатмаси билан матбуотда Отажон Ҳошим фаолиятини қораловчи мақолалар, ёмғирдан кейинги қўзиқорин сингари бирин-кетин чиқа бошлади. Институтнинг У.Т. исмли ходими “Қизил

Ўзбекистон” газетасининг 1937 йил 16 апрел сонидagi мақоласида бундай деб ёзди: “...Ҳошимов Марказқўм кўрсатган тadbирларни онгли равишда бажармади. У адабиёт соҳасида марксизм таълимотига қарши ўзининг бузуқ фикрларини ҳам, миллатчи Фитрат, Миён Бузрук ва халқ душманлари Ғози Олим, Қаям Рамазон, Сафо Зуфарий қабила­рининг зиёнчиликларини ҳам фош қилмади... У мустамлака даврини айрим босқичдан иборат формация сифатида тасвирлаб, жадидларнинг ролларини идеаллаштириш ва уларнинг тил-адабиёт соҳасидаги ишларини инқилобий бир ҳаракат сифатида кўрсатишга уринди”.

Имзосиз муаллиф “Правда Востока” газетасининг ўша йилги 23 июл сонидa Фитрат ва Отажон Ҳошимнинг “ўзбек пролетар адабиёти чигатой адабиётига асосланиши керак”, деган қарашларини, шунингдек, “Обид кетмон” ҳамда “Кеча ва кундуз” асарларининг матбуотда шу вақтгача жиддий танқид қилинмаганлигини кескин қоралаб чиқди ва бунинг учун ҳам Отажон Ҳошимни айбдор деб топди.

Ж.Ш. исми мунаққид эса “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 24 июл сонидagi мақоласи билан олимга қарши бошланган “тошбўрон”га ўз ҳиссасини қўшиб, уни “чигатой адабиёти”ни кўкларга кўтариб, “совет адабиёти”ни пастга уришда, Чўлпонни “совет шоири” сифатида тақдим этишда ва ҳоказоларда гуноҳкор деб ҳисоблади.

Бундай чиқишлар ҳатто Отажон Ҳошим ҳибсга олинганидан кейин ҳам тинимсиз давом этди.

Аниқ фанлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий фанлар тарихнинг турли силсилаларидан кўплаб ютуқларини бой берган ҳолда ўтади. Ўз даврида муайян фан тараққиётига ҳисса қўшган асарлар ҳам вақти келганда, янги изланишлар ва тadbиротларнинг майдонга келиши учун жой бўшатиб туради. Ижтимоий фанлар тараққиётининг бу қонуни Отажон Ҳошим ижодини ҳам четлаб ўтмади. Лекин бу ҳол Отажон Ҳошим сингари таниқли олим ва фан ташкилотчиларининг умри беҳуда ўтганини мутлақо англамайди.

Уларнинг ҳаёти, ишлари ва тақдирлари ҳамма­миз учун ибрат ва сабоқдир.

Сахарлар нури ўйнар...

(Гарсиа ЛОРКА шеърларида образлар тизими)

XX аср инсоният тафаккур оламини ўзгартириб юборди. Бу аср шоирлари ҳам, янги метафорик тафаккур билан иш кўриш натижасида шеърятда янги уфқлар очди. Федерико Гарсиа Лорканинг ҳам фаол ижоди мана шу даврга тўғри келди. Шоир Гранада шаҳрига яқин бўлган, Фуэнтевакерос номли кичкина бир қишлоқда таваллуд топди. У гимназияни тугатгандан сўнг отасининг таклифи билан Гранада университетига ўқишга кирди. Лорка 1919 йилда ижод билан фаол шуғулланиш мақсадида Испаниянинг пойтахти Мадридда яшай бошлади. Шу даврларда, яъни 1920 йил март ойида Эслава номи Мадрид театри унинг дастлабки пьесасини саҳналаштиради.

Шоирнинг биринчи тўплами 1921 йилда “Шеърлар китоби” номи билан нашр этилди. Бу “тартибсиз варақлар шоирнинг ёшлик даври кунларининг аниқ тимсоллари” (Лорка ибораси)гина эмас, балки уларда ўзига хос мактаб, ўрганишлар даври акс этган. Бу шеърларда Хименес, Мачадо, баъзан эса Дарионинг сезиларли таъсири бор. Лорка турли жанрларда (элегия баллада, мадригал в.б.) ўз истеъдодини синаб кўрган. Унинг ижодида воқеабанд ва импрессионистик тасвир, турли хил кўшиқлар, романс, тўртлик ва александрик шеърларгача учратиш мумкин. 1916-1919 йилларда ёзилган шеърлари жамланган бу китоб ўз даврида “адабиёт аҳли, айниқса, ёши улуг шоирлар, хусусан, Хуан Рамон Хименес томонидан яхши баҳоланган”¹. Шундан кейин “Биринчи

кўшиқ” (1927) тўплами чоп этилди. Замонасининг улуг шоирлари “соя солган” (Лорканинг ўз эътирофи) бу шеърларда халқ оғзаки ижоди анъаналарини ҳам, ғарбий Оврўпанинг модерн шеърятига яқин изланишларни ҳам кузатиш мумкин.

Шоир дастлабки шеърларидаёқ “жой белгиси”, “кўнгил белгиси”, “қора овоз” каби метафоралар халқ оғзаки ижоди анъаналарига уйғун равишда ўзига хос тарзда жаранглайди:

Бўйинингдаги маржонда
Сахарлар нури ўйнар.
Нечун ташлаб кетарсан
Мени ёлғиз бу йўлда?
Кетарсан олис ёққа,
жон қўшим-да сайрамас,
боғимдаги тоқлар ҳам
ўткир майга айланмас.

Бу шеърда жой белгиси — олис ёқ, кўнгил белгиси — жон қўши, қора овоз — ташлаб кетарсан каби бирикмаларда акс этган. Лорка шеърларида халқ оғзаки ижодига хос сўз бойликлари ва ибораларгина эмас, балки фольклор мотивлари, образ ва ифода усули ҳам акс этган. Демак, Лорка шеърятига халқ ижодининг қалби, қон сингиб кетган. Шунинг учун ҳам у нима ҳақида, қандай воқеа ҳақида ёзмасин ўз юрагини, ўз қалбини акс эттиради. Унинг қалби қайсидир мавнода “исломий оҳанглар аслаҳ-хонаси”га айлангани боис фольклор мотивлари унда мусаффо шуур касб этган эди.

Маълумки, саккизинчи аср бошларида жанубий Франция худудларигача ислом лашкарлари кириб борган, худди шу даврда Андалузия худудидида (Испания, қисман Португалияни ўз ичига олган) ҳам

¹ Лорка Ф.Г. Энг қайғули шодлик. Шавкат Раҳмон таржимаси. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т., 1989. — Б.343. Барча шеърлар ушбу китобдан олинди.

Вестот қироллиги ўрнига, мусулмон давлати ўрнатилган эди. Исломни қабул қилгани учун испан жандармлари топшириғи билан тўрт оғайни Эрредялар томонидан ўлдирилган Антонио ал-Комборога аталган бир неча шеърларда Лорканинг исломга муносабати аён сезилади:

Гвадалнаҳр қирғоғида
Янграр ўлим доди бехос.
Кўҳна додлар аро учар,
Чиннигулдай ёниқ овоз.
... Ай, Федерико Гарсиа, ай,
соқчиларга қилгин аён.
Узолмасдан ерда бошин
Узилган бир бошоқсимон.
... Бир фаришта ғамгин келиб,
болиш қўйиб кетар шу чоқ.
Ҳолсиз бошқа бир фаришта,
ёқиб қўяр қорачироқ...

Лорка шеърларида уч фаришта номи Жаброил, Микоил ва Исрофил (Рафоил) тез-тез тилга олинади. Улар юқоридаги шеърда айтилгани каби инсонга яхшиликни раво кўрувчи, эзгуликка ундовчи малоикалардир. Уларнинг ҳар бирига бир шеър бағишлаган шоир “Сан — Микоил” асарида исломий удумлар унутилган, энди азон овози келмас бўлган минора ёнида насроний ибодатга шошмай бораётган аёлларни тасвирлайди:

Мана, Мадрид қизлари ҳам
Там-там юриб борар, шабий
туман аро думбалари
сайёралар каби кабир.
Келар ўктам йигитчалар,
ғамгин юзли аёллар ҳам,
кўйиб кўмсар ўтган кунги
булбулларни хаёлларда.
Ва оқшомги ибодатда
захил юзли, қари, сўқир,
манилалик озгин роҳиб
бандаларга ваъзин ўқир.

Бу парчада “там-там юриб борган Мадрид қизларию, ўктам йигитчаларни ўзига тортмаган тунги ибодат” ҳақида гап боради. Бунинг босиси “Сан-Микоил минорасининг тоқчасида, порлоқ ипак юпқасида... тоқ рақамлар (яъни исломий тасбехлар), самовотга, фарёдлару нигоҳларнинг арабий бир назокати” ором олар. Энди сахар шовқинларини босган Билол ҳайқирғидан азонлар эшитилмайди, ибодат ҳам гўё бир тунги сайрдай бефайз. Чунки арабий бир назокатли зикру тасбехлар тоқчада чиққан, энди

таомилда эмас. Бундай сўлгин руҳни “захил юзли, қари, сўқир, манилалик озгин роҳиб” ҳам ўнглолмайди.

Лорка шеърлятидаги мажозий образлар чинакам ҳаёт ва ҳаёлий дунё. Улар шоир дунёқарашидан, борлиққа муносабатидан келиб чиққан. Бу воситалар ёрдамида фақатгина вазмин, эзгин, мудҳиш манзаралар эмас, балки нурли онлар тасвирини ҳам ўқиймиз:

Тонг ҳавоси чақалоқ
нафасидай майиндир.
Дарахтлар қўлларини
чўза бошлар заминга.
Босиб келар далани
ҳарир туман тўлқини.
Ургимчаклар ҳавода
ипак тўрлар тўқийди.
Тиниқ, мовий кўзгуда
ялтиллайди сўқмоқлар.

Лорка ижодий ўсиш жараёнида “ўйноқи ва оддий” халқона анъаналарни осон ва тезда ўзлаштириб олиб, халқнинг изтиробли дардини акс эттирадиган шеърлар билан бойитди. Лорка ижодидаги бундай мураккаб ва рангин тимсоллар оламининг манбаи ҳақида сўз кетаркан, ғарб олимлари таъкидлаган испан фольклоригина эмас, балки Андалузиянинг бир пайтлар жаҳонга машҳур бўлган исломий маданиятини, Ибн Рўшд, Ибн Туфайл, Ибн Халдул, Муҳйиддин ибн Арабий маънавий меросини ҳам назарда тутиш лозим. Ўрта асрлар испан қаҳрамонлик эпоси “Саид ҳақида кўшиқ”да куйланган рангин поэтик олам Лорка ижодида янгича охор ва талқинда акс-садо берди: “фарёдлару нигоҳларнинг арабий бир назокати”ни чуқур ҳис қилган шоир Оврўпонинг чоқ марказида исломнинг беназир тарғиботчисига айланган Андалузия тарихини изтироб билан чизади.

Андалуснинг йўллари
узун-узун, қизилдир.

Испан халқ кўшиқларида қизил ранг — қаҳр, қон ранги ва изтиробдир. Йўл эса Лорка шеърлятида энг кўп учрайдиган тимсоллардан, ўлим элчиси (умр йўли ва унинг охири ўлим) сифатида қўлланилади. Демак, юқоридаги мисралар орқали шоир қаҳру ғазаб эвазига тўкилган қонларни, изтироб ва ўлимни тасвирлайди. Ҳаётлик чоғида ўлимни энг кўп тилга олган шоир қатлининг сабаби турли

хил манбаларда турлича ёритилади. Ўша давр испан матбуоти материалларини синчиклаб кузатиш орқали шўро адабиётда айжоҳаннос солингани каби Лорка фашистлар қўлида эмас, балки Испаниянинг келажағига катта хавф солган ички душманлар орқали қатл қилинганига гувоҳ бўламиз.

Инсоннинг ҳаётдаги ўрнини фалсафий-эстетик жиҳатдан идрок этиш Лорка шеърлятида муҳим ўринни эгаллайди. Унинг шеърлятидаги лирик қаҳрамони жамиятдаги ўз ўрнини белгилаш, инсоний моҳиятини англаш билан бирга ўзига замондош, XX аср кишилари дардларини ҳис эта оладиган шахс ҳамдир. Шу сабабли шоир шеърлятидаги ҳиссий олам ва кечинмаларда инсон умрининг мазмуни билан боғлиқ фалсафий мушоҳадалар устуворлик қилади. Лорка шеърлятида ўта мағрур, ўжар ва исёнкор руҳ сезилиб туради.

Лорка шеърляридаги сўзларга эътибор қилсангиз, шоир ўз тақдири, қисмати билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар кўчма маънода қўлланганини аниқ сезиб турасиз. Уларда ўлим тушкунлик, иложсизликнинг якуни эмас, балки хурлик, озодлик, инсонни доимо ўз эрки учун кураши ниҳояси сифатида талқин қилинади.

Қора ойнинг тагида
ялтирар чарм тасмалар,
қаболлар ҳам жаранглар.
Қорача от, қорача,
қайга борар ўлиб қолган сувори?

Юқорида келтирилган парча “Сувори кўшиғи” номли шеърдан олинган, сўзлараро муносабатга эътибор қилсангиз, улар метафора ёрдамида рангин тасвирга айланаётганини осонгина англайсиз. “Қора ойнинг тагида...” машъум ўлим маъносида қўлланмоқда. Умуман, Лорка ижодида ой сурати ўлим қиёфаси билан боғлиқ. Лорка шеърда эстетик таъсирчанликни кучайтириб боришга катта эътибор беради: “ялтирар чарм тасмалар, қорача от, қорача, қайга борар ўлим қолган сувори”. “Қорача от” образи заминида шоир сувори тақдири, фожеасини очишга ҳаракат қилади. Шоир суворининг фожеали ўлимига бефарқ бўла олмайди. Айни пайтда шоирнинг ўлими ҳам сувори тақдирига ўхшашдай туюлади.

Лорканинг ёниқ шеърляти ўзга даврларга ҳам ўз таъсирини ўтказа олди. Жаҳон шеърлятида Лорка ўзига хос гўзал бадий эстетик олам ярата олди. Шоирнинг буюк замондоши: Пабло Неруда “У Испаниянинг энг суюкли шоирларидан бири эди, унинг болаларча сурурли ва ғамгин қарашлари нафақат испанларга, балки бутун дунё шеърхонларига ҳам қувонч ва ғамгинлик олиб келади” деб ёзган эди.

Демак, Гарсиа Лорка шеърлятининг мавзуси инсон ва табиат, ҳаёт ва ўлим, эътиқод ва иймонсизлик, эрк ва тутқунлик, муҳаббат ва ёвузлик бўлиб, улар шоир яратган бадий образларда ёрқин акс этган.

*Нагора МИРЗАЕВА,
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари
университети тадқиқотчиси.*

“Навоий” романи ХИТОЙ ТИЛИДА

Замонавий ва мумтоз ўзбек адабиёти ўз жозибadorлиги, мазмуни ва қадимийлиги билан азалдан жаҳонга машхур. Ўзбек адабиётига мансуб шоир ва адибларнинг кўп асарлари жаҳон халқлари тилларига таржима қилинган ва севиб ўқилмоқда.

Жумладан, ҳозирги ривожланиб келаётган мамлакатлардан энг йириги, Шарқ цивилизацияси ўчоқларидан бири кўҳна ва қадимги Чин мамлақати, яъни Хитойда ҳам ўзбек адабиёти намояндаларининг асарлари таржима орқали кенг тарқалмоқда. Яқинда улуг адиб Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан Хитой Халқ Республикасидаги Ўзбекистон Республикаси элчихонаси фонди, Синжон Уйғур Автоном районидаги Ўзбек миллий-маданий ассоциацияси ва Синжон маданиятшунослик ассоциацияси ҳамкорлигида таржима қилинган Ойбекнинг “Навоий” романини хитой халқи катта қизиқиш билан кутиб олди. Таржимон — Ванг Женг Жонг. Асар Синжон халқ нашриёти томонидан 2005 йилда нашр этилган. Роман сўзбошисида таржимон Ойбек мазкур тарихий-биографик романни ёзиш жараёнида буюк шоир, мутафаккир ҳамда давлат арбоби Навоийнинг ҳаёти ва ижодини тасвирлаш учун узоқ йиллар заҳмат чекиб изланганини таъкидлайди.

Таржимон Ойбекни нафақат буюк шоир ва ёзувчи, балки машхур адабиётшунос олим сифатида ҳам эътироф этади. Ойбек ёшлигидан Навоий ижодига қизиққанлиги, шеърят бобида уни ўзига руҳий ва маънавий устоз деб тан олганлиги, Ойбек ёзган асарлар Ўзбекистонда 20 йилдада нашр этилиб, кенг китобхонлар орасида машхур бўлиб кетганлиги ҳақида батафсил фикр юритади. Таржимон Ойбек ҳаётидаги қизиқарли лавҳаларни ҳам баён этади.

Жумладан, Ойбек дейди у, 1960 йилда Хитойга келиб, Пекин шаҳрида уч ой Хитой таъбаотида оид игна санчиш йўли билан даволанади. Шу давр мобайнида, ёзувчида хитой халқи ва маданиятига чуқур қизиқиш уйғонади. Ҳатто хитой болалари ҳаётига бағишланган бир неча ҳикоялар ёзади. 1994 йили Ойбекнинг 90 йиллиги арафасида “Шарқ машъали” журналида хитойлик икки болакайнинг ҳаёти ва орзулари тасвирланган ҳикояси чоп этилган.

1940 йилдан бошлаб Ойбек ёза бошлаган ва 1944 йилда нашр этилган “Навоий” романи, таржимон тили билан айтганда, ўзбек миллатининг фахри ва ғурурига айланади. У қатор тилларга таржима қилинган, асар асосида яратилган видео фильм бошқа халқлар томонидан ҳам севиб ўқилади ва томоша қилинади.

Мазкур асар хитой тилига ўта моҳирлик билан таржима қилинган. Маълумки хитой тили энг қийин ва мураккаб тиллардан ҳисобланади. Шунга қарамай, хитой ва ўзбек халқи бир қитъада жойлашгани, Шарқ маданиятига мансуб бўлганлиги боисми, бу мамлакатлар ўртасида ўзига хос муштараклик ва уйғунлик бордек гўё. Сабаби, асарни хитой тилида ўқир эканмиз, “Навоий” романи гўё аслида хитой тилида ёзилгандек, гўё Ойбек домла бу асарни хитой тилида ёзиб, дунё аҳлига ҳадя қилгандек яхши таассурот қолдиради.

Асар таржимасида туркий тилларга мос атамаларни хитой тилида ўз ўрнида қўллашга ҳаракат қилганини алоҳида қайд этиш лозим. Сарой аҳлига хос диалог ва монологлар, ўзбек урф-одат ва анъаналари, образлар тасвирида таржимон муносиб ифодалар, синонимлар ва иборалардан фойдаланганки, улар таржимага ўзига

хос шукуҳ ва жозиба бахш этади. Шу билан бирга таржимон олдида Навоий даври муҳитини хитой китобхониға тўла етказиш ва соддарок, лекин равон тил билан баён этишдек қийин вазифа турар эди. Айниқса, шеър ва газаллар таржимаси ва мазмунини ифода этиш осон иш эмас. “Навоий” романини хитой тилида ўқир экансиз, айнан шу муаммолар муваффақият ечимини топганидан қувонасиз. Барчамизга маълумки, таржималарда жой номларини бериш бироз мушкул бўлади. Айниқса хитой тилида. Сабаби, бир бўғин ёки бир сўзни ифода этувчи иероглифлардан (уларнинг умумий сони эса 60 мингдан ортик) келадиганини топиб, сўнг ўз ўрнига қўйиш керак. Асарда жой номлари, атоқли отлар ҳам мос товушларни англатувчи иероглифлар билан берилган. Оддийгина бир мисол: асар номи — “Навоий” хитой тилида товушларни англатувчи учта иероглифлардан ясалган, яъни “На ва и”. Айни замонда у шоирнинг тахаллусини ўзида тўла мужассамлаштиради. Таржимага бадиий сайқал беришга ҳам таржимон ўзига хос тарзда ёндашган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, романни хитой тилида ўқиган китобхонлар буюк мутафаккир Алишер Навоий ҳаёти ва ижодидан хабардор бўлишдан ташқари, Навоий яшаган давр муҳити, сарой аҳли ҳаёти, оддий халқ турмуши, Навоийнинг моҳир сиёсатчи сифатида олиб борган одилona сиёсати, халққа раҳнамолиги ва умуман ўзбек адабиётининг сержило, серқирра ва гўзаллиги ҳақида ҳам кўглаб қимматли маълумотларга эга бўладилар.

Асарга ёзилган сўзбоши орқали эса ёзувчи Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди билан яқиндан танишадилар.

Биз буюк ёзувчимизнинг хитой тилида чиройли муқовада, рангли миниатюралар билан сифатли қоғозларда чоп этилган ўлмас асарини кўздан кечирар эканмиз, ўзбек элининг фарзанди эканлигимиздан фахрланиб, гурурланиб кетамиз. Ўзбекистон ва Хитой Халқ Республикалари ўртасидаги маданий-маърифий ва адабий алоқалар кўламига катта хисса қўшувчи ушбу таржима асар икки халқ ўртасидаги ҳар томонлама мустаҳкам дўстлик алоқалари учун ўзига хос пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Жасур ЗИЯМУХАМЕДОВ,
филология фанлари номзоди.

Шоирнинг иккинчи умри

Нормурод Нарзуллаев. “Алёр”. Тошкент.

“Янги аср авлоди” нашриёти. 2005.

Ўзбекистон халқ шоири, маданиятимизнинг кўзга кўринган вакиллари билан бири, кўпгина шеърини китоблар, дилрабо кўшиқлар муаллифи Нормурод Нарзуллаев ўзига хос ажиб бир ижодкор эди. Таассуфлар бўлсинки, “эди” деб ёзишга ҳали-ҳануз кўл бормади. Тақдир ҳукми муқаррар экан, у боқий дунёга рихлат этди. Охирати обод бўлсин, ётган жойи нурларга тўлсин. У ўлимидан олдин ўзи меҳр билан танлаб, ўзи дасталаган, умрининг бош китоби бўлмиш “Сайланма”нинг ўқувчилари кўлига етиб боришини ўз кўзи билан кўра олмади.

Ҳар бир шоирнинг шеъримиз равнақида кўшадиган ўз ҳиссаси, дастхати, мавзуи ва ўз овози бўлади. Агар шу ижод юксак маҳорат билан нурланган бўлсагина, шеъримизнинг маълум бир қиррасини ташкил этиши мумкин. Таъбир жоиз бўлса, шеърят улкан, яхлит бир мусикавий дастурдирки, унда ҳар бир чолғу ва чолғучининг ўз ўрни, ўз жозибаси бўлади. Ҳар бир истеъдоднинг ўз кўлами, даражаси, қувваи ҳофизаси унда барқ уриб кўринади.

Нормурод Нарзуллаев шеъриятида ҳам бу сифат алоҳида жозоба билан кўзга ташланади. Унинг ижодига хос яна бир хусусият, тезкорлик ва самимиятнинг омухта, муштарак бир шаклда кўриниши эди. Бу икки туйғу унинг шеърларига кўрк бағишларди. Нормурод қалби буюрганини оташин, ўйноқи, таъсирчан шеър тилида ифодаб, ўз гўзаллик оламини кашф этаётган шоирларимиздан эди. Унинг қайси бир китобини олиб кўрманг, юртимизнинг бетакрор латофати, нафис инсоний туйғулар, ёшлик ва севги, олам ва одам ҳақидаги ўйлар сизни мафтун этади. Унинг шеърияти замирида ҳамиша дўстларга талпинган, одамларга яхшилик соғинган, ўз қувончу эзгу туйғуларини одамлар билан баҳам кўришга шошилган безовта, беҳаловат, ҳамиша уйғоқ қалбни кўрамиз. Унинг шеърлари ва кўшиқлари мағзида шоирнинг ҳаяжонли сиймоси яққол кўриниб

туради. Ўз сўқмоғидан бориб, катта ижод йўлига чиққан шоирнинг замину замон ҳақидаги ўз тушунчаси, ўз талқини, ўз ифода усулини аниқ ҳис этса бўлади.

Нормурод Нарзуллаев кирган давралар гуриллаб кетар, у ўз бийронлиги, ҳазил-мутойибаси билан суҳбатларга, анжуманларга жон бағишлар эди. Уни ҳамма жойда, барча вилоятларда, шаҳару туманларда интизорлик билан кутишарди. Чунки у, қадами етган манзилига файз киргизиб, дилларга қувонч бағишларди.

Мен у билан кўп манзилларда, учрашувларда, анжуманларда, тўю томошаларда бирга бўлиб, шу ҳақиқатга амин бўлдимки, шеърни фақатгина ёзиш эмас, уни ўз эгаси — ўқувчиси қалбига етказиб билиш ҳам ўзига хос санъат экан. “Сайланма”ни варақлаб, ундаги турли йилларда ёзилган шеърларни кўзимдан, фикримдан ўтказиб, Нормурод каттагина ижод йўлини босиб ўтганига имон келтираман. “Умр фасллари”, “Ғазалхон диёр”, “Зарралар зиёси”, “Ишқдан ҳеч кечиб бўлмас”, “Болалигим — пошшолигим”, “Кўнгил дурлари” каби туркумларда мужассам бўлган шеър кўшиқларни ўқиган одам ўзгача бир завқ, маънавий лаззат олади. Нормурод Нарзуллаев (Нарзий) ҳам шеърятда, ижодда “йўл” ғоясини кўп тилга оларди. Чунки, инсоннинг умри аслида йўлдан иборатдир, у қаерда бўлмасин, тафаккур ва ҳайрат онларида ҳам, юрганда-турганда ҳам, сокинлик ва жунбушга келган дақиқаларида ҳам — ҳамиша йўлда бўлади. Унинг энг азиз, кўркем мисралари ана шу йўлда туғилади. “Сайланма”даги шеърларни бирмабир таҳлил этишни лозим кўрмайман. Чунки уларни аксари ўз ўқувчисига етиб борган, ҳофизлар тилида жаранглаган, кўпчиликка ёд бўлган оташин мисралардир. “Йўл” ғояси — яъни ҳамиша изланиш, олға интилиш, инсоний мулоқотлардан завқиёб бўлмоқ маъноси бу сўзда барқ уриб туради.

Шоир шундай ёзади:

Йўлда туғилади туйғулар —
Инсон юрагининг эзгу хислари,
Меҳр-муҳаббатга кўнгили йўғриллар,
Йўллар олиб борар мангулик сари.

Биз бутун ҳаётимиз давомида қўшиқ билан қуршалганмиз. Бешиқ узра айtilган она алласидан жанговар маршларгача, тўйнинг “ёр-ёр”ларидан севги афгонларигача, ёлғиз хиргойидан кенг давра тароналаригача — қўшиқ биз учун ёрқин, жозибатор, илҳомбахш бир олам, сувдай, ҳаводай ажралмас бир муҳит, нондай азизу мўътабар маънавий ризку рўзимиздир. Ана шу нуқтаи назардан қараганимизда ҳам Нормурод Нарзуллаев хизматлари алоҳида таҳсинга лойиқ.

Шу ўринда, икки оғизгина бўлсада, Нормуроднинг қисқача таржимаи ҳолини ўқувчига маълум қилишни истар эдим.

Нормурод Нарзуллаев (Нарзий) 1934 йилнинг 7 июлида Қашқадарё вилояти Қасби туманидаги Хўжахайрон қишлоғида дунёга келган. Етти йиллик маълумотни қишлоғида олиб, сўнг Қарши шаҳридаги педагогика билим юртида ўқиди. 1956 йилда Самарқанд Давлат Педагогика институтининг тил ва адабиёт куллийетини имтиёзли диплом билан битирди. Меҳнат фаолияти давомида турли рўзномаларда мусахҳих, адабий ходим, бўлим мудир ва масъул котиб вазибаларида хизмат қилди. Сўнгги йилларда у маънавий-маданий ҳаётимизнинг турли жабҳаларида фаол ишлаб келди. Унинг бу фаолияти ижодий ишлари учун катта имконият яратди, халқ ҳаёти билан яқиндан алоқада бўлишини таъминлади. Шунинг учун ҳам унинг қўшиқ, шеър ва достонлари одамлар қалбига жуда яқин, улар тилдан-тилга ўтиб, куйланиб, ўқилиб келмоқда.

“Алёр” деб номланган ушбу “Сайланма”ни варақлаб, кўпчилигимизга таниш, ёд бўлиб кетган шеърларни яна бир бор кўздан кечириб, шоирнинг эллик йиллик ижодий йўлини ҳаёлимизда гавдалантирдим. Бу ижод йўли ҳаммиса ҳам силлик, равон бўлмагани, шоир ўзига яраша севинч

ҳамда дарду изтироблар ичида яшагани унда кўриниб туради. Биз шоирнинг қувончларига шерик, дардларига ҳамнафас бўламиз. Китобдаги ҳикматли иборалар, чиройли ташбеҳлар, топиб айtilган гўзал бадихалар дилни ром этади. “Яшашни ўргатишлари мумкин, аммо севишни ўргатмайдилар” ёки “Эркак йиғламасин, унда дунёнинг устун қулайди” каби ўнлаб гўзал, пурмаъно дил дурдоналари ҳам борки, уларни бефарқ ўқиб бўлмайди.

Ватанга муҳаббат, жонажон ўлка табиатига, ўз она элига мафтункорлик туйғулари шоир шеърлятида етакчи ўринни эгаллаши адабиёт ва санъат мухлисларига яхши маълум.

Бағрингда очдим кўзим,
Жон элим, топдим камол.
Ва танидим ер юзин,
Кулиб боққач Истиклол! —

дея Истиклолимизни улуғлаган эди шоир. Дарвоқе, “Ўзбекистонимиз мустақиллиги бу оташнафас шоиримизни янги ижодий парвозларга йўллади, истеъдодининг янги қирраларини очди. Ўзбек гурури, янги ҳаёт сурури, меҳнат нашидаси, ижод саодати юксак парвозларга қўшқанот бўлди” деб ёзган Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Абдулла Орипов Нормурод Нарзуллаев ижодига холис баҳо берган эди.

Шоир ўзининг бир шеърда:

Шеър — шоирнинг кўзин нуридир,
Шеър — оловли юракнинг кўри.
Халқ дилига завқ-шавқ сололса,
Шеър — шоирнинг иккинчи умри, —

деб жуда тўғри ёзганди. Ажойиб шоиримизнинг иккинчи умри шеърлятида давом этажак.

Китобга сўзбоши ёзган филология фанлари доктори, профессор Сайдулла Мирзаев шоир ижодининг барча қирралари ҳақида аниқ, самимий фикрлар айтиб, ҳаққоний таҳлил этади. “Янги аср авлоди” нашриёти ушбу “Алёр” китобини шеърляти мухлисларига яхлит бир тарзда тақдим этиб, жуда савобли иш қилган.

Жуманиёз ЖАББОРОВ,
Ўзбекистон халқ шоири.

Рэй БРЭДБЕРИ

Марсга хужум

Роман

Июн 2003

... ОСМОНИ ФАЛАК САРИ

Дарё тинчгина қоқ туш офтоби остида оқиб борарди.

— Хўш, Сэм! — мийғида кулди Квортэрмэйн бобо, — энди қора ишни ўзинг қилишингга тўғри келадиганга ўхшайди.

— Оқи ҳам ўзимдан ортмайди. — Тис бобосига қарамасдан деди.

Бобоси ўтирилди-да, жим бўлди.

— Ҳой, менга қара, шошма! — Сэмюэль Тис айвондан сакраб тушди-да, олдинга интилиб барваста негр ўтирган отнинг юганидан тутди. — Бўлди, Белтер, туш, етиб келдик!

— Етиб келдик, ҳа, сэр, — Белтер сирғалиб ерга тушди.

Тис уни нигоҳи билан кузатди.

— Хўш, бу нима деб аталади?

— Биласизми, мистер Тис...

— Йўлга отландингми-а? Ҳалиги кўшиқ бор-ку... Ҳозир эслайман... “Осмони фалак сари” — шунақароқмиди-ей?

— Ҳа, сэр.

Кейин нима бўлишини кутиб негр сукут сақлади.

— Мендан эллик доллар қарз эканлигинг эсингдан чиқмадимми?

— Йўқ, сэр.

— Тўламай қуённи суриб қолмоқчимидинг? Елка-пелканг қичимаяптими, мабодо?

— Сэр, бу ерда шундай тўс-тўполонки, миям ҳам ачиб кетди.

— Мияси ачиганмиш...? — Тис айвондаги ўз томошабинларига ғазаб билан им қоқиб қўйди. — Жин урсин, мистер, нима қилишингни ўзинг биласанми?

— Йўқ, сэр.

— Сен шу ерда қоласан-да, менга ўша элликталик кўкни ишлаб берасан, бўлмаса Сэмюэль деган отимни бошқа қўяман.

У орқасига қайрилди-да, бостирма тагидаги эркакларга тантанавор жилмайиб қўйди.

Белтер кўчани лиммо-лим тўлдирган оқимга, дўконлар оралиғида тинимсиз оқаётган қора оқимга, араваларда, отларда, чангли бошмоқларда кетаётган қора оқимга, уни тўсатдан суғуриб олган қора оқимга қараб турарди. У титраб кетди.

— Мени қўйиб юборинг, мистер Тис. Мен у ёқдан пулингизни юбораман, чин виждон сўзим.

— Менга қара, Белтер. — Тис негрнинг шим тасмаларидан ушлаб олди, арфа торлари каби гоҳ унисини, гоҳ бунисини тортар экан, осмонга қаради ва

Охири. Боши ўтган сонда.

ижирганиб пишқирди-да, қоқ суяк бармоғи билан фалакдаги худого ишора қилди. — У ёқда сени нима кутаётганини биласанми, Белтер?

— Менга нималар айтишган бўлса, шуни биламан.

— Унга айтишганмиш! Исо Масих ҳақида! Йўқ, эшитдиларингми, унга айтишганмиш! — У худди кўғирчоқ ўйнагандек Белтернинг шим тасмасидан тутганча наридан-бери чайқар ва бармоғини унинг юзига нуқир эди. — Гапларим эсингда бўлсин, Белтер. Тўртинчи июлдаги масхарабозликка ўхшаб тепага чиқдиларингми — тамом! Сизлардан бир ҳовуч кул қолади. У ҳам бутун коинотга сочилиб кетади. Бу маҳмадона олимлар балони ҳам билишмайди, улар ҳаммангизни асфалсофилингга жўнатади.

— Менга барибир.

— Яна яхши! Чунки у ерда, сизнинг ўша Марсингизда, биласанми, сизларни нима кутаяпти? Қонхўр дарранда, кўзлари — мана бунақа! Косасидан чиққан! Бир гал журналларда келажак ҳақидаги бир суратни кўриб қолувдим, тамаддихонамизда донасини ўн центдан сотишарди, худди ўшанга ўхшаб, шартта сизларга ташланади-да, бор илигингизни сўриб олишади!

— Менга барибир, барибир, барибир. — Белтер ўрмалаб бораётган оқимдан кўз узмаган ҳолда деди. Қоп-қора манглайда тер пайдо бўлди. У ҳозир ҳушдан кетадигандек кўринарди.

— У ердаги совуқни айтмайсанми? Ҳаво ҳам йўқ, гушп этиб йиқиласан-да, балиқдек типирчилайсан. Оғзингни капша-каппа очасан-да, жон берасан! Фужанак бўласан, бўғиласан ва ўласан! Қалай, шу сенга ёқадими?

— Менга ёқадими, ёқмайдими, барибир... Илтимос, сэр, мени кўйиб юборинг. Кечикаяпман.

— Қачон хоҳласам шунда кўйиб юбораман. То сен шу ерда экансан, иккаламиз мириқиб гаплашиб оламиз, буни ўзинг ҳам жуда яхши биласан. Шундай қилиб, сафарга кетаяпман, де? Хўш, гап бундай; мистер “Осмони фалак сари”, уйга қайтгин-да, тинчгина анови элликталик кўкни тўлашни ўйла! Сенга муддат — икки ой.

— Ахир, сэр, қарз тўлагани қолсам, ракетага кеч қоламан-ку!

— Оббо, балои азим-ей! — Тис ўзини бечораҳол қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди.

— Менинг отимни олақолинг, сэр.

— От қонуний тўлов воситаси деб эътироф этила олмайди. Сендан пул ундирмагунимча ҳеч қаяққа кетмайсан.

Тис хурсанд эди. Кайфияти аъло даражада эди.

Дўкон олдида бир тўп қора танли одамлар тўпланишганди. Улар нимагадир кулоқ солиб турардилар. Белтер бошини эгиб турар, бутун вужуди дағ-дағ титрарди. Бир вақт халойиқ ичидан бир чол чиқиб келди.

— Мистер!

Тис унга қаради.

— Хўш?

— Бу одам сиздан қанча қарздор?

— Бурнингни суқма, итвачча!

Чол Белтерга ўтирилди.

— Қанча, ўғлим?

— Эллик доллар.

Чол уни қуршаб турган одамларга қоп-қора қўлини чўзди.

— Бизлар 25 нафармиз. Ҳар биримиз икки доллардан берайлик, тезроқ бўлинглар, ҳозир пачакилашиб ўтирадиган вақт эмас.

— Бу тагин нимаси? — қичқирди Тис гавдасини ғоз тутиб. Ҳамманинг қўлида пул пайдо бўлди. Чол пулларни шляпасига тўплади-да, уни Белтерга топширди.

— Ўғлим, — деди у, — сен ракетага кечикмайсан.

Белтер шляпага қаради-да, жилмайди.

— Кечикмайман, сэр, энди кечикмайман!

Тис ўқирди:

— Ҳозироқ пулларни эгаларига қайтар!

Белтер тавозе билан эгилди-да, унга пулни узатди, бироқ Тис пулни олмади; шунда негр пулларни унинг оёғи тагига — қоқ ерга қўйди.

— Мана сизнинг пулингиз, сэр, — деди у, — катта раҳмат.

Белтер жилмайганча эгарга сакраб ўтирди-да, отга қамчи босди. У чолга ташаккур билдирди: улар ёнма-ён кетиб борар эдилар ва кўп ўтмай кўздан ғойиб бўлишди.

— Итдан тарқаган! — деди кўзларини қисиб куёшга қараганча шивирлаб Тис, — итдан тарқаган...

— Пулни ердан ол, Сэмюэль — деди кимдир айвондан.

Бутун йўл бўйлаб шу нарса содир бўлмоқда эди. Оёқланг болакайлар югуриб келишарди-да кулоқни қоматга келтириб қичқирар эдилар:

— Бисотида борлар йўқларга ёрдам берадилар! Ҳамма озод бўлади! Бир бойвачча қарзидан қутулсин, деб бир камбағалга икки юзталик “кўк”идан берди! Яна биттаси бошқа камбағалга ўнталик, бешталик, ўн олтиталик “кўк”идан берди — ҳамма жойда шундай қилишяпти, ҳамма шундай қилаяпти!

Оқ танлилар афтларини бужмайтириб ўтиришарди. Улар кўзларини қисиб олган, худди ўтдек куйдирувчи шамол ва чанг юзларига савалаётгандек афтларини буриштириб олишганди.

Сэмюэль Тис ғазабдан бўғиларди. Айвонга югуриб чиқди-да, ўтиб кетаётган оломонга еб қўйгудек тикилди. У тўппончасини ҳавода ўйнатарди. Азбаройи нафратдан ўзини қўйгани жой тополмас эди ва ҳаммага, унга кўз ташлаган ҳар бир негрга юзланганча овозининг борича бўкира бошлади:

— Гум! Яна ракета учди! — Оғзини тўлдириб ваҳима билан деди. — Гум! Ёпирай!

Қоп-қора бошлар олдинга қараган, ҳеч ким ўзини эшитаётгандек қилиб кўрсатмаётганди, фақат кўзларининг оқи бирров кўринарди-да, сузилганча ғойиб бўларди.

— Та-та-тах! Ҳамма ракеталар тариқдай сочилиб кетди! Қичқириклар, даҳшат, ўлим! Гумм! Эй худованди карим! Менга нима, мен шу ерда қоламан, она-Еримда! Кампиршо уялтириб қўймайди! Ҳа, ҳа!

Чангни тўзитганча туёқлар тақ-туқ қилади. Синиқ рессорли фургонлар титрайди.

— Гумм! — Тиснинг овози қўрқувни чанг ва чарақлаган осмон сари қувишга ҳаракат қилиб, иссиқ ҳавода танҳо жаранларди. — Қар! Қораялоқларни бутун коинот бўйлаб тирқиратиб юборишди! Илоё метеоритлар балосига учраб, ракеталаринг чил-чил бўлсин! Коинотда нима кўп, метеорит кўп! Сизлар билмас эдиларингми? Шундай! Мўр-малахдай босиб ётибди коинотни, ҳатто ундан ҳам кўп! Ракеталарингиз эса юздаги холдек, сопол найчадай ҳар томонга сочилиб кетади! Қора треска тўлдирилган занг банкадан нима фарқи бор! Пақилдоқдек пақ-пақ-пақ ёрилади, тамом. Ўн мингта нобуд бўлган, яна ўн мингта. Ер атрофида абадий айланиб учиб юраверади, муздеккина, қоқшолгина, баланд-баландларда, арши аълоларда! Эшитаяпсизми, ҳой, одамлар! Эшитаяпсизми?!

Жимлик. Дарё кенг ўзан билан тинимсиз оқади. Барча кулбаларни обдон ялаб ўтади. Ундаги бор буд-шудни ювиб кетади, у соатларни, кир ювиш тахталарини, шойи қийқимларини ва парда карнизларини олиб кетади, аллақаерлардаги узоқ қора денгизга оқизиб кетади.

Кундуз соат икки. Тошқин сал ўзига келади, оқим саёзлашади. Кейин дарё бутунлай қуриб қолади. Шаҳарда сукунат ҳукмронлик қилади. Уйларга, ўтириб олган эркакларга, баланд, иссиқдан мунғайган дарахларга енгил гиламдек кўнади.

Жимлик.

Айвондаги эркаклар кулоқ еоладилар.

Ҳечқиси йўқ. Шунда уларнинг тасавури, уларнинг фикрлари олдинга, шаҳар чеккасидаги ўтлоқзорга учеди. Қаллаи шаҳардан бутун атрофни товушларнинг одатдаги уйғун садоси қоплайди. Жорий қилинган тартибга содиқлар унда-бунда қўшиқ хиргойи қилишади; буталар тагида ошиқ-маъшуқлар қиқирлашади; аллақаерда дарёда сувни чапиллатиб чўмилаётган негр болаларининг кулгилари кулоққа чалинади. Далаларда елка ва қўллар кўзга ташланади; кўм-кўк майсалардан тўқилган кулбалар ичидан ҳазил-мутойибалар ва қувноқ суҳбатлар эшитилади.

Ҳозир ўлка узра гўё бўрон бўлиб ўтгандек ва ҳамма товушларни учуриб кетгандек эди, ҳечқиси йўқ. Гўристон сукунати. Чарм илмоқларда бесўнақай

эшиклар осилиб қолган. Жимжит ҳавода эски покришкалардан қилинган ташландиқ аргимчоқлар қотиб қолган. Кирчиларнинг яхши кўрган жойи — соҳидаги ясси тошлар хувиллаб қолган. Ташландиқ полизларда яккам-дуккам тарвузлар қалин пўстлоғи тагида муздек шарбатни яширганча думалаб ётибди. Ургимчалар ташландиқ чайлаларда янги инларини тўқийдилар; илма-тешик томдан қуёшнинг заррин нурлари ўрнига чанг сизиб киради. Аллақерда шошма-шошарликда эсдан чиққан гулхан ҳали ҳам ўчиб улгурмаган ва бирдан авж олган аланга похол чайланинг қуруқ синчини ямлашга тушади. Шунда очофат оловнинг мамнун гуриллаши сукунатни бузади.

Тош қотган эркаклар дўкон айвончасида ўтиришибди.

Сира ақлим етмайди, келиб-келиб улар тўсатдан нега ҳозир кетгилари келиб олди! Бир қарашда ҳаммаси жойидагидек эди. Кунда-кунда янги имтиёзлар олишарди. Уларга тағин нима керак экан-а?! Сайлов солиғини бекор қилдик, дангасалик бўлмаслиги учун қонунлар қабул қилинпти, қаёққа қараманг — тенглик! Шуям камми уларга? Ҳар қандай оқтанлидан ёмон топишмайди — ҳе йўқ, бе йўқ коинотга жўнаб юборишди-я!

Бўм-бўш кўчанинг нариги учида бир велосипедчи кўринди.

— Улай агар, Тис, бу келаётган сенинг Силлийнинг бўлади.

Велосипед айвон ёнига келиб тўхтади, унда қизғиш танли 17 ёшлардаги, суяги бузққина бир ўсмир ўтирарди. Оёқ-қўллари узун-узун, боши тарвуздек юмалоқ. У Сэмюэль Тисга қараб қўйди-да, жилмайди.

— Ҳа, виждонинг йўл қўймай қайтиб келибсан-да? — деди Тис.

— Йўқ, хўжайин, велосипедни олиб келдим, холос.

— Нега? Ракетага сигмадимми?

— Йўқ, хўжайин, гап унда эмас.

— Нима гаплигини айтмасанг ҳам бўлаверади! Туш, мулкимни сенга ўғирлатиб қўймайман! — У ўсмирни туртиб юборди. Велосипед ағдарилди. — Бор, дўконга кириб идишларни юв.

— Нима дедингиз, хўжайин? — Ўсмирнинг кўзлари катта-катта очилди.

— Нима эшитган бўлсанг шуни дедим! Милтиқларни идишдан олиш ва қутини очиш керак — Натчездан михлар келган...

— Мистер Тис...

— Дўконни болғаларга тайёрлаб қўйиш керак.

— Мистер Тис, хўжайин!

— Ҳали ҳам шу ердამисан?! — Тиснинг кўзлари шиддаткор чақнаб кетди.

— Мистер Тис, бугун дам олсам бўладими? — сўради ўсмир узрли оҳангда.

— Эртага ҳам, индинга ҳам, ундан кейинги кун ҳамми? — деди Тис.

— Шунақамикан дейман-да, хўжайин.

— Сендан кўрқиш керак, бу аниқ. Бери кел-чи. — У ўсмирни дўконга етаклаб кетди ва столдан қоғоз олди.

— Мана бу нарсани биласанми?

— Бу нима, хўжайин?

— Сенинг меҳнат шартноманг. Сен унга имзо чеккансан, мана сенинг юлдузчанг, кўрдингми? Жавоб бер.

— Мен имзо чекмаганман, мистер Тис. — Ўсмирнинг вужуди титраб кетди.

— Юлдузчани ҳар қандай одам ҳам қўяверади.

— Менга қара, Силли. Шартноманг: “Мен мистер Сэмюэль Тисга 2001 йил 15 июлдан бошлаб икки йил ишлаб бериш мажбуриятини оламан, борди-ю, ишдан бўшамоқчи бўлсам, бу ҳақда тўрт ҳафта олдин маълум қиламан ва ўрнимга одам топилмагунча ишлайвераман”. Мана, — Тис кафти билан қоғозга уриб қўйди, унинг кўзлари чақнади. — Тонадиган бўлсанг, судга берамиз.

— Иложим йўқ! — қичқирди ўсмир. Унинг юзларидан ёш доналари думалай кетди. — Агар бугун кетмасам, ҳеч қачон кетолмайман.

— Мен сени яхши тушунаман, ҳа, ҳа, сенга раҳмим келади. Лекин ҳечқиси йўқ, биз сенга яхши муомала қиламиз, йигитча, яхши овқатлантирамиз. Энди эса, бор, ишга туш, миянгдаги мана бу бўлмағур фикрларни чиқариб ташла, тушундингми? Шунақа, Силли. — Тис ғамгин жилмайди ва ўсмирнинг елкасидан қоқиб қўйди.

Ўсмир айвонда ўтирган чолларга ўтирилди. Унинг кўзларида ёш қотиб қолган эди.

— Балки... балки... мана бу жентльменлардан биронтаси...

Бостирма тагидаги иссиқдан силласи қуриган эркаклар бошларини кўтаришди, Силлига қарашди, сўнг Тисга қарашди.

— Буни қандай тушуниш керак: ўрнингга оқ танлини олиб келишсинми? — совуққина сўради Тис.

Квортэрэмэйн бобо тиззаларидан қизил қўлларини кўтарди. У узокларга ўйчан қараганча деди:

— Менга қара, Тис. Менга нима бўлади?

— Нима?

— Мен Силли билан бирга ишламоқчиман.

Бошқалар жим бўлиб қолди.

Тис оёқ учида чайқаларди.

— Бобо... — деди у огоҳлантирувчи оҳангда.

— Болакайни қўйиб юбор, нимани керак бўлса ўзим тозалайман.

— Сиз...

— Сиз ростдан айтаяпсизми, тўғриси? — Силли бобонинг олдига югуриб келди. У ҳам кулар, ҳам йиғлар, қулоқларига ишонмасди.

— Албатта.

— Бобо, — деди Тис. — Ўша мишиқи бурнингизни бу ишга суқманг.

— Болакайни ушлаб турма, Тис.

Тис Силлининг олдига келди-да, унинг қўлидан тутди.

— У меники. Мен уни тунгача орқа хонага қамаб қўяман.

— Керак эмас, мистер Тис!

Ўсмир йиғлади. Унинг йиғлаган овози бостирма остида жаранглаб эшитиларди. Силлининг қоп-қора қовоқлари шишиб кетди. Йўлда узокдан эски, шалогичиққан форд кўринди, у сўнгги қора танлиларни олиб кетган эди.

— Булар меники, мистер Тис. О, илтимос, худо ҳаққи, сиздан илтимос қиламан!

— Тис, — деди эркаклардан бири ўрnidан тураркан, — қўйинг, кетаверсин.

Иккинчи эркак ўрnidан турди.

— Мен ҳам шундай ўйлайман.

— Мен ҳам, — деди учинчи эркак.

— Рост-да, — энди барчалари баравар гапиришди. — Бас қил, Тис.

— Болакайни қўйиб юбор.

Тис чўнтагидаги тўплончани пайпаслади. Унинг кўзи эркакларнинг юзига тушди. У қўлини чўнтагидан олди-да, деди:

— Ҳали шунақами?

— Ҳа, шунақа, — жавоб берди кимдир.

Тис болани қўйиб юборди.

— Бўпти, бора қол. — У қўли билан дўкон томонни кўрсатди. — Сен ўзингнинг ифлос ашқол-дашқолингни қолдириб кетмассан, ҳарҳолда?

— Йўқ, хўжайин!

— Тугунингдаги энг сўнгги латтани ҳам йиғиштириб ол-да, ёқиб юбор.

Силли бошини чайқади.

— Ўзим билиб олиб оламан.

— Улар сенинг ракетага аллақандай лаш-лушларингни олаверади деб ўйлайсанми?

— Мен ўзим билан олиб оламан, — мулойим оҳангда такрорлади ўсмир.

У дўкондан уйча томонга чошиб кетди. Унинг супураётгани ва саришта қилаётгани эшитилиб турарди. Ҳаял ўтмай Силли яна пайдо бўлди. Пирилдоқлар, зўлдирлар, эски варраклар ва бир неча йил давомида тўпланиб қолган турли ашқол-дашқолларни кўтариб олган. Шу заҳоти форд етиб келди. Силли машинага ўтириб эшикни ёпди.

Тис айвонда заҳарханда жилмайганча тик турарди.

— Хўш, у ерда нима қилмоқчисан?

— Дўконимни очмоқчиман, — жавоб берди Силли. — Шунақа дўкон қурмоқчиман.

— Оббо муттаҳам-ей, шунинг учун менга ёлланган экансан-да, ишни ўрганиб олиб, кейин бу ҳунардан фойдаланиш учун жуфтакни ростлаб қолмоқчи бўлган экансан-да!

— Йўқ, хўжайин, мен ҳеч ҳам ундай ўйлаганим йўқ, бундай бўлишини билганим ҳам йўқ, лекин шундай бўлиб қолди. Ҳунар ўрганиб гуноҳ иш қилибманми, мистер Тис?

— Ҳали ракеталарингга ном ҳам қўйиб олгандирсан?

Қоратанлилар ўзларининг ягона соатлари — форднинг ускуналар тахтасидаги соатига қарашди.

— Ҳа, хўжайин?

— Ҳойнаҳой, “Иля”, “Жанг араваси”, “Катта гилдирак” ёки “Кичик гилдирак”, “Садоқат”, “Умид”, “Мурувват” бўлса керакдир?

— Биз кемаларга номлар ўйлаб топганмиз, мистер Тис.

— “Фарзанд-Худо” ва “Авлиё-арвоҳ”ми? Айт-чи, болакай, битта ракетани Баптистлар черкови шарафига номласаларинг нима қилибди?

— Энди борайлик, мистер Тис.

Тис қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Наҳотки биронтасини “Пастроқ уч”, ёки “Шарофатли арафа” деб номламагансизлар?

Машина ўрнидан жилди.

— Хайр, миссис Тис.

— Сизларда “Сочилинглар, менинг суякчаларим” деган ракета борми?

— Хайр, мистер!

— “Иордан орқали” дегани-чи? Ваҳ! Бўпти, йигитча, жўна, ракетангга гумдон бўли, парвоз қил, портласа ҳам бир томчи кўз ёш тўкмайман!

Машина чанг булутни ичида елиб кетди. Силли хиёл ўрнидан турди-да, кафтини оғзига қарнай қилиб, сўнгги бор Тисга қичқирди:

— Мистер Тис, мистер Тис, энди тунлари нима иш қиласиз? Тунлари нима иш қиласиз?

Сукунат. Машина узоқларда кўздан ғойиб бўлади. Йўл хувиллаб қолди.

— У нима демоқчи бўлди, шайтондан тарқаган? — деди ҳайрон бўлиб Тис.

— Тунлари нима қилар эканман?

У чангнинг ўгиришига қараб турди ва бирдан гап нимадалигини англаб қолди.

У тунлари уйи ёнида автомашиналар келиб тўхтаганини, уларда эса қоп-қора қиёфалар бўлишини, тиззалар осилиб туришини, ундан юқорироқда милтиқ миллари кўришиб туришини гўё мудроқ дарахтларнинг қоп-қора шохлари остида бир машина тўла турналар тургандек бўлишини эслаб қолди. Яна дарғазаб кўзлар... Гудок, яна гудок, милтиқни қўлида сиқиб ушлаган, ўзича ҳиринглаб кулганча эшикларни қарсиллатиб ёпади, юраги боладек ўйнаб кетади. Ёз туни қўйнида йўлдаги ола-тасир пойга бошланади, машина поли устида йўғон арқон ўрами кўринади, янги патронлар қутчаларидан пальтонинг чўнтаклари қаппайиб туради. Ўтган йиллар ичида бундай кунлардан нечтаси ўтган экан — қаҳрли кўзлар устига тушиб турган соч тутамларини силаб ўйнаётган қарши шамол, яхши, бақувват, маҳкам дарахтни кўргандаги тантанавор ҳайқириқлар ва кулба эшигини чертиш!

— Шунга шама қилган экан-да, итдан тарқаган! — Тис қоронғидан йўл устига сакраб чиқди. — Қайт, итвачча! Тунлари нима қилар эканман?! Оббо газанда-ей, пасткаш...

Силлининг саволи айни нишонга урган эди. Тис ўзини бемор, юрагини бўм-бўш ҳис этди. “Дарвоқе, тунлари биз нима қиламиз-а? — ўйлади у. — Энди ҳамма кетиб бўлганда-чи?” Унинг юраги ғаш, мияси қарахт бўлиб қолган эди.

У чўнтагидан тўппончани олди-да, патронларни қайта санаб чиқди.

— Нима қилмоқчисан, Сэм? — сўради кимдир.

— Бу падар лаънатини отаман!

— Сал ўзингни боссанг-чи, — деди бобо.

Аммо Сэмюэль Тис дўкон ортида ғойиб бўлган эди. Бир зумдан сўнг у ўзининг усти очиқ машинасида пайдо бўлди.

— Ким боради мен билан?

— Ха, бир айланиб кела қолай, — деди бобо ўрнидан турар экан.

— Яна ким?

Жимлик.

Бобо машинага ўтирди-да, эшикни ёпди. Чангни тўзитганча Сэмюэль Тис машинани йўлга олиб чиқди ва улар чарақлаган осмон остида шамолдек елиб кетишди. Иккаласи ҳам жим эди. Булутсиз осмон узра қуёш ўзининг оловини аямай пуркайди.

Йўл иккига айрилган жой. Улар тўхтайдилар.

— Улар қаерга кетишди, бобой?

Квортэрмэйн бобо қошини чимирди.

— Менимча, тўғрига қараб кетишган.

Улар йўлда давом этдилар. Дарахтлар остида ёлғиз мотор овози гуриллайди. Йўлда зог учмас эди, бироқ тўсатдан улар ғалати бир нарсани пайқаб қолишди. Ниҳоят Тис юришни тезлатди-да, сариқ кўзларини ғазаб билан чарақлатганча эшикдан гавдасини чиқариб эгилди.

— Жин урсин, бобо! Бу итваччалар нимани ўйлаб топишганини кўрдингизми?

— Нимани? — сўради бобо тикилиб қараганча.

Йўл ёқалаб тартиб билан терилган эски роликли конькилар, турли майда-чуйдаларга тўла тугунчалар, йиртиқ бошмоқлар, арава филдираклари, эски шим ва пальтолар, илма-тешик шляпалар, бир вақтлар шамолда майин жиринглаган биллур идишчалар, қизил нақшли жез банкалар, мумдан ясалган мевалар, конфедерация замонидаги пуллар солинган қутичалар, тоғоралар, кир ювиш тахтачалар, кир дорлар, совун, кимнингдир уч оёқли велосипеди, кимнингдир ток қайчилари, кўғирчоқ аравачаси, хунук кўғирчоқли қутича, негрлар баптист черковининг ола-була ойнаси, тормоз прокладкалари тўплами, автомобил камералари, матраслар, кушеткалар, тебранма стуллар, кремли банкачалар, кўзгулар ётар эди. Аммо улар барчаси шошма-шошарликда апилтапил ташлаб кетилган нарсалар эмас, балки авайлаб, ҳафсала билан, дид билан, гўё бу ердан бутун шаҳар аҳли юриб ўтгандек, чангли йўл ёқаси бўйлаб териб қўйилган эди. Тўсатдан улугвор карнай овози янгради, одамлар ўз кўрқутларини шундоқ тупроқ устига қўйдилар-да, шартта мовий фалак сари кўтарилиб кетишди.

— Нима бўлганда ҳам “Ёқишни истамаймиз” экан-да! — Алам билан қичқирди Тис. — Мен уларга ёқиб юборинглар деган эдим, ҳе йўқ, бе йўқ шунча масофадан кўтариб келишибди-да, шу ерга териб қўйишибди — қақир-қуқурларга охириги марта қараб тўйиб олишибди, мана, мана улар, қараб томоша қилинг! Бу қораялоқлар, худо билсин, ўзларини ким деб билишади.

У машинани елдириб кетди. Ғарамларни эзиб янчганча, қутича ва ойналарни чил-чил қилганча, стул-пстулларни мажақлаганча, қоғозларни ҳар томонга тўзитганча километр-километр олга кетиб борарди.

— Мана сенга! Жин урсин... Яна! Мана сенга!

Олдинги филдираклар аянчли вишиллади, машина қайрилди-да, йўл четидаги ариққа тушиб кетди. Тис пешонасини ойнага уриб олди.

— Оббо, итдан тарқаганлар-ей, — Сэмюэль Тис чанглари қоқа-қоқа ғазабдан йиғлаб юборгудек бўлиб, машинадан тушди. У кимсасиз ва унсиз йўлга қаради.

— Энди биз уларни ҳеч қачон қувиб ётолмаймиз, ҳеч қачон!

Рўпарада йўл чеккасига териб қўйилган тугунлар ва уюмлар қаторининг охири кўринмасди, гўё, ботиб бораётган қуёшнинг заррин нурлари остида, гармселда қолиб кетган қадимий қадамжолардек.

Бир соатдан сўнг ҳолдан тойган Тис ва бобо дўконга қайтишди. Эркаклар осмонга тикилган ва қулоқ солганча ҳамон ўша ерда ўтиришарди. Тис ўтириб, оёғини қисган ботинкаларини еча бошлаган эди ҳамки, кимдир:

— Қаранглар! — деб юборди.

— Падарига лаънат ўшани! — бўкирди Тис.

Аммо бошқалар ўринларидан туриб, ўша ёққа қарашди. Улар тубсиз осмон сари кўтарилиб кетаётган олтин урчиқларни кўришди. Ортидан олов думлар қолдирганча урчиқлар кўздан ғойиб бўлди.

Пахтазорларда шамол оппоқ чанокларини эриниб силайди. Богчаларда офтобда исинганча тарғил йўлбарс боласига ўхшаган тарвузлар думалаб ётади.

Айвондаги эркаклар ўтиришди. Бир-бирига қарашди. Токчаларда тартиб билан териб қўйилган сариқ арқонларга, қутилардаги ялтироқ патрон-гилзаларига, кумушранг тўппончаларга ва шифт остида сояда жимгина осилиб турган чўзинчоқ милтиқларга қарадилар. Кимдир озгига майса тикди. Кимдир чанга одам суратини чизди.

Сэмюэль Тис тантанавор ботинкасини айлантириб ичига қаради-да, деди:
— Пайқадиларингми? У охириги дамгача мени “хўжайин” деди, худо ҳаққи!

2004-2005

ЯНГИ НОМЛАР

Улар етиб келдилар-да, ҳайратомуз мовий ерларни эгалладилар ва уларга ўз номларини қўйдилар. Хинкстон-Крик дарёси ва Люстиг-Корнерс даласи, Блэк-Ривер дарёси ва Дрисколл-Форест ўрмони, Перегрин-Маунтин тоғи ва Уайлдертаун шаҳри пайдо бўлди — ҳаммаси одамлар шарафига ва одамлар содир этган воқеалар шарафига қўйилган номлар эди. Марсликлар дастлабки ерликларни ўлдирган жойда Реттаун шаҳри пайдо бўлди — бу ном қон билан боғлиқ. Мана бу ерда эса иккинчи экспедиция ҳалок бўлган — номи ҳам шундан келиб чиққан. Иккинчи уриниш; фазогирлар қўнаётганда оловли снарядлари билан ерни тўзитган ҳамма жойда бир ғарам шағалдек отлар, номлар қолган; ўз-ўзидан маълумки, Спендер-Хилл тоғи ва узун Натаниел-Йорк шаҳри номини ташлаб ўтишнинг иложи бўлмаган...

Кўҳна Марс номлари сув, ҳаво, тоғларнинг номлари бўлган. Жанубда эриган қорларнинг номлари қуриган денгизга бориб қуюлувчи каналларнинг тош ўзанларига қараб оққан. Хоки даҳмаларда ётган кўзбойлоқчиларнинг номлари, минора ва ёдгорликларнинг номлари. Ракеталар мрамларни тарикдай тирқиратган, кўҳна шаҳарлар номлари ёзилган чинни идишларни чил-чил қилган қўйи худди болғаларга ўхшаб мана шу номлар устига ёпирилиб тушган ва синган буюмлар ғарами узра янги ном кўрсаткич тахтачалари қад кўтарди: Айрон-Таун, Стилтаун, Алюминиум-Сити, Электр-Рик-Вилледж, Корнтаун, Грейн-Вилла, Детройт II — Ердан келган таниш механик, маъдан номлари.

Шаҳарлар қад кўтарганда эса, қабристонлар пайдо бўлди. Уларга ҳам номлар қўйилди: Яшил Бурчак, Оқ Тўслар, Тинч, Адр, Бироз Дам Ол — дастлабки мархумлар ўз қабрларига келиб ётдилар...

Ҳамма нарса ипга тизилгандек ораста бўлгач, ҳамма нарса рисоладагидек ўз жойига тушгач, шаҳарлар мустаҳкам ўрнашиб олди ва хилват жойни топишнинг энди иложи бўлмай қолди — шундагина Ердан тажрибали ва билагон одамлар кела бошладилар. Улар меҳмонга ва таътилга келар эдилар, совғалар сотиб олгани ва расмга тушгани келар эдилар — “Марс ҳавосидан нафас олгани”, — улар тадқиқот ишлари олиб боргани ва ижтимоий қонунларни ҳаётга татбиқ этгани келар эдилар; улар ўзлари билан юлдузларини, унвонларини, қоида ва низомларини олиб келар эдилар, Ерни чиринди ахлатдек қоплаб олган тўрачилик уруғларини олиб келишни ҳам унутмаган эдилар ва уларни Марсда униши мумкин бўлган ҳар қандай жойга эка бошладилар. Улар турмуш ва ахлоқ қонунчилари бўлдилар; панд-насихат ва ўғитлардан қулоғи тинчиши учун Марсга кўчиб келган одамларни иймон йўлига бошқаришга, ундашга ва туртишга тиришдилар. Шуниси қизиқки, бу нарса ушбу одамлардан биронтасига заррача малол келмаётганди.

Апрел 2005

ЭШЕР II

“Бугунги хира, қоронги, сас-садосиз куз кунида мен отда танҳо ўзим галати чўл жойда кетар эдим, осмонда булутлар кўрғошиндай оғир осилиб турар эди ва ниҳоят ерга оқшом қоронгилиги чўкиб кела бошлаганда Эшернинг мунгли кўрғони олдида пайдо бўлдим...”

Мистер Уильям Стендаль китоб ўқишдан тўхтади, ана унинг қаршисида, унча баланд бўлмаган қора қир устида — Кўрғон ва учли тошга 2005 йил деб ўйиб ёзилган.

Меъмор мистер Бигелоу деди:

— Уй тайёр. Калитни қабул қилинг, мистер Стендаль.

Жим-жит кузги қуёш остида ёнма-ён турганча улар сукут сақлар эдилар.

Қарға қанотидек қоп-қора майса узра уларнинг оёқлари остида чизмалар шитирлар эди.

— Эшерлар уйи, — мамнун ҳолда деди мистер Стендаль. — Лойиҳа-лаштирилган, қурилган, сотиб олинган, пули тўланган. Менимча, мистер По роса қувонган бўлар эди.

Мистер Бигелоу қошини чимирди.

— Ҳамма нарса кўнглингиздагидекми, сэр?

— Ҳа!

— Нақши ўзидагидекми? Кўриниши зерикарли ва даҳшатлими?

— Ҳаддан ташқари даҳшатли, ҳаддан ташқари зерикарли!

— Деворлари тундми?

— Ажойиб!

— Ҳовуз етарли даражада “Қора ва маъюс”ми?

— Ақл бовар қилмас даражада қора ва маъюс.

— Терак-чи? У ўзингиз билгандек, қуриб-қақшаган ва барглари тўкилган қилиб бўялганми?

— Нафрат қилар даражада!

Мистер Бигелоу меъморий лойиҳа билан солиштириб кўрди. У навбатдаги топшириқни бирма-бир айтиб чиқди:

— Бугун ансамбль “юракнинг музлатувчи, лўқиллатувчи, симиллатувчи оғригини, фикрлардаги нохуш бўшлиқни” бера оладими? Уй, ҳовуз, кўрғон?..

— Меҳнатингизга гап йўқ, мистер Бигелоу, қасам ичаманки, қойил қилгансиз.

— Миннатдорман. Мендан нима талаб этилишини мутлақо билмас эдим. Худого шукурки, сизнинг ўз рақеталарингиз бор, акс ҳолда зарур жиҳозларни бу ерга элтиб келишга ҳеч қачон йўл қўймас эдилар. Эътибор қилинг-а, бу ерда ҳар доим нимқоронғулик, бу пучмоқда ҳар доим октябр, қачон қараманг дашту биёбон, ҳаётдан ном-нишон йўқ, ўлик. Бу биздан озмунча меҳнат талаб қилмади. ДДТ дан ўн минг тонна кетди. Биз ҳамма нарсани ўлдирдик, на бир илон, на бир бақа, на бир Марс пашшаси қолди! Абадий нимқоронғулик, мистер Стендаль, бу менинг гуруримдир. Пинҳоний машиналар қуёш нурини ютади. Бу ерда ҳар доим “нохушлик”.

Стендаль ана шундай санъат билан яратилган нохушлик, кўрғошин оғирлиги, нафас бўғувчи буғланишлар, бутун “муҳит”дан баҳра ола бошлади. Уйнинг ўзини айтмайсизми? Шарти кетиб, парти қолган маскан, даҳшатли ҳовуз, моғор, қиёмат-қойим аломатлари! Синтетик ашёларми, ёки шунга ўхшаган яна алламбалоларми-ей. Бу ёғини ўзингиз топиб олаверасиз.

У куз осмонига қараб қўйди. Аллақерда баланд-баландларда, олис-олисларда қуёш турибди. Аллақерда сайёрада Марс апрели, олтин апрел ҳукмрон, кўм-кўк осмон. Аллақерда юксакликларда ҳаётсиз ажойиб сайёрага тамаддун келтириши керак бўлган рақеталар ўзларига йўл очадилар. Уларнинг шиддатли парвозларидан пайдо бўлган чийиллаш ва гуриллаш бу туссиз овоз ўтмас оламда, мудроқ куз оламида қулоқни тешиб юборгудек эди.

— Энди, топшириқ бажарилгач, — ийманибгина гап қотди мистер Бигелоу, — сиздан бир нарсани сўрамоқчиман, буларнинг ҳаммасини сиз нима қилмоқчисиз?

- Эшер кўргониними? Билмадингизми?
- Йўқ.
- “Эшер” номидан ҳеч нарсани англамадингизми?
- Англаганим йўқ.
- Мана бу исм: Эдгар Аллан Подан-чи?

Мистер Бигелоу йўқ дегандек бошини чайқади.

— Дарвоқе, — Стендаль хафа ва нафратини ифода қилганча босиқлик билан “ҳм” деб қўйди. — Мистер Понинг муборак хотирасини сиз қаёқдан ҳам билардингиз? У анча илгари, Линьколндан ҳам олдин ўлиб кетган. Унинг барча китоблари Буюк Гулханда ёқиб юборилган эди. Ўттиз йил муқаддам, 1975 йилда.

— Э-э, — бир нарсани тушунгандек бош ирғади. — Шулардан бири денг!

— Худди шундай, Бигелоу шулардан биттаси. Унинг ва Лау Крафтнинг, Хоторн ва Амброз Бирскнинг китобларини ёқишди, ҳаммаси даҳшат ва кўрқувлар ҳақидаги қиссалар эди. Барча фантазияларни, хуллас, келажак ҳақидаги барча қиссаларни ёқиб юборишди. Аёвсиз ёқишди, қонун чиқаришди. Ҳаммаси арзиманган нарсадан, заррадаги нарсадан, эллигинчи ва олтмишинчи йиллардан бошланди. Аввалига карикатурали китобчалар чиқаришни чеклаб қўйишди, сўнг детектив романлар, фильмларни ҳам тақиқлашди. Гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ирғитишди, турли гуруҳлар, турли лақаблар, сиёсий эътиқодлар, диний хурофотлар авж олгандан-олиб кетди. Ҳар доим озчилик томон кўрқиб қолаверди ва кўпчилик томон тушуниб бўлмайдиган нарсадан, келажакдан, ўтмишдан, ҳозирдан кўрқар эди, ўзидан ва ўз соясидан кўрқар эди.

— Тушунарли.

— “Сиёсат” сўздан (охир-оқибатда энг тескаричи доираларда “коммунизм” сўзининг синоними бўлиб қолган, ҳа, ҳа, бу сўзни тилга олишингиз биланок, каллангиз кетиши ҳеч гап эмас эди!) сиёсат сўздан кўрқадиган, ҳар томондан туртки ейдиган — бир жойда гайкани бурасалар, яна бир жойда болтни айлантирадилар, бир ёқдан тикадилар, иккинчи ёқдан суғуриб оладилар, — санъат ва адабиёт кўп ўтмай шундай бир улкан тортмачоққа айландики, шўрликни бурадилар, чақдилар, чайнадилар, тугун қилиб тугдилар, то ўзининг қийишқоқлиги ва ҳар қандай таъмини йўқотмагунча у ёқдан-бу ёққа коптокдек киргитавердилар. Сўнг эса кинокамералар тиниб қолди, театр зулматига фарқ бўлди ва босма нашрларнинг қудратли Ниагараси “Соф” мақоласининг заиф бир жилғачасига айланиб қолди. Ишонинг менга, “воқеликдан узоклашиш” тушунчаси ҳам шубҳали сўзлар сирасига кириб қолди!

— Наҳотки?

— Ҳа, ҳа! Ҳар бир одам, дер эди улар, ҳаққонийликнинг юзига тик қараши шарг. Фақат ҳозирнигина кўриб туришлари керак. Бу тоифага кирмаган ҳамма нарса — бир пул. Ажойиб адабий тўқималар, хаёлот осмонида парвоз қилишлар — гуллаб-яшнаёверсин. Бир куни яқшанба тонгида, ўттиз йил муқаддам, 1975 йилда уларни кутубхона деворига тикка қилишди: Санта Клаус ва Бошсиз чавандоз, Қорқиз ва уй Деви, Онағоз — барчалари хўнграб йиллар эдилар! — ва уларни отиб ташлашди, сўнг қоғоз қалъа ва малика қурбақаларни, кекса қироллар ва “ўша замондан буён бахтли яшаб келаётган” ҳаммани ёқиб юборишди (аслида у ўша замондан буён бахтли яшайпти, деб ким ҳақида айтиш мумкин эди!). Бир вақтлар Ҳеч қачонга айланди-қўйди! Улар Ўз мамлақати бош суяклари билан биргаликда Сеҳрланган Рикш хокини шамолда совурдилар, Глинда меҳрибон ва Ўзгани чопиб ташладилар, Тўшгулни спектроскопда битта-битта юлиб ёйишди, Жек Қовоқбошни эса Биологлар Зиёфатида дастурхонга тортиб юборишди! Нўхот қобикчаси тўрачилик чакалакзориди куриб-қовжираб бўлди! Уйқудаги Гузал илмий ходим бўрасидан уйғониб кетган ва у ўзининг тиббий нинасини суққанда жони ҳиқ этиб чиқиб кетган эди. Алисани улар шишадан шундай бир нарсани ичишга мажбур қилишдики, натижада қизгина ортиқ: “Олдинга борган сари яна ҳам қизикроқ бўлаверади!” — деб қичқира олмайдиган даражада митти бўлиб қолди. Сеҳрли кўзгуни улар болға билан бир уриб, чил-чил қилишди ва барча Қизил Қироллар ва Устрицалар гумдон бўлди!

У муштумини қисди. Эй худо, ҳаммаси худди ҳозир содир бўлгандек яқин туюлади-я! Унинг юзи қизариб бўғилди. Азбаройи қаттиқ жунбушга келганидан

мистер Бигелуо ҳанг-манг бўлиб қолди. У бир-икки кинрик қоқди-да, охири уйга кириб деди:

— Кечирасиз. Нима деяётганингизни тушунолмаймаман. Бу исмлардан ҳеч нима англаёлмадим. Сиз айтган гапларга қараганда Гулхан фақат фойда берган.

— Йўқолинг кўзимдан! — қичқириб юборди Стендаль. — Ишингиз тугади, энди қорангизни ўчиринг, тўнка!

Мистер Бигелуо дурадгорларни чақирди-да, кетди.

Мистер Стендаль Уй олдида битта ўзи қолди.

— Кулоқ солинглар, ҳой! — Мурожаат қилди у кўзга кўринмас ракеталарга. — Сизлардан жон сақлайман деб, Соф Жонлар Марсга бориб қолган эди, сизлар бўлсангиз худонинг бермиш кўни бу ерда кўпайгандан-кўпайиб кетаяпсиз, худди ахлатга интилган пашшалардек учиб келганингиз-учиб келган. Мен сизларга ҳозир бир нарса кўрсатаман. Ерда мистер Пога қилган қилиқларингиз учун таъзирингизни бераман. Шу ондан эҳтиёт бўлинг! Эшернинг уйи ўз ишини бошлайди.

У осмонга қараб муштумини дўлайтириб қўйди.

Ракета кўнди. Ундан девдай бир одам чиқиб келди. У уйга қаради ва унинг кулранг кўзларида норозилик ва ҳайрат ифодаси кўринди. Нариги томонда уни озгингина бир одам кутиб турган хандақдан сакраб ўтди.

— Исми шарифингиз Стендалми?

— Ҳа.

— Гаррет, Ахлоқ Иқлими бошқармаси инспектори.

— Э-ҳа, барибир Марсгача етиб келибсиз-да, Ахлоқ Иқлимнинг нозирлари? Мен бўлсам сизларни қачон келар экан, деб ўзимча Тусмоллаб турган эдим...

— Биз ўтган ҳафтада келган эдик. Тезда бу ерда худди ерлагидек тартиб ўрнатилади. — У асабий равишда гувоҳномасини Уй томонга силтаб қўйди. — Қани, айтинг-чи менга, мана бу нима, Стендаль?

— Бу арвоҳли қалъа, хўп десангиз.

— Хўп демайман, Стендаль, ҳеч ҳам хўп демайман. “Арвоҳли” — ярамайди.

— Жуда жўн. Бу йил, 2005 йилда Ҳақ таоломизга мен бир механик зиёратгоҳ қурдим. Унда мис кўршаналаклар электрон нурлар бўйлаб учадилар, қуйма каламушлар пластмасса тағхоналарда изғийдилар, автомат скелетлар рақс тушадилар, бу ерда автомат қонсўрарлар, ҳазилкашлар, бўрилар-ва оқ арвоҳлар истиқомат қиладилар, кимё ва кашфиётчилик барқ уради.

— Мен худди шу нарсадан кўрққан эдим, — деди Гаррет жилмайиб. — Сизнинг уйингизни суриб юборишга тўғри келмаса деб кўрқаман.

— Келишингиз биланоқ йўқлашингизни билардим.

— Мен илгарироқ учиб келган бўлардим, лекин биз аралашимиздан олдин сизнинг ниятларингизни билиб олмоқчи эдик. Бузувчилар ва ўт очувчилар командаси оқшомга яқин етиб келишлари мумкин. Ярим тунга бориб, ҳамма нарса таг-туғи билан вайрон қилинади, мистер Стендаль. Менинг ақли ноқисимча, сэр, сиз, айтишим мумкинки, айниб қолибсиз. Каттиқ меҳнат билан ишлаб топилган пулларни шамолга совуриш, ахир сизда нақд уч миллион бўлган эди-я...

— Тўрт миллион! Аммо шуни ҳисобга олингки, мистер Гаррет, мерос олганимда мен ёшгина йигитча эдим — йигирма беш миллион. Истаганча шамолга совуришим мумкин. Умуман олганда бу яхши иш эмас: у ёқдан қурилиш тугади-ю, бу ёқдан сиз ўз Бузувчиларингиз билан етиб келибсиз. Балки, Уйинчоғим билан жиндай кўнгил очишимга изн берарсиз, айтайлик лоақал йигирма тўрт соатга?!

— Сиз қонунни биласиз. Унда айтилган: ҳеч қанақанги китоблар, ҳеч қанақанги уйлар, арвоҳлар билан боғлиқ бўлган ҳеч қанақанги қонсўрарлар, фаришталар ёки ҳаслотнинг бошқа кашфиётлари кетмайди.

— Сиз яқинда мистер Бэббитларни ёқа бошлайсиз!

— Сиз бизга анча-мунча ташвиш келтирдигиз, мистер Стендаль. Протоколлар сақланиб қолган. 20 йил аввалги. Ерда. Сиз ва сизнинг кутубхонангиз.

— Э-ҳа, мен ва менинг кутубхонам. Менга ўхшаган яна бир қанчалари. Албатта, По ўшанда аллақачон унутилиб кетганди. Ўз ва бошқа хилқатлар ҳам

унут бўлиб кетганди, лекин мен бир кичиккина яширин жой қуриб олгандим. Узимизнинг кутубхонамиз бўларди — менда ва яна бир қанча хусусий шахсларда, — сиз машғал ва ахлатёқарларнингизни ҳали юбормаган пайтингизда. Менинг 50 000 дона китобимни парча-буриш қилиб, ёқиб юборгандингиз. Сиз барча мўъжизакорларнинг ҳам онасини учқўрғондан кўрсатган эдингиз; сиз яна кинопродюсерларингизга, агар бирон нима қилмоқчи бўлсангиз, Эрнест Хемингуэйни қайта-қайта суратга олинг, деб буйруқ берган эдингиз. Ё парвардигор, ахир мен “Қўнғироқ кимни чақиради” фильмини неча марта кўрмадим! 30 та турли сахна асари. Ҳаммаси бор воқелик. Оҳ, реализм! Оҳ, бу реализм! Эй, ушани!..

— Тилингизга эрк беришдан тийилсангиз яхши бўлармиди!

— Мистер Гаррет, ахир сиз тўла ҳисобот беришга мажбур эдингиз-ку?

— Ҳа.

— Ундай ҳолда қизиқ учун ҳам бир кириб кўрсангиз, кириб у ёқ-бу ёққа қарасангиз яхши бўларди. Бор-йўғи бир дақиқага.

— Яхши. Кўрсатинг. Ҳеч қандай найранг бўлмасин. Менда тўппонча бор.

Эшерлар Уйининг эшиги гийиллаб очилди. Рутубат ҳиди димоққа урди. Худди ташландиқ мағораларда кўзга кўринмас жониворлар нафас олаётгандек гувиллаган оҳ-воҳлар қулоққа чалинди. Тош ердан каламуш югуриб ўтди. Гаррет “ҳеҳ” деди-да, оёғи билан тепиб юборди. Каламуш ўмбалоқ ошиб тушди ва унинг нейлон териси ичидан сон-саноксиз темир бургалар тўкилди.

— Қойил! — Гаррет яхшироқ кўриш учун эгилди.

Қизғиш-мовий харита узра мум қўлларини силкитганча тоқчада қари жодугар ўтирарди. У бошини силкитди-да, тишсиз оғзи билан Гарретга вишиллаб кўйди ва мой юқи харитага бармоқлари билан чертди.

— Улим! — қичқирди кампир.

— Мен худди мана шундай нарсаларни ўйлаган эдим... — деди Гаррет. — Худди ўйлаганимдек бўлиб чиқди-я!

— Мен шахсан сизнинг ёқиб юборишингизга рухсат бераман.

— Ростданми? — Гарретнинг юзи ёришди. Бироқ шу заҳоти яна лунжини осилтирди. — Сиз буни жуда осон айтдингиз-қўйдингиз.

— Мен мана шуларни юзага келтирсам бўлгани. Мақсадимга эришдим, деб айта олсам, бас. Ҳозирги шубҳалар оламида ўрта аср муҳитини қайта яратдим.

— Менинг ўзим ҳам, сэр, айтиш мумкинки, сизнинг даҳонингиздан беихтиёр хайратга тушдим.

Гаррет қараб турарди — унинг ёнидан ҳавода шитирлаган ва шивирлаганча гўзал шаффоф аёл қиёфасига кирган енгил булут парчаси сузиб ўта бошлади. Рутубатли йўлакнинг нариги учиди қандайдир машина гувилларди. Худди центрифугадан чиққан пахтақандга ўхшаб у ердан жим-жит залғуйлаб босириқли зулмат ўрмалаб ва ёйилиб келар эди.

Аллақаяқдан маймун пайдо бўлиб қолди.

— Пишт! — қичқирди Гаррет.

— Кўрқманг. — Стендаль жониворнинг қорнини силаб кўйди. — Бу робот. Худди жодугар сингари бу ҳам бошдан-оёқ мисдан ясалган. Мана!

У маймуннинг юнгини хурпайтирган эди, тагидан темир ярақлаб кетди.

— Кўраяпман. — Гаррет журъатсизгина қўлини узатди, роботни силаб кўйди.

— Аммо бу нимага қарак, мистер Стендаль, бунда қандай маъно бор?! Сизни нима мажбур қилди?..

— Тўрачилик, мистер Гаррет. Лекин менинг тушунтиришга сира вақтим йўқ. Ҳукумат одамлари эса бусиз ҳам тезда ҳамма нарсани билиб олишади. — У маймунга бош ирғаб кўйди. — Бўлди, қани.

— Маймун мистер Гарретни ўлдирди.

— Тайёрдир, Пайкс?

Пайкс нигоҳини столдан олди.

— Ҳа, сэр.

— Аъло иш.

— Текин нонни емаймиз, мистер Стендаль, — паст овозда жавоб берди Пайкс; роботнинг қайишқоқ қовоғини кўтарди-да, унга шиша кўз олмасини

солиб қўйди ва унга каучук мушакларини чаққонлик билан ёпиштирди. — Шундай...

— Куйма, мистер Гаррет.

— Қизик, сиз уни нима қиласиз, сэр? — Пайкс бошини ирғаб чинакам ўлик Гаррет ётган тош плита томонни кўрсатди.

— Яхшиси куйдириш-да, Пайкс. Бизга иккита мистер Гарретнинг нима кераги бор.

Пайкс Гарретни гиштин ахлат куйдиргич олдига судраб борди.

— Яхши қолинг.

У мистер Гарретни ичкарига итариб юборди-да, эшикни ёпди.

Стендаль робот Гарретга юзланди.

— Вазифангиз сизга аниқми, Гаррет?

— Ҳа, сэр. — Робот гавдасини кўтариб ўтириб қолди, — мен Ахлоқ Иқлими Бошқармасига қайтиб боришим керак. Қўшимча маърузани тақдим этишим керак. Операцияни кам деганда 48 соатга чўзишим керак. Мен янада багафсилроқ тадқиқ ўтказишим кераклигини айтишим керак.

— Тўғри, Гаррет. Муваффақият тилайман.

Робот шошилиб Гарретнинг ракетаси олдига ўтди, унга чиқда-да, парвоз қилиб кетди.

Стендаль бурилиб қаради.

— Хўш, Пайкс энди бутунги оқшомга қолган тақлифномаларни тарқатамиз. Ўйлайманки, яхши бўлади. Сиз нима дейсиз?

— Агар 20 йил кутганимизни ҳисобга олсак, ҳаттоки жуда яхши бўлади.

Улар бир-бирига кўз қисиб қўйди.

Соат роса 7. Стендаль соатига қаради. Энди кўп қолгани йўқ. У ўриндиқда ўтирганча қўлидаги хересли қадахни айлантлар эди. Уларнинг устида, дуб тўсинлар оралигида кўзларини йилгиллатиб нозиккина мис суякли резина терили кўршапалаклар чийилларди. У кўршапалакларни олқишлаганча қадахни кўтарди.

— Муваффақиятимиз учун!

У ўзини орқага ташлади, кўзларини юмди ва ҳаммасини хаёлан бир бошдан текшириб чиқди. Қариганида бир кўнглини бўшатиб олади... Адабиётни қатагон қилгани учун, гулхан учун бу антисептик ҳукуматдан қасос олади. Йиллар ғазаб тўпланиб келди, нафрат тўпланиб келди... ва қарахт бўлган қалби тубида зимдан, аста-секин фикр пишиб етила бошлади. У Пайксни учратган ўша уч йил олдинги вақтгача шундай бўлган эди.

Ҳа, айнан Пайксни. Шафқатсиз юраги аччиқ ишқорга тўлдирилган қинғир қора кудуқдек бўлиб қолган Пайксни. Пайкс ким ўзи? Уларнинг ичидан энг улуғи, тамом-басалом! Пайкс — минглаб муртақлар, тутун, мовий туман, оқ ёмғир, кўршапалак, даррандани ўзида мужассам қилган одам, мана Пайкс ким! “Лон Ченидан яхшироқ патриархми?” — ўзидан сўради Стендаль. Қадимги фильмларда кўрган Чени, қаторасига бир неча оқшом томоша қилган эди... Ҳа, Ченидан яхшироқ. Бошқа кекса актёрдан кўра яхшироқ — анови Карлофф дегани бор-у, ўшандан анча-мунча яхши! Люгоси-чи? Унга қиёслаб бўлмайди! Пайкс — ягона, қиёси йўқ. Нима бўпти: уни талон-торож қилишди, тўқималар ҳуқуқини олиб қўйишди, ҳеч ёққа боролмайди, бировга дардини айтиб сололмайди. Ҳатто ўзи учун кўзгу олдида ўйнашни ҳам тақиқлаб қўйишди!

Шўрлик Пайкс — ақл бовар қилмас, қуролсизлантирилган Пайкс! Сенинг фильмларингни мусодара қилган, худди кинокамерадан тасма ҳалқасини суғургандек қорнингдан ичак-чавоқларингни суғуриб олган, гижимлаган, печкага ташлаган, ёқиб юборган ўша оқшомда сен нималарни ҳис қилган эдинг! Эллик минг китобни бой бериб, эвазига ҳеч нарса олмаганинг сенга оғир ботган эдими? Ҳа, ҳа. Стендаль азбаройи ғазабдан қўллари музлаб кетаётганини ҳис қилди. Бир кун — бундан ҳам табиийроқ бўлиши мумкинми — улар тўқнаш келиб қолишди ва суҳбатга берилиб кетишди. Уларнинг суҳбати худди ичган қаҳвалари каби ҳисобсиз тунларга чўзилиб кетди ва сўзларнинг оқими, аччиқ ичимлик асносида Эшер Уйи дунёга келди.

Черков кўнғирогининг бўғиқ садоси эшитилди. Меҳмонлар ташриф буюрмакда эдилар.

Жилмайганча у меҳмонларни қарши олгани ташқарига йўналди.

Роботлар кутар эдилар — болалик хотираларисиз катта ёшдаги одамлар. Ўрмон қўллари рангидаги яшил шойи либосдаги, бақа ва папоротник тусли шойи либосдаги роботлар кутар эдилар. Кум ва қуёш рангли, сариқ сочли роботлар кутар эдилар. Устидан желатин қуйилган найчасимон бронза суякли роботлар ётар эдилар. Тирик бўлмаган ва ўлик бўлмаганлар тобутларида, тахта қутиларда туртиб юборишларини кутиб маятниклар ётар эдилар. Суртма ва қуйма маъдан ҳиди анқир эди. Гүристон жимлиги ҳукм суларди. Ҳар икки жинсдаги, аммо жинссиз роботлар. Юзлари бор-у, аммо юзсиз, одамзотдан одамликдан бошқа ҳамма нарсани юқтириб олган роботлар устига “Франкоборот” деб ёзилган қутиларнинг қатор миҳлар қоқилган қоққоғига тик қараб турган роботлар; улар ўлим деб атаб бўлмайдиган йўқликда турар эдилар, чунки бу йўқлик ортидан ҳаёт асари сезилмас эди... Бирдан миҳлар қаттиқ визиллайди. Биринкетин қопқоқлар кўтарилди. Қутилар узра соялар ўйнайди, қўлда сиқилган мой идиш машина мойини тизиллатиб етади. Ишга туширилган бир мурват аста чиқиллайди. Яна бир мурват, яна бир, ниҳоят худди улкан соат дўконидагидек, чор атрофни чақ-чуқ овози босиб кетади. Тош кўзлари ёғоч қовоқларини кенг очадилар. Бурун катаклари пирпирайди. Маймун юнглари ва оқ қуён териси қопланган роботлар оёққа турадилар. Эгизаклар Твиддам ва Твидди, Бузоқбоши, Соня, Оппоқ чўкканлар, — тана ўрнига туз ва майин сув йўсинлари, устрица рангидаги кўзлари ирғиб чиққан кўкиштоб дорга осилганлар, муз хилқатлар ва ялтироқ пистончалар, сопол паканалар ва жигарранг элфлар, Чиқ-чиқ, Олабўжилар, сунъий бўрон булуту ичидаги Санта Клаус, Кўк Сокол — жағ соқоллари худди ацителен оловидек гуриллаб турибди. Яшил тилларини ўйнатиб, кулранг паға-паға тутунлар суза бошлади. Гўё Олачипор чирмовуқдек биланглаётган аждаҳони эсга солувчи бу тутун қурсоғида бозиллаган лахча чўғ билан деворга тақалиб келар эди: гув-гув, тақ-туқ, ўкирик, сукунат, сапчиш, бурилиш... Минглаб қопқоқлар яна ёпилди. Соат дўкони Эшер Уйи томон йўл олди. Афсунгарлик туни бошланди.

Кўрғонда илиқ шабада елди. Осмонни куйдирган, кузини баҳорга айлантирган кўйи меҳмонларнинг ракеталари учиб кела бошлади. Ракеталардан оқшом либосларида эркаклар чиқиб, уларнинг ортидан кўз кўриб, қулоқ эшитмаган турмакли аёллар эргашиб келарди.

— Бу Эшер жуда бало экан-ку!

— Эшик қани?

Шу тоб Стендаль пайдо бўлди. Аёллар кулар ва гап сотар эдилар. Мистер Стендаль жим бўлинглар дегандек қўлини кўтарди. Сўнг ўтирилди, нигоҳини қалъанинг баланд деворидаги деразага олди-да, қичқирди:

Рапунцел, Рапунцел, кўз оч уйқудан.
Сочларингни паришон айлагил тубан.

Гўзал қиз тунги шабадани қарши олиб, деразадан қаради ва олтин сочларини пастга туширди. Ундан мамнун меҳмонлар Уйга кўтарилишлари учун сочлар эшилиб, буралиб нарвонга айланди.

Энг кўзга кўринган жамиятшунослар! Энг зукко руҳшунослар! Дунёда энг тенги йўқ сиёсатдонлар, бактериологлар, психоневрологлар! Ана, уларнинг ҳаммаси кулранг девор оралиғида турибди.

— Хуш келибсизлар!

Мистер Трайон, мистер Оуэн, мистер Дан, мистер Лэнг, мистер Стеффенс, мистер Флетчер ва яна йигирма-ўттизтача машхур шахслар.

— Кираверинглар! Кираверинглар!

Мисс Гиббс, мисс Пауп, мисс Черчилл, мисс Блант, мисс Драммонд ва яна йигирматача офатижон аёл. Барчалари ҳеч бир истисносиз кўзга кўринган, энг кўзга кўринган шахслар, хаёлотлар билан Кураш Жамиятининг аъзолари, эски байрамлар — “барча муқаддас байрамлар” ва “Гай Фоксни ман қилувчилар” билан курашувчилар, кўршапалакларнинг қотиллари, китобларга қирон келтирувчилар, машғалбозлар; барчалари ҳеч бир истисносиз одамларга Марса биринчи бўлиб оддий, дағал йўллар билан учиб келиш, марсликларни гўрга тикиш, манзилгоҳларни ифлослардан тозалаш, шаҳарлар қуриш, йўлларни

таъмирлаш ва умуман турли-туман тартибсизликларни бартараф этиш имконини тақдим этган одобли ва ахлоқли, виждони пок фуқаролар. Кейин эса, Хавфсизлик мустақкам қарор топгандан сўнг бу Қувонч Ғоратгарлари, бу қон ўрнига формалинли ва йодли настойка рангли кўзи бор нусхалар ўзларининг Ахлоқ Иқлимини кўчат қилиб ўтказиш ва барчага мурувват ила саховат улашиш учун пайдо бўлдилар. Уларнинг барчаси эса — унинг дўстлари! Ҳа, ҳа, ўтган йили Ерда у эҳтиёткорлик ва ўта тавозе билан уларнинг ҳар бири билан танишган, ҳар бирига ўз мавқеини кўз-кўз қилган эди.

— Бепоеън Улим маъвосига хуш келибсизлар! — қичқирди у.

— Менга қаранг, Стендаль! Бу нима деган гап?

— Ҳали кўрасизлар, ҳаммангиз ечинингиз! Анави ерда хужралар бор. У ерда тайёрлаб қўйилган либосларни кийинглар, эркаклар бу тарафга, аёллар у тарафга.

Меҳмонлар бир оз тарадудланганча туриб қолдилар.

— Билмадим, бу ерда қолсак қалай бўларкин, — деди мисс Пауп. — Бу ер менга ёқмаяпти. Бу ерда куфрнинг ҳиди келаяпти.

— Ҳеч нарса қилмайди, бор-йўғи либос байрами!

— Булар бари қонунга қарши эмасмикан деб кўрқаман. — Мистер Стеффенс эҳтиёткорлик билан бурнини тортиб қўйди.

— Бас! — кулиб юборди Стендаль. — Бир гал қувнасангиз қувнабсиз-да. Эртага ҳаммаси остиң-устин бўлади. Хужраларга тарқалингллар!

Уйда ҳаёт қайнаб, борлиқ яшнаб кетди, бурро-бурро ҳазил сўзлари янгради, оқ сичқонлар миттигина чўплари билан миттигина гижжакларини ишқалаётган паканаларнинг навоси остида митти кадрилга рақс тушар, қурум босган тўсинлар остида байроқчалар ҳилпирар ва кўршапалак галалари муздек, серкайф, кўпикли Шароб пурқаётган жағлари кенг очиқ ўлаксахўрлар ёнида чарх уриб учар эдилар. Либосли айёмнинг барча етти залидан ўтиб, ариқча жилдирадди. Меҳмонлар ўзларини шунга ташлашди ва қарасаларки, бу Херес ариғи экан! Маскарад доминосига яширинган елқаларидан йилларни итқитиб ташлаб, меҳмонлар кабиналардан отилиб чиқдилар ва улар кийиб олган ниқоблар уларнинг хаёлот ва даҳшатларни муҳокама қилиш ҳуқуқидан маҳрум этди. Қип-қизил либосли аёллар чарх уриб айланар ва хандон ташлаб кулар эдилар. Эркаклар уларнинг ортидан ялтоқланиб эргашардилар. Деворларда аллакимларнинг соялари сузарди, унда-бунда ҳеч нимани акс эттирмайдиган кўзгулар осиглиқ эди.

— Бизлар баримиз қонхўрлармиз! — қулди мистер Флетчэр. — Ўликлармиз.

Ҳар бири бошқа рангдаги еттига зал: бири мовий, бири қирмизий, бири яшил, бири пушти, яна бири оқ, олтинчиси бинафшаранг, еттинчисига қора бахмал қопланган. Қора залда эбент қирғоқлари бўғиқ занг чалди. Залдан-залга, хаёлий роботлар ўртасида, Сонялар ва тентак ляпниклар, Троялялар ва Улканлар, Қора Мушуклар ва Оқ Қироличалар ўртасида ширакайф меҳмонлар гандираклар эдилар ва уларнинг чалкаш оёқлари остида пол оғир ва бўғиқ гичирлар эди, гўё улар остига яширинган юрак ўз ҳаяжонини тутиб туролмаётгандек.

— Мистер Стендаль!

Шивирлаб...

— Мистер Стендаль!

Уларнинг ёнгинасида Улим ниқобидаги даҳшатли дарранда турарди. Бу Пайкс эди.

— Биз хилватда гаплашиб олишимиз керак.

— Нима гап?

— Мана. — Пайкс унга қоқ суяк қўлини узатди. Унинг қўлида бир ҳовуч эритилган, қорайган ҳалқачалар, гайкалар, мурватлар, болътлар бор эди.

Стендаль уларга узоқ қараб қолди, сўнг Пайксни йўлакка бошлаб кетди.

— Гарретми? — сўради у шивирлаб.

Пайкс бош ирғади.

— У ўзининг ўрнига роботни юборибди. Мен уни ахлаткуйдиргични тозалаётганимда топиб олдим.

Иккаласи шубҳали мурватларга қаради.

— Бу ҳар дақиқада полиция бостириб келиши мумкин деганини билдирадими? — деди Пайкс. — Режаларимиз барбод бўлди.

— Бу маълум эмас, — Стендаль айланиб юрган сарик, кўк, қизғиш одамларга қаради. Мусиқа кенг ва ғуборли заллардан узоқ-узоқларга тараларди. — Гаррет шаҳсан ўзи келишига ишонадиган даражада аҳмоқ бўлмасам керак, лекин шошманг-чи!

— Нима бўлди?

— Ҳеч нарса, айтарли ҳеч нарса йўқ. Гаррет бизга роботни юборибди, аммо биз ҳам шундай қайтардикки, агар у жуда ҳам синчковлик билан қарамайдиган бўлса, бизнинг фирибимизни пайқамаслиги ҳеч гап эмас.

— Бўлмаса-чи!

— Янаги сафар у ўзи келади. Энди у унга ҳеч нарса хавф солмаслигига ишонади. Ўз одамингиз билан уни ҳар дақиқада кутиб тулинг! Шаробдан яна олинг, Пайкс!

Катта кўнгироқ бонг урди.

— Улай агар, бу ўша. Боринг, мистер Гарретни ичкарига олиб кириг.

Рапунцель олтин сочларини пастга туширди.

— Мистер Стендалмисиз?

— Мистер Гаррет, ҳақиқий Гарретмисиз?

— Ҳизман. — Гаррет намиққан деворлар ва чир айланаётган одамларга синчковлик билан назар солди; — ўзим кўрай деган бўлса керак. Роботларга ишониб бўлмайди. Боз устига, бегона роботларга. Бир йўла мен эҳтиёткорлик юзасидан Бузувчиларни чақирдим. Бу мараз маскан деворларини бузиш учун улар бир соатдан кейин етиб келишади.

Стендаль таъзим қилди.

— Огоҳлантирганингиз учун раҳмат. — У кўли билан ишора қилиб қўйди: — Ҳозирча сизни кўнгил очишга таклиф қиламан. Озгина шароб кетадими?

— Йўқ, йўқ, ташаккур. Нималар бўлаяпти у ерда? Инсон таназзулининг чегараси қаерда?

— Ўзингиз амин бўласиз, мистер Гаррет.

— Тубанлик, — деди Гаррет.

— Энг жирканч тубанлик, — тасдиқлади Стендаль.

Қаердадир аёл чийиллади. Пишлоқдек оппоқ мисс Пауп югуриб келарди.

— Шундай нарса юз бердики, айтишга тилим бормайди! Кўз олдимда маймун мисс Блантни бўғди ва мўрига итариб юборди.

Улар қувурга қарашди ва пастда осилиб турган узун сарик сочларни кўришди. Гаррет қичқириб юборди.

— Даҳшат! — чўқиниб деди мисс Пауп. У бирданига тилдан қолди, кўзларини пирпиратди-да, ўгирилди: — Мисс Блант!

— Ҳа, — мисс Блант унинг ёнида турарди.

— Ахир мен сизни ҳозиргина печка қувури ичида кўрган эдим-ку!

— Йўқ, — қулди мисс Блант. — Бу робот эди, менинг нусхам. Моҳирона кўчирма!

— Лекин, лекин...

— Ёшларингизни артинг, жонгинам. Мен соппа-соғман. Ўзимга қарашимга рухсат беринг. Мана, мен қаерда эканман! Ҳа, мўрида худди сиз айтгандек. Фаройиб-а, тўғрими?

Мисс Блант қулганча у ердан кетди.

— Ичасизми, Гаррет?

— Ичганим бўлсин. Сал асабийлашдим. Эй худо, бу қанақа жой бўлди-а. Фақат бузиб ташлашга ярайди, холос. Менга қолса бир лаҳзада... — Гаррет Шаробни сипқорди.

Янги қичқирик. Мистер Стеффенснинг елкасида зинадан пастга қараб тўртта оқ кўенни олиб келар эдилар, зина тўсатдан ҳайратомуз равишда полда пайдо бўлган эди. Мистер Стеффенс хандаққа судраб кетишди ва оёқ-қўллари боғлиқ ҳолда, унинг шилинган баданига тигдек ўткир баҳайбат маятник чайқалганча тобора яқинлашиб ва пастга тушиб келаётганини кўриш учун қолдирдилар.

— Ўша пастдаги менми? — сўради мистер Стеффенс Гарретнинг ёнида пайдо бўлиб. У қудуқ устига энгашди — ўзингнинг ўлимингни томоша қилиш жуда ва жуда қизиқ бўлар экан.

Маятник охирги марта чайқалди.

— Худди ўзидек-а, — деди мистер Стеффенс орқасига буриларкан.

— Шаробдан яна қуяйми, мистер Гаррет?

— Ҳа, малол келмаса.

— Буёғи кўпи кетиб, ози қолди. Ҳадемай, Бузувчилар келишади.

— Худого шукур!

Шу пайт яна, учинчи марта қичқириқ эшитилди.

— Тагин нима гап? — асабий сўради Гаррет.

— Энди менинг навбатим, — деди мистер Драммонд. — Қаранг.

Минг қичқирмасин, иккинчи мистер Драммондни тобутга думалатиб ётқизишди ва пол остидаги нам ерга иргитишди.

— Тўхтанг, ахир бу эсимда! — Оҳ тортиб деди Ахлоқ Иқлимнинг инспектори.

— Ахир бу кўҳна, тақиқланган китоблардан-ку... “Барвақт кўмилган одам”. Қолганлари ҳам: қудуқ, маятник, маймун, мўри... “Морг кўчасидаги қотиллик”.

Бу китобни мен ўзим ёққан эдим, бўлмаса-чи!

— Шаробдан қуйинг, Гаррет. Бундоқ, қадаҳни маҳкамроқ ушланг.

— Худо ҳаққи, тасаввурингизга гап йўқ!

Уларнинг кўз олдида яна беш одам ўлди: биттаси аждаҳонинг оғзи ичида, қолганлари қора ҳовузга ташлаб юборилди, сув тубига тушиб кетди-да, ўша ёқда чириди.

— Сизга нима тайёрлаганимизни кўрмоқчимисиз? — сўради Стендаль.

— Ўз-ўзидан маълум, — жавоб берди Гаррет. — Нима фарқи бор? Барибир биз бу маразни портлатиб юборамиз. Сиз жирканчсиз.

— Унда кетдик. Бу ёққа.

Шундай дея у Гарретни пастга, қўплаб эшиклардан ўтиб, махфий жойга олиб кетди, ундан мурватли зинадан юриб, ер тагига, мағораларга тушишди.

— Бу ерда сиз менга нимани кўрсатмоқчисиз? — сўради Гаррет.

— Сизнинг ўлигингизни.

— Менинг нусхамними?

— Ҳа, яна бир нарсани.

— Нима экан?

— Амонтильдони, — деди Стендаль қўлида фонарни кўтариб олдинда юриб борар экан.

Чор атрофда тобутлар ичидан белигача суғурилиб чиққан скелетлар ҳаракатсиз осилиб турар эди. Гаррет кафти билан бурнини беркитди, нафратдан юзи бужмайди.

— Нима, нима?

— Сиз амонтильядо ҳақида ҳеч эшитганмисиз?

— Йўқ!

— Мана буни ҳам билмайсизми? — Стендаль тоқчани кўрсатди.

— Қаёқдан билай?

— Буни ҳамми? — Стендаль жилмайганча чакмонининг қатидан устанинг андавасини олди.

— Бу нима?

— Кетдик, — деди Стендаль.

Улар меҳробга чиқишди. Қоронғиликда Стендаль ширакайф инспекторнинг қўлларига кишан солди.

— Ё алҳазар, бу нима қилганингиз? — қичқириб деди Гаррет занжирни шақиллатиб.

— Мен, таъбир жоиз бўлса, темирни қизигида босаяпман. Темирни қизигида босаётган одамнинг ишига халақит берманг, бу одобдан эмас. Мана шунақа!

— Сиз мени занжирбанд қилиб кўйдингиз!

— Мутлақо тўғри.

— Нима қилмоқчисиз ўзи?

— Сизни шу ерда қолдирмоқчиман.

— Ҳазиллашманг.

— Ғоят муваффақиятли ҳазил.

— Менинг иккинчи қиёфам қани? Наҳотки биз унинг қандай ўлдирилишини кўрмасак?

— Хеч қанақа иккинчи қиёфа йўқ.

— Ахир қолганлар-чи?!

— Қолганлар ўлган. Тирик одамларни қандай ўлдиришганини кўрдингиз-ку. Иккинчи қиёфа роботлар эса ёнингизда туриб томоша қилган эдилар.

Гаррет индамади.

— Энди сиз: “Бутун муқаддас нарсалар учун, Монтрезор!” — деб гапиришга мажбурсиз, — деди Стендаль. — Мен эса: “Ҳа, бутун муқаддас нарса ҳаққи” деб жавоб бераман. Хўш, чоғингиз қалай? Бўлинг. Гапиринг.

— Тўнка!

— Нима, мен сизга ялинишим керакми? Гапиринг! Гапиринг: “Бутун муқаддас нарса ҳаққи, Монтрезор!”

— Айтмайман, падарига лаънат. Мени бу ердан чиқариб юборинг. — У энди хушёр тортган эди.

— Мана. Кийиб олинг. — Стендаль кўнғироқчалари жиринглаб турган ниманидир унга тутди.

— Нима бу?

— Кўнғироқчали қалпоқ. Шуни кийиб олинг, балки мен сизни кейин қўйиб юборарман.

— Стендаль!

— Кийиб олинг, дедим сизга!

Гаррет итоат қилди. Кўнғироқчалар жиринглаб кетди.

— Сиз булар барчаси қачонлардир бўлиб ўтгандек ҳис қиляпсизми? — гапга тутинди Стендаль белкурак, лой, гиштлар билан андармон бўлар экан.

— Нима қиляпсиз?

— Сизни мўмиёлаяпман. Бир қатор тўлиб бўлди. Мана бу иккинчи қатор.

— Ақлингизни ебсиз!

— Сиз ҳақсиз.

— Бунинг учун сизни жавобгарликка тортишади!

— Қўйиб юборинг, қўйиб юборинг мени!

Сўнгги гиштни қалаш қолган эди. Бақирӣқ-чақирӣқ ҳамон давом этарди.

— Гаррет? — секин чақирди Стендаль.

Гаррет жимиб қолди.

— Гаррет, — давом этди Стендаль, — биласизми, сизни нима учун бундай қилганимни? Чунки сиз ҳатто тузукли ўқимасдан ҳам мистер Понинг китобларини ёқиб юборгансиз. Китобларни ёқиб юбориш керак деган одамларнинг гапига лаққа тушгансиз. Акс ҳолда сиз, биз бу ерга келишимиз биланоқ, менинг кўнғлимдагини дарров билиб олган бўлардингиз. Жаҳолат ҳам эви билан-да, мистер Гаррет.

Гаррет сукут сақларди.

— Ҳамма нарса аниқ бўлиши керак, — деди Стендаль ёруғ меҳробга ўтиб, эгилган қиёфага тушиши учун фонарни кўтариб; — Кўнғироқчаларни секин жиринглатинг-чи.

Кўнғироқчалар жиринглади.

— Энди малол келмаса; “Бутун муқаддас нарса ҳаққи, Монтрезор!” деб айтинг, эҳтимол мен сизни озод этарман.

Фонарь ёруғида инспекторнинг чеҳраси кўринди. Бир оз тарадудланиб турди-да, у пойинтар-сойинтар қилиб, такрорлади:

— Бутун муқаддас нарса ҳаққи, Монтрезор.

Стендаль мамнун ҳолда хўрсиниб қўйди ва кўзларини юмди. Сўнгги гиштни қалади-да, босиб, зичлаб қўйди.

— Reguiessat in pace, азиз дўстим!

У тезгина мағорадан чиқиб кетди.

Ярим тунда соатлар дастлаб бонг урганда, уйнинг еттита залида ҳамма нарса сукунат қўйнига фарқ бўлганди.

Қизил Улим пайдо бўлди.

Стендаль бир лаҳза эшик тагида тўхтаб қолди, яна бир карра ҳамма нарсага кўз югуртириб чиқди. Уйдан югуриб чиқди-да, ҳандақ орқали вертолет кутиб турган жойга шошилди.

— Тайёрми, Пайс?

— Тайёр.

Улар жилмайганча улугвор бинога қарашди. Худди зилзилада бўлганидек, уй ўртасидан эрий бошлади ва бу ажойиб манзарадан завқланган Стендаль орқа томонда турган Пайкснинг паст овозда хиргойи қилиб айтган сўзларини эшитди:

— “... кўз олдимда қудратли деворлар нураб тушди ва ағанади. Бамисоли минглаб шаршаралар каби анчагача гувиллаган овоз чалиниб турди ва чуқур қора қўлтиқ Эшерлар Уйи харобалари узра унсиз ва тунд бир ҳолда кўздан йўқолди”.

Вертолет гарб томонга йўл олганча биқирлаб қайнаётган қўл узра учиб борарди.

Август 2005

КЕКСА ОДАМЛАР

Ва ниҳоят, — худди кутилганидек — Марсга кекса одамлар келиб қўна бошлади: улар ҳайқироқ кашшофлар, нозик дидли шубҳапарастлар, устаси фаранг мусофирлар, пок ризқ қидирган хаёлпараст воизлар солган издан йўлга тушган эдилар. Адойи тамом бўлган ва ожиз одамлар, қиладиган бор-йўқ ишлари ўз юракларига қулоқ солишу, ўз томирларини пайпаслаб бўлган одамлар, тишсиз оғизлари билан суюқ дорини тинимсиз ютадиган одамлар, илгари ноябрда умумий вагонда Калифорнияга, апрелда эса учинчи тоифа пароходда Италияга йўл оладиган бу жонли хилқатлар, бу муштдек-муштдек хилқатлар ҳам ниҳоят Марсда пайдо бўлди.

Сентябр 2005

МАРСЛИК

Осмонга тик қадалган мовий чўққилар ёмғир пардаси орасига кириб кўздан йўқолар эди, ёмғир узун каналларга келиб қуйилар эди, қария Лафарж томоша қилгани хотини билан уйдан чиқиб келди.

— Мавсумдаги биринчи ёмғир, — деди Лафарж.

— Мўъжиза... — хўрсинди хотини.

— Раҳмат ёмғири!

Улар эшикни ёпишди, хонага қайтиб келиб, каминдаги кўмир чўғда қўлларини исита бошладилар. Улар совқотиб қалтирар эдилар. Деразадан узоқ-узоқлардаги одамларни Ердан бу ерга келтириб қўйган ракета корпусига келиб урилаётган ёмғирнинг нам йилтиллашини кўриб турар эдилар.

— Фақат мана шунинг ўзи... — деди Лафарж ўз қўлларига қараганча.

— Нима демоқчи эдинг? — сўради хотини.

— Агар Томни ўзимиз билан ола келганимизда...

— Лаф, яна ўша гапми?

— Йўқ, йўқ, кечир, бошқа гапирмайман.

— Биз бу ерга Том ҳақида ўйлагани эмас, тинч, ташвишларсиз қарилик гаштини сургани келганмиз. Унинг ўлганига неча йиллар бўлди. Уни ҳам, ердаги содир бўлган ҳамма нарсани ҳам унутишга ҳаракат қилишимиз керак.

— Тўғри, тўғри, — деди эри ва яна иссиққа интилди. Унинг кўзлари оловда эди. — Мен бу ҳақда бошқа оғиз очмайман. Шунчаки, ҳалиги... Биз унинг қабрига гул қўйган яқшанба кунлари Грин-Лон-Паркка қилган сафарларимизни жуда-жуда кўмсаб кетаяпман...

Мовий ёмғир майин сувлари билан уйни ювар эди.

Соат тўққизда улар ётишди; бир-бирининг қўлини ушлаганча улар жим ётар эдилар, эр 55 ёшда, хотин 60 ёшда, ёмғир шовқинига тўла тубсиз зулмат кўйнида.

— Энн, — аста чақирди эр.

— Ҳа? — жавоб берди хотин.

— Ҳеч нарса эшитмадингми?

Улар биргаликда шамол ва ёмғир шовқинига қулоқ тутишди.

— Ҳеч нарса, — деди хотин.

— Кимдир ҳуштак чалди, — изоҳ берди эр.

— Йўқ, мен эшитмадим.

— Бориб қарай-чи, ҳар эҳтимолга қарши.

Эр халатини кийди-да, бутун уйни юриб ўтиб, ташқари эшиккача борди. Журъатсиз қадамларини секинлатиб, аста эшикни итарди ва ёмғирнинг муздек томчилари юзига урилди. Шамол эсарди.

Эшик тагида мўъжазгина қиёфа турарди.

Осмонни поралаб чақмоқ чақди, унинг бир зумлик ёғдусида ҳалиги қиёфанинг чехраси намоён бўлди. У Лафаржга қараб турарди.

— Кимсиз? — қичқирди чол титраганча.

Жимлик.

— Ким бу? Нима керак сизга?

Ҳамон чурқ этган товуш йўқ.

Чол ўзини ўлгудек чарчоқ, заиф, мадорсиз ҳис қилди.

— Кимсан деяпман? — қичқирди Лафарж яна.

Хотини орқадан келди-да, эрининг қўлидан тутди.

— Нега бунақа қичқираяпсан?

— Нарёқда бир бола турибди, менга жавоб беришни истамаяпти, — деди чол қалтираганча. — У Томнинг ўзгинаси!

— Юр, ухлайлик, сенга шунақа туюлган.

— Ана у, ҳали ҳам турибди, ўзинг қарагин.

Лафарж хотиним баралла кўрсин деб эшикни кенгроқ очди. Муздек шамол, сийрак ёмғир орасидан улар томон ўйчан қараганча бир қиёфа турарди. Кекса хотин эшик кесақисига суянди.

— Кет! — деди у қўлини силкитиб. — Кет!

— Томга ўхшамайди, демоқчимисан? — сўради чол.

Қиёфа қилт этмас эди.

— Қўрқиб кетаяпман, — деди хотин. — Эшикни ёп-да, кетдик, бориб ухлайлик. Керак эмас, керак эмас!...

Шундай дея у ўзича аллақандай дуоларни ўқиганча ётоқхона томон кетди.

Чол ҳамон шамолда турарди, қўллари муздек нам ҳавода қотиб қолган эди.

— Том, — аста деди у. — Агар бу сен бўлсанг, агар мўъжиза рўй бериб, бу ерга келган бўлсанг, мен эшикни ёпмайман. Агар совқотиб исингани уйга кирмоқчи бўлсанг, кир ва бориб камин тагида чўзил, у ерда пўстак ёзиглик.

Шундай дея у аста эшикни ёпди, аммо қулфламади.

Хотин эрнинг келиб ўринга ётганини, гўжанак бўлиб қалтираётганини эшитиб ётарди.

— Даҳшатли тун. Мен ўзимни жуда қари ҳис этиб кетаяпман. — Аёл пиқ-пиқ йиғлади.

— Бўпти, бўпти, — меҳрибонлик билан уни тинчлантирди эр кучоқлаганча. — Ухла.

Охири хотин ухлаб қолди.

Шу заҳоти чолнинг зийрак қулоғига бир нарса чалинди: ташқи эшик аста-секин очилди, ичкарига ёмғир аралаш шамол урилди, кейин эшик ёпилди. Лафарж энгил одимларнинг камин олдига келганини ва заиф нафасини эшитди. “Том”, — деб қўйди у ўзича.

Осмонда чақмоқ ялтираб, зулматни парча-буриш қилди.

Эрталаб куёш чарақлаб турар, борлиқни куйдирад эди.

Лафарж меҳмонхона эшигини ланг очди-да, ичкарига тезлик билан кўз югуртириб чиқди.

Гиламчада ҳеч ким йўқ эди.

Лафарж хўрсинди.

— Қарибман, — деди у.

У ювиниш учун анҳордан тиниқ сув келтиргани эшик томон йўналди.

Остонада сал бўлмаса лиммо-лим челақни кўтариб келаётган ёш Томга тўқнашиб, уни ағдариб юбораёзди.

— Салом, ота!

— Салом, Том.

Чол ўзини бир четга олди. Ўсмир оёқ яланг хонадан югуриб ўтди-да, челақни ерга қўйиб, жилмайганча унга ўтирилди.

— Бугун кун жуда зўр!

— Ҳа, яхши, — эҳтиёткорона жавоб берди чол.

Бола бугун ўзини жуда бошқача тутмоқда эди. У ўзи олиб келган сувда ювина бошлади.

Чол олдинга бир қадам ташлади.

— Том, бу ерга қандай келиб қолдинг? Сен тирикмисан?

— Нега тирик бўлмас эканман? — Бола кўзларини кўтариб отасига қаради.

— Аммо, Том... Грин-Лон-Парк, ҳар якшанба... Гуллар... ва... — Лафарж ўтиришга мажбур бўлди. Ўғил унинг олдига келди, тўхтади-да, отасининг қўлидан ушлади. Чол унинг бармоқларини ҳис этди — қаттиқ, иссиқ.

— Сен ростдан ҳам шу ердამисан? Бу туш эмасми?

— Наҳотки менинг бу ерда бўлишимни хоҳламасангиз? — бола ҳаяжонланди.

— Сени қара-ю, Том, нега хоҳламас эканман!

— Унда нега сўраяпсиз? Келдим, тамом-вассалом.

— Лекин онанг, бундай кутилмаганда...

— Ташвиш қилманг, ҳаммаси яхши бўлади. Тунда мен иккалангизга ҳам қўшиқ айтиб берган эдим, бу сизларнинг мени қабул қилишларингизга, айниқса, оймнинг қабул қилишларига ёрдам беради. Кутилмаган ҳол қандай таъсир қилишини биламан. Шошманг, ўзи кириб келади-да, амин бўласиз.

Бола қалпоғи билан сарғиш жингалак сочларини қоқиб кулиб юборди. Унинг кўзлари ниҳоятда мовий ва тиниқ эди.

— Салом Лаф ва Том! — Она сочларини турмаклаганча ётоқхонадан чиқиб келди. — Ростдан ҳам бугун кун жуда ажойиб-а!

Том жилмайганча отасига бурилиб қаради:

— Мен нима деган эдим?

Учаласи биргаликда уй ортидаги сояда роҳатланиб нонушта қилишди. Миссис Лафарж ҳар эҳтимолга қарши яшириб қўйган бир шиша кунгабоқар шаробини чиқариб қўйди ва барчалари қиттак-қиттак ичишди. Лафарж ҳеч қачон хотинини бу қадар кувноқ кўрмаган эди. Мабодо Томга нисбатан онанинг кўнглида бирон-бир шубҳа бўлганда ҳам уни бировга айтиб солмас эди. Унинг учун ҳамма нарса рисоладагидек бўлар эди. Лафаржнинг ўзи ҳам тобора мана шундай туйғу асирига айланиб бормоқда эди. Она идишларни ювар экан, Лафарж ўғли томон энгашида, аста сўради:

— Ҳозир ёшинг нечада, ўғлим?

— Наҳотки билмасангиз, дада? Ўн тўртдаман-да, албатта.

— Хўш, ўзинг аслида кимсан? Сен Том бўлишинг мумкин эмас, аммо кимдир бўлишинг шарт! Кимсан?

— Кераги йўқ. — Болақай кайфи учганча қўллари билан юзини яширди.

— Сен мендан яширма, — насиҳатомуз деди чол. — Мен бунга тушунаман. Сен марсликсан, ҳойнаҳой? Мен бу ерда марсликлар ҳақида турли хил масалларни эшитганман, тўғри, гап нимада эканини ҳеч ким билмайди. Улардан жуда кам одам қолган бўлса керак, лекин улар орамизда пайдо бўлиб қолсалар, ерликлар қиёфасида пайдо бўладилар. Мана сен, агар бундоқ қараса, гўё Томсан, лекин Том эмассан ҳам...

— Бу нега керак, ахир?! Мен сизларга нима ёмонлик қилдим? — қичқирди болақай юзини кафтлари билан яширганча. — Илтимос, илтимос, мендан шубҳа қилманглар!

У сакраб ўрнидан турди-да, столдан узоқлашди.

— Том, қайт!

Бироқ бола канал ёқалаб шаҳар томон чопиб борарди.

— Қаёққа кетди у? — сўради Энн; у қолган ликопчаларни йиғиштириб олгани келган эди.

У эрининг юзига қаради.

— Бир нарса деб кўрқитиб юбордингми уни?

— Эни, — деди чол хотинининг кўлидан тутиб, — Эни, Грин-Лон-Парк эсингдадир, ярмаркани ва Томнинг ўпкаси шамоллаб оғриб қолганини эсларсан?

— Нега бундай деяпсан? — аёл кулди.

— Шундоқ ўзим, — секин жавоб берди чол.

Узоқда канал ёқалаб чопиб бораётган Томнинг оёқлари остидан кўтарилган чанг аста чўқмоқда эди.

Кечқурун соат бешда кун ботишда Том қайтиб келди. У хавотир билан отасига қараб кўйди.

— Тагин мени сўроқ қила бошладингизми?

— Ҳеч қандай савол йўқ, — деди Лафарж.

Бола оппоқ тишларини чарақлатиб илжайди.

— Мана бу бошқа гап.

— Қаерда эдинг?

— Шаҳар ёнида. Бир қолиб кетмоқчи ҳам бўлдим. Сал бўлмаса мени... — у керакли сўзни тополмай чайналди. — Мен сал бўлмаса тузоққа тушиб қолаёздим.

— “Тузоққа” деганинг нимаси?

— Анови каналнинг ёқасида кичиккина темир уй бор, шунинг ёнидан ўтаётсам, мени сал бўлмаса тутиб қолишаёзди... шундан кейин мен бу ерга, сизларнинг олдингизга умуман қайтолмаслигим мумкин эди. Сизларга қандай тушунтиришни ҳам билмайман, сўз тополмаяпман, қандай айтиб беришни ҳам билмаяпман, нима бўлганини ўзим тушунмайман, бу шундай қизиқки, сизларга гапириб берсам, дейман.

— Гапириб бермай кўяқол. Яхшиси, бориб ювин. Овқат маҳали бўлди.

Бола ювингани чопиб кетди.

Ўн дақиқалардан кейин каналнинг тинч сатҳида дароз ва озгин, сочлари қоп-қора одам эшаётган эшкак зарбларидан равон сузиб келаётган бир қайик кўринди.

— Салом, Лафарж оғайни, — деди у қайикни тўхтата туриб.

— Салом, Саул, нима гаплар?

— Гапдан кўпи йўқ. Номлендни биларсан — каналдаги Жез саройчада яшайди-ку, ўша.

Лафарж тош қотиб қолди.

— Биладан, нима эди?

— Унинг қанақа ярамас эканлигини ҳам биларсан?

— Айтишларича, у бир одамни ўлдириб кўйиб, шундан Ерни ташлаб кетган экан.

Саул ҳўл эшкакка суянганча Лафаржга диққат билан қаради.

— У ўлдирган одамнинг исм-шарифи эсингдами?

— Гиллингс эди-ёв.

— Худди шундай, Гиллингс. Гап бундай! Икки соатларча олдин мана шу Номленд дегани Гиллингсни кўрдим, деб шаҳарга қичқириб кириб келди. Шу ерда, Марсда яшаяпмиз, деди. Бугун эшитдим, ҳозир эшитиб келаяпман! Гиллингсдан қочиб яшириниш учун у ёқда уни турмага тиқишларини илтимос қилибди. Лекин уни турмага кўйишмабди. Шунда Номленд уйига кетибди ва йигирма дақиқа олдин — одамлар менга айтишди — ўзини пешонасидан отиб ташлабди. Мен ҳозир ўша ердан келаяпман.

— Ана, холос, — деди Лафарж.

— Дунёнинг ишлари шунақа қизиқ бўлар экан-да! — қувватлади уни Саул.

— Бўпти, Лафарж, ҳозирча хайр.

— Хайр.

Қайик яна каналнинг тинч сатҳидан олдинга сузиб кетди.

— Овқат тайёр, — қичқирди миссис Лафарж.

Мистер Лафарж жойига келиб ўтирди ва пичоқни олиб, стол оша Томга қараб кўйди.

— Том, — деди у, — бугун кечқурун нима қилдинг?

— Ҳеч нима, — жавоб берди Том овқат тўла оғзи билан. — Нима эди?

— Ҳа, йўқ, шунчаки сўрадим-да. — Чол салфетка бурчагини кўйлаги ёқаси ичига тикди.

Кечкурун соат еттида миссис Лафарж шаҳарга отланди.

— Неча ойдан бери шаҳарда бўлганим йўқ, — деди у.

Том боришдан бош тортди.

— Мен шаҳардан кўрқаман, — деди у. — Одамлардан кўрқаман. Оёғим тортмаяпти.

— Катта йигит бўлиб қолгансан. Шу ҳам гап бўлди-ю! — ён бермай деди Энн. — Гапирма бунақа гапларни. Биз билан борасан. Буни мен айтаяпман.

— Ахир, Энн, бола ўзи хоҳламаса... — орага сукулди чол.

Бироқ миссис Лафарж айтганида туриб олди. У деярлик куч билан отаболани қайиққа судраб туширди ва барчалари биргаликда оқшом юлдузлари чарақлаб турганда канал бўйлаб йўлга тушишди. Том кўзларини юмиб, чалқанча ётарди, уни ухлаяптими ёки йўқлигини ҳеч ким айтолмасди. Чол ўзича мулоҳаза қилган кўйи унга тикилиб қаради. “Бу ким бўлди, — ўйлади у, — муҳаббатга биздан ҳам ташнароқ бўлган бу қандай зот? Ким у? Ва нима у? — Ёлғизликдан жон сақлагани унга ёт бўлган хилқатлар даврасига келди, одам қиёфасига ва овозига эга бўлди, ундай одамлар бизнинг орамизда қолгани ва ниҳоят ўз бахтини бизнинг эътирозимизда топгани фақат хотирамиздагина яшар эдилар. У қай палладан буён қайси ёрдан чиқиб келгани, у Ердан ракеталар учиб келганда бу оламга келиб-ўрнашган қайси халқнинг зурёди бўлди?” Лафарж бошини чайқади. Буни билиб бўлмайди. Бундоқ қарасанг, қайси томонга назар солмагин — у Том, вассалом.

Чол нигоҳини яқинлашиб келаётган шаҳарга қаратди ва унга нисбатан кўнглида нохуш туйғуни ҳис этди. Бироқ, кейин у яна Том ва Энн ҳақида ўйлай бошлади ва ўзига-ўзи деди: “Балки, агар барибир гам ва қайғудан бошқа ҳеч нарса чиқмайдиган бўлса, оз муддатга бўлса-да, Томни ёнида олиб қолиш нотўғридир... Бироқ биз бу қадар орзу қилган нарсадан қандай воз кечиш мумкин? Гарчи бу бир кунликкина нарса бўлса-да, кейин у ғойиб бўлади, бўшлиқ янада даҳшатлироқ тус олади, қора тунлар — яна қорароқ, ёмғирли тунлар — янада намроқ бўлиб кетади... Бизни бундан маҳрум этиш — оғзимиздаги бир бўлак луқмани суғуриб олишга уриниш билан баробар.”

У яна қайиқ тубида беғам мудраб ётган йигитчага қараб кўйди. Том уйкусида ҳиқ этиб кўйди; туш кўраётган бўлса керак.

— Одамлар, — гудранди Том уйкусида. — Ўзгараяпман, ўзгараяпман... Қопқон...

— Бўлди, бўлди, йигитча. — Лафарж унинг юмшоқ жингалак сочидан силаб кўйди ва Том тинчланди.

Лафарж ўғли ва хотинига қайиқдан қирғоққа чиқиб олгани ёрдамлашиб юборди.

— Мана, етиб келдик! — Энн чарақлаган чироқларга қараган, таберналар садосига кулоқ солган, пианино ва патефонлар овозидан завқланган, гавжум кўчалардан бир-бирини қўлтиқлаб юрган жуфтларга ҳавас билан қараганча жилмайди:

— Мен уйда қолсам яхши бўларди, — деди Том.

— Илгари бунақа демасдинг, эътироз билдирди она. — Шанба кунлари кечкурун шаҳарга боришга доим интиқ бўлардинг-ку.

— Менга яқинроқ туринг, — шивирлади Том. — Мени тутиб олишларини истамайман.

Энн унинг гапларини эшитиб турарди.

— Нималар деб валдираяпсан, кетдик!

Лафарж боланинг бармоқлари унинг кафтига ёпишганини сезиб, қаттиқ қисди.

— Мен сен биланман, Томми. — У ёнларидан суқулиб келаётган оломонга қаради-да, унинг ҳам кўнгли гаш тортди. — Биз бу ерда узоқ қолмаймиз.

— Бекорларни айтибсиз, — гапга кўшилди Энн. — Биз бутун оқшомни ўтказгани келганмиз.

Кўчанинг нариги томонига ўтиб, улар уч нафар мастга йўлиқишди. Уларни туртишди, айлантиришди, бир-биридан ажратишди; атрофга аланглаб, Лафарж тош қотиб қолди.

Том йўқ эди.

— Қани у? — жаҳл билан сўради Энн. — Бу қанақа қилиқ бўлди — кўзингни шамғалат қилади-да, ота-онасини ташлаб қочади! Том!

Йўловчиларни туртиб-суртиб мистер Лафарж чор атрофга чопа бошлади. Бироқ, Томдан дом-дарак йўқ эди.

— Қайтиб келади, мана кўрасан, уйга кетаётганимизда қайиқ олдида кутиб турган бўлади, — ишонч билан деди Энн эрини кинотеатр томон етаклаганча.

Бирдан оломон орасида ғала-ғовур бошланди ва Лафаржнинг ёнидан бир эркак ва бир аёл чопиб ўтди. У уларни таниди: Жо Сполдинг хотини билан. Лафарж оғиз очиб, уларга гапиргунича ҳам бўлмай, иккови ҳам кўздан йўқолди.

Хавотир билан атрофга аланглаганча у чипталар сотиб олди ва хотинига итоаткорона эргашганча қоп-қора кинозалнинг ичига кириб кетди.

Соат ўн бирда қайиқ ёнида Том йўқ эди.

— Ҳечқиси йўқ, онаси, — деди Лафарж, — фақат ҳаяжонланма. Мен уни топаман. Шу ерда кутиб тур.

— Тезроқ қайтгин-да.

Аёлнинг овози сувнинг шалоплаши тагида қолиб кетди.

Чол кўлларини чўнтакларига тикқанча тунги кўчалардан юриб борарди. Чироқлар бирма-бир ўча бошлади. Аллақерда деразалардан одамларнинг гавдалари кўринарди. Гарчи осмонда юлдузлар орасида ёмғирли булут парчалари ҳамон сузиб юрса-да, тун илиқ эди. Лафарж ўглининг қандайдир тузоқ ҳақида қайта-қайта гапирганини, унинг оломон ва шаҳарлардан кўрқисини эслади. “Бу қандай ношудлик, — ҳорғин ўйлади чол. — Балки, бола бутунлай қочиб кетгандир. Балки, у умуман бўлмагандир...” Лафарж уйларнинг рақамларига бир-бир кўз солганча муюлишдан бурилди.

— Сенмисан, Лафарж?

Остонада трубка чекиб, бир эркак ўтирарди.

— Салом, Майк.

— Ҳа, хотининг билан фикллашиб қолдингми? Асабни тинчитгани, шамоллагани чиқдингми?

— Ҳе-йўқ, шунчаки айланиб юрибман.

— Турқиндан ниманидир қидираётгандайсан. Ҳа, дарвоқе, топидиқлар ҳақида. Бугун кечқурун кимдир торпилибди. Жо Сполдингни биласанми? Қизи Лавиния эсингдами?

— Эсимда, — Лафарж муздек бўлди. Бу гўё иккинчи марта кўраётган тушга ўхшарди. Бундан кейин нима дейилиши кераклигини ҳам у аниқ билиб турарди.

— Лавиния бугун кечқурун уйга қайтди, — деди Майк тутунни пуфлаб. — Унинг бир ой бурун Ўлиқ денгиз тагида адашиб қолгани эсингдами? Кейин унинг жасадини топишди, ҳарҳолда уники бўлса керак, жуда дабдала қилиб ташлаган экан-да... Шундан бери Сполдинглар ўзларига келганларича йўқ. Жо қаерга борса, йўқ, қизим тирик, бу унинг жасади эмас, дейди. Мана, у ҳақ бўлиб чиқди. Бугун Лавиния пайдо бўлди.

— Қаерда? — Лафарж оғир-оғир нафас олар, юраги дук-дук қиларди.

— Катта кўчада. Сполдинглар кинога чипта олиб туришган экан. Бирдан оломон ичида Лавинияни кўриб қолишибди. Қанақа томоша бўлганини ўзинг билавер. Аввалига қиз уларни танимабди. Уч маҳаллача орқасидан юриб боришибди, улар гапираверишибди-гапираверишибди, охири қиз эслабди.

— Қизни ўзинг кўрддингми?

— Йўқ, аммо унинг овозини эшитдим. Эсингдами, у “Ломонд кўлининг ажойиб соҳили” кўшиғини айтишни яхши кўрарди? Шундай қилиб десанг; яқингинада мен унинг шу кўшиқни отасига айтиб турганини эшитдим, ҳов, ана уларнинг уйи. Шунақаям куйлайдики, қойил қоласан! Худо берган қиз. Унинг ўлганини эшитганимдан бери бу қандай кўргулик деб ўзимга келолмайман. Мана, қайтиб келиб, бирам энгил тортдимки. Ие, тобинг йўққа ўхшаяпти, бу ёққа кел-чи, бир кулгум вискидан отиб ол!

— Раҳмат, Майк. Бошқа сафар. — Чол у ердан кетди.

Орқадан Майкнинг хайрли тун тилаб қолганини эшитса-да, жавоб бермади, балки нигоҳини баланд биллур томига Марс гулларининг чўгдек қатлами ястланган икки қаватли уйга қадаб олган эди. Боғ узра жингалак панжарали

балкон осилиб турар, иккинчи қават деразаларида чироқ ёниб турарди. Вақт алламаҳал бўлса-да, барибир у кўнглидан ўтказди: “Агар Томни олиб бормасам, Эннинг аҳволи нима кечади? Янги зарба — яна ўлим. Бунга бардош бера олармикан? Биринчи ўлимини эслармикан?.. Мана бу ўнгида бўлаётган бу тушни ҳам эслармикан? Мана бу тўсатдан содир бўлган айрилиқни-чи? Эй худо, Энн учун Томни топмасам бўлмайди! Шўрлик Энн, у қайиқ ёнида кутиб ўтирибди-я...”

Чол бошини кўтарди. Аллақерда баландликда овозлар қувноқ оҳангда бир-бирига хайрли тун тилар, эшиклар ёпилар, чироқлар ўчар ва паст овозда айтилаётган қўшиқ тинимсиз қулоққа чалинар эди. Бир лаҳза ўтиб, балконга 18 ёшлардаги ёқимтойгина қизча чиқди.

Лафарж кучли шамолга бас келганча, қизни чақирди.

Қиз бурилиб пастга қаради.

— Кимсиз? — қичқирди қиз.

— Бу мен, — деди чол унга. Ғалати, ўйламай жавоб берганини англаб, у тутилиб қолди, фақат таллари унсиз пирпирарди.

“Том ўғлим, мен отангман” деб қичқирсамикан? Қизга нима деса экан? Тағин у бирон телба-пелба деб ўйлаб ота-онасини чақириб юрмасин.

Қиз муздек гира-шира ёруғликда гавдасини панжара оша чиқариб эгилди.

— Мен сизни биламан, — юмшоққина жавоб берди қиз. — Илтимос, кетинг.

Сиз бу ерда ҳеч нима қилолмайсиз.

— Сен қайтишинг керак! — Лафарж шунча уринса ҳам ўзини тутиб туролмай, беихтиёр қичқирди.

Ойдиндаги одам қиёфаси юқорида қоронғилик ичига чекинди-да, кўздан ғойиб бўлди, фақат товуши қулоққа чалинарди.

— Мен энди сизнинг ўғлингиз эмасман, — деди товуш. — Нима учун шаҳарга кетдик биз?

— Ойинг сени соҳилда кутиб турибди!

— Мени кечиринг, — жавоб берди оҳиста товуш. — Аммо нима ҳам қила олардим? Бу ерда мен бахтлиман, худди сизлардек мени севишади. Мен ўз ҳолимча менман, берганларини оламан. Энди кеч: улар мени асир олишди.

— Аммо Энн ҳақида ўйласанг-чи, бу унга қандай зарба бўлишини биласанми?..

— Бу уйдаги фикрлар ҳалда ташқари кучли, мен худди қамоқда ётгандекман. Мен ўзим ўзимча ўзгаролмайман.

— Аммо сен Томсан-ку, ҳозир қиз бола бўлсанг ҳам олдин Том эдинг-ку, тўғрими?! Ёки сен чолни масхара қилаётибсанми? — балки ҳақиқатан ҳам сен Лавиния Сполдингдирсан?

— Мен униси ҳам, буниси ҳам эмасман, мен фақат менман. Аммо қаерга бормай, мен яна қандайдир бошқача ҳамман ва ҳозир сиз мана шу бошқачани ўзгартиришга қодир эмассиз.

— Сенинг шаҳарда қолишинг хатарли. Ўзимизнинг каналда яхши, у ерда сени ҳеч ким хафа қилмайди, — ёлворарди чол.

— Тўғри... — овоз иккиланиб жавоб берди. — Аммо мен бу ердаги одамлар билан ҳисоблашишга мажбурман. Эрталаб менинг ғойиб бўлганимни кўришса уларнинг ҳоли нима кечишини биласизми? Тағин ҳамишаликка-я. Тўғри, ойм менинг кимлигимни биладилар, — сизга ўхшаб ақллари етади. Менга улар ҳамма нарсани билиб олганга ўхшаб кўринадилар, фақат сўрашни иштасмаяпти. Арвоҳга савол бермайдилар. Агар бор нарсага эга бўлиш қийин экан, бунда орзунинг нима ёмон жойи бор? Мен улар йўқотган мен бўлмай кўя қолай, улар учун мен ҳатто уларнинг орзулари яратган энг гўзал орзудан ҳам яхшироқдир. Олдимда икки йўл турибди: ё уларнинг дилини оғритишим керак, ёки сизнинг хотинингизнинг дилини оғритишим керак.

— Уларнинг оиласи катта, беш нафар. Улар бу йўқотишга бардош бера оладилар!

— Илтимос, — овоз титради, — мен чарчадим.

Чолнинг овози қатъийлашди.

— Сен биз билан кетишинг керак. Мен Эннига ортиқ азоб беришни истамайман. Сен бизнинг ўғлимизсан. Сен менинг ўғлимсан, сен меникисан.

— Кераги йўқ, илтимос! — балкондаги соя титрар эди.

— Сени бу уй ва унинг эгалари билан ҳеч нарса боғлаб тургани йўқ.

— Э-ҳа, сиз мени нима қилаяпсиз?

— Том, Том, ўғлим, қулоқ сол. Тезроқ уйга қайтиб кел, ҳа, мана бу чирмовуқдан осилиб туш. Кетдик, Энн кугаяпти, сенинг ўз уйинг бўлади, нима хоҳласанг ҳаммаси муҳайё бўлади.

Лафарж мўъжиза рўй беришини жон-дили билан истаганча ва интиқ бўлганча кўзларини балкондан олмасди...

Соялар чайқалар, чирмовуқлар шитирлар эди.

Ниҳоят паст овоз қулоққа чалинди:

— Яхши, ота.

— Том!

Ой нурида чирмовуқлардан чаққон ўғил бола қиёфаси сирғалиб тушди. Лафарж кучоқламоқчи бўлиб қўлларини кўтарди.

Терадаги деразаларда чарақлаб чиरोқ ёнди.

Нақшинкор панжара ортидан кимнингдир овози чалинди.

— Ким у?

— Бўла қол, болакай!

Яна чироқ ёнди, яна товушлар эшитилди.

— Тўхта, отаман! Винни, соғмисан?

Шошиб кетаётган оёқ товушлари.

Чол ва бола боғ ичидан югуриб кетишди.

Ўқ овози янгради. Ўқ боғ эшигининг ёнгинасидаги деворга келиб тегди.

— Том, сен бу томонга қараб чоп! Мен бу томонга қараб чопаман, уларни чалғитаман, тўғри канал олдига боргин, ўн дақиқадан кейин ўша ерда учрашамиз, бўла қол.

Улар ҳар икки томонга қараб чошиб кетишди.

Ой булутлар орғига яширинди. Чол зим-зиё қоронғилик ичида чошиб борарди.

— Энн, мен шу ердман.

Аёл титраб-қалтираганча чолнинг қайиққа тушишига ёрдамлашиб юборди.

— Қани Том?

— Ҳозир келади.

Улар тор йўлчалар ва ухлаётган шаҳарага қаради. Ҳамон кеч қолган йўловчилар кўзга ташланарди, полициячи, тунги қоровул, ракета учувчиси, тунги висолдан кейин уйига қайтаётган ёлғизбош эркаклар, кулганча бардан чиқиб келган икки жуфт эркак ва аёл... Аллақаерда мусиқанинг бўғиқ овози чалинарди.

— Нега у шу пайтгача йўқ? — сўради она.

— Ҳозир, сабр қил.

Бироқ Лафарж энди ишонмаётган эди. Ким билсин, балки йигитчани қаердадир, қандай қилибдир бандаргоҳ томонга чошиб келаётгандами, чироқсиз уйлар оралиғидаги зим-зиё кўчалардан ўтиб кетаётгандами, тутиб олишгандир-да? Албатта, орадаги йўл анча олис эди, ҳатто чаққон бола учун ҳам олислик қилар эди. Аммо нима бўлганда ҳам Том ундан олдин етиб келиши керак эди...

Бирдан узокдан ойдин ёритиб турган кўчадан чошиб келаётган одам қораси кўринди.

Лафарж қичқириб юборди, бироқ ўша заҳоти ўзини босди:

— Уша ёқдан, узокдан унинг қулоғига бошқа овозлар, бошқа оёқлар дупури чалинди. Деразаларда бирин-кетин чироқлар ёнди. Ёлғиз қўланка бандаргоҳ олдидаги кенг майдонга отилиб чиқди. Бу Том эмас эди, балки сонсиз фонарлар ёғдусида бир чарақлаб, бир ўчиб турган кумуш ранг юзли оддий хилқат эди. Аммо у яқинлашиб келгани сайин тобора таниш туюла бошлади ва қиёфа бандаргоҳга егиб келганда Томга айланиб бўлган эди! Энн қўллари билан сувни шалоплатди, Лафарж шошиб қайиқни қирғоқдан итарди, аммо энди кеч эди.

Чунки кўчадан кимсасиз майдонга бир эркак... яна бир эркак... бир аёл, яна икки эркак, мистер Сполдинг отилиб чиқди. Улар нима қилишларини билмай, тўхтаб қолишди. Улар чор атрофга олазарак қарашар эди, улар уйга қайтишни исташарди: ахир бу... бу бориб турган даҳшат, телбалик эди, вассалом! Шундай бўлса-да, улар таъқиб этишда давом этар, дам-бадам иккиланиб тўхтаб олар ва яна югуриб кетар эдилар.

Ха, энди кеч эди. Бу гайриоддий оқшом, гайриоддий воқеа ниҳоясига етганди. Лафарж қўлида арқонни айлангирарди.

У қаттиқ совқотган ва ўзини ёлғиз ҳис қиларди. Ойдинда одамлар кўзлари косасидан чиқиб чопаётганлари, шошиб кетаётганлари, оёқларини силтаб, югураётганлари кўриниб турарди, мана, улар барчаси, ўн нафар одам қирғоқ бўйида турар эди. Улар қайиққа еб кўйгудек қараб туришарди. Улар қичқираар эдилар:

— Жойингдан кўзгалма, Лафарж!

Сполдинг қўлида тўппонча ушлаб турарди.

— Нима бўлгани энди равшан эди... Том бир ўзи йўловчиларни ортда қолдирганча ой ёритиб турган кўчалардан юриб борар эди. Полициячи милтиллаган қиёфани сезиб қолади. Шартта орқасига бурилиб, унинг юзига қарайди, қанақадир исмни айтиб қичқиради, орқасидан қувиб, югуради. “Ҳой, тўхта!” У машхур жиноятчини кўриб қолди. Йўлдан ким ўтган бўлса ҳаммасини кўрди. Эркакми, аёлми, тунги қоровулми ёки ракета учувчисими — уларнинг ҳар бири учун чоғиб кетаётган қиёфанинг ким эканлиги барибир эди. Унинг тимсолида улар учун таниш бўлган ҳар қандай одам, ҳар қандай рамз, ҳар қандай исм тажассум топган эди... Сўнги беш дақиқа ичида қанчалаб турфа исмлар тилга олинмаган эди!.. Том тимсолида қанчалаб шахслар тусмол қилинмаганди — барчаси сохта!

Бутун йўл бўйлаб таъқибланувчи ва таъқиб қилувчилар, орзу ва орзу қилувчилар, паррандалар ва кўппаклар тўлиб-тошиб кетган эди. Бутун йўл бўйлаб: кутилмаган кашфиёт, таниш кўзлар чакноғи, чала эсда қолган исмни айтиб қичқирриш, қадим замонлар ҳақидаги хотиралар — унинг изидан чоғиб бораётган оломон шу тариха кўпайгандан-кўпайиб, тошгандан-тошиб борар эди. Ҳар ким ўрнидан дик этиб турар эди-да, орқасидан чоғиб кетар эди, бир карра лип этиб кўздан ўтган сиймолар, ўн минглаб кўзгулар ўн минглаб кўзларда акс этади, — чоғиб бораётган шарпа, шахс, бири олдинда кетаётганлар учун, бошқаса орқада келаётганлар учун ва яна бири, янгиси унинг йўлида учрайдиган, ҳали уни кўрмаган одам учун.

Мана, улар барчаси шу ерда, қайиқёнида ҳар бири биргина орзуга етишишни истайди, — худди биз бу шарпа на Лавиния, на Рожер, на бошқа бирон киши эмас, айнан Том бўлишини қанчалик хоҳлар эдик, ўйлади Лафарж. Аммо энди бу амалга ошмайди. Гишт қолипдан кўчган эди.

— Қайиқдан чиқинглар, қани! — буйруқ берди Сполдинг.

Том бағдаргоҳга кўтарилди. Сполдинг унинг қўлидан тутди.

— Сен биз билан уйимизга борасан. Мен ҳаммасини биламан.

— Тўхта, — орага суқилди полициячи, — у ҳибсга олинган! Унинг исм-шарифи Декстер, қотиллиги учун қидирилмоқда.

— Йўқ, йўқ! — пиқ-пиқ йиғлади аёл. — Бу менинг эрим! Нима, ўз эримни танимай ўлибманми?!

Бошқа овозлар ўз айтганида туриб олди. Оломон қайнар эди.

Миссис Лафарж Томни гавдаси билан тўсиб олди.

— Бу менинг ўғлим, сизлар уни ҳеч қанақанги айб билан айблашга ҳаққингиз йўқ! Биз уйга боришимиз керак!

Том эса тўхтовсиз қалтирар эди. Унинг авзойидан қаттиқ касалга ўхшарди. Оломон ҳамон бостириб келар, тоқатсизлик билан қўлларини чўзар, уни тутиб олмоқчи бўлар эди.

Том қичқириб юборди.

У ҳамманинг кўз ўнгида ўзгармоқчи эди. Бу Том эди, Жеймс ҳам, Свичмен исм-шарфли одам ҳам эди, Беттерфилд исм-шарфли бошқа одам ҳам эди, бу шаҳар мэри эди ва Юдиф исмли қиз ҳам, эри Уильям ҳам, хотини Кларисса ҳам эди. У бамисоли юмшоқ, уларнинг тасаввурича итоатгўй эди. Улар қичқираар, бостириб келар, ўзлари томон чорлар эдилар. У ҳам уларга қўлларини кенг ёйиб, силтаганча қичқираар ва ҳар бир қичқирик унинг юзини ўзгартириб юборар эди.

— Том! — чақирди Лафарж.

— Алиса! — янгради янги қичқирик.

— Уильям!

Улар йигитчани қўлидан ушлаб олдилар, сўнгги марта қичқириб, ерга йиқилмагунча ўзлари томон тортавердилар.

У тошлар устида ётарди — эриган мум қотмоқда эди, унинг башараси барча башаралар каби эди, бир кўзи мовий, иккинчи кўзи тилларанг, сочи қип-қизил, малла, сарғиш, қора эди. Бир қоши бароқ, иккинчиси ингичка, бир қўли катта, иккинчиси кичкина эди.

Улар бармоқларини лабларига кўйганча унинг боши узра турар эдилар. Улар эгилдилар.

— У ўлди, — деди кимдир охири.

Ёмғир ёға бошлади.

Томчилар одамларга туша бошлади ва одамлар осмонга қарашди.

Улар орқага бурилишди-да, аввал секин, кейин тез-тез одимлар билан узоқлашишди, кейин эса ҳар томонга қараб чошиб кетишди. Фақат даҳшат ичида қолган мистер ва миссис Лафарж бир-бирининг қўлидан тугтанча, жойларида турар ва унга қарар эдилар.

Ёмғир осмонга юзланган, ҳеч қандай таниш белгиси қолмаган башарани ювар эди.

Энн унсиз йиғлай бошлади.

— Кетдик уйга, Энн, энди қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, — деди чол.

Улар қайиққа тушишди ва зулмат ичида каналдан сузиб кетишди. Улар ўз уйларига киришди ва каминга ўт қалашди, қўлларини ўтга тоблаб исинишди. Улар ухлагани кетишди ва ҳолдан тойган, қалтираган кўйи ёмғирнинг яна томни ногора қилиб чалаётганига қулоқ солиб бирга ётишди.

— Тишш, — тўсатдан деди Лафарж ярим тунда. — Ҳеч нарса эшитмаяпсанми?

— Йўқ, эшитмаяпман...

— Барибир чиқиб қарай-чи.

У зим-зиё хонани пайпасланиб юриб ўтди-да, очишдан олдин катта эшик олдида узоқ турди.

Ниҳоят эшикни ланг очди-да, ташқарига кўз солди.

Ёмғир бўм-бўш ҳовлига осмондан сув қуйиб анҳорни, кўм-кўк тоғ ёнбағирларини ювар эди.

У беш дақиқача кутиб турди, сўнг ҳўл қўллари билан аста эшикни ёпди-да, лўкидонини суриб қўйди.

Ноябр 2005

“ЙЎЛ ТОВАРЛАРИ”

Модуллаштирилган ёруғлик нури Ердан сўнгги хабарларни келтирганда, йўл моллари дўконининг соҳибига кечқурун радиодан эшитган бу янгилик жуда ҳам узоқ туюлиб кетди. Ҳеч нарсани тушуниб бўлмасди.

Ерда уруш етилиб келарди.

У ташқарига чиқди ва осмонга қаради.

Ана у, Ер, кечқурунги кўк гумбазида тоғ ортига думалаб кетаётган қуёшни қувиб бормоқда. Мана шу яшил юлдуз радио гапирган нарсанинг айнан ўзи бўлади.

— Ҳеч ишонгим келмайди, — деди баққол.

Бу сизнинг у ерда эмаслигингиздан, — деди ота Перегрин, у саломлашгани унга яқинлашди.

— Буни қандай тушуниш керак, авлиё ота?

— Менинг болагимда ҳам худди шундай бўлган эди, — деди ота Перегрин.

— Биз Хитойдаги уруш ҳақида эшитар эдик. Лекин биз бунга ишонмасдик. Бу жуда қадимги гап. Жуда кўп одамлар қирилиб кетган у ерда. Буни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Ҳатто ўша ёқдан олиб келинган фильмларни кўрганимизда ҳам бизлар ишонмаганмиз, ҳозир ҳам шундай бўлаяпти. Ер — ўша Хитой. Ҳаддан ташқари узоқ, шунинг учун одам ишонгиси келмайди. Уруш бу ерда эмас, бизда бўлмаяпти. Ушлаб кўриш у ёқда турсин, ҳатто кўз билан кўриб

бўлмайди. Бор-йўқ кўриб турган нарсамиз яшил чироқ, холос. Мана шу яшил чироқда икки миллиард одам яшайдими? Ақл бовар қилмайди! Уруш? Лекин кулоғимизга портлашлар чалинмаяпти-ку?!

— Чалиниб қолар, — деди боққол. — Мен нукул шу ҳафта ичи бу ерга учиб келиши керак бўлган одамлар тўғрисида ўйлайман. Улар ҳақида қандай гапларни айтишган? Яқин ойлар ичида Марсга юз мингга яқин одам келади, дейилган. Менимча, шундай. Агар уруш бошланиб қолса, уларга нима бўлади?

— Изларига қайтиб кетишса керак-да.

— Ҳа, ҳа, — деди боққол. — Бўпти, бориб жомадонларимнинг чангларини артай, ҳали-замон харидорлар бостириб келиб қолишади.

— Агар бу биз кўп йиллардан бери кутаётган ўша Катта уруш бўлса, ҳамма Ерга қайтишни хоҳлаб қолади деб ўйлайсизми?

— Айнан шундай, авлиё ота: қанчалик ғалати туюлмасин, биз ҳаммамиз шуни хоҳлаб қоламиз деб ўйлайман. Бўлмаса-чи, биз сиёсатдан, атом бомбасидан, урушдан, амалдорлар тўдаларидан, хурофотлардан, қонунлардан бешиб бу ерга учиб келганмиз. Булар барчаси менга кундай равшан. Аммо барибир ватан у ёқда-да. Мана кўрасиз, Америкага биринчи бомба тушиши билан бу ердаги одамлар ўйга чўмиб қолишади. Улар бу ерда жуда оз яшашган. Нар иборса икки йил. Қирқ йил бўлганда, бошқа гап эди, энди эса ахир Ерда уларнинг қариндош-уруғлари, туғилиб ўсган шаҳарлари бор. Мен-ку, сирасини айтсам, Ерга ҳатто ишонмайман ҳам, мен учун у йўқ ҳисоби. Аммо мен чолман, мендан ҳеч қандай фойда-зиён йўқ. Мен шу ерда қолсам ҳам бўлаверади.

— Яна ким билади.

— Бу гапингиз ҳам тўғри.

Улар юлдузларга қараганча айвонда туришарди. Сўнг ота Перегрин чўнтагидан пул олди ва уни дўкон соҳибига узатди.

— Дарвоқе, менга битта жомадон танлаб беринг. Анови эски жомадоним титиғи чиқиб кетган...

Ноябр 2005

ЎЛИК МАВСУМ

Сэм Паркхилл мовий Марс кумини супурар экан, супургини чаққон-чаққон силтар эди.

— Мана бўлди, — деди у. — Марҳамат, сэр, томоша қилинг! — У қўли билан кўрсатди. — Ёзувга қаранг, ёзувга. “СЭМНИНГ ИССИҚ СОСИСКАЛАРИ”! Гўзал-а, тўғрими, Элма?

— Тўғри, Сэм, — тасдиқлади унинг хотини.

— Кўрдингми, мен қаяққа суриб юборганман! Энди мени ТҮРТИНЧИ ЭКСПЕДИЦИЯ йигитлари бир кўриб кўйишса ёмон бўлмасди. Худога шукур, ишим жўнашиб кетди, улар бўлса, ҳалигача аскарча чорикларни судраб юришибди. Бизлар эса пулни пул билан ўйнаймиз, Элма, пул билан! — Хотини индамай унга қараб турарди.

— Капитан Уайлдер қаерга гумдон бўлди? — сўради хотини охири. — Ановини ўлдирган бошлиғинг бор эди-ку, анови-чи, ҳамма ерликларни битта қўймай қириб ташламоқчи бўлган — ҳаҳ, оти кургур нима эди-я?..

— Анови жиннини айтаяпсанми? Спендер. Учига чиққан малъун. Ҳа, капитан Уайлдерга келсак... Айтишларича, Юпитерга учиб кетганмиш. Катта одам бўлиб кетганмиш. Янглишмасам Марс ҳам унинг абжағини чиқарди. Нақ онасини учқўргондан кўрди, худо ҳақи. Агар омади чопса, Юпитер ва Плутондан йигирма йилдан кейин қайтиб келади. У ерда лом-мим дейишга ҳам тили айланмай қолади. Тилни тийиш нималигини ўшанда билади. Ана шунақа. У ерда у совуқдан қотиб ўлади, мен-чи, бу ерда, кўрдингми, нималар қилиб олдим! Киройи жой дегани бундоқ бўлибди-да!

Икки ташландиқ тош йўл шу ерда туташиб, зулмат ичига ғойиб бўлганча шу ерда айрилар эди. Наҳ чорраҳанинг ўзида Сэм Паркхилл шишган қуроқ-

куроқ алюминийдан ясалган иншоот қад кўтариб турарди. У оппоқ нурга чулганиб, автомат-радиола ўкиригидан титрарди.

Синган шишадан ясалган Йўлак чеккасидаги шиша парчаларидан ясалган бордюрни тўғрилаш учун у эгилди. Шишани у тоғлардаги қадимги Марс биноларидан ушатиб келганди.

— Икки сайёрадаги энг яхши қайноқ сосискалар! Марсдаги биринчи сосискафурушлар! Пиёз, қалампир, хангал — ҳаммаси олий сифатли! Қани энди мени биров ношуд деб айтиб кўрсин-чи! Ана сизга иккита шоҳ кўча, ана ўлик шаҳар, ҳов анави ерда эса, конлар. 101 Сеттльмент юк машиналари суткасига 24 соат ёнимиздан ўтиб туради. Қани айт-чи, ёмон жой танлабманми?

Хотини оёқларига қарар эди.

— Ишчилари бор бу ўн минг янги ракета Марсга учиб келаяпти деб ўйлайсанми? — деди хотини ниҳоят.

— Бир ойга қолмайди, — ишонч билан жавоб берди у. — Нега лабингни бурасан?

— Мен анови Ердаги одамларга унчалик ишонмайман, — жавоб берди аёл. — Қачон ўн минг ракета ва юз минг мексикалик ва хитойликларни ўз кўзим билан кўраман, ўшанда ишонаман.

— Харидорлар, — сэм Паркхилл бу сўзни салмоқлаб айтди. — Юз минг оч мижоз!

— Ишқилиб, атом уруши бўлмасин-да, — аста деди аёл осмонга қараб. — Бу атом бомбалар менга сира тинчлик бермаяпти. Ерда шунчалик кўп тўпланиб қолганки, ҳар нарса бўлиши ҳеч гап эмас.

Сэм ҳам деб қўйди-да, супуришда давом этди.

Кўзининг қири билан у мовий милтиллашини пайқаб қолди. Унинг орқасида ҳавода нимадир шовқинсиз парвоз қилмоқда эди. Хотинининг овози қулоғига чалинди:

— Сэм, сени ошнанг сўраб келди.

Сэм ўтирилди ва ҳавода чайқалиб турган ниқобни кўрди.

— Яна келибди! — деди Сэм супургини кўндаланг ушлаганча.

Ниқоб бош ирғади. У зангори шишадан ясалган бўлиб, ингичка бўйин устида турарди, пастда нафис сариқ шойи либос шамолда ҳилпирарди. Либос ичидан худди тўрдай шаффоф иккита кумуш қўл чиқиб турарди. Оғиз ўрнида ниқобда энсиз ўйиқ бўлиб, ундан мусиқа садо чиқарди, қўллар, ниқоб, либос эса гоҳ тепага, гоҳ пастга майин тушиб-чиқиб турарди.

— Мистер Паркхилл, мен сиз билан гаплашгани келдим яна, — деди ниқоб остидан овоз.

— Бу ерда қорангни ҳам кўрмай деб айтган эдим-ку! — ўшқирди Сэм. — Йўқол, бўлмаса Касални қўйиб юбораман!

— Касал менда аллақачон бўлган, — жавоб берди овоз. — Тирик қолганлардан биттаси менман. Мен жуда узоқ ётдим.

— Ўзингнинг тоғингга даф бўл-да, кўрсатган жойдан қимир этмай ўтир! Нега бу ерга келиб, менга ёпишиб оласан! Ҳе йўқ-бе йўқ. Тагин кунда икки марта-я.

— Биз сизга ёмонлик қилмаймиз.

— Лекин мен сизларга ёмонлик қиламан! — деди Сэм депсиниб.

— Мен хорижликларни ёмон кўраман. Марсликларни ҳам ёмон кўраман. Шу пайтгача биттасини ҳам кўрганим йўқ. Кўриб ҳам нима қилардим. Шунча йил аллақерга яшириниб ўтиришсин-да, энди бирданига мен уларга керак бўлиб қолай, вой товба! Мени тинч қўйинг!

— Сизда муҳим ишимиз бор, — деди мовий ниқоб.

— Агар Ерни айтаётган бўлсангиз, у меники. Мен у ерда сосискахонани ўз кўлим билан қурганман.

— Ерга келганда, гапингиз бир ҳисобдан тўғри.

— Гап бундай, оғайни, қулоқ сол, — жавоб берди Сэм. — Мен ўзим Нью-Йоркданман. Бу катта шаҳар; у ерда менга ўхшаганлардан яна ўн миллионтаси бор. Сизлар марсликлар бор-йўғи йигирма ёттиз нафар қолгансизлар. Сизларда шаҳарлар йўқ, тоғма-тоғ кезиб юрасизлар, на ҳокимият, на қонун бор. Тагин сен менга Ердан гап очганингга ўлайми? Шуни қулоғингга қўйиб ол: “Эски

янгига жойни бұшатиб бериши керак, яхшиликча ўз йўлимиздан кетайлик, ёнимда тўпонча бор, мана у. Бугун эрталаб сен кетишинг билан мен уни олиб, ўқлаб кўйганман.

— Биз марсликлар — телепатлармиз, — деди совуққонлик билан мовий ниқоб. — Ҳлик денгизнинг нариги томонида шаҳарларингиздан биттаси билан биз алоқа ўрнатганмиз. Сиз бугун радиони эшитдингизми?

— Менинг пирёмнигим занглаб қолган.

— Демак, сиз ҳеч нарсадан беҳабарсиз. Жуда муҳим янгиликлар бор. Ерга дахлдор.

Кумуш қўл бир ҳаракат қилган эди, унда бронза гўшак пайдо бўлди.

— Йўқ демасангиз, мен буни сизга кўрсатаман.

— Тўпонча! — аста қичқириб юборди Сем Паркхилл.

Филофдан тўпончасини олди-да, у туманли қиёфага, либосга, мовий ниқобга қараб ўт очди.

Ниқоб бир лаҳза ҳавода қотиб қолди. Сўнг шойи либос шитирлади-да, қатма-қат майин тахланиб-тахланиб, худди мўъжаз цирк чодиридай ерга қулади, кумуш қўллар тош терилган йўлакни тирнади. Ва ниқоб оппоқ суяк ва мато уюми устини унсиз қошлаб олди.

Сэмнинг нафаси ичига тушиб кетди.

Хотини чайқалганча марсликнинг жасади устида турарди.

— Бу қурол эмас, — деди аёл эгилиб бронза гўшакни олар экан. — Бу хат бўлса керак. У сенга кўрсатмоқчи бўлган. Хат қандайдир илон алифбосида ёзилган, қара — ҳаммаси бир хил мовий илон. Мен бу белгиларни ўқий олмайман. Сен-чи?

— Йўқ.

— Бу марсча пиктограммалардан нима фойда, ташлаб юбор! — У атрофга ўғрилардек аланглаб қаради. — Тагин бошқалари ҳам бостириб келиб қолмасин! Уни тезроқ кўздан йўқотиш керак. Қани, белкуракни бер-чи!

— Нима қилмоқчисан?

— Кўмаман, бошқа нима қилардим?

— Уни ўлдирмаслик керак эди.

— Начора, хато қилдим. Бўла қол!

Аёл унга индамай белкуракни олиб келиб берди.

Соат саккизларга яқин Сэм Паркхилл қайтиб келди ва сосискаҳона олдидаги майдончани айбдорларча супуришга тутинди. Хотини қўлларини кўкрагига қўйиб, нур тушиб турган эшик олдида турарди.

— Чакки бўлди-да, — деди эр.

У хотинига бир қараб қўйиб, кўзини четга олди. — Кўрдинг-ку ўзинг, тасодифан шундай бўлиб қолди, вазият шунақа бўлиб қолди.

— Ҳа, — деди хотин.

— У қуролни олганида ғазабдан ўзимни тутолмадим.

— Қанақа қурол?

— Шунчаки, менга қурол бўлиб кўринди-да! Афсус, афсус! Яна неча марталаб такрорлашим керак!

— Жим! — деди Эльма бармоғини лабига қўйиб. — Жим!

— Менга барибир, — деди Сэм. — Мен бир ўзим эмасман. Бир нима бўлгудек бўлса, бугун “Сеттельменлик ерликлар, инкорпорейтед” мен томонда! — У нафрат билан пишқириб қўйди. — Марсликлар кулса ундан нари...

— Катта гапирма, — унинг сўзини бўлди Эльма.

Сэм қуриб қолган денгиз томонга қараб қўйди. У супургини қўлидан ташлаб юборди, сўнг яна олди; у анграйиб турарди. Лабларидан мошдеккина сўлак томчиси узилиб тушди-да, шамолда учиб кетди. Бирдан аъзои бадани титрай бошлади.

— Эльма! Эльма! Эльма! — деб юборди у.

— Ана келишди, — деди Эльма. Кўҳна денгиз тубидан худди мовий арвоҳлардек мовий тутунлар келарди, мовий елканлар остида ўн-ўн иккитача баланд Марс кум кемалари сирпаниб келарди.

— Кум кемалар! Аммо улар қолмаган эди-ку, Эльма! Улар йўқ бўлиб кетган эди-ку!

— Нима бўлганда ҳам бу уларнинг кемаларига ўхшаяпти, — деди аёл.

Қанақасига? Ҳукумат уларни мусодара қилган-ку! Ҳаммасини мажақлаб ташлашган, фақат бир нечтасини кимошди савдосида сотишган! Бутун округимизда бир мен шу кемани сотиб олган эдим, уни қандай ҳайдашни биламан!

— Қолмаганмиш... — такрорлади Эльма денгиз томонга бош ирғаб.

— Бўла қол, бу ердан тезроқ жуфтакни ростламасак бўлмайди!

— Нимага? — Чўзиб деди аёл, Марс кемаларига сеҳрлангандек қараб.

— Улар мени ўлдиришади! Машинага чиқ тезроқ!

Эльма жойидан қимир этмасди.

Сэм уни сосискахонага зўрлаб судраб олиб кетди. Бу ерда иккита машина турарди: биттаси яқин-яқингача мудом айланиб юрадиган юк машинаси ва иккинчиси кимошди савдосида эрмак учун сотиб олган кўҳна Марс қумкемаси эди. Сўнгги уч ҳафтада у бу кемада денгизнинг нариги томонидан силлиқ туби бўйлаб ҳар турли юклар улаширди. Юк машинасига қаради-ю, эсига тушди. Мотор ерда ётарди — уни таъмирлаш билан у икки кундан бери овора эди.

— Юк машинаси юришга ярамаса кераг-ов, — деди Эльма.

— Қумкема! Ўтир тезроқ!

— Мени шу кемада олиб кетмоқчимисан? Ҳе йўқ-бе йўқ.

— Ўтир! Ҳайдай оламан!

Сэм хотинини ичкарига қараб туртди, ўзи изма-из сакраб чиқди-да, оқшомги шамолга кобальт елканни рўпара қилиб, рулни қаттиқ туртди.

Чарақлаган юлдузлар остида мовий Марс кемалари шитирлаган қумлар бўйлаб ўқдек сирпаниб келарди. То лангар эсига тушиб, уни жойидан суғуриб олмагунча, Сэмнинг кемаси жойидан қимир этмай турди.

— Кетдик!

Кучли шамол қумкемани ўлик денгиз туби бўйлаб суриб кетди, пастда эса биллур қоялар қум босиб ётар, устунлар ағдарилган, мрамар ва мисдан қилинган ташландиқ бандаргоҳлар кўзга ташланар, ўлик шаҳарларнинг оппоқ шахмат доналари кўринача, қирмизи тоғ ёнбағирлари ястаниб ётар эди... Сэм орқасидан етиб келмагунча Марс кемалари тобора сийраклашиб бораверди.

— Боладим-а, бурнини ерга ишқадим-а! — қичқирди Сэм. — Энди эса “Ракета компанияси”га хабар қиламан, улар менга кўриқчи беришади. Айт, қотмаган бошимни қотирмасин!

— Агар хоҳлашганида, сени тутиб олиб кетишлари ҳам мумкин эди, — хорғин жавоб берди Эльма. — Фақат бу уларга унчалик керак бўлмаган.

Сэм кулиб қўйди.

— Кўявер, мени қўйиб юборишармиди? Етишолмади, вассалом!

— Етишолмади? — Эльма бошини ирғаб унинг ортига ишора қилди.

Сэм орқасига ўтирилди. Устидан совуқ сув куйгандек бўлди. У қайрилиб қарашга ҳам кўрқди. У орқадаги ўриндикда, изгиринли тонгдаги одам нафасидек муваққат ва лангиллаб турган гўлачалар узра сузиб юрган мовий дудга ўхшаш, мўрт қамишдаги қировни эслатувчи эрса замон оқ кашталарига ўхшаш ва чарх урган қор зарраларига ўхшаш алланарса бордек ҳис қилди.

Юққа шиша сингандек овоз қулоққа чалинди: кулги. Сўнг яна жимлик. У орқасига ўтирилди. Кема тумшугида, рул ёнида бир ёш аёл хотиржам ўтирарди. Бармоқлари сумалакдек ингичка, кўзлари ойдай ёрқин ва катта-катта, чақноқ хотиржам.

Шамол уни тебратар, у эса бамисоли сувдаги аксдек чайқаларди, шойи либосининг мовий ёмғир жилғаларидек бурмалари унинг нозик бадани атрофида лип-лип қилади эди.

— Орқага бурилинг, — деди аёл.

— Йўқ, — Сэмнинг бадани жимирлаб, худди ҳавода осиглиқ нафис матодек титрар эди, у кўрқув ва газаб ўртасидаги сарҳадда иккиланиб турарди. — Йўқол менинг кемадан!

— Бу сизнинг кемангиз эмас, — жавоб берди арвоҳ. — У бизнинг дунёмиз каби қадимий. У бундан ўн минг йил муқаддам, денгиз қуриб, бандаргоҳ хувиллаб қолганда ҳам қумда юрар эди, сизлар эса, келгандилар, уни ўғирлаб, ўзларингизники қилиб олдингиз. Қани, орқага бурилинг-да, уни чорраҳага олиб

бориб күйинг. Биз сиз билан гаплашишимиз керак. Фоят муҳим бир нарсa содир бўлди.

— Йўқол кемадан! — деди Сэм. У тўппончани чиқарганда чарм гилоф гичирлаб кетди. У обдон нишонга олди. — Сакра, учгача санайман...

— Керак эмас! — қичқириб юборди қиз. — Мен сизга ҳеч қандай ёмонлик қилмадим-ку, бошқалар ҳам. Биз яхшилик билан келдик.

— Бир, — деди Сэм.

— Сэм, — деди Эльма.

— Гапимга қулоқ солинг, — илтимос қилди қиз.

— Икки, — шафақатсизларча деди Сэм, тепкини кўтариб.

— Сэм! — қичқирди Эльма.

— Уч, — деди Сэм.

— Биз фақат... — гап бошлади қиз.

Тўппонча қарс этди.

Кўёш нурларида қор эрийди, қор зарралари бугга, ҳеч нарсага айланади. Ўчоқ алангасида даҳшатли махлуқлар рақс тушиб, қулар эди. Барча мўрт ва заиф нарсалар вулқон кратерида парчаланиб кетади ва ғойиб бўлади. Отилган ўқдан, оловдан, зарбадан қиз бамисоли газ шарфидек енгил кулаб тушди, муз ҳайкалчадек эриб кетди. Ундан қолган у-бу нарсалар — муз парчалари, қор учқунлари, дул, — барини шамол учириб кетди. Кема тумшугидаги ўриндиқ бўм-бўш бўлиб қолди.

— Сэм хотинига қарамасликка ҳаракат қилиб, тўппончани гилофига солди. Ой нурига кўмилган кум денгизи бўйлаб кеманинг шитирлаб югуриши атиги бир дақиқагина қулоққа чалиниб турди.

— Сэм, — деди аёл охири, — кемани тўхтат.

Бўздек оқариб кетган Сэм хотинига юзланди.

— Йўқ, бундай қилолмайсан. Шунча йиллардан кейин сен мени ташлаб кетолмайсан.

Аёл тўппонча дастаси устида ётган эрининг кўлига қаради.

— Нимаям дердим. Сенинг қобилиятингга ишонаман, — деди аёл.

— Сендан бу нарсани кутса бўлади.

У бармоқлари билан рулни қисиб, бошини чайқади.

— Эльма, жинни бўлма. Ҳозир шаҳарга келамиз-да, хатардан қутуламиз!

— Ҳа, ҳа, — жавоб берди хотини лоқайд ўзини орқага ташлаб.

— Эльма, гапимга қулоқ сол.

— Сенга айтадиган гапим йўқ, Сэм.

— Эльма!

Улар оқ шахмат шаҳарчаси ёнидан кетишди ва заиф ғазаб ўтида ёнган Сэм бирин-кетин биллур минораларга қараб олти марта ўқ узди. Ўқ гумбуридан шаҳар майда шиша бўлақларига бўлиниб, тутдай тўкилди-қўйди. Гўё у совундан қирқиб ясалгандай ҳар томонга сочилиб, эриб кетди. Шаҳардан ном-нишон қолмади. Сэм қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, яна ўқ узди. Сўнгги минора, сўнгги шахмат донаси ёниб кетди, учқунланиб чақнади-да, мовий пайраҳаларга айланиб, юлдузлар томон учиб кетди.

— Мен уларга кўрсатаман! Мен ҳаммасига кўрсатиб қўяман!

— Бўпти, бўпти, Сэм. Кўрсатавер. — Хира соя унинг юзини тўсиб олди. — Ие, яна битта шаҳар бор экан! — Сэм яна тўппончани ўқлади. — Ҳозир уни нима қилишимни бир кўриб қўй!

Орқадан эса мовий кема-арвоҳларнинг кўланкалари шиддат билан яқинлашиб, тобора катталашиб борарди. Аввалига у ҳатто уларни кўрмади ҳам, фақат гўё кум устида пўлат гичирлагандек, хуштак ва чийилдоқ баланд оҳангни эшитди: У кум кемаларнинг ўткир тигли бурунлари билан денгиз туби юзасини кесаётгандаги чиққан овоз эди. Қизил ва мовий нишонлар остидаги мовий кемаларда кўк қиёфалар, ниқоб кийган одамлар, кумуш юзли одамлар, кўз ўрнида мовий юлдузи бор одамлар, ёпиштира олтин қулоқли одамлар, темир иякли ва ёқут лабли одамлар турар эди. Улар кўлларини кўкракларига қўйганча турар эдилар. Улар марсликлар бўлиб, уни таъқиб қилмоқда эдилар.

Бир, икки, уч... Сэм санарди. Марс кемалари унга жуда яқин келди.

— Эльма, Эльма, мен ҳаммасига бас келолмайман.

Эльма жавоб бермади, ҳатто қимир ҳам этмади.

Сэм саккиз марта ўқ узди. Бир кум кема майда-майда бўлақларга бўлиниб кетди, елканлар, зумрад кема танаси, унинг бронза қорни, ойсимон оппоқ рули ва бошқа қисмлари тўкилиб тушди. Ниқобдаги одамлар битта қолмасдан кемадан йиқилиб тушишди, кумга кўмилиб кетишди ва уларнинг ҳар бири устидан олов яллиғланди, аввал қизғиш тусда яллиғланди, сўнг қоп-қора қурум бўлиб, бурқсаб кетди.

Бироқ бошқа кемалар ҳамон яқинлашиб келар эди.

— Улар жуда ҳам кўп экан, Эльма! — қичқирди Сэм. — Улар мени ўлдирадилар!

У лангарни иргитди. Фойдасиз. Елкан тахлам-тахлам бўлиб, хансираганча пастга учиб кетди. Кема, шамол, ҳаракат — ҳамма нарса тўхтади. Марснинг улугвор кемалари Сэмни қуршаб олиб, унинг боши узра ғоз турганда бутун Марс қотиб қолгандек бўлди.

— Ерлик, — аллақайқдан баланддан келган овоз кулоққа чалинди.

Кумуш ниқоблардан бири қимирлади, ёқут лаблар сўзларга монанд тарзда ялтिलाди.

— Мен ҳеч нарса қилганим йўқ! — Сэм ўзини қуршаб олган башараларга қаради. — Улар юзгадан кам эмас эди.

Марсда жуда оз марслик қолган эди — нарисидан билан юз-юз элликта. Уларнинг барчаси шу ерда, ўлик денгиз тубида, ўзларининг қайта тирилган кемаларида, қирилиб кетган шахмат шахарлари ёнида эдилар; шахарлардан биттаси ҳозиргина тош теккан нозик гулдонга ўхшаб, майда-майда бўлиб кетди. Кумуш ниқоблар ярақлар эди.

— Булар барчаси англашилмовчилик, — деди у борт устига келиб туриб; унинг хотини ҳамон кема тубида мук тушиб, чала ўлик бўлиб ётарди; мен

Марсга хусусий ишбилармон, бизнесмен сифатида учиб келганман, бунақалари бу ерда кўп. Парчаланган ракета бўлақларидан ўзимга дўконча қуриб олдим, дўконча, ўзингиз кўрганингиздек, бинойидек, чорраҳанинг шундоқ ўзида. Бу жойни сиз биласиз. Қулинг ўргилсин қилиб ишланган-а, тўғрими? — Сэм нигоҳини битта башарадан бошқасига олганча, ҳиринглаб кулди. — Бу ерда бўлса, мана бу марслик пайдо бўлиб қолди, биламан — у сизнинг ошнангиз. Мен уни билмай ўлдирдим, ишонинг, бу бахтсиз ҳодиса. Менга ҳеч нарса керак эмас, мен фақат сосискаҳона очмоқчи эдим, бу Марсда ягона биринчи, марказий сосискаҳона бўларди, мен сизга айтсам. Тушунаяпсизми? Бутун сайёрада энг яхши қайноқ сосискаларни, падарига қусур, қалампирли ва пиёзли сосискаларни улашиш, яна пўртаҳол шарбагини манзират қилиш қандоқ зўр.

Кумуш ниқоблар ой нурида ҳаракатсиз ялтирар эди. Сэмга тикилган сариқ кўзлар ҳам чақнар эди. Унинг ошқозони қорни ичида қисилиб, бир думалоқ тошга айланиб қолди. У тўппончасини кумга иргитди.

— Таслим бўлдим.

— Тўппончангизни олинг, — бир овоздан дейишди марсликлар.

— Нима?

— Тўппончангизни? — Мовий кема бурни узра жимжимадор қўл учиб чиқди. — Олинг уни, йўқотинг.

Ҳамон ишонмаганча у тўппончани олди.

— Энди эса, — давом этди овоз, — кемани ағдаринг-да, дўконингизга қараб туёғингизни шиқиллатинг.

— Ҳозироқми?

— Ҳозироқ! — деди овоз. — Биз сизга ҳеч қандай ёмонлик қилмаймиз. Сизга тушунтирамиз дегунча сиз қочиб қолдингиз. Қани, орқамиздан юринг.

Улкан кемалар оппоқ момиклардек енгил ўнгланиб олишди. Қанотли елканлари аста ҳавода пирпирай бошлади, гўё биров кафти билан туртгандек. Ўнгланаётган ниқоблар чарақларди, соялар муздек олов бўлиб куйдирар эди.

— Эльма! — Сэм инқиллаб-синқиллаб кемага тирмашиб чиқди. — Чик, Эльма. Қайтамиз. — У ногаҳоний халоскорликдан шу қадар ўзини йўқотган эдики, ҳатто унинг оғзидан чиқаётган сўзларни ҳам англаб бўлмасди. — Улар мени ҳеч нарса қилмайдилар, мени ўлдирмайдилар, Эльма. Чик, мусичагинам, ўрнингдан тур.

— Нима... Нима? — Эльма саросималаниб атрофга жовдирарди ва уларнинг кемалари шамолда ўнлангунча аёл худди тушдагидек аста ўрнидан турди ва тош тўлдирилган қондек, бошқа бир оғиз ҳам сўз айтмай, ўриндикқа оғир чўкди. Кема остидаги кум орқага қочарди. Ярим соатдан кейин улар яна чорраҳада пайдо бўлишди, кемалар лангар ташлаб, ҳамма пастга тушди.

Сэм ва Эльма рўпарасига марсликларнинг Бошлиғи келиб тўхтади:

Ниқоб жилвирланган бронзадан ясалган, кўзлари — тубсиз қоп-қоронғи жарлик, оғиз — сўзлар шамолдай учиб чиқаётган фор.

— Дўкониңизни шайланг, — деди овоз. Ҳавода олмос кўлқопли кўл йилт этди. — Ширинликлар тайёрланг, зиёфат тайёрланг, ўзга юрт шаробидан тайёрланг, зеро бугунги тун — ҳақиқатдан ҳам буюк тундир!

— Бундан чиқди, — сўз қотди Сэм, — сиз бу ерда қолишимга изн берайсизми?

— Ҳа.

— Мендан жаҳлинғиз чиқмаяптими?

Ниқоб жиддий ва қаҳрли, совуққон ва сўқир эди.

— Узинғизнинг емакхонанғизни тайёрланг, — аста деди овоз. — Энди мана буни олинг.

— Бу нима? — Сэм сиртида илонсимон иероглифлар чуваланган юпқа кумуш варақ найчага тикилиб қолди.

— Бу кумуш тоғлардан мовий тепаликларгача, ўлик денгиздан ой тоши ва зумрадлари бўлган олис водийларгача Ердан юборилган тухфа, — деди Бошлиқ.

— Ҳаммаси меникими? — бидирлади Сэм кулоқларига ишонмай.

— Сизники.

— Юз минг квадрат мил-а?

— Сизники.

— Эшитдингми, Эльма?

Эльма ерда орқаси билан сосискахонанинг алюминий деворига суяниб ўтирарди; у кўзларини юмиб олган эди.

— Ахир нега, не сабабдан буларнинг ҳаммасини менга инъом этайсиз? — Темир ўйиқли кўзга қарашга ҳаракат қилиб, сўради Сэм.

— Бу ҳаммаси эмас. Мана.

Яна олтига найча. Бошқа ерларнинг белгилари, номлари овоз чиқариб битта-битта саналади.

— Ахир бу Марснинг тенг ярми-ку! Мен Марснинг ярмига хўжайинман! — Сэм найчаларни Эльманинг юзи олдида силкитганча девонавор қаҳ-қаҳ уриб кулар эди. — Эльма, эшитдингми?

— Эшитдим, — жавоб берди Эльма осмонга қараб.

Афтидан у ниманидир қидирарди. У аста-секин ўзига келмоқда эди.

— Раҳмат, катта раҳмат, — деди Сэм бронза ниқобга.

— Бу бугун тунда содир бўлади, — жавоб берди ниқоб. — Шай бўлиб туринг.

— Бўпти, дарвоқе, бугун нима бўлади — бирон бир қутилмаган нарсами? Бу ердан ракеталар, эълон қилингандан олдинроқ, муддатидан бир ой аввал учиб келадими? Одамлари билан, кончилари билан, ишчилари ва уларнинг хотинлари билан барча ўн минг одам, юз минг одам учиб келади дединғизми? Жуда зўр бўлар эди-ку, тўғрими, Эльма? Кўрдингми, ахир айтган эдим-а, бу қишлоқда мингга аҳоли билан иш битиб қўя қолмайди девдим-а. Бу ерга яна эллик минг одам учиб келади, бир ойдан кейин — юз минг одам, йил охирига бориб ҳаммаси бўлиб — Ердан беш миллион одам келади! Энг серқатнов йўл устида, конларга борадиган йўлда менинг яккаю-ягона сосискахонам, менинг сосискахонам қад кўтариб туради!

Ниқоб шамолда парвоз қиларди.

— Биз энди кетамиз. Шайланинг. Бутун мана шу ўлка сизларга қолади.

Учар-ой нурида қадимги кемалар — қазилма гулларнинг маъдан япроқлари, мовий султонлар, улкан ва шовқинсиз кўм-кўк капалаклар — орқага бурилишди ва силлиқ кумдан сирпаниб кетишди, ниқоблар эса ҳамон нур таратиб ялтирар эди, бу ҳол сўнги шуъла, сўнги мовий зиё тепаликлар орасида кўздан йўқолмагунча давом этиб турди.

— Эльма, улар нега бундай қилишди? Нега мени ўлдиришмади? Нахотки улар ҳеч нарсани билмасалар? Уларга нима бўлди ўзи? Эльма? Ҳеч нарсани тушуна олдингми? — У аёлнинг елкасидан силталади. — Марснинг ярми — меники!

Аёл осмонга қаради, у ниманидир кутмоқда эди.

— Кетдик, — деди Сэм. — Ҳамма нарсани шайлаш керак. Сосискани қайнатиш, булочкаларни иситиш, қалампир соусини қайнатиш, пиёзни тозалаб, тўграш, зираворларни жой-жойига қўйиш, салфеткаларни халтачаларга солиб қўйиш керак, ҳаммаёқ ёғ тушса ялагудек тоза бўлиб туриши керак! Эҳ-ҳе! — У товонларини баланд иргешлатганча қандайдир усулсиз рақсада чаққон ҳаракатлар қилди. — Мен бахтлиман, йигитча, бахтлиман, сэр, ўзича хиргойи қилди у. — Бугун менинг бахтли куним!

У телбалардек ишлар эди: сосискаларни қайнаётган сувга ирғитар, булкаларни кўндалангига парраклар, пиёзни қиймаларди.

— Анови марслик нима деганини эшитдингми — қутилмаган воқеа эмиш! Бу ерда фақат бир нарса бўлиши мумкин, Эльма. Мана бу юз минг одам муддатидан илгари учиб келаяпти бугун тунда, учиб келаяпти! Бу ерда қанақанги жиз-биз бўлиб кетишини ўйлапсанми! Ярим тунгача ишлаймиз, ҳар куни, у ерда эса яна туристлар бостириб келади, Эльма. Бу пул дегани ёмғирдек ёғилади ҳали.

У ташқарига чиқди ва осмонга қаради. Осмонда ҳеч нарса кўринмас эди.

— Ҳар дақиқада, — деди у муздек ҳаводан ҳузур қилиб симирганча; керишиб, кўкрагига уриб қўйди. — Оҳ-оҳ!

Эльма сукут сақларди. У қовурдоққа картошка тозалаб арчир ва бир кўзи осмонда эди.

Ярим соат ўтди.

— Сэм, — деди у. — Ана у. Қара.

Сэм қаради ва кўрди.

Ер.

Бамисоли дид билан ишлов берилган ёрқин, ям-яшил Ер тепаликлар ортидан кўтарилиб келарди.

— Момо Ер, — меҳр билан шивирлади Сэм. — Жондан азиз Момо Ер. Оч ва яланғоч одамларингни бу ёққа, менинг олдимга юбор. Э... Анови шеърда нима дер эди? Оч одамларингни олдимга юбор, Момо Ер. Сэм Паркхилл ҳозир нозир, қайноқ сосискалар сизга мунтазир. Қайнамоқда соус, сувга тўлар оғиз. Бўла қол, Ержон, юбор ракеталарингни!

У кашфиётдан завқлангани бир четга ўтди. Мана у, сосискахона, ўлик денгизнинг тубида арчилган тухумдек ялтиллаб турибди, юзлаб миллик бийдек чўлда нур ва иссиқликнинг ягона манбаи. Баҳайбат қора баданда ёлғиз тепиб турган юракнинг ўзгинаси.

У ҳатто ҳаяжонланиб кетди ва кўзлари фаҳр ёшларидан намланди.

— Бунда хоҳласанг-хоҳламасанг ювош тортиб қоласан, — деди у қайнаб турган сосискалар, иссиқ булочкалар ва сариёғ исини ичига тортаркан. — Келиб қолинг, — юзланди у юлдузларга, — олиб қолинг. Қани, ким биринчи?

— Сэм, — деди Эльма, тим қора осмондаги Ер бирдан ўзгара бошлади.

У алангаланди.

Ер баркашининг бир қисми тўсатдан миллион зарраларга парчаланиб кетди — гуё улкан қуроқсурат тўкилиб тушгандек бўлди. Бир дақиқа ўтгач, Ерни уч ўлчамга катталашган даҳшатли аланга тиллари чулғаб олди, сўнг қисқара бошлади.

— Нима бўлган эди унга? — Сэм осмондаги яшил оловга қараб турарди.

— Ер, — жавоб берди Эльма кўлларини кўкрагига босиб.

— Қанақасига бу Ер бўлар экан, бу Ер бўлиши мумкин эмас! Йўқ, йўқ, Ер эмас! Бўлиши мумкин эмас.

— Бўлиши мумкин эмас, дейсанми? — деди Эльма унга қараб. — Энди бу Ер эмас, ҳа, энди бу ортиқ Ер эмас, — сен шундай демоқчимидинг?

— Ер эмас, йўқ, йўқ, бу Ер эмасди, — улиб деди хотини.

У қимир этмай турарди, кўллари соч ўримларидек осилиб турарди. Оғзи очик, маъносиз кўзларининг пахтаси чиққан.

— Сэм, — чақирди аёл. Неча кунлардан бери биринчи марта унинг кўзлари жонланди. — Сэм!

Сэм юқорига, осмонга қаради.

— Хўш, — деди аёл. Бир дақиқа жимликдан сўнг нигоҳини бир нарсадан бошқасига олди, сўнг хўл сочиқни шиддат билан билагидан ошириб ташлади. — Чироқни ёқ, кўпроқ ёқ, радиони қўй, эшикларни ланг очиб қўй! Меҳмонларнинг янги тўдасини кут — тахминан миллион йилча. Ҳа, ҳа, сэр, ҳамма нарса тайёр бўлгунча.

Сэм қимир этмасди.

— Эҳ, сосиска учун қандай бемисил жой! — аёл стакандан тиш тозалагич — хилола олди-да, курак тишлари орасига суқди. — Мен сенга бир сирни айтаман, Сэр, — шивирлаб деди у эри томон эгилиб, — назаримда, ўлик мавсум бошланаётганга ўхшайди...

Ноябр 2005

КУЗАТУВЧИЛАР

Ўша кунни оқшом ҳамма уйидан чиқди-да, осмонга тикилиб қолди. Овқат овқат жойида, идиш идиш жойида, кино кино жойида қолаверди, ҳамма ўзларининг эндиликда у қадар янги бўлмайд қолган айвончасига чиқди-да, ям-яшил Ер сайёрасига икки кўзларини қадаб олишди. Бу мутлақо ноихтиёр тарзда содир бўлди; улар ҳозиргина радио тарқатган янгиликнинг маъносини чақишга тиришаётгандек йўл тутдилар. Ана у — Ер, у ерда уруш пишиб келаётибди, у ерда юз минглаб оналар, бувилар, оталар, ака-укалар, амма-холалар, амаки-тоғалар, эгачи-сингиллар бор. Улар айвонда турганча ўзларини Ернинг борлигига ишонтирмакчи бўлар эдилар; Бу бир вақтлар Марснинг борлигига ишонишдек қийин бир нарса эди: нуқулгина телба-тескари жумбоқ. Сирасини айтганда-ку, Ер улар учун ўликдек бир нарса, улар у билан уч ёки тўрт йил аввал хайрлашишган. Масофани ўйласа, юрак увишиб кетади, етмиш миллион йил туйғуларни бўғади, хотирани тилка-пора қилади, Ерни кимсасизга айлантиради, ўтмишни сидириб ташлайди ва бу одамларга бу ерда ҳеч нарсани ўйламасдан меҳнат қилиш имконини беради. Лекин бугун оқшом ўлганлар оёққа турди, Ерда яна ҳаёт бошланди, хотира уйғонди ва улар кўплаб номларни тилга олдилар. Анави эркак нима қилаяпти-ю, манави аёл нима қилаяпти? Фалончи нима бўлди? Одамлар ўз айвонларида туриб, бир-бирларига қарар эдилар.

Соат тўққизда Ер гўё портлаб кетди ва гуриллаб ёна бошлади.

Айвондаги одамлар худди оловни ўчирмоқчи бўлгандек қўлларини тепага иргитдилар.

Улар кутар эдилар.

Ярим тунга келиб ёнғин сўнди. Ер ўз ўрнида қолди. Айвонлар бўйлаб енгил нафас куз шабадасидек елиб ўтди.

— Гарридан биз ҳеч нарса эшитмаганимизга анча бўлди.

— Унга нима қиларди?

— Ойимга хабар юборсакмикан?

— У соппа-соғ.

— Ишончинг комилми?

— Бўпти, фақат ўзингни бос.

— Ойимга ҳеч нарса бўлмаган деб ўйлайсанми?

— Бўлмаса-чи, кетдик, ухлаймиз.

Бироқ ҳеч ким кетмади. Тунги майсазорга совуб қолган кечлик овқатни чиқаришди, дастурхон тузашди ва одамлар тунги соат иккигача, Ердан нур радиоси хабари келмагунча овқатни санчқилари билан эринибгина ковлар эдилар. Бамисоли узоқдан учиб келаётган тиллақўнғизлардек морзе ҳарфлари ялт-юлт қилиб кўзга ташланарди ва улар ўқир эдилар;

КҮЗ КҮРИБ ҚУЛОҚ ЭШИТМАГАН АТОМ ОМБОРИ
 ПОРТЛАШИДАН АВСТРАЛИЯ ҚИТЪАСИ КУЙИБ КУЛГА АЙЛАНДИ.
 ЛОС-АНЖЕЛЕС, ЛОНДОН БОМБАРДИМОҶ ҚИЛИНДИ.
 УРУШ. УЙГА ҚАЙТИНГ, УЙГА, УЙГА.

Улар столдан оёққа қалқдилар.

УЙГА ҚАЙТИНГ, УЙГА, УЙГА, УЙГА.

— Сэм, бу йил аканг Таддан бирор нарса олдингми?

— Билмагандек гапирасан-а: Ерга хат юбориш беш танга туради. Бунга нимани ҳам ёза олардинг.

УЙГА ҚАЙТИНГ.

— Мен негадир Жейндан хавотирдман — Жейн сингилчам эсингдами?

УЙГА.

Салқин тонг отганда, соат учда “Йўл товарлари” дўконининг эгаси бошини чиқарди. Кўчадан одамларнинг бутун бир тўдаси келар эди.

— Мен эса билиб туриб ёпмаган эдим. Нима оласиз, мистер?

Тонгга яқин дўконнинг барча токчалари бўм-бўш бўлиб қолганди.

ДЕКАБР 2005

СОКИН ШАҲАРЛАР

Ўлик Марс денгизи чеккасида сокин оқ шаҳарча ястанган. У хувиллаб ётарди. Кўчаларда зоғ учмасди. Кундузи ва кечаси универмагларда танҳо чироқлар ёниб турарди. Дўконларнинг эшиклари ланг очик, гўё одамлар ёпишни унутиб, жуфтакни ростлаб қолгандек. Гўристондек жим-жит тамаддихоналарга кираверишдаги сим дорларда ўқилмаган, кўёшда сарғайган журналлар шитирлар эди, улар бир ой муқаддам кумушранг ракета ёрдамида Ердан келтирилган эди.

Шаҳарча ўлик эди. Ундаги тўшақлар хувиллаган ва муздек. Яккаю ягона овоз — симлардаги ва яқин-яқингача ўзлари билан ўзлари бўлиб яшаб келган динамо машиналардаги токнинг визиллашигина қулоққа чалинарди. Ҳаммомдан тошиб чиққан сув турар-жой хоналарига, айвончаларга, мўъжаз боғчаларга оқиб кириб, ташландик гулларни суғорар эди. Тим-қоронғи томоша залларида кўплаб ўриндиқларга пастдан ёпиштириб ташланган, ҳали тиш излари ҳам кетмаган сақичлар қотиб ётарди.

Шаҳарча ортида космодром бор эди. Сўнг ракета Ерга томон йўл олган жойда ҳалигача аччиқ тутун таратиб тарашалар бурқсирди. Агар тангани телескопга тушириб, уни Ерга қараб бурилса, у ерда қутуриб турган катта урушни томоша қилиш мумкин бўларди. Дейлик Нью-Йоркнинг қандай портаётганини ҳам кўрса бўларди. Янги хилдаги туман қоплаган Лондонни томоша қилса бўларди. Шундагина бу Марс шаҳарчасини нега ташлаб кетишларини тушуниш мумкин бўларди. Одамлар жуда тез кўчиб кетганмиди? Дуч келган дўконга кириб, газна тугмачасини босинг. Тангалари чарақлаб ва жангирлаб қутича иргиб чиқади. Ҳа, Ерда ишлар ёмонга ўхшайди... Шаҳарчанинг хувиллаган кўчалари бўйлаб оҳиста хуштак чалган ва бир маромда олдидаги бўш қутини тепиб қувлаганча бир баланд бўйли озғин одам борарди. Тунд, хотиржам нигоҳи унинг сўққабошлигини яққол кўрсатиб турарди. У яп-янги тангалар жангирлаб турган чўнтагига қоқ суяк қўлларини суқди. Бир тангани асфальтга тушириб, юбориб, мийиғида кулиб қўйди ва ялтироқ тангаларини кўчага сепиб борганча йўлида давом этди...

Унинг исми Грипп эди. Кўм-кўк Марс тоғларида узоқ-узоқларда унинг олтин кони ва танҳо капаси бор эди ва у ҳар икки ҳафтада ўзига ювош, оқила аёлни хотинликка олгани қидириб шаҳарга тушар эди. Бу ҳол бир неча йилдан бери такрорланиб келар эди ва ҳар гал у ўша-ўша ҳафсаласи пир бўлган, икки қўлини бурнига тикқан ҳолда ёлғиз қайтиб келар эди. Бир ҳафта бурун шаҳарга келиб, у нимани кўрди денг!

Ўша кун у шу қадар ҳанг-манг бўлиб қолган эдики, дуч келган биринчи тамаддихонага кирди-да, бирваракай учта гўштли сэндвич буюрди.

— Ҳаммаси бўлади! — қичқирди у. У пештахтага емакларни ва сал аввал печдан олинган нонни териб қўйди-да, столдан чанглари қоқди, ўзига-ўзи ўтиришга изн бериб, бирон-бир ўткир ичимликка эҳтиёж сезмагунча овқатни паққос туширди. Уолтер Грипп деган дўкон соҳиби ўтакетган зийрак одам чиқиб қолди ва кўз очиб юмгунча унга вишиллайдиган ичимлик қуйиб берди.

У жинси шими чўнтақларига қўлига илинган қоғоз пулларини тикиб тўлдирди. Аравасига ўн долларлик қоғоз пуллардан юклади ва жазавага тушган қўйи шаҳар бўйлаб югуриб кетди. Шаҳар чеккасидаёқ бирдан унинг миясига, менга нима бўлди ўзи, бу аҳмоқона қилиқларим билан шарманда бўлаяпман-ку” деган фикр урди. Пулларни у нима қилади? У ўн долларлик қоғоз пулларни олган жойига қайтариб олиб борди, ўзининг катмонидан бир долларлик пулни суғурди, уни сэндвич учун тамадихона кассасига ташлади ва чойга яна чоракталик қўшиб қўйди.

Кечкурун у иссиқ турк ҳаммомида мазза қидиб чўмилди, сувли гўшт ва ноёб қўзиқорин қайла тамадди қилди, чет эл оқ хэрэс ва қулупнай шаробидан нўш қилди. Янги кўк фланел костюмини ва унинг чўзинчоқ боши устида ўйнаб қоладиган кулранг байрамлик шляпасини танлади. “Бизнинг кекса шайкамиз” қуйини чалаётган автомат радиолога танга суқди. Бугун шаҳар бўйича йигирмата шунақа автоматга бешталикдан суқиб чиқди. “Бизнинг кекса шайкамиз”нинг мунгли овозлари кимсасиз тун ва ҳувиллаган кўчаларни тўлдириб янгради, у эса дароз, озгин, танҳо бир аҳволда янги ботинкаларини авайлаб босган, совуққотган қўлларини чўнтақлари ичида иситган қўйи ҳамон кетиб борар эди.

Шундан буён бир ҳафта ўтди. У Марс-Авенюдаги кулинг ўргилсин уйда уйқуни урди. Эрталаб соат 9 да турди, ҳаммомда чўмилди-да, чўчка гўштли тухумлар билан нонушта қилгани эринганча шаҳар томон одимлаб кетди. Худонинг бермиш кун эрталаб у навбатдаги музхонага тонналаб гўшт, сабзавот, лиму креми сурилган пишириқларни тикиб ташлар, Ердан ракеталар қайтиб келмагунча ўзига ўн йиллик озиқ-овқатни ғамлаб оларди. Ҳали ракеталар қайтиб келадими-йўқми, худо билади.

Бугун кечкурун эса у пушти, чиройли ранг-баранг пештахталардаги мум аёлларни томоша қилганча олдинга-орқага тинмай эгилар эди. Биринчи марта шаҳарнинг қай даражада ўликлигини ҳис этди. Бир кружка пивони симирди-да, аста тиржайди.

— Жин урсин, — деди у. — Мен бутунлай ёлғизман.

У “Элит”-кинотеатрига кирди, ёлғизлик ҳақидаги фикрлардан чалғитиш учун у ўзига кино кўрсатмоқчи бўлди. Зал ичи бўм-бўш ва даҳмадагидек жим-жит эди, кенг экран бўйлаб кулранг ва қора шарпалар суза бошлади. Унинг вужуди титраб кетди ва шайтонлар ин қурган бу маскандан қорасини ўчиришга жазм этди.

Уйга қайтишга аҳд қилиб, у тез-тез юриб борарди, телефон кўнфироғини эшитиб, жим-жит маҳалла тош кўчасидан қарийб югуриб кетди.

У кулоқ солди.

“Қаердадир телефон жиринглапти”.

У олға юришда давом этди.

“Ҳозир кимдир гўшакни олади”, — эринчоғлик билан ўйлади у.

У йўлка чеккасига ўтирди ва ботинкасидан шошмай тошчаларни қоқиб тушира бошлади.

Бирдан қаттиқ қичқириб оёққа турди:

— Кимдир! Самовий кучлар, наҳотки бу мен бўлсам!

У талваса ичида атрофга аланглади. Қайси уйда? Ҳов анавунда! Майсазор устидан учиб ўтди, зинапоялардан юқорига отилди, уйга кирди, қоп-қоронғи залда турибди.

Шиддат билан гўшакни олди.

— Алло! — қичқирди у.

— Зззззззззззззз.

— Алло, алло!

Қўйиб қўйишибди.

— Алло! — ўқирди у ва гўшакни силтади. — Падарингга минг лаънат! — Ўзини ўзи сўқди у. — Йўлакда ўтириб сенга зарурмиди, галварс! Шайтонвачча, тўнка! — у қўллари билан телефон аппаратини қаттиқ сикди. — Қани, яна бир кўнғироқ қил. Қани!

Шу пайтгача Марсда ундан бошқа бирон-бир одам қолиши мумкинлиги унинг миясига ҳам келмаганди. Утган бутун ҳафта давомида у битта ҳам одамни кўрмади. У бошқа барча шаҳарлар ҳам мана шундай кимсасиз деб хаёл қилган эди.

Энди эса ҳаяжондан титраб-қақшаганча икки кўзини қора қутичадан ололмасди. Автомат телефон тармоғи Марснинг барча шаҳарларини бир-бири билан улаб турарди. Улар ўттизта — қайси биридан кўнғироқ қилишди экан?

У билмасди.

У кута бошлади. Ёт хонадон ошхонасига ўтди, музлаган қулупнай эриб ётарди, уни ғамгингина еди.

— Бу ерда ҳеч ким бўлмаган аслида, — гудранди у. — Балки шамол қаердадир симёғочни ағдарганда тасодифан симлар уланиб қолгандир.

Лекин у кимдир нариги томонда гўшакни илгандаги ширқ этган овозни эшитди-ку?

Бутун тунни Уолтер Грипп залда ўтказди.

— Бу ерда телефоннинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, — ўзини ишонтириб деди у. — Шунчаки менинг бошқа қиладиган ишим йўқ.

У соатининг чиқ-чиқига қулоқ тутди.

— Хотиним энди кўнғироқ қилмайди, деди у. — Жавоб бермаган одамга қайтадан рақамларни териш унга зарур келибдими? Эҳтимол, айни дақиқаларда шаҳардаги бошқа уйларга кўнғироқ қилаётган бўлса керак! Мен бўлсам бу ерда ўтирибман... Шошма! — у мийғида кулди. — Нега мен “хотиним” деяпман?

У саросима ичида кўзларини пирпиратди.

— Ахир эркак киши ҳам мана шундай дадил кўнғироқ қилиши мумкин-ку, шундай эмасми?

Юрак уриши сезилмасди. Муздек ва бўм-бўш, гоят бўм-бўш.

У аёл киши бўлишини жуда-жуда хоҳларди.

У уйдан чиқди-да, эрта тонг ғира-ширасида аранг кўзга чалинган кўча ўртасида тўхтади.

Қулоқ солди. Тиқ этган товуц йўқ. На бир қуш, на бир машина овози эшитилади. Фақат юрак дукуллайди. Дук — жимлик — дук. Азбаройи зўриқишдан юзи буришиб кетади. Шамол эса шу қадар майин, шу қадар назокат билан эсардики, эпкинлари унинг пиджаги этакларини оҳиста сийпаб ўтади.

— Жим, — шивирлади у. — Қулоқ сол!

У нигоҳини бир жим-жит уйдан бошқасига олганча аста жойида айланди.

Аёл рақамларни кетма-кет теради, ўйлади у. Бу аёл киши бўлиши керак. Нима учун? Фақат аёл кишигина барча рақамларни қайта теради. Эркак киши ундай қилмайди. Эркак киши ўзига ишонганроқ бўлади. Ахир мен кимгадир кўнғироқ қилганманми? Йўқ! Бундай қилиш ҳатто хаёлимга ҳам келмаган! Бу аёл киши бўлиши керак. Албатта, аёл киши, худо шоҳид!

Қулоқ сол.

Узоқ-узоқларда, хув юлдузлар остида телефон жиринглади.

У югуриб кетди. Қулоқ солгани тўхтади. Оҳиста жиринг. Яна бир неча қадам юрди. Қаттиқ жиринг эшитилди. У бурилди-да, хиёбон ёқалаб олға интилди. Жиринг кучайиб борарди! Олтита уйдан ўтди, яна олтига! Жуда ҳам қаттиқ жиринглади! Мана буми? Эшик ёпиқ эди.

Ичкарида телефон жирингларди.

— Эҳ, лаънати! — У эшик дастагини силкитди.

Телефон жон-жаҳди билан жирингларди.

У айвондаги ўриндиқни кўтарди-да, айлантириб меҳмонхона деразасига солди ва синган деразадан ичкарига сакради.

У гўшакни олишга ҳам улгурмай, телефон жимиб қолди.

У хонадан-хонага ўтар, ойналарни синдираб, пардаларни юлар, ошхона плитасини тепар эди.

Ниҳоят мажолсизланиб, у Ердан Марсдаги барча абонентлар қайд этилган телефон китобчасини олди. Эллик минг исми шариф.

Биринчи исми шарифдан бошлади.

Амелия Амз. Нью-Чикаго. Улик денгизнинг нариги томонидан юз мил нарида. У шунинг рақамини терди.

Жавоб йўқ.

Иккинчи абонент Нью-Йоркда мовий тоғлар ортида беш минг мил нарида турарди.

Жавоб йўқ.

Учинчи, тўртинчи, бешинчи, олтинчи, еттинчи, саккизинчи; титроқ бармоқлар гўшакни базўр ушлаб турарди.

Аёл овози жавоб берди:

— Алло?

Уолтер жавобан қичқирди:

— Алло, эй худойим, алло!

— Бу ёзув, — дона-дона қилиб деди аёл овози. — Мисс Элен Аразумян уйда йўқ. Айтинг, сизга нима керак, овозингиз симга ёзиб қолинади, бу хоним қайтгандан кейин сизга телефон қилиши учун керак бўлади. Алло? Бу ёзув. Мисс Элен Аразумян уйда йўқ. Айтинг, сизга нима керак...

Сэм гўшакни илди.

Унинг лаблари титрарди.

Бир оз ўйлаб туриб, у қайтадан рақамларни терди.

— Мисс Элен Аразумян уйга қайтганида, — деди у, айтинг: телефони билан қўшмозор бўлсин.

У Марснинг марказий коммутаторига, Нью-Бостон, Аркадия ва Рузвельт-Сити телефон станцияларига кўнғироқ қилди. У ерда бирон-бир жойга кўнғироқ қилишга ҳаракат қилган одамлар топилиб қолишига кўпроқ умидвор эди, сўнг ҳар бир шаҳардаги ратушалар ва бошқа давлат идораларига кўнғироқ қилиб чиқди. Энг яхши меҳмонхоналарга кўнғироқ қилди. Егани олдида, емагани кетида қабилда яшашни қайси аёл хоҳламайди. Бирдан у қаттиқ қарсақ чалди-да, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ҳа, бўлмаса-чи! Телефон дафтарчасини очиб кўрди-да, халқаро телефон тармоғи орқали Нью-Тексас-Ситидаги энг йирик пардозхона рақамини терди. Бахмал қопламали, ҳашамдор пардозхонадан бошқа қаердан ҳам қидирардинг аёлни, бу ерда у гоҳ у ойна, гоҳ бу ойна ўртасида югуриб юрган, юзига ҳар турли мойупаларни чаплаётган, электр қуритгич остида ўтирган бўлиши керак!

Кўнғироқ узоқ жиринглади. Симнинг нариги учиди кимдир гўшакни олди.

Аёл овози янгради:

— Алло?

— Агар ёзиб олинаётган бўлса, — чертиб-чертиб деди Уолтер Грипп, — мен бораман-да, лаънати пардозхонангизнинг кулини кўкка совураман.

— Ҳеч ким ёзиб олаётгани йўқ. — Жавоб берди аёл овози. — Алло, алло, наҳотки у ерда тирик одам бўлса! Қаердасиз?

Аёл шодон чийиллади.

Уолтер стулдан ағдарилиб тушаёзди.

— Алло... — У кўзлари ёнганча сакраб оёққа турди. — Э, худо, бу қандай бахт, исмингиз нима?

— Женевьева Селзор! — аёл гўшакка йиғлаб гапирди. — Оҳ, худо, ким бўлишингиздан қатъи назар, овозингизни эшитганимдан шундай хурсандманки!

— Мен Уолтер Гриппман!

— Уолтер, салом, Уолтер!

— Салом, Женевьева.

— Уолтер. Қандай ажойиб исм. Уолтер, Уолтер, Уолтер!

— Раҳмат.

— Ахир қаердасиз, Уолтер?

Қанчалик меҳрибон, кувноқ, нафис овоз... У аёл эркалаб шивирлаб гаплашиши учун гўшакни кулоғига қаттиқроқ босди. Унинг оёғи чалиниб кетмоқда эди. Юзи лов-лов ёнарди.

— Мен Мерлин-Виллиждаман, — деди у. — Мен...

Зззз.

— Алло? — Шошиб қолди Уолтер.

3333.

У дастакка уриб кўрди. Ҳеч гап йўқ.

Аллақаерда шамол симёғочни ағдарган. Женестьева Селзор ҳам қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тез гойиб бўлди.

Уолтер рақамни терди, бироқ аппарат гунг-лол эди.

— Ҳечқиси йўқ, унинг қаердалигини энди билиб олдим-ку.

Уолтер югуриб уйдан чиқди. Эрталабки куёш нурлари остида у бегона гараж ичидан спорт машинасини орқа билан ҳайдаб чиқди, орқа ўриндиғига уйдан олган озиқ-овқат маҳсулотларини ташлаб қўйди ва соатига саксон милл тезлик билан Нью-Текса-Ситига қараб учиб кетди. Минг мил, ўйлади у. Чида, Женестьева Селзор, мен сени узоқ куттириб қўймайман!

Шахардан чиқар экан, у ҳар бир муюлишда чинқиратиб сигнал берарди.

Кун ботарди, аёвсиз пойғали кундан кейин у машинани йўл чеккасига буриб тўхтатди, оёғини қистан ботинкаларини ечиб ташлади, ўриндиққа чўзилди-да, ҳашамдор шляпасини ҳорғин кўзлари устига тортиб қўйди. У секин, бир текисда нафас олар эди. Оқшом қоронғилигида сарин шабада эсар, юлдузлар қувноқ жимжима қилар эди. Чор атрофда қадимдан-қадим Марс тоғлари савлат тўкиб турарди. Юлдузларнинг нурлари шахмат доналари каби мовий ёнбағирларга туташиб кетган Марс шаҳарчаси миноралари ичида жимирлар эди.

У уйку билан бедорлик ўртасидаги аллақаерда ивирсиганча чўзилиб ётарди. У шивирлади: Женестьева. Сўнг аста хиргойи қила бошлади. “Эҳ, Женестьева, азизим, ўтаверсин йиллар бир-бирин қувлаб. Лекин азизим Женестьева...” Унинг кўнгли хотиржам эди. Кулоқлари остида аёлнинг паст, майин, бир маромдаги овози жарангларди: “Алло, ҳой Уолтер! Ҳеч ким ёзиб олмаяпти. Ахир қаердасан, Уолтер?”

У оҳ тортди, қўлини теккизиб олмоқчидек, ой нурига қараб узатди. Шамол унинг узун қора сочларини, ажойиб сочларини тўзитиб юборди. Лаблари тандирдаги яллиғланган чўғдек. Яноқлари эса ҳозиргина узиб олинган бир жуфт атир гулдек. Бадани ҳам оппоқ тумандек ҳарир, майин, равон, нафис овози эса унга қадимги мунгли бир кўшиқни хиргойи қилаётгандек:

“Эҳ, Женестьева, азизим, ўтаверсин йиллар бир-бирин қувлаб...”

У ухлаб қолди.

У Нью-Текса-Ситига ярим тунда етиб келди. Машинани “Деллюкс” пардозхонаси ёнида тўхтатди-да, ҳеҳ деб қўйди.

Мана, ҳозир аёл хандон ташлаб кулганча атирлар тумани ичидан югуриб чиқиб келади.

Аммо бундай бўлмади.

— Ухлаб қолган. — Уолтер эшик олдига келди. — Мен шу ердаман! — Кичқирди у. — Алло Женестьева!

Сокин шаҳар икки баробар ёрилиб турган ой нурига чулғанин, аллақаерда шамол брезент пардани шалоплатиб ўйнади.

У ойнаванд эшикни кенг очиб, ичкарига қадам қўйди.

— Эҳ-ҳе! — йигит хижолат ичида кулиб юборди. — Яширинма! Қаердалигингни билиб турибман.

У барча хоначаларни қидириб чиқди.

Ерда мўъжазгина дастрўмолча топиб олди. Ундан шундай мўъжизавий ҳид келардики, боши айланиб, чайқалиб тушди.

— Женестьева, — овоз чиқариб деди у.

У машинасини бўм-бўш кўчадан ҳайдаб борарди, бироқ одам қораси кўриная демасди.

— Ҳазил ҳам шунақа бўладими-а...

У тезлигини оширди.

— Шошма-шошма, ахир бизни ажратиб қўйишган. Балки у мен бу ёққа кетаётганимда Мерлин-Виллижга жўнаворгандир? — У қадимги денгиз йўлидан кетиб, кундузи бир-биримизни кўрмай қолгандирмиз. Бу ерга келишимни у туш кўрибдими? — Ахир мен келишимни айтмагандим-да: Телефон жимиб қолгач, у кўрқиб кетганидан мени қидириб, Мерлин-Виллижга қараб учгандир! Мен бўлсам, бу ерда юрибман, жин урсин, мен ҳам одам бўлдимми!

У клаксонни босди-да, шахардан ўқдек учиб чиқди.

У тун бўйи машинасини учираб юрди. Миясида фақат битта ўй: “Агар уни Мерлин-Виллижда топмасам, нима бўлади?”

Бундай хаёлни миядан чиқариб ташлаш керак. У ўша ерда бўлиши керак. У югуриб келади-да, уни кучоқлаб олади, эҳтимол бир гал ҳатто лабидан ўпиб ҳам олар.

“Женевьева, азизим”, — педатни соатига юз милл тезликда босганча хуштак чалиб хиргойи қиларди у.

Мерлин-Виллижда эрталабки сукунат ҳукмрон эди. Дўконларда ҳали сариқ чироқлар ёниб турарди; юз соат бетўхтов ишлаган автомат ниҳоят электр туташувдан ширқ этди-да, жимиб қолди; шу билан тўлиқ сукунат чўкди. Қуёш кўчаларни ва лоқайд муздек осмонни исита бошлади.

Уолтер фараларини ўчирмай клаксонни чинқиртириб босганча Мейн-стритга қараб бурди. Кўзларини дўкон лавҳаларидан узмасди. Юзи девордек оқариб кетган, ҳорғин, қўллари тердан хўлланган чамбар устида сирғаларди.

— Женевьева! — бўм-бўш кўчага қараб қичқирди.

Пардозхона эшиги очилди.

— Женевьева! — У машинани тўхтатди-да, кўчани чопиб кесиб ўтди.

Женевьева-Селзор пардозхона эшигида турарди. Қўлларида очилган шоколад қутичаси. Дўмбоқ, оппоқ бармоқлар қутини маҳкам ушлаб турарди. Уолтер ёруғ жойга кириб келганда, кўрдики, қизнинг юзи дум-думалоқ ва дўмбоққина, кўзлари бир думалоқ хамирга суқиб кўйилган бир жуфт йирик-йирик тухумдек. Оёқлари кундадек йўғон-йўғон, юришлари ғоздек алпон-талпон. Сочлари — қуш уяси кўринишида обдон турмакланган бўлиб, ранги қандайдир қўнғир тусда. Лаб деган нарсанинг ўзи йўқ. Унинг ўрнида андоза босиб чизилган йўғон қизил йўл турарди, у қувонгандек бир очилиб, қўрққандек юмиларди. Қошларини эса бутунлай териб ташлаган, атиги иккитагина ингичка тук қолдирган, холос.

Уолтер донг қотиб қолди. Юзидаги табассумдан асар ҳам қолмади. У ҳайрон бўлганча бир жойда туриб қолди.

Қиз шоколадларни ерга тушириб юборди.

— Сиз Женевьева Селзормисиз? — ўз овози бегона овоздек туюлиб сўради Уолтер.

— Сиз Уолтер Гриффмисиз? — сўради қиз.

— Грипп.

— Грипп, — тўғрилади қиз.

— Салом, — базўр деди йигит.

— Салом. — Қиз унинг қўлини сиқди.

Қизнинг бармоқлари шоколаддек ёпишқоқ бўлиб қолган эди.

— Хўш, — деди Уолтер Грипп.

— Нима, — сўради Женевьева Селзор.

— Мен фақат “Хўш” дедим, — изоҳ берди Уолтер.

— Ҳа.

Соат кечги тўққиз. Кундузи улар шахар ташқарисига боришди, кечликка эса, йигит филе-миньон пиширди, бироқ Женевьева уни яхши қовурилмаган деб кўнгли тортмади, шунда Уолтер уни яхшилаб қовуришга қарор қилди ва ё кўп қовуриб юборди, ё куйдириб юборди, хуллас, шунга ўхшаш бир нарса бўлди-да. У кулди-да, деди:

— Кетдик кинога!

Қиз “майли” деди-да, шоколад юқи қўли билан унинг қўлтиғидан олди. Бироқ унинг талаби эллик йил олдинги Кларк Гейбл қатнашган фильм билан чекланиб қўя қолди.

— Роса қулғили нарса экан-ку? — Қиқирлаб кулди қиз. — Ичагимни узди-я! Фильм тугади.

— Яна бир қўйиб бер, — буюрди қиз.

— Яна? — такрор сўради йигит.

— Яна, — жавоб берди қиз.

Йигит ўгирилган эди, қиз унга яқинлашди ва кучоқлаб олди.

— Сен хеч хам мен ўйлагандек эмас экансан, лекин майли, бўлаверади, — тан олди қиз.

— Раҳмат, — деди йигит нафаси бўғилиб.

— Эҳ-ҳ Гейбл тушмагур: — Қиз унинг оёғидан чимчилаб олди.

— Вой, — деди йигит аста.

Кинодан кейин улар “харид қилгани” жимжит кўчалар бўйлаб юриб кетишди. Қиз ойнаванд пештахтани уриб синдирди ва ўзи танлаб-танлаб топиб олган энг очиқ ранг кўйлакни кийиб олди. Сўнг бошига бир шиша атирни тўнқариб қўйди-да, сувда бўккан исковичга айланди-қўйди.

— Ёшинг нечада? — қизиқсинди йигит.

— Топиб ол. — Қиз уни кўчадан етаклаб кетди, ундан асфальтга тинимсиз атир томчилар эди.

— Ўттизга боргандирсан? — деди йигит.

— Ана, холос, — қуруққина жавоб берди қиз. — Энди йигирма еттига кирдим мен сенга айтсам! Вой, маънави ерда қандолатхона ҳам бор экан! Улай агар, мана шу машмашалар бошлангандан бери мен бойвуччалардек яшайман. Қариндош-уруеларни хеч қачон севган эмасман. Ёсини еган ҳаммаси. Икки ой бурун Ерга учиб кетишди. Мен ҳам сўнгги ракетада учиб кетишим керак эди, бироқ қолдим. Биласанми нега?

— Нега?

— Чунки менга таъна қилишди. Мана шу ерда қолдим. — Истаганча ўзингга атир қуй, хурмачанга сиққанича пиво ич, конфет е, хеч ким сенга: “Калориянг кўпайиб кетади!” деб таъна қилмайди. Ўзим хон, кўланкам майдон!

— Ўзинг хон, кўланканг майдон. — Уолтер кўзларини қисди.

— Энди кеч, — деди қиз унга қараб.

— Ха.

— Мен чарчадим, — деди қиз.

— Қизик, мен сира чарчаганим йўқ.

— Ҳо, — деди қиз.

— Тун бўйи ётмаслигим мумкин, — давом этди йигит. — Биласанми, Майк барида яхши пластинка бор. Юр, мен сенга ўшани қўйиб бераман.

— Мен чарчадим. — Қиз айёрона йилтиллаб турган кўзлари билан унга қаради.

— Мен эса гижинглаган тойдекман, — жавоб берди йигит. — Жуда галати-я.

— Юр пардозхонага, — деди қиз. — Мен сенга бир нарса кўрсатаман.

Қиз уни ойнаванд эшикдан ичкарига олиб кирди ва катта оқ қути ёнига етаклаб келди.

— Мен Тексас-Ситидан жўнаётганимда, — тушунтирди қиз, — мана шуни ўзим билан олган эдим. — У қизил тасмани ечди. — Минг қилса ҳам мен Марсдаги ягона хоним, у эса ягона эркак бўлади деб ўйладим. Шунинг учун...

У қопқоқни кўтарди ва шилдироқ, қизғиш, бурма қоғозни бир четга итқитди. Қиз қути ичидаги нарсани силаб қўйди.

— Мана.

Уолтер Гриппнинг кўзи хонасидан чиқиб кетди.

— Нима бу? — сўради ўзини базўр тутиб.

— Хеч нарса билмагандек гапирасан-а, тентакча? Қарагин-а, ҳаммаси каштадан қилинган, ҳаммаси шундай оппоқки, асти кўяверасан, кўзинг қамашади...

— Улай агар бунинг нималигини билолмаяпман.

— Никоҳ кўйлаги, овсаргина!

— Никоҳ кўйлаги? — йигит хириллаб қолди.

Уолтер кўзини юмди. Қизнинг овози худди боя телефондагидек майин, хотиржам, нафис жаранглар эди. Аммо кўзини очиб қарасаки... йигит дудуқланиб қолди.

— Жуда чиройли, — деди у базўр.

— Ростданми?

— Женевьева. — Йигит эшика тикилди.

— Ҳа?

— Женевьева, мен сенга бир нарсани айтиб қўйишим керак.

— А?

Қиз унга яқинлашди, унинг оппоқ юзидан атир бурқсиб турар эди.

— Сенга айтмоқчиманки...

— Хўш?

— Хайр!

Қиз қичқиришга улгурмаёқ йигит пардозхонадан отилиб чиқди-да, машинасига бориб ўтирди.

Қиз ташқарига югуриб чиқди ва йигитнинг машинани буриб кетаётганига қараганча йўлак чеккасида қотиб қолди.

— Уолтер Грифф, қайт! — Хўнграб йиғлаб деди қиз қўлини узатиб.

— Грипп, — тўғрилади йигит.

— Грифф! — қичқирди қиз.

Қизнинг қадамлари ва инграшларига ҳам қарамай, машина жим-жит кўчадан ўқдек учиб кетди. Қиз дўмбоқ қўллари билан ғижимлаётган оппоқ кўйлак узра машинанинг паға-паға тутунлари сузиб юрарди, осмонда эса юлдузлар чарақлар эди. Машина бўшлиқ ичига кириб, қоронғиликда кўздан йўқолди.

Йигит уч кечаю уч кундуз сурункасига машинани ҳайдаб борди. Бир гал орқасидан машина келаётгандек туюлиб, вужудини титроқ босди, қора терга тушди ва у бепоён Марс чўлини кесиб ўтувчи бошқа кўчага чиқиб олди, йўл одамсиз шаҳарлар ёнидан ўтиб борарди. У кетаверди, кетаверди — бир ҳафта юрди, яна бир кун юрди, охири Мерлин-Виллиждан ўн минг мил нарига бориб қолди. Шунда у майда дўкончалари бўлган Холтвинг-Спрингвинс деган қишлоққа кириб келди, бу ердаги дўкончаларда у кечқурунлари пештахталарда чироқ ёқа олар, ресторанларида таомлар буюриб, бемалол ўтира олар эди. Шундан буён у шундай яшаб келаяпти; унинг юз йилга етгулик озиқ-овқатлар билан тўлиб-тошган музлатгич хоначалари бор. Сигареталари захираси ўн минг кунга етади, юмшоқ тўшақли аёло сифатли каравоти ҳам бор. Йиллар ўтаверди, борди-ю, қачонлардир унга битта-яримта одам телефон қилиб қолса, у жавоб бермасди.

Апрел 2026

УЗОҚ ЙИЛЛАР

Шунақа бўлиб қолди: Осмонда шамол эса бошлаганда, у ва унинг унча катта бўлмаган оиласи ўзларининг тош кулбаларида ўтириб олар эдилар ва ёнаётган тарашаларда қўлларини иситардилар. Шамол каналлар юзини мавжлантирар, сал бўлмаса, осмондаги юлдузларни учирай юборарди, мистер Хетэуэй эса, бу шинамликдан мазза қилиб ўтирарди ва хотинига нималарнидир гапирарди, хотини ҳам унга жавоб берар ва у иккала қизи ва ўғлига Ердаги ўтган-кетган нарсалари ҳақида ҳикоя қилар эди. Болалар эса оталарининг сўзларини ўзларича тушунар эдилар.

Катта урушдан кейин йигирма йил ўтганди. Марс улкан қабристонга ўхшарди. Ер-чи? Унга нима бўлди? Узоқ Марс тунларида Хетэуэй ва оиласи кўпинча шу ҳақда мулоҳаза юритишарди. Бу тунда қутурган Марс чанг-бўрони қадимги шаҳар кўчаларидан увиллаганча ва қумга ботиб кетаётган янги пластик деворларни учирганча Марс қабристонларининг пастқам мазорлари устидан эсиб ўтди.

Нихоят, бўрон тиниб, ҳаво очилди ва Хетэуэй шамолли осмондаги яшил оловча — Ерни кўриш учун ташқарига чиқди. Фира-шира хона шифтидаги ёниб турган лампочкани ўзига яхшироқ буриб олмоқчи бўлгандек, у қўлларини юқорига қўтарди. Узоқларга ўлик денгиз тузлари узра нигоҳ солди. “Бутун сайёрада зоғ учмайди, — ўйлади у. — Битта менман. Ва улар”. У тош кулбаси эшиги томон бурилди.

Ҳозир Ерда нималар бўлаётганикин-а? Ўзининг ўттиз дюмли телескопидан шунча қарамасин, шу пайтгача бирон-бир ўзгариш пайқамасди. “Агар ўзимни яхши сақлай олсам, — ўйлади у, — яна йигирма йил яшайман”. Қарабсанки,

биронтаси пайдо бўлиб қолибди. Ё ўлик денгизлар ортидан, ё коинотдан қизил олов риштасига боғланган ракетада келиб турибди-да.

— Бир айланиб келай, — қичқирди у эшикка.

— Яхши, — жавоб берди хотини.

У харобалар оралаб, шошмай пастга тушиб кетди.

— “Нью-Йоркда ясалган”, — ўқиди у бир парча темирда. — Қадимги Марс шаҳарлари Ердан келган бундай нарсалардан ҳали кўпини кўради...

У мовий тоғлар оралиғида яқин эллик асрдан буён турган Марс қишлоғи томонга қаради.

Уолтер хилват Марс қабристонига келди: чўл шамоли эсиб турган тепаликда унча катта бўлмаган олти қиррали тошлар саф тортган эди.

Бошини эгиб, у тўртга мазорга, тўртга бесўнақай ёғоч хочга қаради, уларнинг ҳар бирида ном ёзилган эди. Унинг кўзларида ёшдан асар ҳам йўқ. Ёшлари аллақачон қуриб битганди.

— Қилмишим учун мени кечирасанми? — сўради у хочларнинг биридан. — Мен жуда, жуда ёлғиз эдим. Ўзинг тушунасан-ку, шундайми?

У тош кулбасига қайтди ва ичкарига киришдан олдин пешонасига кафтини қўйиб, яна диққат билан осмонни кўздан кечирди.

— Нуқул кутганинг-кутган, қарашдан бошқа ишинг йўқдек, — гудранди у.

— Эҳтимол, кунларнинг бирида — тунда...

Осмонда қизил олов ёнди.

Эшикдан тушаётган ёруғлик халақит бермаслиги учун у бир томонга одимлади.

— Яна бир қараганингда... — шивирлади у.

Қизил олов ўша жойда ёниб турарди.

— Кеча кечкурун у йўқ эди, — деди Хетэуэй.

У қоқилиб, йиқилиб тушди, сўнг оёққа турди-да, кулба ортига югуриб ўтди, телескопини очиб, уни осмонга тўғрилади.

Узоқ вақт осмонга кўзини қисиб қараб тургандан кейин — бир дақиқа ўтгач, у уйининг пастак эшиги тагида пайдо бўлди. Хотини, иккала қизи ва ўғли унга ўтирилишди. Унинг ҳа деганда тили қалимага келавермасди.

— Хушxabар олиб келдим, — деди у. — Мен осмонга қараб турган эдим. Бу ёққа ракета учиб келаяпти, у бизларнинг ҳаммамизни уйга олиб кетади. Эрта тонгда шу ерда бўлади.

У кўлини столга қўйди, бошини кафтлари орасига олиб, йиғлаб юборди.

У Нью-Нью-Йоркдан нима қолган бўлса, ҳаммасини ёқиб юборди.

Машғалани олди-да, пластикдан ясалган шу шаҳарга қараб кетди ва аланга билан ўтган жойидаги барча деворларни туртиб-туртиб кета бошлади. Шаҳар нур ва жазираманинг қудратли қуюнидан яшнаб кетди. У бир квадрат мил кенгликдаги гулханга айланди.

— Бунақасини коинотда кўриш мумкин, холос. Бу машғал ракетани мистер Хетэуэй ва оиласи хузурига олиб келади.

У уйига қайтиб келди; юраги тез-тез ва оғриқли урар эди.

— Кўраяпсизми? — у баланд кўтарилган қўлида чанг босган шишани ушлаб олганди. — Мен мана бу шаробни атайлаб мана шу тун учун асраб қўйгандим. Вақт-соати билан кимдир бизни топиб олишини билар эдим! Шу қувончли он учун кўтарайлик!

У бешта қадаҳни тўлдирди.

— Ҳа, озмунча вақт ўтмади... — Ўз қадаҳига кўзларини тикиб қараганча, яна гап қотди у. — Уруш бошланган кун эсингиздами? Йигирма йил ва етти ой муқаддам. Барча ракеталарни Марсдан уйга чақириб олинганди: Сэм, мен ва болалар эса барчамиз бу вақтда тоғда эдик, қадимшунослик билан машғул эдик, марсликларнинг қадимги жарроҳлигини ўрганаётган эдик. Биз отларни ўлгудек қилиб чоптирганимиз эсингдами? Барибир ҳам роса бир ҳафтага кечиккан эдик. Шаҳар хувиллаб қолганди. Америка дабдала бўлганди, қолганларни кутиб ҳам ўтирмай, ракеталар битта қолмай кетиб қолгани эсингдами, а, эсингдами? Кейин қарасакки, қолганлар фақат биз бўлган эканмиз, эсингдами? Эй, худойим, қанча йиллар ўтибди-я! Сизларсиз мен чидай олмасдим. Сизларсиз мен ўзимни ўлдириб қўйган бўлардим. Сизлар

туфайли шунча кутишга чидаб келдим. Келинг, сизлар учун ичайлик. — У қадахни кўтарди. — Бизнинг узоқ муддатли кутганимиз учун ичайлик.

У шаробни сипқорди, хотини, иккала қизи ва ўгли қадахларни лабларига олиб боришди. Шароб тўртталовининг ҳам ияклари тагидан жилдираб оқиб туша бошлади.

Тонгга яқин шаҳардан қолган ҳамма нарсани шамол катта-катта юмшоқ қора лахтакларга айлантириб, денгиз туби бўйлаб сочиб юборди. Ёнгин ўчди, бироқ мақсадга эришилган эди. Осмондаги қизил доғ катталаша бошлади.

Тош кулба ичида қовурилган занжабил кулчасининг тогли ҳиди тарала бошлади. Хетэуэй кириб келганида хотини стол устига янги нонли қайноқ қолипни қўймоқда эди. Қизлари қаттиқ супурги билан яланғоч тош-полни ҳафсала билан супураб, ўгли эса, кумуш идишларни ювар эди.

— Биз уларга шоҳона нонушта тайёрлаймиз; — Хетэуэй шодон кулди. — Энг аъло либосларингизни кийиб олинглар! У шошиб томорқасидан улкан темир сарой томон ўтди. Бу ерда музлатгич ва унча катта бўлмаган электростанция бўлиб, уларни шу яқин йилларда таъмирдан чиқарган ва бўш вақтларида соатларни, телефонларни, магнитофонларни моҳирона таъмирлаган ингичка, қалтироқ бармоқлари билан ҳаммасини жой-жойига қўйиб чиққан эди. Саройда у яратган талай буюмлар қалашиб ётарди, жумладан нима иш қилишини ҳатто ўзи ҳам билмайдиган, мутлақо ғалати ускуналар ҳам бор эди.

У музлатгич ичидан дуккакли донлар ва йигирма йил аввалги қулупнай солинган қиров босган оппоқ қутиларни олди. “Бу ёққа чиқ, бадбахт”, — деди-да, музлаган жўжани суғурди.

Ракета қўнганда ҳавони ҳар хил пазандалик таомлар ҳиди тутиб кетганди.

Худди ёш боладек Хетэуэй нишабликдан пастга қараб чопди. Кўрагида қаттиқ оғриқ сезиб, у таққа тўхтади. Нариги тошга бориб ўтирди ва энди нафасини ростлашни хаёлига ҳам келтирмай, олга чошиб кетди.

У чўққа айланган ракетадан кўтарилган қайноқ ҳовур ичида тўхтади. Люк очилди. У ердан бир одам мўралади.

Хетэуэй кафтини пешонасига қўйиб, узоқ қараб турди ва охири деди:

— Капитан Уайлдер!

— Ким бу? — сўради Уайлдер. У пастга сакраб тушди ва чолга қараганча қотиб қолди. Сўнг қўлини узатди. — Ёпирай, бу Хетэуэй-ку.

— Мутлақо тўғри, бу менман.

— Хетэуэй менинг биринчи экипажимдан, Тўртинчи экспедициямдан.

Улар бир-бирларига диққат билан разм сола бошладди.

— Кўришганимизга ҳам анча бўлди, капитан.

— Жуда кўп бўлди. Сизни кўрганимдан хурсандман.

— Мен қариб қолдим, — деди Хетэуэй соддадилларча.

— Мен ҳам энди ёш эмасман. Йигирма йил саргардон кездим: Юпитер, Сатурн, Нептун...

— Бўлмаса-чи, сизнинг Марсни мустамлака қилишингизга халақит бермаслигингиз учун унвонингизни кўтаришган деб эшитдим. — Чол атрофга аланглади. — Сиз нуқул саёхатларда бўлиб, эҳтимол, ҳатто нималар бўлганидан ҳам беҳабардирсиз...

— Айтмасангиз ҳам биламан, — жавоб берди Уайлдер. — Биз Марс атрофини икки марта айланиб ўтдик. Сиздан ташқари Уолдер Грипп деган яна бир одамни тополдик, холос, бу ердан ўн минг мил нарида. Уни ўзимиз билан олиб келмоқчи бўлган эдик, бироқ у қўнмади. Биз учиб кетганимизда, у йўл ўртасида аргимчоқда трубка чекиб ўтирарди, орқамиздан қўл силтаб қолди. Марс ўлган, бутунлай ўлган, ҳатто марсликлар ҳам қолмаган. Ер қалай?

— Сиздан ортиқ ҳеч нарса билмайман. Гоҳ-гоҳ Ер радиосини тутиб қоламан, элас-элас эшитилади. Лекин ҳар гал қандайдир бегона тилда. Мен эса чет тилларидан, афсуски, битта лотин тилини биламан. Баъзи сўзларни англаб етаман. Нима бўлганда ҳам Ернинг катта қисмида одам қирилиб кетган, уруш эса ҳали ҳам давом этапти. Сиз ўша ёққа учиб кетаяпсизми, командир?

— Ҳа. Үзингиздан қолар гап йўқ, ўз кўзим билан кўриб, ишонсам дейман. Орамизда радио алоқаси йўқ-да, масофа ҳаддан ташқари катта. У ёқда нима бўлишидан қатъи назар, биз Ерга учиб кетаяпмиз.

— Мени ҳам олиб оласизларми?

Капитан бир лаҳза тараддудланди.

— Э-ҳа, бўлмаса-чи, бу ерда хотинингиз ҳам бор-а, эсимда, эсимда. Бизлар, янглишмасам, йигирма беш йил бурун кўришган эдик, тўғрими? Сизлар Биринчи Шаҳарни курганларингизда, сиз хизматни ташлаб, уни ўзингиз билан ердан олиб олган эдингиз. Болаларингиз ҳам бор эди...

— Ҳа, ва икки қиз...

— Ҳа, ҳа, эслаяпман. Улар шу ердами?

— Кулбамизда, ҳов анови тепалик устида. Биз сизларга ажойиб нонушта тайёрлаб қўйганмиз, келасизларми?

— Меҳмонни атои худо дейдилар, мистер Хетэуэй. — Капитан Уайлдер ракета томонга ўгирилди. — Кемадан тушинглар!

Улар қияликдан тепага қараб боришарди. — Хетэуэй ва капитан Уайлдер, уларнинг ортидан яна йигирмата одам, кема экипажи, эрталабки салқин ҳаводан чуқур-чуқур нафас олар эдилар. Куёш чиқди, ҳаво очиқ эди.

— Стэндер эсингиздами, капитан?

— Уни эсдан чиқариб бўларканми?..

— Йилда бир марта унинг қабри ёнидан ўтишимга тўғри келади. Охири гўё у хоҳлагандек бўлди. У бизнинг бу ерга кўнишимизга қарши эди. Энди ҳамма бу ерни ташлаб кетганидан боши осмонга етган бўлса, ажаб эмас.

— Анови-чи... Оти нима эди? Паркхилл, Сэм Паркхилл, унга нима бўлади?

— Сосискаҳона очиб олган.

— Ановинга ўхшаб-а...

— Бир ҳафтадан кейин эса уруш бошланиб қолди ва у Ерга қайтиб кетди. — Хетэуэй бирдан юрагини чангаллаганча тошга ўтириб қолди. — Кечирасиз. Хаяжонланиб кетдим. Шунча йиллар ўтиб, бирдан сизни учратиб қолганим. Бироз нафасимни ростлаб олай.

Унинг юраги қинидан чиқиб кетаётгандек ҳис қилмоқда эди ўзини. У томирини ушлаб кўрди. Расво...

— Бизда врач бор, — деди Уайлдер. — Хафа бўлманг, Хетэуэй, биламан, сиз ўзингиз врачсиз, лекин барибир бизнинг врач билан маслаҳатлашиб кўраимиз...

Докторни чақаришди.

— Ҳозир ўтиб кетади. — Ишонч билан деди Хетэуэй. — Бу бари кутишдан, ҳаяжондан.

У бўғилиб, лаблари кўкарди.

— Биласизми, — деди у врач унинг кўкрагига стетоскоп қўйганида. — Шунча йиллар мобайнида мен гўё бугунги кун учун яшагандекман. Энди эса, сиз шу ердалигингизда мени Ерга олиб кетгани келишди, гўё менга шундан бошқа нарса керак эмасдек. Энди мен ётиб, омонатни топширсам бўлаверади.

— Манг, — доктор унга сариқ ҳапдори берди. — Бу ерда сиз кўпроқ дам олсангиз яхши бўларди.

— Кераги йўқ. Яна бир оз ўтираман-да, тамом. Сизларни кўрганимдан шунчалик хурсандманки! Янги овозларни эшитгандан ўзимда йўқман.

— Дори фойда бераяптими?

— Зўр. Кетдик!

Улар тепаликка кўтарилишди.

— Алиса, қара, кимни олиб келдим! — Хетэуэй хўмрайди ва бошини эшикка суқди. — Алиса, эшитаяпсанми?

Хотини пайдо бўлди. Изма-из баланд, хушқомат иккала қизи чиқиб келди, уларнинг ортидан янада новчароқ барваста ўгли кўринди.

— Алиса, капитан Уайлдер эсингдами?

Аёл дудмалланди, худди кўрсатма кутаётгандек Хетэуэйга қаради, сўнг жилмайди.

— Ҳа, бўлмаса-чи, капитан Уайлдер!

— Кечагидек эсимизда, миссис Хетэуэй, биз сиз билан — менинг Юпитерга учиб кетишим арафасида сиз билан бирга тушлик қилган эдик.

Аёл унинг қўлини қизгин қисиб қўйди.

— Қизларим Маргарет ва Сюзень. Уғлим Жон. Болаларим, сизлар, албатта, капитанни унутмагандирсиз?

Қўл бериб кўришишлар, кулги, жонли сўзлашувлар.

Капитан Уайлдер бурнини чўзди.

— Наҳотки занжабил кулчалари пишаётган бўлса?

— Ейсизми?

Ҳамма ҳаракатга тушди. Кўз очиб-юмгунча йиғма столлар қўйилди. Печлардан қайноқ таомлар олиб чиқилди, ликопчалар, кумуш идишчалар, кимхоб сочиқчалар пайдо бўлди. Капитан Уайлдер миссис Хетэуэйга узоқ қараб қолди, сўнг нигоҳини унинг ўғлига ва жимгина ҳаракат қилаётган бўйдор қизларига олди. Олдидан лип-лип ўтаётган кишиларнинг юзларига қарар, ёшларнинг силлиқ қўлларининг ҳар бир ҳаракатига разм солар, битта ҳам ажин тушмаган нафис чехралардаги биронта ифодани назардан қочирмасди. У миссис Хетэуэининг ўғли олиб келган столга ўтирди.

— Неччига кирдингиз, Жон?

— Йигирма учга, — жавоб берди йигит.

Уайлдер саросималанганча қўлларидоғи санчқи ва пичоқни айлантириб, ўйнади. У бирдан бўздек оқариб кетди. Ёнида ўтирган фазогир унга шивирлади:

— Капитан Уайлдер, бу ерда нимадир бўлаётганга ўхшайди.

Ўғли столлар олиб келгани кетди.

— Нима демоқчисиз ўзи, Уильямсон?

— Мен 43 га кирдим, капитан. Йигирма йил аввал мен ёш Хетэуэй билан бирга ўқиган эдим. Лекин у эндигина йигирма учга кирдим деб айтаяпти, лекин бу ташдан қарагандагина шундай: Булар ҳаммаси нотўғри. У кам деганда 42 га кирган. Бунинг тагида нима гап бор, сэр?

— Билмайман.

— Рангингиз ўчинқирагандай, сэр?

— Тобим йўқ. Қизимнинг ҳам тоби йўқ.

— Мен уларни йигирма йил аввал кўрганман, улар эса ўзгармаган, битта ҳам ажин тушмаган. Сиздан бир нарсани миннат қилиб сўрасам бўладими, Уильямсон? Мен сизга бир топшириқ бермоқчиман. Қаёққа боришни ва нималарни текширишни тушунтириб бераман. Нонуштадан кейин аста жуфтакни ростлаб қоласиз. Сизга бор-йўғи ўн дақиқа керак бўлади. Бу ердан қўл узатса етади. Биз қўнаётганимизда ракетадан туриб кўрган эдик. Илтимос! Бундай жиддий гапирётганингизнинг маъносини билсак бўладими? — Миссис Хетэуэй шоша-пиша уларнинг косаларига шўрва қуйиб чиқди. — Бундоқ кулиб ўтирсаларинг-чи! Яна биргамиз, саёҳат тутаган, сизлар деярлик уйдасизлар!

— Ҳа, ҳа, бўлмасам-чи. — Капитан Уайлдер кулди. — Сиз шундай ажойибсизки, ўн гулингиздан бир гулингиз очилмагандек, миссис Хетэуэй!

— Эҳ, бор бўлинг сиз эркаклар!

У аёлнинг товусдек юришларига қараб турди. Аёлнинг юзлари ял-ял ёнар эди, худди нақш олмадек, силлиқ ва қип-қизил. Аёл ҳазилларга қўнғироқдек кулиб жавоб қайтарди, ликопчаларга дид билан салат солиб чиқди, ҳаракатларида заррача хатолик кўзга чалинмасди. Дароз ўғли ва сарвқомат қизлари ўзларининг хилватдаги ҳаёти ҳақидаги узоқ ҳикоялари билан отасини мот қолдириб, басма-басига дов ташлашарди ва ман-ман ота болаларининг гапини эшитиб, ночор таслим бўларди.

Уильямсон нишабликдан пастга қараб югуриб кетди.

— У қаерга кетди? — сўради Хетэуэй.

— Ракеталарни текширгани, — жавоб берди Уайлдер. — Шунақа, Хетэуэй Юпитерда ҳеч бало йўқ, инсоннинг у ерда қиладиган иши ҳам йўқ. Сатурн ва Плутон ҳам шунақа...

Уайлдер ўз овозини эшитмай, беихтиёр гапирарди; у фақат бир нарса ҳақида ўйларди: ҳозир Уильямсон пастга югуриб боради-да, кўп ўтмай қайтиб келади, тепаликка чиқиб, жавоб олиб келади...

— Раҳмат.

Маргарет Хетэуэй унга бир стакан сув қуйди. Тўсатдан ҳаракатга келиб, капитан аёлнинг елкасига қўлини қуйди. Аёл бунга ҳеч қандай муносабат билдирмади. Унинг бадани иссиқ ва нозик эди.

Капитан қаршисида ўтирган Хетэуэй дам-бадам жимиб қолар ва афтини аянчли бужмайтирганча кўкрагини чангаллар эди, сўнг яна маъюс суҳбатга кулоқ солар, ҳар дақиқада Уайлдерга ачиноиб қараб қўяр, у эса бировларга билдирмасдан ҳузур қилиб, кулчасини кавшар эди.

Уильямсон қайтиб келди. Капитан унинг елкаси оша: “Хўш?” деб шивирламагунча индамай, санҷқи билан таомни кавлаб ўтираверди.

— Мен бу жойни топдим, сэр.

— Хўш, хўш?

Уильямсоннинг ранги бўздек оқариб кетган эди. У нигоҳини қувноқ улфатлардан узмасди. Қизлари босиқ жилмайиб туришар, ўғли аллақандай латифани ҳикоя қиларди.

Уильямсон деди:

— Мен қабристонга ўтдим.

— Тўртта хочни кўрдингизми?

— Тўртта хочни кўрдим, сэр. Улар бус-бутун турибди. Хато қилмаслик учун мен уларни ёзиб олдим. — У оппоқ қоғоздаги номларни биттама-битта ўқий бошлади: — Алиса, Маргарет, Сьюзен ва Жон Хетэуэй. Номаълум вирусдан вафот топганлар. 2007, июл.

— Раҳмат, Уильямсон. — Уайлдер кўзларини юмди.

— Ўн тўққиз йил аввал, сэр. — Уильямсоннинг қўли титрарди.

— Ҳа.

— Ахир булар кимлар?

— Билмайман.

— Сиз ўзи нима қилмоқчисиз?

— Буни ҳам билмайман.

— Бошқаларга айтсак бўладими?

— Кейинроқ. Ҳеч нарса бўлмагандек овқатингизни еяверинг.

— Ортиқ бир лўкма ҳам томоғимдан ўтмаяпти, сэр.

Ракетадан келтирилган шароб билан қилинган нонушта тугади. Хетэуэй ўрнидан турди.

— Соғлигингиз учун. Дўстларим билан яна бирга бўлишдан хурсандман. Хотиним ва болаларим билан бирга бўлишдан ҳам. — Уларсиз бу ерда мен танҳоликда ўлиб кетган бўлар эдим. Уларнинг астойдил қилган гамхўрликлари туфайли мен бу ерда жон сақлаб қолдим ва сизларни кутиб олишга муяссар бўлдим.

У қадаҳни қўлида тутганча ўз оила аъзолари томонга ўтирилди. — Улар хижолат ичида унга қараб турар эдилар, қадаҳ кўтарилганда эса улар бутунлай кўзларини ерга тикиб олишди.

Хетэуэй охиригача сипқорди. Ҳатто қичқирришга ҳам улгурмай, у юзтубан стол устига йиқилиб тушди-да, ерга ағдарилди. Бир қанча одам югуриб келди, уни тўғрилаб ётқизиб қўйишди. Врач эгилиб, юрагига кулоқ солди. Уайлдер врачнинг елкасидан туртди. У Уайлдерга қараб бошини чайқайди. Уайлдер чўккалаб ўтирди-да, чолнинг қўлидан ушлади.

— Уайлдер? — Хетэуэйнинг овози базўр эшитиларди. — Мен нонуштангизни ҳаром қилдим-а?

— Кўяверинг.

— Мен учун Алиса ва болалар билан хайрлашиб қўйинг.

— Ҳозир уларни чақирай.

— Йўқ, йўқ, керак эмас! — Нафаси бўғилиб шивирлади Хетэуэй. — Булар тушунмайдилар. Мен ҳам уларни тушунишларини истамайман! Керак эмас.

Уайлдер итоат қилди.

Хетэуэй жон берди.

Уайлдер анчагача унинг олдидан жилмади. Ниҳоят ўрнидан турди-да, Хетэуэйни қуршаб олган ҳаяжонли одамлар олдидан нари кетди. У Алисанинг олдига борди, унинг юзига қараб деди:

— Нима бўлганини биласизми?

— Эримга бир нарса бўлдимми?

— У ҳозир жон берди: юрак. — Уайлдер аёлнинг юзига разм солиб тикилиб турарди.

— Жуда чакки бўлибди, — деди Алиса.

— Юрагингиз ачимаяптими? — сўради Уайлдер.

— У бизнинг қайғуга ботишимизни истамасди. У қачондир шундай бўлишини бизга олдиндан айтиб қўйганди ва йиғламасликни буюрганди. Биласизми, у ҳатто бизни йиғлашга ҳам ўргатмаганди, йиғлай олишимизни истамасди. Одам учун энг ёмон нарса ёлғизликни англаш, ғам ва кўз ёши қилишни билиш дерди. Шунинг учун биз кўз ёш тўкиш ва қайғу деган нарсаларни билмаслигимиз керак.

Уайлдер унинг юмшоқ, иссиқ қўлларига, чиройли пардозланган тирноқларига, нозик панжасига разм солди. Ингичка, оппоқ, узун бўйнига ва доно кўзларига қаради. Охири деди:

— Мистер Хетэуэй сиз ва болаларни ажойиб қилиб дунёга келтирган.

— Бу сўзларингиздан у роса суюнган бўларди. У биздан фахрланарди. Кейин эса ҳатто бизни дунёга келтирганини ҳам унутиб юборганди. Бизни севиб қолган, ҳақиқий хотини ва болалари деб биларди. Маълум маънода ўзи шундай ҳам.

— Сиз билан у ўзини енгил ҳис этарди.

— Ҳа, йилдан-йилга биз бирга ўтириб, суҳбатлашар эдик. У суҳбатлашишни яхши кўрарди. Тош кулбамизни ва каминимизни яхши кўрарди. Шаҳардаги ҳақиқий уйимизга бориб жойлашсак ҳам бўларди. Бироқ у бу ерни жонидан яхши кўрарди, бу ерда у гоҳ жўн, гоҳ замонавий тарзда ҳаёт кечириши мумкин бўларди. У менга ўзининг лабораторияси ва у ерда қилган ҳар хил нарсалари тўғрисида сўзлаб берарди. Бу ташландиқ Америка шаҳрини у бошдан-оёқ пастдан овоз кучайтиригич билан таъминлаб чиққанди. Тугмачани босди, тамом — ҳамма жойда чироқлар ёнади ва худди унда ўн минг одам бордек шаҳар шовқинга тўлиб-тошади. Самолётлар, автомашиналарнинг гувиллашлари, одамларнинг говур-гаулашаварди, пастдан эса шаҳар шовқини эшитилиб турарди. Гоҳо телефон жиринглаб қоларди ва тасмага ёзиб олинган овоз мистер Хетэуэйдан турли илмий ва жарроҳлик масалалари бўйича маслаҳат сўрарди, у жавоб қайтарарди. Телефон овозлари ҳам, биз ҳам, шаҳар шовқини ҳам, сигара ҳам — мистер Хетэуэй ҳам гоятда бахтли ҳис қилардик ўзимизни. Унинг қўлидан фақат биргина нарса келмасди — бизни кексайтира ололмасди. Ўзи кун сайин қариб борарди, биз эса ўша-ўша ёш бўлиб тураверардик. Аммо менга шундай туюлардики, бу уни унчалик безовта қилмасди. Ҳаттоки ўзи шунини хоҳларди деб ўйлардим мен.

— Биз уни пастда тўртта хоч турган жойдаги қабрга дафн этамиз. Менимча, бу унинг хоҳишига жавоб беради.

Аёл аста унинг панжасига қўл теккизиб қўйди.

— Менинг бунга ишончим комил.

Капитан ишга киришиб кетди. Кичкина маросим тепалик этаги томон юриб кетди; оила унинг ортидан йўлга тушди. Икки одам Хетэуэйни усти ёпилган замбилда кўтариб кетди. Улар тош кулба ёнидан ўтишди, сўнг Хетэуэй кўп йиллар муқаддам ўз ишини бошлаган сарой ёнидан юриб ўтишди. Уайлдер шу устахона эшиги ёнида бир оз тарадудланди. Бу сайёрада хотини ва учала фарзанди билан яшаса-да, — бирданига сени шамол ва жимжитлик билан танҳо қолдириб, улар ўлиб кетишса, шу ҳам иш бўлдимми? — деб сўради у ўзидан, — бундай аҳволда инсон нима қилиши керак бўлади? У ўлганларни қабрга жойлаштиради, хоч қўяди, сўнг ақл ва хотира кучини, қўлининг чаққонлигини ва топқирликни ёрдамга чақириб, устахонага келади-да, кейинчалик унинг хотини, ўғли, қизлари бўлган нарсани заррама-зарра тўплай бошлайди. Тоғ тагидан барча зарур нарсаларни топиш мумкин бўлган Америка шаҳри бўлганда, ақли расо одам, ҳар қалай, ўзи хоҳлаган нарсани ярата олади-да.

Уларнинг қадам товушларини қум ютиб юбормоқда эди. Улар келганида қабристонда икки одам аллақачон қабрни кавлаб бўлаёзган эди.

Улар оқшомга яқин ракета олдига қайтиб келишди.

Уильямсон бошини ирғаб тош кулбага ишора қилди.

— Уларни нима қиламиз?
 — Билмадим, — деди капитан.
 — Балки, уларни ўчириб қўясиз.
 — Ўчириб? — капитан бир оз таажжубланди. — Бу менинг хаёлимга ҳам келмаган эди.
 — Ахир сиз уларни ўзингиз билан олиб кетолмайсиз-ку?
 — Йўқ, уларни бошимга ураманми?
 — Наҳотки сиз уларни шу ерда, қандай бўлса шундайлигича қолдирмоқчи бўлсангиз?

Капитан Уильямсон тўппончани узатди.

— Агар бирор нарса қўлингиздан келса, сиз мендан кучлироқсиз.

Беш дақиқадан сўнг Уильямсон бошдан-оёқ терга ботганча кулбадан қайтиб келди.

— Манг, олинг тўппончангизни. Энди мен сизни тушундим. Мен уларнинг олдига қўлимда тўппонча билан кириб бордим, қизлардан бири менга жилмайди. Қолганлари ҳам. Хотини менга чой тутди. Эй худо, бу бориб турган қотиллик бўлар эди-ку!

Уайлдер бош ирғади.

— Инсон бундай мукамал нарсани бошқа ҳеч қачон ярата олмайди. Улар узоқ умр кўриш учун яратилган. — Ун, эллик, икки юз йил. Ана шунақа... Уларнинг яшашига... яшашига биздан ҳақлари зиғирча кам эмас. Мендан ҳам, ҳар биримиздан ҳам. — У трубкасидан кулни қоқиб туширди. — Майли, бортта чиқинглар. Парвозда давом этамиз. Бу шаҳар барибир ҳалок бўлган, у биз учун яроқсиз.

Кўёш ботди. Муздек шамол эсди. Бутун экипаж бортга чиқиб олган эди.

Капитан имилларди. Уильямсон сўради:

— Сиз тушиб кетишга... э-э, улар билан хайрлашишга шошилмаяпсизми?

Капитан Уильямсонга совуқ қараб қўйди.

— Бу менинг ишим.

Уайлдер оқшом шамолига юзма-юз тоғ томон одимлаб кетди. Фазогирлар унинг қораси кулба девори ичида гойиб бўлганини кўриб туришарди. Улар аёл соясини ҳам кўришди. Улар командирнинг аёл қўлини сиқиб қўйганини ҳам кўришди.

Август 2026

ЁҚИМЛИ ЁМҒИР ЁҒАДИ

Меҳмонхона бўлмада гўё биров эшитмай қолишидан кўрққандай гапирувчи соатлар тинмай: “чиқ-чиқ, етти бўлди, тонг отди, туринг ўрнингиздан!” — деб қўшиқ айтар эди. Эрталабки сукунат чуллаган уй ҳувиллаб турарди. Соат эса ҳамон чиқиллар ва бўшлиқ томон нукул ўзининг севган қўшиғини таратар эди: “саккиздан ўн дақиқа ўтди, нонушта қилиш вақти етти, саккиздан ўн дақиқа ўтди!”

Ошхонада печка чийиллаб уҳ тортди ва унинг ланғиллаган қорни ичидан саккизта обдон етирилган қадаҳ, тўртта сариғи аралаштирилмаган тухум, ўн олти бўлак чўчка ёғи, икки чашка қаҳва ва икки стакан муздек сутни уфуриб ташлади.

— Бутун Калифорния штатининг Эллендайл шаҳрида икки минг олтинчи йил, тўртинчи август, — деди ошхона шифтидан бошқа бир овоз. — Бугун мистер Фезерстоуннинг туғилган куни. Тилита тўйининг бир йиллиги. Суғурта бадалини тўлаш вақти етти. Сув, газ, чироқ пулларини ҳам тўлаб қўйиш керак.

Деворнинг аллақаридадир бир реле шиқирлади, электр кўзлар олдида хотира тасмалари сизиб чиқа бошлади.

Саккизу бир, чиқ-чиқ, саккизу бир, ишга бориш керак, мактабга бориш керак, бўла қолинлар чаққон-чаққон, саккизу бир! Бироқ эшиклар очилиб-ёпилмас, гиламларда резина пошналарнинг юмшоқ одимлаган товуши қулоққа чалинмасди.

Ташқарида ёмғир ёғарди. Ташқи эшикдаги метеокутича оҳиста қўшиқ куйларди: “Ёмғир ёғар кун бўйи, Иссиқроқ кийин энди...” Ёмғир томчилари ҳувиллаган уй томини ҳамон ногора қилиб чертарди.

Ховлидаги гараж эшиги қаттиқ гийқиллади, кўтарилиб очилган эшик ортидан чиқишга ҳозир турган автомашина кўринди... Икки дақиқа ўтар-ўтмас эшик яна асил ҳолатига қайтди.

Саккизу ўттиз дақиқада тухумлар бужмайиб қолди, қадаҳлар эса тошга айланди. Алюмин белкуракча уларни чаноққа итқитди, у ердан тизиллаган қайноқ сув уларни маъдан бўғизга думалатиб келди, бўғиз уларнинг ҳаммасини эритиб юборар ва канализация орқали узоқ денгизга элиб ташларди. Овқат юқи ликопчалар қайноқ ювинди идишга шўнғир ва ялтираганча унинг ичидан сузиб, ташқарига чиқиб келар эди.

“Тўққизу ўн беш, — куйлади соат, — супуриб-сидириш вақти етди”.

Девордаги уячалардан митти робот сичқонлар тўкилди. Барча хоналарда маъдан ва резинадан ясалган жонсарақ фаррошлар ивирсир эди. Улар ўзларини оромкурсиларга шарақлаб уриб олар, тукдор гўлачаларини айлантирар, гилам патларини хурпайтирар, ичидан чангларини оҳиста сўриб олар эдилар. Сўнг бамисоли номаълум келгиндилар каби бир-бир ўз гўшаларига кириб, кўздан ғойиб бўлдилар. Уларнинг қизил электр кўзлари сўнди. Уй чиннидай топ-тоза бўлиб қолганди.

Соат тўққиз. Ёмғир пардасини суриб, қуёш мўралади. Харобазор ва култепалар орасида ёлғиз уй қўққайиб турарди. Бутун шаҳарда шу уйгина омон қолганди. Ҳар куни тунда вайрон бўлган шаҳарнинг ўзидан чиқараётган радиоактив нурлари бир неча мил узоқдан ҳам кўзга ташланиб турарди.

Уйу ўн беш дақиқа. Богдаги чанглатгичлар тилларанг фавворалар отиб, эрталабки энгил ҳавони жимжимадор сув мунчоқлари мавжларига тўлдирди. Дераза ойналаридан сув жилғалари оқиб туша бошлади, сўнг сиртидаги оқ бўёқ паққос куйиб кетган эгма ғарбий девор бўйлаб жилдирай кетди. Беш жойдаги ола-чалпоқни айтмаса, бутун ғарбий девор қоп-қора тусда эди. Ана, бўёқ майса ўргич ускунани думалатиб кетаётган эркак қиёфасига кирди. Ана, худди фотосуратдагидек, бир аёл гул узгани энгашиб турибди. Ундан нарида — биргина улкан лаҳзада ёғочда куйиб қотиб қолган яна бир қанча қиёфалар... Болакай қўлларини юқорига силтаб кўтарди, ундан юқорига иргитилган копток шакли қотиб қолди; болакайнинг рўпарасида бир қиз коптокни тутмоқчи бўлиб қўлларини баланд кўтарган, аммо копток пастга тушмай, ҳавода муаллақ қолиб кетган.

Фақат бешта бўёқ доғи бор — эркак, аёл, болалар ва копток. Қолган барчаси — ёғоч кўмирнинг юпқа қатлами, холос.

Чанглатгичдан ёғаётган сокин ёмғир боғни тўкилиб тушаётган нур учқунлари билан тўлдирди...

Шу кунгача уй ўз тинчлигини қанчалик мустаҳкам сақлаб келган-а! “Ким у? Ўзингизни танитинг!” дея у нечоғлик ҳушёрлик билан сўраб-суриштирмаган! Ёлғиз тулкилардан ва шикоятнамо миёвлаган мушуклардан тегишли жавоб ололмагач, қариқиз шиддати ила деразаларни қарсиллатиб ёпмаган ва пардаларни силкиб туширмаган. Жиннилик билан чегарадош бўлган муҳофазакорлик — гоҳо механизмларда ҳам паранойя дарди учраб туради-да.

Бу уй ҳар бир товушдан титраб тушар эди. Чумчуқ ногаҳон қаноти билан деразага тегиб кетдими, ўша заҳоти парда қаттиқ шатирлаб кетар ва юраги ёрилган куш орқа-олдига қарамай қочар эди. Ҳеч ким — ҳатто чумчуқ ҳам — уйга тегишга богинолмасди!

Уй минглаб катта ва кичик роҳиблару югурдаклари бўлган ибодатхона эди, улар тоат-ибодат қилар, жўрликда диний қўшиқ айтар эдилар. Бироқ маъбудлар ғойиб бўлган, маросим эса мантиқсиз ва маъносиз бир ҳолда давом этарди.

Ўн икки.

Катта эшик ёнида чўчиб тушган кўппак ириллаб қўйди.

Эшик ит товушини дарҳол билди ва очилди. Бир вақтлар соғлом, тўқ яшаган, энди эса шартти кетиб, парти қолган, туллак кўппак ортидан ифлос излар қолдириб ичкарига югуриб кирди. Унинг орқасидан безовта қилишгани, уйни яна супуриб-сидиришга мажбур қилишганидан зардалари қайнаб дарғазаб сичқонлар куйманглашиб қолишди!

Эшик тагидаги тирқишдан ичкарига бир кичкинагина чанг зарраси кирди демагунча девор панеллари аста кўтариларди-да, кўз очиб юмгунча у ердан маъдан фаррошлар сақраб-сақраб етиб келар эдилар. Миттигина пўлат жағлар

тутиб олган журьяткор қоғоз парчаси, чанг зарраси ёки бир тола тук деворларда кўздан йўқоларди. У ердан қувурлар орқали ахлат тағхонага, ахлат куйдириш машинасининг гувиллаган қорнига бориб тушарди. Ахлат куйдириш машинаси бамисоли дахшатли даррандадай қоронғи бурчакда чўнқайиб турарди.

Кўппак юқорига қараб чоғиб борар экан, бу ерда ўлик сукунатдан бошқа ҳеч зог йўқлигини англамаган ҳолда — уй эса буни аллақачон англаб етганди — ҳар бир эшик рўпарасида ўчакишиб ақилларди.

У ҳидланди-да, ошхона эшигини тирнади, сўнг ҳидлашини тўхтатмай эшик ёнида ётиб олди. Эшикнинг нариги томонидаги печкада чалпак пишмоқда эди, ундан бутун уйга ёқимли, қарағай қиёмининг иштаҳани қитиқлайдиган ва тўйимли ҳиди анқимоқда эди.

Кўппакнинг оғзи кўппикка тўлди, кўзлари ўт бўлиб чақнади. У сапчиб оёққа турди, думини тишлаб гир айланди, жон талвасасида типирчилади-да, тарракдай қотди-қолди. Шу алпозда у меҳмонхона бўлмасида бир соатча ётди.

Соат икки, — куйлади овоз...

Ниҳоят куйган нарсанинг билинар-билинемас ҳидини олиб, уялардан худди электр елпиғичи учирган қовжироқ япроқлардек сичқонлар галаси енгил ва шиддат ила визиллаб отилиб чиқди.

Иккию ўн беш дақиқа.

Кўппак ғойиб бўлди.

Тағхонадаги ахлат печкаси бехос аланга яллиғидан ёришиб кетди ва мўридан юқорига қараб учқунлар шиддат билан кўтарилди.

Иккию ўттиз беш дақиқа.

Ички саҳн деворларидан қартавозлар столлари сакраб чиқди. Кўзойнақлари йилт-йилт қилиб, қаргалар жой-жойига учиб кетди. Дуб пештахтада коктейллар ва тухумли сендвичлар пайдо бўлди. Муסיқа янгради.

Бироқ столлар сукут сақларди ва ҳеч ким қарталарга қўл урмади.

Роппа-роса тўртда худди улкан капалаклардек столлар тахланди-да, яна деворлар ичига кириб кетди.

Соат тўрт ярим.

Болалар хонасининг деворлари ёришиб кетди.

Уларда ҳайвонлар пайдо бўлди: сариқ жирафалар, зангори арслонлар, қизил газоллар, гулобий қоплонлар — барчалари биллур тўшами узра сакрар эдилар. Деворлар шишадан бўлиб, тасаввурдаги бўёқ ва ўйинларни ўзида яхши акс эттирарди. Пинҳоний кинотасмалар тишлар бўйлаб ғалтақдан ғалтаққа сузиб ўта бошлади ва деворлар жонланди. Хона поли шамолдан тўлқинланаётган экин даласи мисол чайқаларди, ундан алюмин сувараклар ва темир чирилдоқлар югура бошлади, жазирама тинч ҳавода, ҳайвон изларининг ҳиди ичида ғоятда нафис қизил матодан ясалган капалаклар учар эди! Темирчи босқонининг сим-сиёҳ қаърида гивирлаётган асаларилар галаси овозига ўхшаш ғўнғиллаш эшитилди. Ортдан ўлжа еб тўйган арслоннинг эринчоқлик билан ириллаши келди. Окапи¹ туёқларининг товуши ва сийрак майсаларнинг нозик пояларига келиб тушаётган муздек ёмғир шатири кулоққа чалинди. Ана, деворлар эрий бошлади, қуёшнинг олов селига кўмилган ўтлоқзорлар ва тубсиз жазирама осмоннинг бепоён кенгликларига сингиб кетди. Ҳайвонлар тиконли тўқайлар ва сувлоқлар бўйлаб ёйилди.

Болалар учун эшиттириш вақти бўлди.

Соат беш. ҳаммом шаффоф қайноқ сувга тўлди.

Соат олти, етти, саккиз бўлди. Тушлик солинган идишлар ғаройиб қилиқлар кўрсатди, сўнг хонада нимадир ширқ этди ва жонга ҳузур берувчи олов ёниб турган камин олдидаги темир штативда ногаҳон юмшоқ кулранг кулдан қалпоқ кийган кашанда сигара пайдо бўлди.

Соат ўн. Кўзга кўринмас симлар чойшабни иситди — бу ер тунлари совуқ бўларди.

Соат тўққиздан беш дақиқа ўтди. Хона шифтидан овоз келди:

— Миссис Маклеллан, бугун қайси шеърни эшитгиниз келаяпти?

Уй сукутда.

¹ О к а п и — Африка (Конго дарёси ҳавзаси)да яшайдиган жирафасимон қўш туёқли бир хил жонивор (тарж.).

Охири овоз деди:

- Ҳеч бир хоҳиш изҳор қилмаганингиз учун мен ўзим таваккал қиламан.
- Жўрликда чалинган оҳишта мусиқа янграйди.
- Сара Тисдейл. Агар янглишмасам, сиз севган шеър.

Ёқимли ёмғир ёғиб, анқийди тупроқ ҳиди,
Тонгдан тонггача чаққон читтак тинмай сайрайди.
Анҳорларда бақалар қуриллайди ҳар кеча,
Саъвалар хониш қилар дам ҳам олмасдан пича.
Оқ кўпикли боғларда олча гуллари лов-лов,
Деворлардан кўчага гўё отилар олов.
Урушни аммо ҳеч ким, ҳеч ким эсламас бу он,
Ётган илонни кўзгаш келтирар фақат зиён.
Ер юзида одамзот насли курур бўлса гар
На қушча, на мажнунтол қатра кўз ёши тўқар.
Баҳор... ҳа, Баҳор фасли янги тонгни кутади,
Билмайдики, бизлар йўқ, умри зое ўтади.

Каминда сўниб бораётган олов лип-лип қиларди, сигара унсиз кулга айланиб тўкилиб тушарди. Гунг деворлар оралигида бир-бирита қарама-қарши икки оромкурси турибди, мусиқа ҳамон янграрди.

Соат ўнда талваса бошланади.

Шамол эсди. Дарахдан синиб тушган қуруқ бутоқ ошхона деразасига тақалиб қолди. Доғ кетказгич эритмали шиша плитага урилиб чил-чил бўлди. Бир лаҳзада бутун ошхона олов ичида қолди!

— Ёнғин! — қичқирди эшитилди. Чироклар лип-лип қиларди, насослардан, таранг тортилган шифтлардан сувлар тизиллаб отилди. Бироқ суюқ ёнилги линолиум бўйлаб ёйилиб кетди, у сингди-да, эшик тагига шўнгиди ва ортидан талай одамлар жўрликда куйлаб юборди:

— Ёнғин! Ёнғин! Ёнғин!

Уй бардош беришга уринарди. Эшиклар зич ёпилиб қолди, бироқ дераза ойналари иссиққа чидолмай отилиб кетди ва шамол оловни гуриллатиб юборди.

Олов тазйиқи остида ўн миллиардлаб дарғазаб учқун сурбетларча ёвузлик ила хонадан-хонага учиб кирар ва зинапоядан юқорига кўтариларди, уй чекина бошлади.

Ҳамон деворлардан йўрғалаганча саросимали сув каламушлари чиқиб келмоқда эди ва яна сув олиб келгани изларига қайтар эдилар. Девор чанглатгичлар ҳам механик ёмғир синчларини ҳавога кўтаришди. Аммо кеч эди. Аллақарда оғир ух тортиб, елкаларини керган кўйи насос қотиб қолди. Олов билан олишаётган ёмғир тинди. Неча кунлардан бери ҳаммомлар ва идиш ювиш хоналарни таъминлаб келган захира қозондаги сув тугаб бўлганди.

Зиналарни бирин-кетин ямлаганча олов чарс-чурс қиларди. Юқоридаги хоналарда у мечкай одамга ўхшаб Пикассо ва Матисснинг сувратларини мазза қилиб туширар, мойли қобигини ялар ва холстларни авайлабгина қора найча қилиб ўрар эди.

Олов каравотларгача етиб борди, ҳали замон дераза раҳларига сакраб чиқади-да, дарпардаларга қайтадан гул беради!

Бироқ шу заҳоти кўмак етиб келади.

Чордоқ туйнуқларидан кўзга кўринмас роботлар пастга тикилиб турар ва форсунка оғизларидан яшил дорилар уфурарди.

Олов бирдан туртиниб кетди; ҳатто фил ҳам ўлган илонни кўрганда шошиб қолади-ку. Ҳозир бўлса полдан йигирмата илон ўрмалаб келарди, яшил кўпикли совуқ, тоза захри билан оловни ўлдирмоқда эди.

Аммо олов ҳам анойи эмасди, у алангали тилларини девор ташқарисидан юқорига, чордоққа юборди — у ерда насослар бор эди. Гумбур-р-р! Насослари бошқариб турадиган электр мия биринчи найзасини тўсинларга санчди.

Сўнг олов орқага қайтди ва кийимлар осигелиқ барча хужраларни айланиб чиқа бошлади.

Дуб суяклари қисирлаб, уй титраб кетди, унинг яланғочланиб қолган скелети иссиқдан букилди, унинг томирлари — симлар тармоғи шалвираб осилиб қолди,

гүё қизил томирлари ва капиллярлари жазирама ҳавода тез-тез уриши учун қандайдир жарроҳ унинг терисини шилиб олаётгандай. Қоровул! Коровул! Ёнгин! Қочинглар, жонларингни сақлаб қолинглар! Олов кўзгуларни қишдаги мўрт муздек майда-майда қилиб ушатарди. Овозлар эса нола қиларди: “Ёнгин, ёнгин, қочинглар, жонларингни сақлаб қолинглар!” Гүё овлоқ ўрмонга олиб бориб ташланган ва ўлаётган ўн икки бола бири паст, бири баланд овозда мунгли болалар кўшигини айтаётгандек. Бироқ симларнинг қобиклари қовурилган каштанлар мисол бирин-кетин тинмоқда эди. Иккита, учта, тўртта, бешта овоз гум бўлди.

Болалар хонасида олов жунглини қамраб олди. Зангори арслонлар ўкирар, қирмизи жирафалар сакрар эдилар. Қоплонлар дам сайин рангларини ўзгартириб, у ёқдан-бу ёққа ўзларини отар эдилар; оловдан жон сақлаш ниятида ўн миллион ҳайвон узоқдаги қайноқ дарё томон чошиб бормоқда эди...

Яна ўн овоз ўлди. Сўнгги лаҳзада олов сели гумбури орасидан бошқа, маъносини йўқотган овозларни фарқлаш мумкин бўларди, ҳали вақт бор эди, мусиқа янграрди, майсазор бўйлаб телебошқарувли машина ўроқ кезинарди, телбаланган соябон гоҳ очилиб, гоҳ ёпилиб ётган, ташқари эшик остонасидан орқага ва олдинга сакрагани-сакраган эди, — остонадан бирваракайига мингта буюм ўтарди, худди юзлаб соат бирданига занг урган соатсозлик устахонасимми дейсиз: қандайдир ягоналикка пайвандланган телба тўс-тўполон ҳукмрон эди бунда; кўшиқлар, қийқириқлар ва сўнгги ахлатчи сичқонлар тозалаш, бу даҳшатли, исқирт кулни йўқотиш учун инларидан сакраб-сакраб чиқиб кела бошладилар! Бир овоз эса содир бўлаётган воқеалардан азбаройи нафратланганидан тутаб ётган хонада шеър ўқий кетди, то барча плёнкалар ёниб битмагунча, барча симлар эриб кетмагунча, барча кесмалар тўкилиб тушмагунча шеър ўқишдан тўхтамади.

Ниҳоят, олов уйни порлатиб юборди ва у ҳар томонга дуд ва учқун сочганча ерга юз тубан ағдарилиб тушди.

Чала ёнган ва ёнаётган тўсинлар тўкилиб тушгунига қадар бир сония қолганда ошхонада печка ақл бовар қилмас тезликда нонушталар тайёрларди: ўнга тухум, олтита батон, икки юз бўлак чўчка ёғи — шулар барини олов битта қўймай ямлар, ҳансираётган печкани яна ва яна жазавага тушиб овқат пиширишга мажбур қиларди.

Гумбур. Чордоқ ошхона ва меҳмонхона бўлмасига қулаб тушди, меҳмонхона бўлмаси биринчи қаватга, биринчи қават тагхонасига ястланди-қўйди. Музлаткичлар, оромкурсилар, фильмли ўрамалар, каравотлар, электр асбоблари — ҳаммаси букилиб-эгилиб пастга қулаб тушди.

Дуд ва сукунат. Тутун буруқсиб кўтариларди.

Шарқдан аста тонг отиб келарди. Харобалар орасида биттаю битта девор бутун сақланиб қолганди. Шу девор ичидан сўнгги танҳо овоз гапирар эди, куёш тутаб ётган синиқ ва бўлақларни аллақачон ёритганига қарамай у ҳамон такрорлар эди;

— Бугун 2026 йил 5 август, бугун 2026 йил 5 август, бугун...

Октябрь 2026

МАРСДАГИ ТАЪТИЛ

Нимагадир бу фикрни онам айтди — бутун оила балиқ овига бормаймизми? Сирасини айтганда, бу сўзлар ойимники эмасди, Тимоти буни жуда яхши биларди. Бу гаплар дадамники эди, аммо нимагадир уларни дадам эмас, унинг ўрнига ойим айтди.

Шақирлаган марс шағали устида оғирлигини у оёғидан бу оёғига солиб турган дадам рози бўлди. Ҳаммамиз қийқириб юбордик, кўз очиб-юмгунча лагер йиғиштирилди, ҳамма нарса капсула ва контейнерларга жойланди, ойим сафар комбинезонини ва курткасини кийди, унинг бир кўзи марс осмонида эди, титроқ қўллари билан грубкани тўлдирди ва учала бола шодон қийқирганча моторли қайиқ томон отилдик — учала ўғилдан фақат Тимотигина тинмай дадам билан ойимга қарар эди.

Ойим тутмачани босди. Осмонга гувиллаган товуш ўрлади. Тумшук томондаги сув орқага отилди, қайиқ эса дўстона “ура!” қичқириклари остида олға интилди.

Тимоти қайиқ тумшугида отам билан бирга ўтириб олган, ингичка бармоқлари отамнинг сертук қўли устида. Қазиб ташланган майдонча канал муюлиши ортида кўздан йўқолди, улар Ердан қилган узоқ парвозларидан сўнг ўзларининг мўъжазгина оилавий ракеталарида шу ерга келиб қўнган эдилар. Учиш арафасидаги тунни, шошилинич ва тўс-тўполонни, отаси қандайдир йўл билан топиб келган ракетани, дам олгани Марсга учишлари ҳақидаги суҳбатларини эслади у. Таътил учун хийла олислик қиларди-ю, бироқ Тимоти чурқ этмади, чунки у ерда укачалари ҳам бор эди-да: Улар Марсга омон-эсон етиб келишди ва ўша жойдан улар бугун балиқ овига йўл олишди.

Қайиқ каналда учиб борарди... Бугун дадамнинг кўзлари бежороқ эди. Нима бўлганига Тимотининг ҳеч ақли етмасди. Унинг кўзлари чарақларди ва уларда қандайдир энгилик борга ўхшармиди-ей. Бундан эса чуқур ажинлар хўмрайиб ва гамга ботиб эмас, аксинча, кулиб турар эди.

Каналда янги муюлиш — қотиб турган ракета ҳам кўздан йўқолди.

— Узоққа борамизми?

Роберт қўли билан сувни шалоплатди — гўё бинафшаранг сатҳда жажжи краб сакрагандай.

Отам хўрсинди:

— Миллион йил муқаддамга.

— Ана, холос! — ҳайрон бўлди Роберт.

— Қаранглар, болалар! — Ойим узун эгиловчан қўлини кўтарди. — Ўлик шаҳар.

Улар сеҳрлангандек ўлик шаҳарга тикилишди, шаҳар эса уларнинг ўзларигина учун тегишли қирғоқда ҳаётсиз ястланиб ётар, Марс эса метеорологлар санъати билан ҳада этилган жазирама сокин ёз қўйнида мудрар эди.

Дадамнинг юзида шаҳарнинг ўликлигидан суюнгандек хушнудлик ифодаси ўйнарди.

Шаҳар: кумлоқ тоғ ёнбағрида ухлаб ётган қизил қояларнинг бетартиб уюми, бир неча йиқитилган устун, ташландиқ зиёратгоҳ, ундан нарида — яна кум, яна кум, милма-мил давом этиб кетаверади... Канал атрофида оқ чўл, унинг устида мовий чўл.

Тўсатдан қирғоқ томондан қуш учиб чиқди. Худди биров отган тошдай мовий ҳовуз устидан ошиб ўтди-да, сувга тушиб, кўздан ғойиб бўлди.

Ваҳимадан ҳатто дадамнинг юзи ўзгариб кетди.

— Менга бу ракетага ўхшаб кетди.

Тимоти Ерни, урушни, вайрон бўлган шаҳарни, бир-бирини ўлдирган одамларни (ўзи ҳисоб қилганча) кўришга ҳаракат қилиб, осмон қаърига тикилди. Аммо ҳеч нарса кўрмади. Уруш шу қадар олисда ва мавҳум эдики, гўё улкан ва хувиллаган жоме қуббаси остида ҳаёт-мамот жанги қилаётган икки пашшага ўхшарди. Бемаънилиги эса бундан-да бешбаттар эди.

— Уильям Томас пешонасидан терни сидирди ва қўлида ўглининг ўргимчак панжасидек энгил бармоғини ҳис қилиб сесканиб тушди.

У ўлига қараб жилмайди:

— Хўш, анави қандай экан, Томми?

— Зўр, дада.

Тимоти ёнида турган улкан, катта ёшдаги бу ускунада нималар содир бўлаётганини яхши тушунолмади. Офтоб урганидан пўст ташлаб юборган катта қирғий бурунли, тош зўлдирни эса солувчи кўм-кўк кўзли (бу зўлдирларни у Ердалигида эрмак учун ўйнар эди), кенг брижа ичига яширинган қудратли устунсимон оёқли бу одамда нималар бўлаётганидан у беҳабар.

— Нимага бунча тикилиб қараб қолдингиз, дада?

— Мен ер мантиғини, соғлом фикрни, оқилона ҳукмронликни, тинчлик ва масъулиятни қидираётган эдим.

— Хўш, топдингизми?

— Йўқ. Топмадим. Улар энди Ерда йўқ. Бундан кейин ҳам ҳеч қачон бўлмайди. Биз ўз-ўзимизни алдаб келган эканмиз, чамамда, аслида биз ўзи йўқ нарсани қидирав эканмиз.

— Нега бундай дейсиз?

— Қара, қара, ҳов ана балиқ, — кўрсатди отам.

Учала бола қийқириб юборди ва қайиқ бир ёнга қийшайди, улар балиқни кўришга ошиқиб, ингичка бўйинларини чўзганча пастга энгашишди. Вой-бўй, ановини қаранглар! Кумушранг ҳалқа балиқ ёнгиналаридан билтанглаган ва бир лаҳза ичига егулик хўрак тушиб қолган қорачикдай қисилган ҳолда сузиб ўтиб кетди.

— Худди урушнинг ўзи-я, — гудраниб деди отам. — Уруш сузаяпти, хўракни кўраяпти, қисилапти. Қарабсанки, Ердан ном-нишон йўқ.

— Уильям, — деди онам.

— Кечир.

Улар жим бўлиб қолишди, қаршида эса каналнинг муздай зилол суви шиддат билан оқарди. Чор-атрофда тиқ этган товуш йўқ, фақат моторнинг гувиллаши, сувнинг шалоплаши, қуёшдан буғланган ҳаво оқимигина бор, холос.

— Қизик, марсликларни қачон кўрамыз? — сўради Майкл.

— Тез орада, — уни ишонтириб деди ота. — Балки, кечкурун кўрармиз.

— Марсликлар битта қолмай қирилиб кетган-ку, — деди ойим.

— Йўқ, қирилиб кетишмаган, — анчадан кейин жавоб берди дадам. — Мен сизларга марсликларни кўрсатаман, бу аниқ.

Тимоти лунжини осилтирди, бироқ ҳеч нима демади. Ҳаммаси қандайдир ғалати эди. Таътил ҳам, балиқ ови ҳам, қатталарнинг бир-бирига қараб олишлари ҳам.

Унинг укалари эса марсликларни томоша қилмоқчи бўлиб каналнинг икки метрли тош деворига кафтлари тагидан кўз узмай тикилиб туришарди.

— Улар қанақа ўзи? — суриштирарди Майкл.

— Кўрганингда биласан. — Отаси гўё киноя қилди ва Тимоти унинг яноқлари учаётганини пайқади.

Онаси гоятда нозик ва мўрт эди, заррин сочларини бошига фиръавнлар бош кийими — тиарадай ташлаб олган, кўзлари эса каналнинг соядаги чуқур муздек суви рангига ўхшаб, ёқут холчалари бўлган қарийб қирмизи тусла. Унинг кўзларида балиқдай гоҳ ёрқин, гоҳ хира, бирлари тез, яшиндай, бирлари секин, имиллаб сузаётганини кўриш мумкин эди, гоҳида эса — дейлик, аёл осмонга, Ер бўлмаган жойга қараганида, кўзларида ҳеч нима бўлмади, фақат ранг бўларди, холос... Она қайиқ тумшугида ўтирарди, бир қўлини бортга, иккинчисини шимининг дазмолланган жойига қўйиб олган, офтобда куйган юмшоқ бўйин чизиги оқ гулга ўхшаган ёқа очилган жойга бориб узилар эди.

Она ҳаммавақт олдинга қарарди, ниманидир илғамоқчи бўларди, аммо илғаёлмай эри томонга ўгириларди; эрининг кўзларида у олдиндаги нарсанинг аксини кўрди, эри эса бу аксга ўзидан нимадир бир нарсани, қатъий аҳди қарорини кўшди ва унинг юзидаги кескинлик камайди, аёл яна олдинга ўгирилиб олди, бу сафар нимани излаш кераклигини билиб, хотиржам тикила бошлади.

Тимоти ҳам тикилар эди. Бироқ у кенг текис водийнинг ўртасидаги бинафшаранг каналнинг ўқдай тик чизигини кўриб турарди, водий сув ювган пастқам тепаликлар билан қуршалган эди. Чизик осмон чеккасидан нарига чиқиб кетарди ва канал тобора нарига, яна ҳам нарига, худди бир силкисанг қуруқ бош чаноғидаги кўнғизчалар каби жангирлаб тўкилиб тушгудек шаҳарлардан ҳам нарига чўзилиб кетганди. Иссиқ кун ва салқин тунларда ёз тушларини кўраётган юзта, икки юзта шаҳар...

Мана шу сайрни деб, мана шу балиқ овини деб улар миллионлаб мил узоқликдан учиб келдилар. Ракетада эса қурол бор эди. Таътилга кетдик эмиш! Мана, бу озик-овқатлар нечун — кам деганда роса бир йилга етади — уларни ракетанинг шундоқ ёнгинасига ғамлаб қўйишибди-ку, таътил эмиш! Аммо бу таътил ортида қувончли табассум эмас, балки қандайдир шифқатсиз, қаттиқ, ҳатто кўрқинчли бир нарса яширинган. Тимоти ҳеч бу ёнроқни чақолмади-чақолмади-да, укаларининг эса бу билан ишлари йўқ — ўн ёки саккиз ёшдаги болақайларнинг хаёлида нималар бўларди дейсиз?

— Э, қани марсликлар? Одамни жинни қилишади! — Роберт ияги учини кафтига қўйганча каналга тикилди.

Дадамнинг қўлида эскича ясалган бир атом радиоси бор эди: унинг бошини, қулоғи ёнини боссанг бўлди, радио бирон нарсани куйлаганча ёки гапирганча

айлана бошлайди. Дадам айни пайтда радиони тинглаб турарди ва унинг чехраси мана шу ўлган марс шаҳарларидан бирига ўхшаб кетарди — тунд, эзилган, ҳаётдан асар йўқ.

Сўнг у радиони онага узатди. Онанинг лаблари очилди.

— Нима ... — Тимоти савол бермоқчи бўлди-ю, гапни тугатолмади.

Чунки шу лаҳзада бирининг кетидан иккинчиси бўлиб иккита улкан портлаш уларни силкиб ташлади ва ҳанг-манг қилиб қўйди, кетидан яна кучсизроқ бир неча портлаш содир бўлди.

Ота бошини орқага ташлади-да, тезликни оширди. Қайиқ сувни қаттиқ шалолатган ва сакраган қўйи олға учиб кетди. Роберт дарҳол ўзини ўнглаб олди, Майкл эса қўрққанидан юраги ёрилгудек бўлиб чийиллади ва нақ бурни тагидан учиб ўтаётган оқимга қараганча онасининг оёқларига ёпишди.

Тезликни ошириб, ота қайиқни шиддат билан бурди ва улар энсиз қўшимча каналга, краблар ҳиди анқиб турган эски яримвайрона тошқирғоққа сузиб келишди. Қайиқ тумшугини тош қирғоққа шунақанги қаттиқ келиб урдикки, ҳамма олдинга мункиб кетди, аммо ҳеч ким лат эмади, ота эса уларнинг келиб яширинган жойини билдириб қўйиши мумкин бўлган қайиқнинг сувдаги изи қолмадимикан деб каналдан кўзини узмасди. Канал сатҳидан узун тўлқинчалар ёйилиб кетди; тошқирғоқдан бўса олиб, улар орқага қайтишди, қайтишда орқадан югуриб келаётганларни тутиб олишди-да, куёшнинг жимжимадор нурлари остида бари аралаш-қуралаш бўлиб кетди, сўнг мавжлар ғойиб бўлди.

Дада қулоқ тутди. Улар барчаси қулоқ тутишди.

Отанинг нафаси бостирма тагида бўғиқ акс садо берарди, гўё муздек, нам тош қирғоққа биров мушт тушираётгандек. Энди нима бўларкин дея ойи мушукдай кўзларини дадага тиккан.

Ота чуқур, енгил хўрсиниб қўйди-да, ўзининг устидан қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Ахир бу бизнинг ракетамиз-ку! Нимагадир ваҳмачи бўлиб қолибман. Ҳа-да, бу ракета.

— Бу нима эди ўзи, дадажон, — сўради Майкл, — нима эди ўзи бу?

— Ракетамизни портлатиб юборибмиз, бор-йўқ гап шу. — Тимоти ишчан руҳда гапиришга уринди. — Ракеталар қандай портлашини ҳеч эшитмаганмисан? Бизникини ҳам портлатишди...

— Нега биз ракетамизни портлатамиз? — Тиниб-тинчимасди Майкл. — Нимага, дадажон?

— Ўйинда шунақа бўлади, каллаварам! — жавоб берди Тимоти.

— Ўйинда?! — Майкл билан Роберт бу сўзни жонларидан яхши кўришарди.

— У портлаши учун дадам атайлаб шундай қилганлар, қаерга келиб кўнганимизни ва қаёққа гумдон бўлганимизни ҳеч ким билмаслиги учун! Борди-ю, биров бизни топиб олмоқчи бўлса, билдингми?

— Вой-бўй, сир-ку!

— Ўз ракетамиздан кўриб юрибмиз, — иқрор бўлди ота онага. — Асаблар! Бу ерда бошқа ракеталар пайдо бўлиб қолиши мумкинлигини ўйлаш ҳам кулгили. Яна битта ракета учиб келиши ҳеч гап эмас: агар Эдвардс хотини билан етиб келолса.

— У яна митти приёмникни қулоғига тутди. Икки дақиқадан кейин унинг қўллари латгадай осилиб тушди.

— Бўлди, тамом, — деди онага. — Атом нуридаги станция ҳозиргина ишини тугалади. Ернинг бошқа станциялари аллақачондан бери миқ этмайди. Сўнгги йилларда улар бор-йўғи икки-учтагина эди. Энди эфирда ўлик сукунат. Бу узоққа чўзилиши аниқ.

— Қанчага? — сўради Роберт.

— Эҳтимол... сизнинг чевараларингиз радио тинглашса керак, — жавоб берди ота. У бошини қўйи солиб ўтирар ва болалар унинг ичидан нималар ўтаётганини билиб туришарди: тақдирга тан бериш, афсус-надомат, итоаткорлик.

Сўнг у яна қайиқни катта каналга олиб чиқди ва улар йўлларида давом этишди.

Кеч кириб борарди. Куёш уфққа бош қўя бошлаган; олдинда бирин-кетин ўлик шаҳарлар ястланиб ётарди.

Ота ўғиллари билан қувноқ, бир маромда гап сотар эди. Илгарилари у кўпинча камгап, камсуқум, кўпол бўларди, энди эса — булар буни ҳис қилиб туришарди — дада сўзлар билан бамисоли уларнинг бошидан силамоқда эди.

— Майкл, шаҳар танла.

— Нима, дадажон?

— Шаҳар танла, тойчоғим. Йўлимизда дуч келган ҳар қандай шаҳарни танла.

— Бўпти, — деди Майкл. — Қандай танлайман?

— Узингга энг кўпроқ ёққанини. Роберт, сен ҳам, Тим, сен ҳам танла.

Кўнглингизга мосини танлайверинглар.

— Мен марсликлари бўлган шаҳарни танлайман, — деди Майкл.

— Марсликлар бўлади, — жавоб берди ота. — Ваъда бераман. — Унинг лаблари ўғилларига мурожаат қилса-да, кўзлари онада эди.

— Йигирма дақиқа ичида улар олти шаҳарни ёқалаб ўтишди. Ота энди портлашлар ҳақида гап очмай кўйганди; энди гўё ўғилларининг кўнглини овлаш, уларнинг дилини хушлаш дунёдаги энг муҳим ишлардан бири бўлиб қолганди.

Майклга биринчи шаҳароқ ёқиб қолди, бироқ “шошган қиз эрга ёлчимас” деган мақолни эслашиб, уни бундан қайтаришди. Иккинчи шаҳар ҳеч кимнинг дидига мос келмади. Уни ерликлар қурганди, уйларнинг ёғоч деворларини қурт еб, пўк қилиб кўйганди. Учинчи шаҳар Тимотининг кўнглига хуш ёқиб қолди — катта экан! Тўртинчи ва бешинчи шаҳарлар ҳаммага кичкина бўлиб кўринди, ammo олтинчисини кўриб ҳамманинг, ҳатто оналарининг ҳам оғзи очилиб қолди, “Вой-бў!”, “Зўр!”, “Ана буни шаҳар дейди-да!” каби хитоблар янгради.

Шу ерда элликтача муҳташам бино бус-бутун сақланиб қолганди, кўчалари чангли бўлса-да, тош ётқизилган эди. Майдонлардаги икки-учта кўҳна фавворалардан ҳамон нам сизиб турар, ботаётган қуёш нурларида жимирлаб кўринган сув жилғалари бутун шаҳардаги ҳаётнинг ягона зуҳури эди.

— Шу ер, — бир овоздан деди ҳамма.

Ота қайиқни бандаргоҳга олиб келди-да, қирғоққа сакраб чиқди.

— Мана, келдик ҳам. Булар барчаси — бизники. Энди шу ерда яшаймиз!

— Яшаймиз? — Майкл шошиб деди. У шаҳарга қараганча оёққа турди, сўнг улар ракетани қолдирган томонга юзини ўгирди. — Ракета нима бўлади? Миннесота нима бўлади?

— Мана, — деди ота. У радиоприёмникни Майклнинг малларанг бошига тақади. — Тингла.

Майкл кулоқ сола бошлади.

— Ҳеч нарса йўқ, — деди у.

— Тўғри. Ҳеч нарса йўқ. Ҳеч нарса қолмаган. Ҳеч қанақа Миннеаполис, ҳеч қанақа ракета, ҳеч қанақа Ер қолмаган.

Майкл бу даҳшатли кашфиёт хусусида бироз хаёл суриб турди-да, гиншиб кўйди.

— Шошма, Майкл, — тараддуд билан деди ота. — Бунинг эвазига мен сенга кўпроқ нарса бераман.

— Нима? — Қизиқувчанлик кўз ёшларини тўхтатиб қолди, бироқ агар отанинг бундан кейинги кашфиётлари аввалгисидай қайғули бўладиган бўлса, Майкл ҳозироқ хўнграб йиғлаб юборишга тайёр эди.

— Бу шаҳарни мен сенга инъом этаман, Майкл. У сеники.

— Меники?

Тимоти қайиқдан сакраб тушди.

— Қаранглар, йигитлар, баландга! Ҳа, яна ҳам баландга!

У отаси билан баравар ўйнарди, ўйнаганда ҳам қотириб ўйнарди, жонини жабборга бериб ўйнарди. Ҳамма нарса жойига тушиб, ўрнашиб олганларидан кейин у эҳтимол ўн дақиқага бирон хилватга боради-да, йиғлаб кўнглини бўшагиб олади. Бироқ ҳозир “оила таътилда” ўйини кетаётир ва укалари ўйнаб олишлари керак.

Майкл ва Роберт қирғоққа сакраб чиқишди. Улар оналарининг ҳам бандаргоҳга чиқиб олишида ёрдамлашиб юборишди.

— Опачангизни эҳтиёт қилинг, — деди ота; фақат анчадан кейингина унинг нимани кўзда тутиб шундай деганини англаб етишди.

Шундай қилиб, улар шоша-пиша улкан қизил тош шаҳар томон юриб кетишди, улар шивирлаб гаплашар эдилар, — ўлик шаҳарларда нимагадир шивирлаб гапиргинг, қуёш ботишини томоша қилгинг келади.

— Беш кундан кейин, — аста деди ота, — мен ракетамиз турган жойга қайтиб бораман ва харобазорга беркитиб қўйган озукаларни олиб оламан. Бир йўла хотини ва қизлари билан Берта Эдвардсни ҳам қидириб кўраман.

— Қизлари билан? — такрор сўради Тимоти. — Нечта улар?

— Тўртта.

— Бунинг охири вой бўлмаса деб қўрқаман-да, — аста бошини чайқаб деди она.

— Қизалоқлар. — Майкл марслик санамларнинг тош ҳайкаллари юзини эрмак қилиб, афтини буриштирди. — Қизалоқлар.

— Улар ҳам ракетада учиб келишадими?

— Ҳа. Агар иложини топишолса. Оилавий ракеталар Ойга учишга мўлжалланган, Марсга эмас. Бизнинг бир омадимиз келди-да, бу ерга учиб келишда.

— Сиз ракетани қаердан олган эдингиз? — шивирлаб сўради Тимоти; қолган икки болакай олдинга чоғиб кетишганди.

— Мен уни яшириб қўйган эдим. Йигирма йил яширдим, Тим. Яширдим-у, ҳеч қачон асқотмаса керак деб ўйладим. Уруш бошланганда давлатга топшириб юборишим керак эди, лекин мен ҳам доим Марс ҳақида ўйлардим...

— Сайр ҳақида ҳам!...

— Ҳа-да! Лекин бу гап иккаламининг орамизда қолсин. Ернинг умри битаётганини кўрдим-да, мен сўнгги дақиқани кута бошладим! — йўлга ҳозирлик кўра бошладим. Берт Эдвардс ҳам бир кемани яшириб қўйганди, борди-ю, кимдир бизни йўлдан уришга ҳаракат қилгудек бўлса, баравар учишни мўлжаллаб қўйгандик.

— Сиз нега уни портлатиб юбордингиз, дада?

— Ҳеч қачон қайтиб кетмаслигимиз учун, ҳеч қачон. Ёмон одамлар бир кун келиб Марсда пайдо бўлиб қолсалар, бизнинг бу ердалигимизни билмасликлари учун шундай қилдим.

— Шунинг учун ҳам сира осмондан кўз олмас экансиз-да?

— Албатта, бу аҳмоқлик. Ҳеч ким бизни таъқиб этолмайди. Ҳеч нимада учиб келишга олмайди улар. Мен ҳаддан ташқари эҳтиёткорман, ҳамма гап шунда.

Майкл югуриб қайтиб келди.

— Дадажон, ростданам бу шаҳар бизникими?

— Бутун сайёра бизга қарашли, болаларим. Бутунлай ва бутунисича.

Уларнинг номлари энди қуйидагича эди — Қирлар ва дўнгликлар Қироли, Асосийлардан энг Биринчиси, Кўзга Ташланиб Турувчи Барча Кенгликлар Ҳукмдори, Бегуноҳ Монархлар ва Президентлар, — бутун олам ҳукмдори деган гапнинг мағзини чақишга ҳаракат қилиш, ахир бу қанчалик кўп нарса — бутун олам-а!

Ҳавоси сайрак Марс атмосферасида тез қоронғи чўкмоқда эди. Отилиб турган фаввора ёнидаги майдонда оиласини қолдириб, ота қайиққа борди ва баҳайбат қўлларида бир кучоқ қоғозни кўтариб қайтиб келди.

Ташландиқ ҳовлида у китобларни бир жойга уйди-да, ёқиб юборди. Улар исингани гулхан атрофига чўнқайиб ўтирганча кулар эдилар, Тимоти эса олов ямлай бошлаганда саҳифаларнинг хурккан ҳайвонлардай сакрашларини томоша қиларди. Қоғозлар қария терисидай бужмаяр, аланга ҳар томондан қуршаб келиб, сўзлар сафини тобора қисиб келар эди.

“Давлат облигациялари; 1999 йилги Тижорат статистикаси; Диний хурофотлар, эссе; Ҳарбий таъминот ҳақидаги фан; Панамерика бирлиги муаммолари, 1998 йил 3 июлдаги Биржа ахбороти; Ҳарбий тўплам...”

Ота айнан мана шу мақсадда атайлаб шу китобларни кўтариб келган эди. Мана, гулхан олдида ўтириб, у ҳузур қилиб бирин-кетин китобларни оловга ташлар ва гап нимадалигини болаларга уқдирар эди.

— Энди у-бу ҳақда ўйлайдиган вақтингиз келди. Эҳтимол, мен сизларни бундан қайтарганимда ноҳақ бўлгандирман. Билмадим, сизлар қанча нарсани тушунасизлар, аммо мен сизларга ҳамма нарсани очиқ айтишим керак, шундан юздан бирини англаб ололсангиз ҳам катта гап.

У бир варақ қоғозни оловга ташлади.

— Мен ҳаёт тарзини ёқаяпман — бу ҳозир Ер юзидан қуйдириб йўқотишаётган ҳаёт тарзининг ўзидир. Сиёсатчига ўхшаб гапираётган бўлсам, мени маъзур тутасизлар, ахир мен штатнинг собиқ губернаториман-да. Мен ҳалол одам эдим

ва шунинг учун мени ёмон кўришарди. Бирон-бир жўяли иш қилиш учун Ердаги ҳаёт сира тўғри келмас эди. Фан ҳаддан ташқари тез ва ҳаддан ташқари узоқ илгарилаб кетганди ва одамлар машиналар ўрмони ичида адашиб қолган эдилар, улар худди болалардай эрмакбоп нарсалар, бошқотирма механизмлар, вертолётлар, ракеталар билан андармон бўлиб қолгандилар. Керакли нарса билан ишлари йўқ эди, нуқул янгидан-янги машиналарни ўйлаб топар эдилар, уларни қандай бошқаришни ҳаёлларига ҳам келтирмасдилар. Урушлар тобора вайронгар бўлиб кетаверди ва охири Ернинг бошига етди. Радионинг жим бўлиб қолгани шундан. Бизнинг қочиб келганимиз шундан. Тагин ҳам омадимиз бор экан. Бошқа битта ҳам ракета қолмади. Биз асло балиқ тутгани келмаганимизни билиш вақти келди. Мен галга солавердим, айтмасдим... Ер ҳалок бўлган. Сайёралараро алоқалар янгилашишидан олдин — агар улар янгилана олса — асрлар ўтар. Ушандаги ҳаёт тарзи ўзининг яроқсизлигини кўрсатди ва ўзини ўзи бўғиб ўлдирди. Сизлар энди-энди яшай бошляпсизлар. То ўзлаштириб олмагунингизча мен булар барчасини сизларга кунда такрорлайвераман...

Гулханга яна қоғозларни ташлаш учун у гапдан тўхтади.

— Энди бизлар ёлғизмиз. Бизлар ва яна икки-уч кундан кейин учиб келадиган бир ҳовуч одамлар. Ҳаммасини бошидан бошлашга шу кифоя. Ердаги ҳамма нарса устига хоч қўйиш ва янги йўлдан бориш учун шу етарли...

Отанинг гапини тасдиқлагандек олов ёрқинроқ алангаланди. Ҳамма қоғозлар ёниб бўлганди, фақат битта қоғоз қолганди. Ернинг барча қонун ва динлари ҳализамон шамол учираб кетадиган майда иссиқ кулга айланганди.

Тимоти дадаси гулханга ташлаган сўнги вараққа қаради. Жаҳон харитаси... У буралди, оловдан жингиртоб бўлди, кулга айланди ва тунги қора капалакдай учиб кетди. Тимоти юзини ўгирди.

— Энди мен сизларга марсликларни кўрсатаман, — деди ота. — Қани, туринглар. Сен ҳам, Алиса.

Ота унинг қўлидан тутди.

Майкл ййглаб юборди, дадаси уни бағрига олди-да, олиб кетди. Харобазорлар ёнидан ўтиб, улар пастга, канал томонга йўл олишди.

Канал. Бу ерга эртага ё бириси куни қайиқда уларнинг бўлажак хотинлари — дада ва ойилари билан қувноқ қизчалари келишди.

Тун бостириб келди, кўкка юлдузлар сочилди. Аммо Тимоти Ерни топа олмади. У ботиб кетганди. Буни ўйламасдан бўлармиди...

Харобазорлар орасида ҳаққуш қичқирарди. Ота яна тилга кирди:

— Онангиз билан мен устозларингиз бўлишга уриниб кўраимиз. Бу қўлимиздан келишига ишонаман... Бизлар анча нарсани кўришга ва бошдан кечиршга улгурдик. Бу саёхатни биз анча олдин, сизлар ҳали дунёга келмаган пайтларда ўйлаб қўйгандик. Урушлар бўлмаганида ҳам биз, эҳтимол, барибир Марсга учиб келар, шу ерда ўзимизча яшаб, ўз ҳаёт тарзимизни яратган бўлардик. Марсни ҳам заҳарлаш учун Ер тамаддунига юз йил керак бўларди. Энди-ку, албатта...

Улар каналга етиб келишди. У узун, тўғри, совуқ бўлиб, унинг муздек ойнасида тун акс этиб турарди.

— Мен ҳар доим марсликни жуда-жуда кўришни хоҳлаб келардим, — деди Майкл. — Қани улар, дада? Сиз ваъда бергандингиз-ку.

— Ана улар, қара, — жавоб берди ота. У Майклни елкасига ўтказди-да, пастни кўрсатди.

Марсликлар! Тимотининг вужуди титраб кетди.

Марсликлар. Канал ичида. Сув юзида Тимоти, Майкл, Роберт, она ва отанинг акслари кўриниб турарди.

Шовуллаётган сув ичидан марсликлар уларга унсиз узоқ, узоқ қараб қолишди...

Т а м о м .

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.*